

Установа адукацыі
«Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы»

**Гістарычная ўрбаністыка:
асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база**

Зборнік навуковых артыкулаў

Гродна
ГрДУ імя Я.Купалы

2011

УДК 911.375(09)
ББК 63.3(4Бел)
Г51

Рэкамендавана Саветам факультэта гісторыі і сацыялогіі ГрДУ імя Я.Купалы

Рэдакцыйная калегія:

І.В.Соркіна, канд. гістарычных навук, дацэнт (гал. рэд.);
А.Б.Доўнар, канд. гістарычных навук;
З.В.Шыбека, доктар гіст. навук, прафесар;
А.Л.Кіштымаў, канд. гістарычных навук;
С.М.Токць, канд. гістарычных навук;
В.А.Сабалеўская, канд. культуралогіі, дацэнт;
В.Р.Карнялюк, канд. гістарычных навук

Рэцэнзенты:

Піваварчык С.А., доктар гістарычных навук, дацэнт;
Галубовіч В.У., кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

На вокладцы выкарыстаны малюнак Напалеона Орды “Гродна. Панарама. 1861 – 1869 гг.”

Г51 **Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база : зб. навук.**
арт. / ГрДУ імя Я.Купалы ; рэдкал. *І.В. Соркіна* (гал. рэд.) [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2011.
– 419 с.

ISBN 978-985-515-519-6

У аснову зборніка пакладзены матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі “*Метадалогія даследаванняў і крыніцазнаўчая база ў галіне гістарычнай урбаністыкі*”, якая была праведзена кафедрай гісторыі Беларусі ГрДУ імя Янкі Купалы 30 верасня – 1 кастрычніка 2011 г. Выданне падрыхтавана ў рамках выканання навуковага праекта “Гарады і мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XX ст.” (кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт *І.В. Соркіна*) як часткі дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў на 2011 – 2015 гг. «Гісторыя, духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа» (кіраўнік – доктар гістарычных навук, прафесар *А.А. Каваленя*). Асвятляюцца метадалагічныя, гістарыяграфічныя і крыніцазнаўчыя аспекты гісторыі гарадоў Беларусі ў сярэднявеччы, Новы і Навейшы час, паказваюцца накірункі і шляхі далейшых даследаванняў. Адрасавана навукоўцам, выкладчыкам, аспірантам, магістрантам, студэнтам, настаўнікам, усім зацікаўленым гісторыяй гарадоў і ўрбанізацыі Беларусі.

УДК 911.375(09)
ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-515-519-6

Установа адукацыі
“Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Янкі Купалы”, 2011

ПРАДМОВА

Сучасныя працэсы ўрбанізацыі актуалізуюць гістарычны досвед гарадоў, якія ўяўляюць сабой скарбніцу эканамічных, сацыяльных, культурных, палітычных практык. Аднаўленне аб'ектыўнай гістарычнай панарамы гарадскога жыцця Беларусі належыць да ліку адной з актуальных і важных задач айчынной гістарычнай навукі. Гістарычная ўрбаністыка ў Беларусі мае для свайго далейшага развіцця вялікія перспектывы. Але для таго патрэбна, каб яна мела добры інструментарый даследавання. Таму не выпадкова, што чарговая навуковая канферэнцыя па ўрбаністыцы ў Гродне была прысвечана падсумаванню вывучанасці метадалогіі і крыніцазнаўчай базы ў галіне гарадскіх даследаванняў.

Канферэнцыя пад назвай “Метадалогія даследаванняў і крыніцазнаўчая база ў галіне гістарычнай урбаністыкі” праходзіла 30 верасня – 1 кастрычніка 2011 г. на факультэце гісторыі і сацыялогіі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Яе арганізатарамі выступілі кафедра гісторыі Беларусі гэтай ўстановы і Інстытут гісторыі НАН Беларусі. Правядзенне ў Гродне навуковых канферэнцый, прысвечаных праблемам гістарычнай урбаністыкі, пачалося з 2006 г. і ўжо стала традыцыяй. У Гродзенскім дзяржаўным універсітэце з 2011 г. у рамках Дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў на 2011 – 2015 гг. “Гісторыя, духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа” рэалізоўваецца навуковы праект “Гарады і мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XX ст.” (кіраўнік І.В.Соркіна).

У праграму канферэнцыі было ўключана звыш 60 дакладаў. Канферэнцыя сабрала значныя навуковыя сілы. У ёй прынялі ўдзел дактары навук, прафесары, кандыдаты навук, дацэнты, а таксама магістры, магістранты і аспіранты з розных краін. Былі абмеркаваныя праблемы метадалогіі даследаванняў; ахарактарызаваны актуальны стан крыніцазнаўчай базы па гістарычнай урбаністыцы; вызначаны накірункі даследаванняў.

У дадзеным навуковым зборніку публікуюцца артыкулы, падрыхтаваныя на аснове матэрыялаў канферэнцыі. Сярод яго аўтараў даследчыкі з Беларусі (Гродна, Мінск, Брэст, Гомель, Магілёў, Ліда), Польшчы (Беласток), Літвы (Вільня), Украіны (Хмяльніцкі, Палтава, Запарожжа), Ізраіля (Хайфа). Гісторыкі, археолагі, географы, культурологі, філосафы, мастацтвазнаўцы, краязнаўцы асвятляюць метадалагічныя, гістарыяграфічныя праблемы і крыніцазнаўчыя аспекты гісторыі гарадоў

Беларусі ў сярэднявеччы, новы і навейшы час, паказваюць накірункі і шляхі далейшых даследаванняў.

Не ўсе надрукаваныя тут артыкулы аказаліся дастаткова набліжаныя да абранай праблематыкі, даволі складанай і малараспрацаванай у беларускай гістарыяграфіі. Тым не менш, яны дазваляюць ацаніць поспехі навукоўцаў Беларусі ў авалоданні метадалогіяй і вывучэнні крыніц ў галіне гістарычнай урбаністыкі ды параўнаць іх з поспехамі ўрбаністаў з іншых краін.

Артыкулы суправаджаюцца анатацыямі на рускай мове, што абумоўлена міжнародным характарам аўтарскага калектыву.

Выданне зборніка здзейснена пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў. Ёсць надзея, што выкладзеныя ў ім матэрыялы і меркаванні паспрыяюць актывізацыі ўрбаністычных даследаванняў.

Рэдкалегія

ГОРОД В БИБЛИИ И В АНТИЧНОЙ ФИЛОСОФИИ

В статье представлен образ города, с которым можно столкнуться в Библии и в Античной философии. Город-Вселенная, обитаемый как богами, так и смертными, в философии стоиков сравнивается с понятием идеального города в аллегорических трактатах Филона Александрийского. Земной город, сотворенный человеческими руками, он противопоставляет Городу, который является творением Бога.

В данном исследовании представлен образ города, с которым можно столкнуться в Библии (в Старом Завете); рассмотрены его понятие и аллегорическое толкование в философии Филона Александрийского, выдающегося представителя еврейского эллинизма. Его экзегетические трактаты являются толкованием библейских текстов с опорой на греческую философию, что является в данном случае примером переплетения библейских преданий с учениями Античной философии. И наконец, в статье представлено понятие Космоса-Полиса или иначе Города-Вселенной в философии стоиков, а также его интерпретация Филоном Александрийским, поскольку он немало заимствовал у стоиков. Источником данного исследования являются оригинальные тексты античных философов.

Переходя к образу города в Библии, нужно сразу заметить, что обычно он или нейтральный, или негативный. Это, скорее всего, связано с тем, что израильтяне до поселения в Ханаане, как народ кочевой, не нуждались в городах и при завоевании от своих врагов получили уже построенные города. Вот почему в Библии город связан с понятием чужого, и важность его не подчеркивается, хотя, бывает, выражается и изумление им. Перед входом в Ханаан израильтяне говорили: *Куда мы пойдем. Братья наши расслабили сердце наше, говоря народ тот более и выше нас, города там большие и с укреплениями до небес* (Втор. 1, 28). После завоевания Ханаана появляются города с ярко выраженными функциями: упоминается города левитов, города торговцев. В Первой книге Царств сказано: *все города для запасов, которые были у Соломона, и города для колесниц, и города для конницы и все то, что Соломон хотел построить в Иерусалиме и на Ливане и во всей земле своего владения.* (1 Царств 9, 19).

Хотя библейская традиция упоминает, что город как институция появилась уже в древней античности, но в отличие от вавилонской традиции, сооружение города не соотносится со временем Сотворения мира. В древнем вавилонском предании появление города связано с деяниями самих богов, которые знания строения городов позже передали людям. В одной поэме шумеров, восхвалявшей верховного бога Энлиля, говорится: *Без Энлиля, Скалы Могучей, ни город сооружен, ни поселок не был построен*. Рассказывается, что при творении мира план Ниневии, столицы Ассирии, был вычерчен на небесах и существовал издревле.

По библейским преданиям появление первого города в мире связано с Каином и его сыном Енохом: *и пошел Каин от лица Господня и поселился в земле Нод на восток от Эдема. И познал Каин жену свою, и она зачала и родила Еноха. И построил он город и назвал город по имени сына своего Енох*. (Быт. 4.17).

А теперь другой фрагмент: *И сказали друг другу: наделаем кирпичей и обожжем огнем. И сказали они: построим себе город и башню, высотой до небес, и сделаем себе имя, прежде чем рассеемся по лицу всей земли; и сошел Господь посмотреть город и башню, которые строили сыны человеческие. И сказал Господь: вот один народ и один у всех язык, и вот что начали они делать и не отстанут они от того, что задумали делать; сойдем и смешаем там язык их так, чтобы один не понимал речи другого. И рассеял их Господь оттуда по всей земле, и они перестали строить город*. (Быт. 11, 3-9).

Можно заметить, что в обоих библейских фрагментах отношение к городу негативное: начало построения города связано с надменным желанием человека стать как Бог. Мало того, первый основатель города был братоубийца, самолюбивый Богом отвергнутый Каин. Посмотрим, как эти библейские фрагменты аллегорически толкует Филон Александрийский. По примеру Платона (Resp. 544), который четыре типа государства сравнивает с устройством души, Филон тоже проводит аналогию между устройством города и устройством души. По его мнению, Законодатель Моисей считает, что города – это не только то, что выстроено из земного материала – камня или дерева – но и то, что люди, возгрузив в душе своей, носят с собой повсюду. Понятно, что эти последние (т.е. те, которые в душе) – являются прообразами, ибо устройство их более причастно божественному, а первые (т.е. рукотворные) – лишь подражания, ибо их состав подвержен гибели. (Conf. 107). Согласно Филону, говоря *Построим себе город*, человек призывает своих союзников: зрение, слух, всякое чувство и боевую силу страстей; таким образом, продолжает экзегет, разделив и распределив как бы по филиам и демам все силы души, одних союзников приписав к части разумной, других – к неразумной. В этом отрывке Филона можно заметить стоическую точку зрения, согласно которой, в состав души, наряду

с разумом и речью, входят и 5 чувств (DL VII, 110). А словами *распределив по филам и демам силы души* Филон продолжает политическую метафору, где устройство души уподобляется территориально-административному устройству Аттики, утвердившемуся в VI в. до РХ: каждая из 10 аттических фил или областей (греч. φυλή колено) делились на демы или округа.

Возведение башни Филон понимает как прибежище порока; согласно ему, башня – это символ не только людских беззаконий, но и безбожия – самого большого порока. (ibid. 110-114). Понимаемое Филоном безбожие относится к разным философским концепциям: например то, что божий промысел отрицал Эпикур; Аристотель настаивал на несотворенности Вселенной, а с этим Филон никак не мог согласиться.

С первого взгляда кажется, что к словам *город и башня* не нужно прибавлять *которые строили сыны человеческие*. Однако, по мнению Филона, в этом прибавлении тоже нужно отыскать потаенный смысл. Согласно экзегету, города строят те, которые допускают существование целой толпы богов; таким образом, сынов человеческих он противопоставляет сыновьям Господа Бога, которые никогда бы не занялись таким неблагородным делом как строительство города. (Conf. 144).

Людей, стремящихся увековечиться в сооружении города, Филон связывает с именем Каина, который символизирует потомков вечно умирающей и вечно живой испорченности. Филон напоминает, что и Каин, родив сына и дав ему имя Енох, возводит город; то есть сооружает земное и тленное. Строители Вавилонской башни шли по следам Каина и Еноха, чьи постройки были разрушены (ibid. 128). Филон нас учит, что плоды человеческого самолюбия и безбожия непременно будут уничтожены.

Еще раз напомним библейский фрагмент, в котором Каин упоминается как основатель первого города: *И познал Каин жену свою, и она зачала и родила Еноха. И построил он город и назвал город по имени сына своего Енох* (Быт. 4.17). С Каином Филон часто ассоциирует ложное мнение и глупость (Cher. 57; Sacr. 5). Тем временем жену Каина Филон аллегорически толкует как софистическое убеждение, что человеческий ум есть мера всех вещей. Именно такого мнения придерживался софист Протагор, который, по мнению Филона, есть отпрыск Каинового безумия. Каиновый сын Енох для Филона – аллегория людской самоуверенности, допускающей, что человек может быть на что-то способен по своей собственной воле. Филон задает вопрос: для чего Каин представлен основывающим и строящим город? И сразу же делает выводы, что факт, что один человек строит город, это, как ясно всякому, противоречит разуму. Филон спрашивает: *разве один человек в одно время может обрабатывать камни, тесать бревна, строить дома?* Филон утверждает, что лучше воспринимать эти слова в том смысле, что Каин решил основать свое собственное учение, подобно тому,

как основывают города. Так как всякий город состоит из зданий, жителей и законов, Каиновые здания – это убеждающие доказательства, с помощью которых он отражает нападение врагов, сочиняя вопреки истине правдоподобные вымыслы. Каиновые жители – это мнимые мудрецы, приверженцы нечестивости, безбожия, себялюбия. Каиновые законы – это всевозможные беззакония несправедливости и неравенства. Создателями такого города в своей собственной душе оказываются все нечестивые люди, пока Бог не приводит их софистические уловки к полному смещению (Post.50-53).

Хотя Аристотель в *Политике* утверждал, что город-государство как политическая община обосновывается самыми естественными нуждами человека как государственного существа, и является апогеем всех политических общин, ибо если кто-либо в силу своей природы живет не в государстве, тот или выше человека, или недоразвит в нравственном отношении (Polit. 1253a). Филон, будучи свидетелем урбанистического процветания Римской империи, придерживается иного мнения, утверждая, что земной город – это воплощение беззакония, порока и безбожия. Не случайно и Св. Августин, после падения Рима в 410 г., стал провозглашать идею трансцендентного города, противопоставляя его земным городам, разрушенным собственными грехами, а христианскую религиозную структуру назвал Городом Бога (Civitas Dei).

Космос-полис (космос-город или Город-Вселенная)

Немало внимания было уделено концепции стоиков, согласно которой вся Вселенная – это город. Эта идея развивалась от туманного понятия города как общины мудрецов в философии Зенона из Китиона до более понятной визии космоса как города, в котором вместе живут боги и мудрецы, провозглашенной Хрисиппом из Сол. В отличие от Платона, который утверждал, что совершенный город – это сверхобразец (paradeigma), находящийся в небесах εἰν οὐρανῷ (Resp 592b), стоики представляли, что их космос-полис – это факт, осуществляемый здесь и сейчас. Хотя возможно ли это в действительности – вопрос остается открытым; во-первых, по философии стоиков, этих мудрецов или вообще не было, или они редкие как фениксы. Во-вторых, например, Зенон говорил про города во множественном числе в связи с торговлей, значит, имел в виду обыкновенные города, в которых проживают отнюдь не только мудрецы. Другое дело обстоит с Хрисиппом, который ясно сформулировал понятие космоса-полиса, расширяя точку зрения за пределами родного полиса и возглавляя идею космополитизма.

Довольно ранний источник Хрисиппа, эпикурейский философ I-ого века Филодем из Гадары, в своем трактате *De Pietate* представляет Вселенную как единую сущность мудрецов, населенную (συνπολιτεύμενον) как

богами, так и людьми (SVF III, 391; Post. 24). Тайна удачного сожития богов и мудрецов таится в том, что и первые, и вторые подчиняются тем же законам природы. Мудрец стремится вести жизнь, согласную с природой, и руководствуется разумом. Человек обладает разумом наравне с божеством. Универсальный закон природы – т.е. верный разум ὁρθὸς λόγος – соответствует состоянию ума мудреца. Подобно тому и Филон, говоря о первом сотворенном человеке, утверждает, что поскольку любой благозаконный город имеет государственное устройство, значит, будучи гражданином мира, первый человек стал пользоваться тем же государственным устройством, что и весь мир, а это и есть верный разум ὁρθὸς λόγος или божественный закон, согласно которому каждому уделено подобающее и полагающее (Orif. 143). Более того, родоначальника человечества можно назвать не только первым человеком, но и единственным гражданином мира (μόνον κοσμοπολίτην). Ведь мир для него был домом и городом (οἶκος αὐτῷ καὶ πόλις ὁ κόσμος), созданным без какого либо рукотворного строительства из дерева и камней, где он как в отечестве в полной безопасности стал жить без всякого страха (Orif. 142).

Стоики верили, что небесные тела – это боги, поэтому Город-Вселенная существует по законам природы и отражает идеал морального поведения. Город-Вселенная – это попытка описать и исчерпать окружающий мир. Не случайно множество аргументов о Городе-Вселенной в философии Хрисиппа встречается отнюдь не в политических его трактатах, а в трактатах о физике или иначе – о природе. Подобный Город-Вселенная встречается и у Плутарха, который утверждает, что Вселенная – это город, а звезды – его жители. Таким образом, они явно братья, правители, солнце – их сенатор, вечерняя звезда – правитель. О разумных и божественных созданиях, которые вместе с людьми являются гражданами мира, говорит и Филон:

Ясно, что некоторые до появления человека были гражданами этого города, подчиняющимися его устройству, и их следует назвать поистине великогражданами (μεγαπολῖται), которым досталось в удел населять величайший град (μέγιστον περίβολον), и составлять величайшее и совершеннейшее гражданское общество (τῷ μεγίστῳ καὶ τελειοτάτῳ πολιτεύματι ἑγγραφέντες). Кем же они должны были быть как не разумными и божественными созданиями: одни бестелесными и умопостигающими, другие – не без тел, каковым оказались звезды? Неудивительно, что общаясь и пребывая с ними человек жил в полноте своего счастья (Orif. 143-144).

Стоики не провозглашали утопию сосуществования мудрецов и богов, которая в идеальных условиях в один день может осуществиться, но представляли как стройное целое, которое уже существует. Можно полагать, что стоики не имели в виду романтической концепции, по которой в один

день боги будут пировать вместе со смертными, как, по описанию Гесиода и было перед ссорой Прометея с Зевсом. Как можно было убедиться, это, скорее всего, исходит из понятия бога в философии стоиков; будучи рациональной, Вселенная и сама является богом; это божество разделяется на множество отдельных божественных личностей. Вся совокупность разумных существ, для которых создан весь мир как общее жилище, образует единую общину. Эта община является первообразом всех земных общин. В нее имеет доступ каждый человек, но только мудрец – ее полноправный гражданин. Таким образом люди, имеющие рациональный элемент, тоже имеют возможность участвовать в актуальном божественном мире. Стоики делили людей на три категории: простолюдинов или неразумных (*phauloi*), продвинутых (*prokoptes*) и мудрецов (*asteioi*). Первые в Городе-Вселенной существуют как неотделимая часть зла; а зло является совершенно необходимой частью божественного плана Вселенной. Продвинутые люди совершенный Город-Вселенную видят как идеальное состояние, которое еще может осуществиться, в то время как мудрецам это – мир здесь и сейчас. Говоря о делении человечества на три категорий как у стоиков, Филон толкует Моисея как образ парадигматического мудреца, называя его единственно мудрым и тем единственным, кому и само слово подвластно (*Conf.* 39-40).

Если вернуться к мысли о Вселенной как удачном сосуществовании богов и смертных, можно привести и пример эклектического философа Цицерона, не скрывающего своей склонности к философии стоиков; и доксографа Ария Дидима, который акцентировал внимание на божественном промысле.

Так, в трактате *Natura deorum* (О природе богов) Цицерон пишет, что Вселенная как бы общий дом богов и смертных или город, который принадлежит и тем, и другим, ибо и те, и другие живут, руководствуясь справедливостью, законами и разумом (*est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus, aut urbs utrorumque, soli enim ratione utentes iure ac lege vivunt* (ND 2, 154)). Из латинского слова “quasi” (как бы) в этом отрывке можно предположить, что здесь Город-Вселенная не является обычным городом, по крайней мере постольку, поскольку он не является творением человека.

Провозглашая подобную мысль, доксограф Арий Дидим, которого современники тоже считали стоиком, еще подчеркивает и идею божественного Промысла. Он пишет: Космос – место жительства богов и людей и ради их блага создавшееся стройное целое (*sustema*). И подобно как город (*polis*) понимается двусмысленно – как место жительства (*oikterion*) и как единое целое его жителей вместе с гражданами (*sustema*) – так и космос представляется как общий город для богов и людей (*πόλις ἐστὶν ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων συνεστῶσα*), где боги представлены как властители, а смертные – подвластные. Их сообщество (*koinonía*) основано на разуме, которым

являются законы природы; все в ней существует ради их блага. Согласно тому, можно верить, что все провидящий и всем управляющий бог является хорошим, благородным, правдивым и обладающим всеми добродетелями богом (Праер.ев. 15.15; SVFII, 528).

Филон также утверждает, что в мире как и в городе должны быть правитель, распорядитель и судья, иначе в городе, в котором они перестали распоряжаться, создалось бы безвластие и беспорядок (Opif. 10-12). Как доказательство существования Бога и иллюстрация его совершенного искусства и самого процесса создания мира, Филон тоже использует урбанистические параллели. Он пишет:

Как образовался мир, мы сможем уразуметь, рассмотрев один пример из доступных нам. Когда строится город по великой любви к почестям царя или какого то правителя, обычно бывает так, что приходит сведущий человек, обученный зодческому искусству и, рассмотрев, какие преимущества предоставляет климат и рельеф, в начале в уме рисует едва ли не все части этого города: святилища, гимназии, пританеи, места собраний, порты, верфи, улицы укрепления (видим что Филон здесь опять описывает типичный древний греческий город), словно на воске в своей душе образ каждой из частей, и так воздвигает умопостигаемый город. Посредством присущего ему воображения воссоздав его очертания, он подобно хорошему ремесленнику, взирая на образец, начинает возводить город из камня и дерева, соотнося каждую из чувственных сущностей с умными идеями. Подобно тому следует полагать и о Боге, который задумал основать свой великий град. В начале замыслив его прообразы, из которых составил умопостигаемый мир, он стал создавать затем чувственный, пользуясь первым как образцом (paradeigma) (Opif. 17-20).

В отличие от строительства земного города Филон здесь приписывает Богу все три функции: и замысел создать город (правитель), и создание его умопостигаемого образа (архитектор), и строительные работы (строитель). Можно предположить, что образ сооруженного города заимствован из трактата *О философии* Аристотеля, который тоже использует его для доказательства существования Бога: всякий кто видит мир, подобный хорошо отстроенному городу, не может при этом отрицать, что это сделавший бог существует (Arist. fr. 18 Ross).

Выводы

Подойдя к концу этого краткого обзора, мы можем привести следующие выводы. Как в Библии, так и в философии Филона Александрийского отношение к городу явно негативное, и связано с самолюбием и тщеславием человека, который своими силами пожелал уподобиться Богу; а так-

же с нечто чужим и противоречащим простому кочующему израильтянину, восхваляющему Бога в пустыни как Моисей или на пастбище как Авель. Город сопоставляется с беззаконием и с безбожием, поэтому не случайно и основатель города является братоубийца Каин, изгнанный Богом от его лица. Филон вслед за стоиками противопоставляет земному городу, сотворенному человеческими руками, Город-Космос, который является творением Бога. Поняв и приняв его законы, человек может достичь величайшего блага; идею о Городе-Космосе Филон явно позаимствовал у стоиков, проповедавших космополитизм, и считавших, что Вселенная как город есть обитаемая как богами, так и смертными; как воплощение этих визий стоики были свидетелями основания мировой державы сперва Александра Македонского, а затем – римской империи. Позже и христианство говорило о городе и царстве божьем, основанном на той же идеи космополитизма.

Список источников и литературы

1. Aristoteles (1955). *Fragmenta Selecta*. Ed. W.D. Ross. Oxonii: typographeo Clarendoniano.
2. DL: Diogeni Laertii (1964). *Vitae philosophorum*/ed. H.S.Long. vol.I-II. Oxonii.
3. PLCL Philo with an English Translation (1929-62)/ed. and trans. Colson, L. vol. 1-10. Loeb Classical Library. Cambridge Mass.
4. Philonis Alexandrini opera quae supersunt (MCMXXX)/ed. Cohn L. et Wendland P. Vol. I-VII. Berolini: Typis et Impensis Georgii Reimeri.
5. Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Москва, 1990-1994.
6. SVF: Stoicorum Veterum fragmenta. Vol. I-IV (1904-24)/ed. von Arnim. Leipzig.
7. ND: Cicero (1967), *De Natura Deorum/Academica*/transl. Rackham H., vol. XIX. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
8. Obbink Dirk. *The Stoic Sage in the Cosmic City/ in Topics in Stoic Philosophy*/ ed. Ierodiakonou Katerina. Oxford: Claredon Press, 1999.
9. Schofield Malcolm. *The Stoic Idea of the City*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1991.
10. Rist, J.M. (1969), *Stoic Philosophy*. Cambridge: At the University Press.

Сокращения трактатов Филона Александийского:

Post. – *De Posteritate Caini* (О Потомстве Каина)

Confus. – *De Confusione Linguarum* (О Смешений языков)

Cher. – *De Cherubim* (О Херубимов)

Opif. – *De Opificio Mundi* (О Сотворений мира)

Кристина Гуделите, магистр религиозных наук, докторант университета в Хайфе (Израиль). Окончила классический факультет и центр религиозных штудий Вильнюсского университета. Переводчик (английский, иврит, русский, древнегреческий, латынь). Сфера научных интересов – религия, философия, еврейская философия и мысль.

ЦІ ІСНУЕ Ў БЕЛАРУСІ ГІСТАРЫЧНАЯ ЎРБАЊІСТЫКА?

В статье на основе анализа изданных за период 1991 – 2011 гг. книг, посвященных историческому развитию городов Беларуси, сделан историографический обзор данной проблемы. Показаны основные достижения и сложности процесса становления и развития исторической урбанистики в Республике Беларусь. Предложены меры по активизации и совершенствованию научных исследований в этой области: создание координационного центра и периодического научного издания по урбанистике, проведение поисков новых источников, широкое применение современных методологий и методик, междисциплинарного подхода в изучении городов.

Імклівая ўрбанізацыя ва ўсім свеце робіць аднаўленне аб'ектыўнай гістарычнай панарамы гарадскога жыцця адной з актуальных і важных задач гістарычнай навукі. Менавіта гарады ў найбольшай ступені вызначаюць ўзроўневыя характарыстыкі і агульны сацыякультурны патэнцыял грамадства і выконваюць важную функцыю забеспячэння ўмоў для яго развіцця.

Паўстае неабходнасць падвесці вынікі вывучэння гісторыі гарадоў за 20-гадовы перыяд незалежнасці Беларусі. Гэта патрэбна перш за ўсё для таго, каб вывучэнне гарадоў стала больш інтэнсіўным і асэнсаваным. Праблема дасягненняў і недахопаў у развіцці ўрбаністыкі ў Беларусі ў канцы XX – пачатку XXI ст. часткова закраналася ў публікацыях З. Шыбека [1], І. Соркінай [2], В. Белазаровіча [3], Т. Вадалажскай [4].

У дадзеным гістарыяграфічным даследаванні ўлічваюцца толькі кнігі. Яны – заўсёды вынік завершанасці нейкіх праектаў, задумаў, а таму найбольш адэкватна адлюстроўваюць дасягненні гістарычнай урбаністыкі. Ставіцца мэта не правесці аналіз усіх кніг, а вызначыць на іх падставе асноўныя тэндэнцыі ў развіцці гістарычнай урбаністыкі ў Беларусі. Да гістарычнай урбаністыкі адносяцца працы, прысвечаныя гісторыі гарадоў або спецыфічна гарадскім праблемам; працы навуковыя і навукова-папулярныя, у тым ліку і краязнаўчыя; напісаныя як гісторыкамі, так і не гісторыкамі. Выданні, прысвечаныя гісторыі раёнаў, з урбаністычнага поля выпадаюць, а таму ў гэтым артыкуле не ўлічваюцца. Крыніцай для асэнсавання праблемы побач з кнігамі стала бібліяграфічнае выданне Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі “Кнігі Беларусі”. Для зручнасці аналізу апошнія 20-годдзе падзеленае на пяцігадовыя этапы.

1991–1995 гг.

Атрыманне Беларуссю суверэнітэту не прывяло да інтэнсіфікацыі гарадскіх даследаванняў. Захоўвалася інерцыя. Працягвалі выходзіць традыцыйныя гісторыка-эканамічныя нарысы гарадоў, дзе галоўнае месца адводзілася толькі эканамічным дасягненням савецкай улады, рэальным і ўяўным. У 1991–1992 гг. свет пабачылі нарысы такіх гарадоў, як Баранавічы, Клецк, Іўе, Жлобін. Да 50-гадовага юбілею Перамогі была выдадзена *“Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны”* (1995). Аднак на працягу 1991 – 1995 гг. намеціліся і новыя тэндэнцыі.

З’яўляліся навуковыя манаграфіі, якія сталі вынікам папярэдняй працы навукоўцаў. М. Ткачоў апублікаваў кнігу *“Замкі і людзі”* (1991). Аўтар упершыню змог паказаць ролю гарадскіх умацаванняў ў абароне жыхароў ВКЛ ад маскоўскай агрэсіі ў XVII ст. У аснову кнігі была пакладзена доктарская дысертацыя аўтара. Паслядоўнікам М. Ткачова выступіў А. Краўцэвіч. Ён апублікаваў кнігу *“Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV – XVIII стст.: Планіроўка, культурны слой”* (1991), а таксама выдаў асобныя кнігі пра Мір і Мірскі замак (1993, у сааўтарстве з Г. Якшук; 1994, у сааўтарстве з Н. Здановіч і А. Трусавым) і пра Гродзенскі замак (1993). У нацыянальным ракурсе была пададзена гісторыя Полацка ў навукова-папулярнай кнізе У. Арлова *“Таямніцы Полацкай зямлі”* (1994, 1995, 2000)¹.

Стала магчымым больш грунтоўна даследаваць важныя праблемы развіцця гарадоў дасавецкай Беларусі. А. Трусаў выдаў у сааўтарстве кнігі пра старажытныя Мсціслаў (1992) і Крэва (1993). Каштоўную навуковую манаграфію пра Заслаўль у эпоху феадалізму напісаў Ю. Заяц (1995). В. Капыцін прадставіў вынікі археалагічнага даследавання Магілёва (1993). А. Макушнікаў зрабіў спробу разабрацца ў паходжанні Гомеля (1994). А. Лазіцкі правёў навуковае даследаванне Пінска ў XVI ст. (1994). Важныя праблемы на прыкладзе гарадоў узнімалі К.Я. Шышыгіна-Патоцкая ў кнізе *“Скарбы Нясвіжа”* (1993), Я. Разенблат *“Жизнь и «судьба» Брестской еврейской общины XIV–XX вв.”* (1993).

Пачалі выдавацца творы аўтараў часоў Расійскай імперыі. Гэта была своеасаблівая публікацыя крыніц па гарадской гісторыі. Выйшлі кнігі У. Сыракомлі пра стары Мінск і гарадскія паселішчы Міншчыны (1992), М. Без-Карніловіча пра знакамітыя гарады Беларусі (1995), М. Нікіфароўскага пра даўні Віцебск (1995).

Узрасла колькасць навукова-папулярных кніг пра асобныя беларускія гарады: Навагрудак (М. Гайба, 1992, 1995), Лынтупы (І. Быхавец, 1993), Горкі (У. Ліўшыц, 1993, 1995), Мінск (Захар і Соф’я Шыбекі, 1994, другое выданне), Магілёў (І. Філіповіч, 1994, 1995), Ліда (А. Кулеш, 1994).

¹ Так пазначаюцца гады выдання і перавыдання кніг.

Адрадзілася традыцыя 1920-х гг. вывучэння гарадоў краязнаўцамі. Яны з дапамогай мясцовых улад сталі праводзіць навукова-практычныя канферэнцыі. Адна з першых прайшла ў красавіку 1992 г. у Магілёве, затым былі Горкі (1993 і 1994), Ліда (1993), Ашмяны (1993), Пінск (1994, юбілейная), Слуцк (1995, юбілейная) і інш. Іх матэрыялы друкаваліся. Але ў гэтых зборніках рэгіянальныя гарадскія цэнтры раствараліся ў наваколлі. Пераважаў не ўрбаністычны, а адміністрацыйна-рэгіянальны падыход. Таму такія канферэнцыі мала спрыялі развіццю ўрбаністыкі.

З 1995 г. пачалося сістэматычнае друкаванне кніг з серыі “Памяць”, прысвечаныя кожнаму раёну і асобным буйнейшым гарадам. Выданні мелі на мэце ўвекавечанне памяці загінуўшых у гады мінулай вайны, але значнае месца ў іх адводзілася краязнаўчым матэрыялам, у тым ліку і гісторыі гарадскіх раённых цэнтраў.

Станавіліся папулярнымі рэкламныя выданні пра гарады і раёны. Гэта – фотаальбомы, шляхаводы (*путеводители*). У 1993 г. з’явілася першае інфармацыйна-даведчае выданне, прысвечанае Чэрвенскаму раёну. З дапамогай падобных выданняў мясцовыя ўлады разлічвалі павысіць прэстыж сваіх раёнаў, прыцягнуць да іх турыстаў. Але зноў жа не гарадоў, а раёнаў.

Такім чынам, у першыя гады гісторыі суверэннай Беларусі, пераважалі кнігі пра старажытныя і сярэднявечныя гарады. Вывучэнне іх гісторыі не забаранялася і ў савецкі час. Таму ў пачатку 1990-х гг. усе папярэднія напрацоўкі гісторыкаў хутка пайшлі ў друк. У вывучэнні гарадоў новага і навішага часу такіх напрацовак не было па двух прычынах: 1) усе намаганні гісторыкаў скіроўваліся на паказ у той перыяд класавай барацьбы, непазбежнасці балышавіцкага перавароту, ролі кампартыі ў мадэрнізацыі грамадства; 2) панавала канцэпцыя ліквідацыі адрозненняў паміж горадамі і вёскай, якая не спрыяла фарміраванню традыцыі вывучэння спецыфікі гарадоў у новы і навішы час. Урбаністыка канчалася сярэднявеччам. Ва ўмовах Савецкай Беларусі яна была створана археолагамі і даследчыкамі феадалізму. Узрастала колькасць краязнаўчых выданняў. Горад, як асобны аб’ект даследавання, у выдадзеных кнігах з пэўнасцю не заўсёды акрэсліваўся.

1996 – 2000 гг.

У наступным пяцігоддзі асноўныя тэндэнцыі ў развіцці гістарычнай урбаністыкі другой паловы 1990-х гг. захаваліся. Навуковых выданняў заставалася мала. У вывучэнні гістарычнага мінулага гарадскіх цэнтраў яшчэ больш стаў пераважаць краязнаўчы падыход.

Сярод навуковых манаграфій большасць, як і раней, складалі даследаванні, прысвечаныя старажытным і сярэднявечным гарадам або іх асобным праблемам. Працягвалася рэалізацыя папярэдніх напрацо-

вак археолагаў і медыявістаў. Горад традыцыйна заставаўся галоўным аб'ектам іх навуковых высілкаў. Спецыфічнай праблеме гісторыі гарадоў прысвячаліся кнігі Ю. Заяца пра абарончыя збудаванні старажытнага Мінска (1996) і В. Ляўко пра культавыя помнікі Оршы XVI – XVIII стст. (1996). Манаграфію пра старажытныя гарадзішчы Палесся напісаў А. Егарэйчанка (1996). У кнізе Л. Аляксеева (1996) адлюстраваны старажытны Гродна. Вынікам даследчыцкай працы С. Тарасова стала кніга пра Полацк у IX – XVII стст. (1998, 2001). Старажытнаму Пінску ў IX – XIII стст. (1997), Тураву і Тураўскай зямлі (1999, 2001) прысвяціў свае кнігі П. Лысенка. Манаграфічнае даследаванне Магілёва правялі Б. Сідоранка і І. Марзалюк. Калі першы даследаваў горад на Дняпры ў XIV – XVI стст. у традыцыйнай падзеевай манеры (1997), то другі паказаў гарадское жыццё ў XII – XVIII стст. праз людзей і іх побыт (1998). У 1996 г. сваёй кніжкай пра самакіраванне ў беларускіх гарадах XIV – XVIII стст. заявіў пра сябе архівіст А. Цітоў. А праз два гады ён выдаў фундаментальнае даследаванне, прысвечанае геральдыцы беларускіх гарадоў. У 2000 г. свет пабачыла калектыўная манаграфія пра старажытны Друцк, забыты, а некалі буйны горад у Талачынскім раёне.

Пэўныя поспехі былі і ў вывучэнні гісторыі гарадоў XIX – пачатку XX ст. У 1997 г. выйшлі адразу тры кнігі пра беларускія гарады ў Расійскай імперыі. В.Марозаў выдаў кнігу пра культуру Гомеля ў XIX ст. А. Яшчанка на аснове кандыдацкай дысертацыі надрукавала гісторыка-этнаграфічнае даследаванне Гомеля. З. Шыбека, парушыўшы традыцыю вывучэння асобных гарадскіх цэнтраў, апублікаваў навуковую манаграфію пра гарады Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст.

Яшчэ адной новай з'явай другой паловы 1990-х гг. было друкаванне мемуарнай літаратуры і архіўных крыніц па гісторыі беларускага горада. У 1997 г. у выдавецтве “Полымя”, якое актыўна прапагандавала краязнаўчыя даследаванні, былі надрукаваны ўспаміны Л. Патоцкага пра Свіслач, Дзярэчын і Ружаны. А ў 1999 г. Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы выдаў акты Магілёўскага магістрату 1580-х гг.

У той жа перыяд з'явіліся вучэбныя дапаможнікі па гісторыі гарадоў. Пачалося выкладанне гісторыі гарадоў у навучальных установах Беларусі. Урбаністыка пранікала ў беларускую адукацыю. У Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя М.Танка былі надрукаваны невялікія вучэбныя дапаможнікі С.Стрэнкоўскага па гісторыі самакіравання ў гарадах ВКЛ (1997) і М.Атрушкевіча пра гарадскія рэформы ў Беларусі ў перыяд царскай Расіі (1999). А ў БДУ з'явіўся вучэбны дапаможнік І. Еўтуховай пад назвай “*Средневековый город*” (1998).

Беларускае выдавецтва “Харвест” пачало выдаваць кнігі, прысвечаныя гісторыі замежных гарадоў. У 1999 г. яно выдала энцыклапедычны даведнік “*Весь мир: Города и столицы*», а праз год – “*Весь мир: Города мира*”.

2000-м годам зафіксаваны першы факт перакладу з польскай мовы навукова-папулярнай кнігі Д. Вашукоўны-Камянецкай “*Брест – горад не забываемый*”.

У пашырэнні краязнаўчай літаратуры ўсё большую вагу набываў турыстычны стымул, а не толькі асветніцкі. З’яўляліся кніжкі на 20 – 30 старонак, багата ілюстраваныя, з лаканічным апісаннем слаўтасцяў горада (Слуцк, Гродна, Пінск, Брэст, Клецк, Брагін, Навагрудак). У некаторых выпадках – на рускай і англійскай мовах.

У той жа час выходзяць і больш грунтоўныя даследаванні краязнаўчага і навукова-папулярнага характару. С. Асіноўскі надрукаваў ілюстраваны храналагічны даведнік Оршы (1997) і даведнік па Мінску (1999), У. Ліўшыц у сааўтарстве – юбілейную кнігу пра Горы-Горкі (1997), Ю. Татарынаў – агляд “старыны” беларускіх гарадскіх паселішчаў (1997), А. Ненадавец – летапіс Бабруйска (1998), Н. Вайцяховіч – краязнаўчы нарыс Шацка (1999). Да 730-годдзя цэнтра Магілёўскай вобласці А. Агееў, І. Марзалюк, І. Пушкін стварылі кнігу “*Магілёўская даўніна ў пытаннях і адказах*” (1997). Выйшла кніжка пра вуліцы Маскоўскага раёна Мінска (Н. Вінаградаў, 1999). Шмат матэрыялаў пра Давыд-Гарадок сабраў у сваёй кнізе М. Шэлехаў (2000). Арыгінальную форму для апісання гісторыі г. Сянно выбраў В. Бандарэвіч (2000, 2008). Яна падаецца ў кнізе праз распрацаваныя аўтарам турыстычныя маршруты. А. Карлюкевіч у сваёй кнізе “*Гіуменскі блакнот...*” (2000, 2005) падаў цікавыя моманты з гісторыі горада ў рэпартажным стылі. Гэтыя працы мелі апісальны, фактаграфічны характар. Яны ствараліся не заўсёды гісторыкамі, а таму вылучаліся міфатворчасцю і недакладнасцямі.

Працягвалася традыцыя склікання навукова-практычных канферэнцый з нагоды юбілеяў гарадоў і выдання іх матэрыялаў. У некаторых канферэнцыях асноўны акцэнт па-ранейшаму ставіўся не на горад, а на край (Ваўкавыскі, Іўеўскі, Вілейскі, Тураўскі), “зямлю” (Дзятлаўская). І яны ў такім разе часткова выпадалі з урбаністычнага поля даследаванняў. У той жа час матэрыялы канферэнцыяў ў Навагрудку (1996), Пінску (1997), Магілёве (1998) вылучаліся ўрбацэнтрычнасцю. І гэта тэндэнцыя ўзмацнялася. У канцы 1998 г. у Наваполацку праходзіла навуковая канферэнцыя пад назвай “*Беларускі горад у часе і прасторы*”. Яна прысвечалася 500-годдзю Полацкай магдэбургіі. Па сутнасці, гэта была першая ў Беларусі навуковая канферэнцыя па ўрбаністыцы. Яе матэрыялы былі апублікаваны ў 2001 г.

У грамадскасці спела разуменне важнасці захавання старой забудовы гарадоў. У 1997 г. Таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры апублікавала матэрыялы канферэнцыі, прысвечанай праблемам захавання гісторыка-культурнай спадчыны Мінска.

Большасць выдадзеных у гэты перыяд кніг пра вядучыя гарады Беларусі з серыі “Памяць” (Барысаў, Брэст, Магілёў, Мазыр, Гомель, Гродна, Пінск, Заслаўе, Орша) вылучаліся змястоўнасцю (аналітычныя артыкулы, вытрымкі з дакументаў, фотаматэрыялы).

Такім чынам, другая палова 1990-х гг. была для беларускай урбаністыкі даволі плённай. Павялічвалася колькасць выданняў пра гарады, узростала іх разнастайнасць, завязваліся новыя тэндэнцыі. Пачало выяўляцца імкненне даследчыкаў да паказу не толькі гісторыі гарадоў, іх славетасцяў, але і лёсаў знакамітых гараджан, побыту гарадскога насельніцтва. Сярод навукоўцаў піянерам такога накірунку выступіў І. Марзалюк з Магілёва, а сярод краязнаўцаў – Я. Жабрун з Гродна (“Гродна і гродзенцы” (1999); “Яны нарадзіліся ў Гродне” (2000)).

2001–2005 гг.

Эканамічна спрыяльнае для Беларусі першае пяцігоддзе XXI стагоддзя абумовіла бурны рост выдавецкай дзейнасці. Узростала і колькасць кніг пра беларускія гарады: з 16-ці у 2001 г. да 34-х у 2005 г. Значны ўплыў на ўрбаністыку аказалі курс беларускага кіраўніцтва на развіццё турызму (2001) і стварэнне дзяржаўнага апарата па ідэалагічнай працы (2004).

У сувязі з заахвочваннем развіцця ў краіне турызму імкліва павялічвалася колькасць выданняў рэкламнага характару (невялічкіх брашурак), дзе пералічваліся важнейшыя архітэктурныя помнікі гарадоў, называліся іх знакамітыя ўраджэнцы, але на першым месцы стаялі дасягненні раёна. Да выдання такіх даведачна-інфармацыйных брашуур (часам і на замежных мовах) у мэтах павышэння іміджу раёнаў далучаліся ідэалагічныя аддзелы райвыканкамаў. Узростала колькасць разлічаных выключна на турыстаў шляхаводаў, буклетаў, фотаальбомаў па канкрэтных гарадах. Свае шляхаводы набылі Мінск, Навагрудак, Віцебск, Нясвіж, Мір, Полацк, Наваполацк. А ў 2004 г. выйшаў шляхавод па раённых цэнтрах Беларусі (Складальнік Н. Варывончык і іншыя). Выданні такога роду мелі кампільватыўны характар, пісаліся на абмежаваным матэрыяле. Іх нельга адносіць да навукова-папулярных ці краязнаўчых прац, а таму і праблематычна залічваць да здабыткаў урбаністыкі. Праўда, гэтыя выданні былі прадуктам папярэдніх краязнаўчых даследаванняў, грунтаваліся на краязнаўчых, а часам і на навуковых працах. Неабходнасць рэкламнай прадукцыі ў нейкай ступені стымулявала развіццё краязнаўства ў гарадах, а значыць і ўрбаністыкі.

Арыгінальных жа навуковых даследаванняў беларускіх гарадоў было па-ранейшаму мала. Прывабныя апісанні гарадскіх цэнтраў не замянялі іх фундаментальных даследаванняў. Скарачэнне фінансавання на акадэмічную навуку адбілася і на стане ўрбаністыкі. Яе развіццё запаволілася.

Як і раней, навукоўцаў найперш цікавіў старадаўні горад. Відаць, па традыцыі. У нейкай ступені на гэта ўплывала адсутнасць адзінай канцэпцыі гістарычнага развіцця Беларусі і асабліва ў XIX – XX стст. Каб не трапіць пад агонь крытыкі апанентаў, пісаць пра старажытнасць было бяспечней. А. Цітоў выдаў чарговую манаграфію пра рамесныя цэхі Мінска ў XVI – XVIII стст. (2002). Гісторыка-археалагічны нарыс Крычава апублікаваў А. Мяцельскі (2003). Кнігу пра сярэднявечны Віцебск напісала Т. Бубенька (2004). Чарговую кнігу пра старажытны Тураў надрукаваў П. Лысенка (2004). Выявілася цікавасць да радзівілаўскага Нясвіжа. К. Шышыгіна-Патоцкая напісала кнігу “*Нясвіж і Радзівілы*” (2001, 2002, 2007). Нясвіжскім зборам Радзівілаў была прысвечана кніжка пад рэдакцыяй А.Мальдзіса (2002).

Упершыню была звернутая ўвага на прысутнасць яўрэяў у гарадах Беларусі. На гэтую тэму з’явіліся некалькі кніжак. Э. Іоффе зрабіў спробу паказаць ролю яўрэяў ў гісторыі Беларусі (2001). В. Сабалеўская звярнулася да вывучэння яўрэйскай абшчыны Гродна, напісаўшы кнігу “*Спрадвечныя інішаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў*” (2000). А. Падліпскі сабраў багаты матэрыял пра яўрэяў Віцебска (2004). У 2003 г. друкаваліся матэрыялы гомельскай навуковай канферэнцыі “*Яўрэі ў Гомелі*”. З 2002 г. пачала выдавацца праца А. Ліціна і І. Шэндаровіч, прысвечаная гісторыі магілёўскага яўрэйства (у 2006 г. пабачыў свет другі том, у 2010 – трэці). У 2005 г. выйшла кніга В. Сабалеўскай і У. Ганчарова “*Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы*”. Увогуле, вывучэнне гісторыі яўрэйскага народа ў Беларусі ў гэты перыяд стала больш інтэнсіўным. Усе кнігі пра беларускіх яўрэяў часоў Расійскай імперыі, калі яны былі пераважна жыхарамі гарадоў і мястэчак, можна аднесці да ўрбаністыкі.

Аналітычных прац па ўрбаністыцы беларускія гісторыкі не пісалі. Варта звярнуць увагу на грунтоўную навуковую манаграфію пра ўрбанізацыю ў Беларусі, якую выдаў у 2004 г. географ К.Красоўскі, пра-рэктар Брэсцкага ўніверсітэта. Яна паўплывала на гісторыкаў-урбаністаў.

Працягвалі друкавацца крыніцы па гісторыі гарадоў. У 2005 г. у друку з’явілася факсімільнае выданне дасавецкага аўтара Л. Вінаградава, які пісаў пра Гомель. В. Шышакова сабрала і надрукавала мемуары і дакументы па гісторыі Віцебска ў канцы XVIII – пачатку XIX стст. (2005). А. Ліцін у 2002–2006 гг. друкаваў дакументы пра гісторыю магілёўскага яўрэйства.

Выдавецтва “Харвест” працягвала знаёміць чытачоў з гарадамі замежжа. Яно выдала ў перакладзе з нямецкай мовы Э. Кленгель-Бранта пра старажытны Вавілон (2002), у перакладзе з англійскага М. Уолара “*Лондон*,

1700 год” (2003). Беларускае выдавецтва “Мірында” апублікавала кнігу Л. Івановай “*Знаменитые города мира*” (2003). Праўда, гэтыя выданні арыентаваліся пераважна на расійскі рынак.

Працы беларускіх аўтараў пра айчыныя гарады мала цікавілі замежных вучоных. Цяжка знайсці прыклады выдання падобных прац за мяжой. Прыходзіцца карыстацца ўласным досведам. Нямецкі прафесар гісторыі Байраў зацікавіўся кнігай З. Шыбекі пра Мінск і ў 2001 г. і прапанаваў аўтару надрукаваць у нямецкім навуковым зборніку артыкул “*Стары Мінск – ад царскага губернскага цэнтра да савецкай сталіцы*”.

Да выкладання гісторыі гарадоў у навучальных установах Беларусі далучыліся Гомельскі і Віцебскі ўніверсітэты. Выкладчыца з Гомеля Н. Рабцава падрыхтавала дапаможнік па спецкурсу “*История Гомеля*” (2003). Курс лекцый пра гісторыю Віцебска X – XVIII стст. для віцебскіх студэнтаў распрацавала Т.Бубенька (2003).

Пачынаючы з 2004 г. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору пачаў друкаваць у выдавецтве БелЭн шматтомную энцыклапедыю “*Гарады і вёскі Беларусі*”. У яе напісанні прымалі ўдзел і супрацоўнікі акадэмічнага Інстытута гісторыі. Відавочна, што ў аснову гэтага выдання клаўся геаграфічны падыход. Тым не менш, энцыклапедыя дала штуршок для развіцця гістарычнай урбаністыкі. В. Князева напісала цікавую кнігу энцыклапедычнага характару пад назвай “*Падарожжа па Беларусі: гарады і гарадскія пасёлкі*” (2005).

У серыі “Памяць” адна за адной друкаваліся кніжкі пра Мінск, Жодзіна, Слуцк, Светлагорск, Жлобін, Брэст, Баранавічы, Полацк, Маладзечна, Віцебск, Светлагорск, Ліду. Кнігі пра раёны і раённыя цэнтры рабіліся па аднаму шаблону і часам былі падобнымі адна на адну.

Свет пабачылі шэраг цікавых навукова-папулярных выданняў. Г. Захаранка напісаў кнігу пад назвай “*Земляки: история Светлогорска в лицах*” (2001). В. Швед падрыхтаваў працу пра губернскі Гродна (2003). Былі надрукаваны навукова-папулярныя кнігі пра легенды Нясвіжа (К. Шышыгіна-Патоцкая, 2001, 2005, 2009), Гомель (А. Макушнікаў, 2002, 2010), Пінск (Т. Хвагіна, 2002, 2004, 2007, 2011), Жодзіна (Г. Аніскевіч, 2003, 2008), Гальшаны (Э. Корзун, 2005), Ветрына (В. Карасёў, 2004), Полацк (І. Каліноўскі, 2005), Галоўчын (М. Карпечанка, 2001), Друцк і Барысаў (укладальнік Р. Лянькевіч, 2002), Мазыр (пад рэдакцыяй І. Штэйнера, 2005) і іншыя. А. Ненадавец напісаў кнігу пра Бабруйскую крэпасць (2005).

Даследаванне С. Данскіх, прысвечанае гісторыі Шчучына (“*Наши Шчучин*”, 2001), характарызуецца наватарскім падыходам да гістарычна-краязнаўчых даследаванняў: аўтар стварае “дынамічна-экзістэнцыяльна-антрапалагічную” мадэль развіцця Шчучына. Варта спыніцца на сутнасці гэтага метадалагічнага падыходу больш падрабязна. На думку С. Данскіх,

даследчыка павінны цікавіць не асобныя падзеі, а працэсы, якія абумовілі галоўныя тэндэнцыі ў развіцці мінулага ў яго ўзаемасувязі з сучасным. У гэтым «дынамічнасць» прапанаванага падыходу. Трэба вылучаць і аналізаваць тыя працэсы, якія паўплывалі на сучасны стан паселішча з усімі яго адмоўнымі і станоўчымі рысамі. У гэтым “экзістэнцыяльнасць” прапанаванага падыходу. Толькі такім чынам даследаваная гісторыя становіцца зразумелай, блізкай і роднай для чытача, набывае якасць сапраўды “яго асабістай гісторыі”. У гэтым “антрапалагізм” новага падыходу. Гістарычнае развіццё Шчучына Сяргей Данскіх паспрабаваў “раскласці” паводле схемы: *дэтэрмінанты – дамінанты – падзеі*.

Сярод навукова-папулярных выданняў з’явіліся публікацыі калекцый ілюстрацыйных матэрыялаў з каментарамі аўтараў. Такія выданні з поўным правам можна лічыць публікацыямі крыніц па гарадской тэматыцы. Л. Лаўрэш выдаў кнігу “*Ліда на старых малюнках, паштоўках, фотаздымках*” (2001), В. Кірычэнка – калекцыю фотаматэрыялаў пра Мінск у 1944–1952 гг. (2004). Л. Палеская апублікавала новыя матэрыялы пра Мінск з фотакалекцыі свайго мужа-нябожчыка В. Каляды.

Аб’ектам вывучэння сталі гарадскія вуліцы. Прыхільнік персаналізацыі гісторыі гарадоў Я. Жабрун, выдаў кнігу “*Іх іменамі названы вуліцы горада Гродно*” (2002). Такого кшталку кнігу набыў Быхаў (2004), пазней – Брэст (2007, 2008).

Польскі інстытут у Мінску ў 2005 г. заклаў традыцыю правядзення беларуска-польскіх навуковых канферэнцыяў, прысвечаных гісторыі Мінска. Даволі мала, але выходзілі матэрыялы рэгіянальных навукова-практычных канферэнцый, дзе знаходзілася месца і для гісторыі раённых цэнтраў: Свіслацкі край (2001), Лепель (2004), Вілейшчына (2004), Горкі (2004).

Невялічкія прэзентатыўныя выданні, разлічаныя на турыстаў, прысвечаліся Барысаву (2002), Кобрыншчыне (2001), Віцебску (І.Цішкін, 2002), Смаргоні (2003), Мірскаму і Нясвіжскаму замкам (А.Бутэвіч, 2003; К.Шышыгіна-Патоцкая, 2001, 2003), Брэсту (2004), Чашнікам (2004, 2008), Слуцку (2004), Мазыру (2005), Баранавічам (2005) і іншым гарадам.

Такім чынам, развіццё гістарычнай урбаністыкі ў пачатку ХХІ ст. не набірала тэмпаў. Сур’ёзная навука пра гарады не знаходзіла істотнай падтрымкі з боку дзяржавы і належнай цікавасці з боку гісторыкаў, а таму падмянялася лёгкім апісальным жанрам. Ішоў працэс назапашвання матэрыялаў для іх навуковага асэнсавання.

2006–2011 гг.

З прыняццем у 2007 г. дзяржаўнай праграмы падтрымкі малых і сярэдніх гарадоў Беларусі цікавасць да іх гісторыі яшчэ больш узрасла. Але гэта паўплывала больш на развіццё гарадскога краязнаўства. Даследчыкі

старажытных і сярэднявечных гарадоў працягвалі сваю актыўную навуковую дзейнасць. П. Лысенка займаўся перавыданнем сваіх кніг пра Тураў, Пінск, Бярэсце. Узніклі і новыя навуковыя працы. Вылучалася манаграфія І.Марзалюка “*Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI – XVIII стст.*” (2007), дзе ўзнімалася праблема стэрэатыпаў беларускіх гараджан. Д.Дук, які стаў паслядоўнікам С.Тарасава ў вывучэнні Полацка, выдаў кнігу пра знакамiты горад у XVI – XVIII стст. (2007), а потым перавыдаў яе ў навукова-папулярным жанры (2010). Навуковыя манаграфіі надрукавалі В. Пазнякоў – пра Клецк X – XVIII стст. (2008), С. Стрэнкоўскі – пра прывілеі і вольнасці магдэбургскіх гарадоў Беларусі ў XIV – канцы XVIII ст. (2008), М. Макараў – пра прававое становішча гараджан Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. (2008), В. Ляўко – пра гісторыю Віцебска ў IX – XVIII стст. (2010).

Пабачыла свет энцыклапедыя “*Города, местечки и замки Великого княжества Литовского*” (2009). Энцыклапедычным выданнем уганаравалася Глыбокае, маленькі гарадок з багатай гісторыяй (2009).

Даследаванняў пра гісторыю гарадоў XIX – XX стст. па-ранейшаму было мала. В. Чарапіца напісаў кнігу пра Гродна ў гады Першай сусветнай вайны (2006, 2009). Даследаваўся не столькі горад, колькі ваенныя падзеі. М. Сталец надрукаваў кнігу, дзе сумеў разгледзіць постсавецкі Брэст у міжнародных адносінах (2010).

Назіраўся цікавы феномен: даследаванні па беларускай урбаністыцы пачалі друкавацца за межамі Беларусі. У Вільні выйшлі 3 кнігі: З. Шыбека “*Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет*” (2009), І. Соркіна “*Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.*” (2010), І. Махоўская, І. Раманава “*Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары*” (2010).

Вывучэннем працэсаў урбанізацыі ў Беларусі па-ранейшаму займаўся географ К. Касоўскі, які выдаў на гэтую тэму чарговую кнігу (2009). Сучасны малы горад Беларусі зацікавіў сацыёлагаў і палітолагаў. У 2009 г. яны надрукавалі матэрыялы экспедыцыі ў раённыя цэнтры пад назвай “*Ігра в города*”. Пэўнае значэнне для гістарычнай урбаністыкі мелі матэрыялы навуковай канферэнцыі ў БНТУ пад назвай “*Архітэктура, горад, чалавек*” (2010).

Цэнтрам гістарычнай урбаністыкі з другой паловы 2000-х гг. стаў Гродна, дакладней, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы, дзе сталі праводзіцца перыядычныя міжнародныя навуковыя канферэнцыі па гісторыі гарадоў Беларусі. Першая ўрбаністычная канферэнцыя адбылася ў Гродна ў лістападзе 2006 г., а потым – у 2009, 2010, 2011 гг. Матэрыялы канферэнцый надрукаваны. Першы зборнік быў прысвечаны агульным пытанням урбаністыкі і меў назву “*Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі,*

эканомікі, культуры” (2007), другі – гістарыяграфіі і крыніцам па гісторыі гарадоў (2009), трэці – працэсам урбанізацыі (2010). Два апошнія зборнікі выдадзеныя пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў.

Актывізавалася выданне архіўных і друкаваных крыніц па гісторыі гарадоў. Былі надрукаваны дакументы Магілёўскага магістрата канца XVI – пачатку XVII стст. (2006), шляхавод па г. Полацку 1910 г. (2006, 2009), кніга Я. Анішчанка пра польскамоўную *“Часовую мінскую газету”*, якая выдавалася ў 1812 г. (2008). Кнігі В. Кірычэнкі ўяўлялі сабой публікацыі фотадакументаў пра Мінск пасляваенны. У кнізе пад назвай *“Вильно, 1823–1824: перекрестки памяти”* А. Фядута сабраў дакументы эпістальнага жанру асоб, звязаных з Віленскім універсітэтам (2008). С. Шчарбакоў апублікаваў кнігу *“Барановичи на открытках и фотографиях”* (2009). Друкаванне дакументальных матэрыялаў пра Брэст на працягу 2006–2011 гадоў ажыццяўляў В. Сарычаў. Яны выходзілі пад назвай *“В поисках утраченного времени”* (кн. 1–4). У 2009 г. былі выдадзены дакументы па Брэсту 1919–1939 гг. Свет пабачыла адна з каштоўных крыніц па гісторыі беларускіх гарадоў *“Топографические примечания на знатнейшие места путешествия Ее Императорского Величества в Белорусское наместничество”* (2009).

Яўрэйскую тэму ў беларускай урбаністыцы актыўна працягваў віцебскі краязнаўца А. Шульман. Ён выдаў нарысы пра мястэчкі Колышкі (2009), Лёзна (2010), Яновічы (2010), што на Віцебшчыне, кнігу ўспамінаў пра месцачковыя сямейныя гісторыі (2010). Аўтар друкаваў свае кнігі з дапамогай часопіса “Мишпоха”, які заснаваў серыю выданняў пад назвай “Мое местечко” і шырока выкарыстоўваў успаміны ўрадженцаў мястэчак. А. Розенберг стаў аўтарам кнігі *“По страницам истории еврейской Орши”* (2011).

У выдавецтве “Харвест” выйшла кніга Т. Шэрамецевай *“100 городов мира, которые необходимо увидеть”* (2007, 2009, 2010), энцыклапедычны даведнік *“Столицы мира”* (2008)

Бібліяграфія навукова-папулярных выданняў пра гісторыю беларускіх гарадоў папоўнілася кнігамі філолага А. Рагалёва пра “гарадскую старыну” Гомеля (2006), Р. Раманава – пра архітэктурныя помнікі Чарэі (2007), Ю. Кітуркі – пра гродзенскія замкі (2006), І. Пракаповіча – пра Паставы (2007), У. Ліўшыца – пра Горкі (2007), А. Пляшэвіча – пра Салігорск (2008), І. Трусава – пра праваслаўныя храмы Гродна (2008), гродзенскія прыгарадныя каралеўскія рэзідэнцыі (2011), Барысаглебскую царкву (2011), гродзенскія масты (2011), С. Сіткевіча – пра асноўныя моманты гісторыі Гродна (2009), В. Саяпіна і Т. Касагай – пра тэатр, кіно, цырк у Гродне (2011),

А. Змачынскага – пра Стоўбцы (2009), В. Лякіна – пра Калінкавічы (2010), ксяндза Ю. Макарыча – пра Адэльск (2010) і інш.

Значны ўклад ў справу папулярызацыі гісторыі беларускіх гарадоў унёс Ю. Татарынаў. Ён прысвяціў кожнай вобласці па кніжцы: Віцебшчына (2006), Магілёўшчына (2007), Міншчына (2008), Гродзеншчына (2009), Брэстчына (2010), Гомельшчына (2010).

Найбольш кніг прыпадала на гісторыю беларускай сталіцы Мінска, які ў 2007 г. адзначаў свой 940-гадовы юбілей. Завяршылася шматтомнае выданне гісторыі Мінска з серыі “Памяць”. Навукова-папулярныя кніжкі пра Мінск выдалі Я. Малашэвіч (2006, 2007), З. Шыбека (2007), С. Машчанка (2008), Л. Рублёўская і П. Грынчанка (2009). Мінску прысвяціў свае выданні і ўжо згаданы В. Кірычэнка. Польскі інстытут у Мінску выдаваў матэрыялы беларуска-польскіх навуковых канферэнцый: “*Знакамітыя мінчане XIX – XX стст.*” (2007, 2008). Канферэнцыі, прысвечаныя 940-годдзю Мінска і 510-годдзю мінскай магдэбургіі пад назвай “*Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі*” правёў і Інстытут гісторыі НАН Беларусі. Іх матэрыялы былі апублікаваны (2008, 2010). Але найбольш грунтоўным даследаваннем стала калектыўная манаграфія “*Гісторыя Мінска*”, выдадзеная ў 2006 г. пад рэдакцыяй У. Бабкова на беларускай і рускай мовах пад адной вокладкай. Арыгінальнае выданне пра Мінск ажыццявіла ў 2009 г. выдавецтва “Харвест”. У друку з’явілася цікавая кніга “*Мінск: стары і новы*”, дзе картаграфічным спосабам паказана гісторыя забудовы горада ад старажытнасці да нашых дзён. Аўтарам-складальнікам выступіў В. Валажынскі.

З Мінскам супернічаў Гродна. Пра гісторыю горада напісалі кнігі ўжо згаданыя вышэй В. Чарапіца, Ю. Кітурка, І. Трусаў, В. Саяпін, Т. Касатая. У 2007 г. выйшла з друку кніга Ю. Кішыка, прысвечаная горадабудаўнічай культуры Гродна. Аўтарам энцыклапедычнага даведніка пра гістарычную спадчыну Гродна стаў Я. Лялевіч (2008). З шырокім выкарыстаннем замежных крыніц цікавую кнігу пра сярэднявечны Гродна напісаў Ю. Гардзееў: “*Магдэбургская Гародня*” (2008). У сувязі з 880-гадовым юбілеем горада праводзілася канферэнцыя, матэрыялы якой былі надрукаваны пад назвай па ўзору Мінска – “*Гродна і гродзенцы: дзесяць вякоў гісторыі*” (2008).

З восені 2008 г. незалежная навуковая грамадскасць Гродна праводзіць навуковыя канферэнцыі “*Гарадзенскі палімпсест*”. Канферэнцыі сталі адказам навукоўцаў на так званую “экскаватарную рэканструкцыю” гістарычнага цэнтра горада і мелі сваёй мэтай прыцягнуць увагу гродзенцаў да праблем гісторыі Гродна і захавання ягонай багатай гісторыка-культурнай спадчыны. Канферэнцыі пра гісторыю Гродна і выданне іх матэрыялаў пад назвай “*Гарадзенскі палімпсест*” сталі перыя-

дычнымі (2008, 2009, 2010, 2011). Навуковымі рэдактарамі выступаюць А. Смалянчук і Н. Сліж.

З 2002 г. А. Смалянчук пачаў выдаваць краязнаўчы альманах “*Горад святога Губерта*”, прысвечаны гісторыі Гродна. Выйшлі 5 выпускаў. Можна сказаць, што гэты альманах стаў першым у Беларусі перыядычным выданнем па гістарычнай урбаністыцы.

Традыцыю правядзення навукова-практычных канферэнцый і друкавання іх матэрыялаў працягвалі Лепель (2006), Клецк (2006), Воранава (2006), Столін (2006), Гарадок (2008), Чачэрск (2010).

Вынікам намаганняў мясцовай адміністрацыі сталі шматлікія невялічкія па аб’ёму выданні пра Светлагорск (2006, 2008), Дзяржынск (2006), Вялікую Бераставіцу (2006), Нясвіж (2007), Бабруйск (2006, 2007), Шчучын (2007), Клецк (2007, 2008), Ваўкавыск (2007, 2008), Глыбокае (2007), Бярозу (2007), Новалукомль (2007), Смаргонь (2008), Жодзіна (2008), Паставы (2008), Рэчыцу (2008), Чашнікі (2009), Ветку (2010) і інш. Звычайна гэта было звязана з юбіляямі гарадоў. Сярод юбілейных выданняў вылучаліся сваёй змястоўнасцю матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі па Пінску (2007) і кніга, прысвечаная 500-годдзю Скідзеля (2007, 2008; пад рэдакцыяй С.Токця). Выданні, прысвечаныя гісторыі раёнаў, выпадаюць з поля ўрбаністыкі, хоць у іх і змяшчаліся матэрыялы пра раённыя цэнтры.

Беларускія навукоўцы рабілі спробы пераадолення сучасных дзяржаўных межаў Беларусі, каб звярнуцца да вывучэння ў суседнім замежжы гарадскіх паселішчаў, цесна звязаных з беларускай гісторыяй. Кнігу пра Вільню ў 2008 г. напісаў А. Фядута. В. Карнялюк напісаў кнігу пра гісторыю мястэчка Крынкі (2010), якое зараз у складзе Польшчы.

Пэўны ўклад у беларускую ўрбаністыку ўносяць замежныя навукоўцы. Прафесар Томас Бон з Германіі выдаў 2008 г. навуковую манаграфію “*Мінск – узорны горад сацыялізму Дзяржаўнае планаванне і ўрбанізацыя ў Савецкім Саюзе пасля 1945*” (ням. мова). Зараз яна рыхтуецца да друку ў рускамоўным варыянце. Яўрэйскіх аўтараў, былых грамадзян СССР, цікавіла гісторыя яўрэяў у гарадах і мястэчках Беларусі. У Ізраілі выйшлі кнігі пра Рэчыцу (А. Кагановіч, 2007), Тураў (Л. Смілавіцкі, 2008), Горкі (У. Ліўшыц, 2009).

Асвятленню ўрбанізацыйных працэсаў, розным аспектам гістарычнага развіцця гарадоў на беларускіх землях адводзіцца пэўнае месца у 6-томнай абагульняючай працы “Гісторыя Беларусі”, якая пачала выдавацца з 2000 г. і была заклікана адлюстравать сучасны стан гістарычнай навукі ў Беларусі. Галоўным чынам тут асвятляюцца пытанні сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускіх гарадоў розных перыядаў: IX – XIII ст.

(В. Ляўко, Л. Калядзінскі), XIV – XVI ст. (В. Голубеў, Ю. Бохан, А. Доўнар), XVII – XVIII ст. (В. Голубеў, Ю. Бохан), канец XVIII – пачатак XX ст. (А. Кіштымаў).

Высновы

Прыведзеныя вышэй матэрыялы дазваляюць сцвярджаць, што ў беларускай гістарычнай навуцы ў пачатку XXI ст. у асноўным сфарміраваўся асобны накірунак – гістарычная ўрбаністыка. Адным з яго цэнтраў становіцца Гродна. Дзякуючы ініцыятыве кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы, вывучэнне гісторыі гарадоў было больш мэтанакіравана характар. Навуковыя зборнікі, складзеныя на аснове матэрыялаў гродзенскіх канферэнцый па гісторыі беларускіх гарадскіх паселішчаў, уносяць уклад у станаўленне гістарычнай урбаністыкі ў нашай краіне.

Найбольшыя поспехі выявіліся ў вывучэнні гарадоў дасавецкага перыяду. Асабліва актыўна гарадскія паселішчы даследавалі археолагі: П. Лысенка, С. Тарасаў, В. Ляўко і інш. Арыгінальныя працы па гісторыі феадальнага горада выдалі І. Марзалюк, Ю. Гардзееў, А. Цітоў і інш. Вылучаюцца аналітычным падыходам да вывучэння гарадскіх паселішчаў часоў Расійскай імперыі кнігі З. Шыбека, І. Соркінай.

Адметнай з’явай апошніх двух дзесяцігоддзяў стала актыўнае развіццё даследаванняў лакальнай гісторыі ў Беларусі, якія становяцца ўсё больш прафесійнымі. Пра гэта сведчыць шэраг прац, выдадзеных у апошнія гады ў Беларусі, дзе мікрагісторыя канкрэтных мясцовасцей створаная на падставе грунтоўнага фундаменту гістарычных крыніц, новых метадалагічных падыходаў, дазваляе выявіць на лакальным узроўні дзеянне працэсаў, што вызначаюць развіццё грамадства на макраўзроўні.

Выдадзена шмат навукова-папулярных кніг па гісторыі гарадскіх паселішчаў Беларусі, што спрыяе пашырэнню ўрбаністычных ведаў сярод беларускага жыхарства. Вялізарны матэрыял па гісторыі беларускіх гарадоў назапасілі і надрукавалі краязнаўцы. Склалася, так бы мовіць, гарадское краязнаўства. Яно стала часткай гістарычнай урбаністыкі. Напрацоўкі краязнаўцаў ствараюць добрую аснову для далейшага развіцця гістарычнай урбаністыкі.

Найбольш даследаванымі аказаліся Мінск і Гродна.

Значны ўклад у навуковую сістэматызацыю ведаў пра гісторыю беларускіх гарадоў унесла выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя”. Аднак амаль усе больш-менш арыгінальныя даследаванні гарадоў выдаюцца на недзяржаўныя сродкі.

У развіцці гістарычнай урбаністыкі намеціліся новыя і важныя тэндэнцыі: каардынацыя працы навукоўцаў, друкаванне дакументаў, заснаванне першых перыядычных выданняў. Аднак пералічаныя новыя тэндэнцыі не сталі пакуль сталай з’явай, за выключэннем, бадай што, друкавання крыніц.

Развіццё гістарычнай урбаністыкі ў Беларусі сутыкаецца з шэрагам цяжкасцяў. Існуе шмат недахопаў і праблем, якія павінны быць ліквідаванымі і вырашанымі:

- Застаецца практычна не вывучаным беларускі горад у складзе СССР.
- Кнігі выдаюцца пераважна па гарадах, якія захавалі свой статус да сённяшняга дня. А гісторыя былых гарадоў і мястэчак, якія перасталі існаваць ці сталі вёскамі, амаль нікога не цікавіць. Выдадзена кніга толькі пра зніклы Друцк.
- Практычна не ўлічваецца істотная частка нашай гістарычнай спадчыны. Па-за ўвагай навукоўцаў застаюцца такія буйныя гарады на былой этнічнабеларускай зямлі, як Вільня, Беласток, Смаленск, Дзвінск.
- Пераважае вытворчы, тэрытарыяльна-адміністрацыйны падыход. Многіх даследчыкаў цікавяць не канкрэтныя гарады ці былыя мястэчкі, знакамітыя вёскі, а адміністрацыйная адзінка – раёны. Але іх межы далёка не адпавядаюць контурам эканамічных раёнаў, культурных асяродкаў, што складаліся гістарычна. Месніцтва перашкаджае глянуць на спадчыну гарадоў маштабна. На прыкладзе гарадоў (у іх адміністрацыйных межах) гісторыкі вывучаюць эканоміку, культуру, якія маюць асобную гістарыяграфію. Горад ўяўляецца нейкай торбай, напоўненай рознымі сюжэтамі, якія ў той ці іншай ступені і вывучаюцца. Горад, як феномен, пэўная гістарычная з’ява – вельмі спецыфічная – не ўспрымаецца. Задач уласна гарадскога развіцця ў актуальнай беларускай сітуацыі мала хто ставіць і рэалізуе. А горад – гэта адзінае цэлае, напоўненае праблемамі, як гарбуж семечкамі.
- Як правіла, даследуюцца не сістэма гарадоў, а асобныя гарады. Навуковыя вынікі такіх даследаванняў маюць лакальны, абмежаваны характар. Мала аналітычных прац. Патрабуюцца не прадметныя або дысцыплінарныя, а сістэмныя веды пра гарады.
- Аддаецца перавага вывучэнню сацыяльна-эканамічнага развіцця гарадоў. Даследаванні слаба арыентаваны на канкрэтных людзей. Вывучэнне якасці жыцця гараджан, гарадскога вобраза жыцця, гарадскіх супольнасцяў толькі пачынаецца. Даследуюцца фактары ўздзеяння на гарады і зусім недастаткова – уздзеянне саміх гарадоў на грамадства.

- Вельмі добра, што намецілася захапленне працамі па гісторыі гарадоў прыкладнага характару – на патрэбу турызму і асветніцтву. А вось акадэмічных даследаванняў, на жаль, праводзіцца мала. Славутасцямі горада можна захапляцца, але важна ведаць і вытокі той сацыяльна-экалагічнай напружанасці, якую нясе гарадская цывілізацыя.
- Недастаткова вывучаецца праблема захавання гісторыка-культурнай, у тым ліку і архітэктурнай, спадчыны гарадоў. Гістарычная спадчына гарадоў часта разбураецца таму, што нават спецыялісты не ведаюць гісторыю помнікаў, іх каштоўнасць, не валодаюць метадыкамі рэстаўрацыі і кансервацыі.
- Выяўляецца небывалая актыўнасць у вывучэнні гісторыі яўрэйскай абшчыны ў беларускіх гарадах. Ствараюцца каталогі сінагог, ешываў, яўрэйскіх могілак. Аднак для беларускай ўрбаністыкі і беларускай супольнасці важна не толькі раскласці горад на яўрэйскі, польскі, рускі і г.д. Можна яшчэ важней паказаць яго поліэтнічнасць, поліканфесійнасць, полікультурнасць, а таксама фармаванне ў такіх умовах агульнагарадской свядомасці, гарадской ідэнтычнасці. Горад – шматгранная з’ява. Вось яе ў гістарычных даследаваннях і не хапае.
- Горад вывучаецца гісторыкамі мімаходзь у сувязі са сваімі канкрэтнымі даследчыцкімі праблемамі. Прафесіяналаў-урбаністаў можна пералічыць на пальцах.
- Урбаністычныя даследаванні вядуцца пераважна традыцыйнымі метадамі без выкарыстання навішых дасягненняў замежнай гістарыяграфіі. Адсутнасць перакладаў, няведанне замежных моваў ніяк не спрыяюць таму. Пераважае апісальны, энцыклапедычны падыход да вывучэння паселішчаў гарадскога тыпу.

У выніку па ўзроўню свайго развіцця гістарычная ўрбаністыка ў Беларусі істотна адстае ад многіх краін. Урбанізацыя, якая ахапіла ўвесь свет, пакуль не стала штуршком для гісторыкаў у сур’ёзным вывучэнні гісторыі гарадоў. Як слухна адзначае Т. Вадалажская, “пра гарады Беларусі, аб тым, што ў іх ёсць, каб быць гарадамі, і што неабходна, каб яны сталі гарадамі, мы маем вельмі сціплыя ўяўленні” [4, с. 41].

Для больш паспяховага развіцця беларускай урбаністыкі можна прапанаваць некалькі мераў.

Неабходна стварыць каардынацыйны навуковы цэнтр урбаністыкі, напрыклад, у Гродне. Такія цэнтры існуюць у нашых усходнееўрапейскіх суседзях: Расіі, Украіне. Так, Цэнтр гарадской гісторыі Цэнтральна-Ўсходняй Еўропы быў створаны ў 2004 г. у Львове. “Урбаністычныя” навуковыя ўстановы дзейнічаюць у ЗША (з 1988 г. тут існуе Асацыяцыя

гарадской гісторыі), практычна ў кожнай заходнееўрапейскай краіне. У 1989 г. заснавана Еўрапейская асацыяцыя гарадской гісторыі, якая кожныя два гады арганізоўвае міжнародныя навуковыя канферэнцыі.

Наспела патрэба ў заснаванні ў Беларусі агульнаацыянальнага часопіса па ўрбаністыцы. Такія часопісы існуюць ва ўсім свеце.

Неабходна наладзіць мэтанакіраваную падрыхтоўку спецыялістаў па гістарычнай урбаністыцы.

Новыя падыходы патрабуюць сур'ёзных метадалагічных і тэарэтычных распрацовак. Кожная канкрэтная даследніцкая сітуацыя патрабуе пераасэнсавання паняццяў, вызначэнняў. Для паўнавартаснага вывучэння такой складанай і шматграннай з'явы, як горад, неабходна праводзіць комплексныя, інтэрдысцыплінарныя даследаванні, якія аб'яднаюць намаганні гісторыкаў, культуролагаў, сацыёлагаў, дэмографіаў, географіаў, эканамістаў.

Аktуальнай задачай застаецца пашырэнне крыніцзнаўчай базы па ўрбаністыцы. Пакуль яна мае шмат лакунаў. Так, слаба захаваліся архіўныя фонды органаў гарадскога самакіравання царскага перыяду, за выключэннем Мінска. Беларусь практычна поўнаасцю страціла перыядычны друк даваеннага часу. Таму вельмі неабходным з'яўляецца наладжванне на дзяржаўным узроўні капіравання дакументаў з архіваў Пецярбурга, Масквы, Кіева, Вільні, Варшавы, а таксама газет і часопісаў, якія выдаваліся ў Беларусі. У той жа час і мясцовыя архіўныя фонды (асабліва савецкага часу) яшчэ хаваюць шмат невыяўленых матэрыялаў па гісторыі гарадоў. Патрабуюцца спецыяльныя крыніцзнаўчыя даследаванні. Кандыдацкіх дысертацый на гэту тэматыку пакуль не існуе. Па-за ўвагай даследчыкаў застаюцца краязнаўчыя музеі краіны, дзе таксама трапляюцца цікавыя крыніцы па гісторыі беларускіх гарадоў і мястэчак.

Асобай увагі заслугоўвае сталіца. Актualным з'яўляецца пытанне: ці зможам мы стварыць ідэальны горад, які б стаў прыкладам для ўсёй краіны?

Важна спрыяць больш шырокаму выкарыстанню гістарычнай спадчыны гарадоў. Гісторыя выяўляе патэнцыял горада для развіцця ў ім многіх перспектывных накірункаў дзейнасці, а не толькі ў галіне турызму. Гістарычны вопыт гарадоў найперш важны для ўдасканалвання гарадскога самакіравання і паглыблення рынковых адносін, гарманізацыі сацыяльных і міжканфесійных адносін у грамадстве.

У вывучэнні гарадоў патрэбны новыя акцэнты. Актualнымі накірункамі даследаванняў могуць быць наступныя: 1) горад як гістарычная, самадастатковая з'ява; 2) уплыў гарадскіх паселішчаў на жыццядзейнасць беларускага грамадства; 3) прычыны і вынікі працэсаў урбанізацыі; 4) умовы жыцця розных катэгорый гараджан; 5) культурны ландшафт гарадоў і інш.

Беларусь усыпана гарадскімі паселішчамі наяўнымі і зніклымі. Сучасныя працэсы ўрбанізацыі актуалізуюць гістарычны вопыт гарадоў, якія ўяўляюць сабой скарбніцу эканамічных, сацыяльных, культурных, палітычных практык. Таму гістарычная ўрбаністыка ў Беларусі мае для свайго далейшага развіцця вялікія перспектывы.

Спіс літаратуры

1. Шыбека, З.В. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый / З. Шыбека. – Вільня: ЕГУ, 2009. – 372 с.
2. Соркіна, І.В. Да праблемы даследавання урбанізацыі і горада як фактараў гістарычнага развіцця / І.В.Соркіна // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал.: І.П.Крэнь, І.В.Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2007. – С. 5–9.
3. Белазаровіч, В.А. Вывучэнне гісторыі гарадоў у беларускай гістарыяграфіі другой паловы XX – пачатку XXI ст. / В.А. Белазаровіч // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў / ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал.: В.В. Даніловіч, І.П. Крэнь, І.В. Соркіна, Г.А. Хацкевіч (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2009. – С. 445 – 451.
4. Водолажская, Т. Городские исследования в Беларуси: теоретико-методологические проблемы / Т. Водолажская // Палітычная сфера. – 2009. – №12. – С. 29 – 43.

Захар Васільевіч Шыбека, доктар гістарычных навук, прафесар, працуе ў Беларускім дзяржаўным эканамічным універсітэце. Аўтар кніг “*Мінск в конце XIX – начале XX в.: Очерк социально-экономического развития*” (1985), “*Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў)*” (1997), “*Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002*” (2003), “*Мінск сто гадоў таму*” (2007), “*Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет*” (2009).

Іна Валер’еўна Соркіна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я.Купалы. Навуковыя інтарэсы звязаныя з гістарычнай урбаністыкай. Даследуе гісторыю мястэчак Беларусі, аўтар манаграфіі “*Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.*” (Вільня, 2010).

ЦІ ІСНАВАЎ ФЕАДАЛЬНЫ ГОРАД? НЕКАТОРЫЯ МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ЁРБАЊІСТЫЧНЫХ СУПОЛЬНАСЦЯЎ ПОЗНЯГА СЯРЭДНЯВЕЧЧА І РАННЯГА НОВАГА ЧАСУ

Автор статьи делает вывод – если признать существование феодализма как систему социальной организации, то средневековый город (а в случае с историей Беларуси и город раннего Нового времени), был неделимой и неотъемлемой частью этой системы. Прогресс города был, в таком случае, и прогрессом феодализма.

Праблема, пазначаная ў назве, мае падвойнае вымярэнне: 1) Чым, уласна, ёсць феадалізм? 2) Якое месца ў ім займае горад? Апошняе пытанне можна яшчэ канкрэтызаваць: ці горад арганічна ўваходзіў у сістэму феадалізму, ці, наадварот, быў яе іншароднай часткай?

Феадалізм?

Эпоха паміж Антычнасцю і Новым часам, як бы не вагаліся яе храналагічныя межы, застаецца трывала павязанай з паняццем “феадалізм”, у якім працягваюць бачыць палітычную, прававую, эканамічную і сацыяльную квінтэсенцыю Сярэднявечча [2, с.843]. Апроч таго, паняцце феадалізму валодае таксама пераважна пейзажычнай афарбоўкай, гэта значыць, што ўтрымлівае ў сябе негатыўную ацэнку, асабліва ў ацэнцы развіцця эканомікі і сацыяльнай структуры грамадства.

Само ж паняцце “феадалізм” пачало выкарыстоўвацца англійскімі юрыстамі толькі ў XVII ст. – як тэрмін судовай практыкі. Ужо ў XVIII ст. французскі гісторык Анры дэ Буленвілье і яго суайчыннік філосаф і правазнаўца Шарль-Луі дэ Монтэск’ё ўжылі тэрмін “феадалізм” як грамадска-палітычнае паняцце. Такім чынам, дзякуючы найперш французскай гістарыяграфіі XVIII – XIX стст., паўстала разуменне феадалізму, як асаблівым этапе сацыяльна-эканамічнай гісторыі, што адпавядаў у Еўропе Сярэднявеччу.

Тэрмін “феадалізм” паходзіць ад лацінскага “*feodum*” – так у заходнееўрапейскіх краінах называлі адну з формаў буйнога землеўладання. У французскай мове слова “феод” гучала як “*фьеф*”, а ў нямецкай яму ад-

павядала паняцце “лен”. І за галоўнаю прыкметаю феадалізму гісторыкі XVIII ст. прызнавалі васальна-ленную сістэму – так называлі форму адносінаў унутры пануючага ў грамадстве сацыяльнага слоя, пры якой вышэйстаячы яе прадстаўнік (сеньёр) дараваў зямлю і прадастаўляў пратэктарства (апыкунства) іншаму прадстаўніку гэтага слоя, які знаходзіўся ніжэй на іерархічнай лесвіцы гэтага слоя (васалу). Падобныя падараванні адбываліся з умоваў вайсковай службы васала і называліся феодам / фьефам ці ленам.

У выніку, такую сістэму арганізацыі грамадскіх адносін, якую мы прызвычаліся называць феадалізмам, у сваёй класічнай форме гісторыкі XIX ст. убачылі ў Францыі ў XI – XII стст. Феадальная сістэма грамадства будуюцца зусім не на прыгоннай залежнасці сялянаў, якую нават не ведалі некаторыя еўрапейскія краіны, напрыклад, скандынаўскія, а на буйной зямельнай ўласнасці і іерархічнай сістэме арганізацыі ўнутры самога класу землеўласнікаў. Прыгоннае сялянства магло быць толькі атрыбутам феадалізму, а наяўнасць сеньёраў і васалаў, ды плюралізм зямельнай уласнасці і складае сутнасць гэтай сістэмы.

Асобна трэба адзначыць тыя актыўныя дыскусіі адносна сутнасці сацыяльнага ладу Русі IX – XIII стст. і на тэрыторыі Расіі ў XIV – XVI стст., якія адбываліся ў расійскай і савецкай гістарыяграфіях XIX–XX стст. Гэтыя дыскусіі мелі праекцыю на разуменне сацыяльнай гісторыі ўсёй Усходняй Еўропы на працягу Сярэднявечча і Новага часу. Тэматычная скіраванасць дадзенага артыкула не дазваляе заглыбіцца ва ўсю аргументацыю ўдзельнікаў тых дыскусій. Але самыя важныя пункты абазначым.

Расійская гістарыяграфія XIX ст. прызнавала наяўнасць буйной зямельнай уласнасці ў XV – XVI стст. З “феодам” адны аўтары атаясамлялі ўзніклае ў канцы XV ст. расійскае “*поместье*” (форму ўмоўнага землеўладання з абавязкам службы), іншыя даследчыкі бачылі “*феоды*” ў княскіх “*удзелах*”. Увогуле ж гісторыкі XIX ст. звярталі ўвагу на спецыфіку развіцця Расіі і сам тэрмін “феадалізм” толькі зрэдку прыкладалі да расійскай гісторыі. Тым часам, у гістарыяграфіі заходняга Сярэднявечча ўмацоўваецца ўяўленне пра другую, апроч васальна-леннай сістэмы, іпастась феадалізму, у якасці якой выступае буйная зямельная ўласнасць. І вось ў пачатку XX ст. з’яўляецца канцэпцыя Мікалая Паўлава-Сільванскага, які настойліваў на наяўнасці ў Русі XIII–XVI стст. асноўных рыс феадалізма, што прызнаваліся ў тагачаснай навуцы. Сеньёры гісторык бачыў у “баяршчыне” (так Паўлаў-Сільванскі называў баярскае землеўладанне) [10, с.54–56], а таксама прызнаваў наяўнасць васальна-леннай сістэмы [8, с.120–128].

У савецкай гістарыяграфіі была ўспрынята марксісцкая канцэпцыя пра сацыяльна-эканамічныя фармацыі, адной з якіх і быў феадалізм. І ўжо ў

1932 г. Барыс Грэкаў выступіў з гіпотэзай, што феадалізм на Русі ўмацаваўся ўжо ў IX – X стст. Праблема ж палягае ў тым, што па IX ст. няма ніякіх звестак пра наяўнасць на Русі буйнога прыватнага землеўладання. Толькі ў сярэдзіне – другой палове X ст. мы сустракаем адзінкавыя звесткі пра сёлы, што належалі кіеўскім князям. І толькі ў XI ст. з’яўляюцца звесткі, якія дазваляюць казаць пра развіццё княскага землеўладання. Падобны парадокс мусілі былі вырашыць дыскусіі ў пасляваеннай савецкай гістарыяграфіі. У 1953 г. Леў Чарапнін вылучыў тэзіс пра панаванне на Русі X – XI стст. не прыватна-вотчынай ўласнасці, а “вярхоўнай ўласнасці дзяржавы”. Сам жа гэты тэрмін быў узяты ў Карла Маркса, які выкарыстоўваў яго адносна ўсходніх сярэднявечных грамадстваў. Яшчэ адным з адказаў на “метадалагічную пастку” феадалізма стала канцэпцыя Ігара Фраянава, паводле якой на Русі да мангольскага нападу існаваў бяскласавы лад, што грунтаваўся на самакіраванні гарадоў-дзяржаў абшчыннага тыпу.

У 1994 г. па “класічнай мадэлі” феадалізму быў нанесены метадалагічны ўдар. Англійская даследчыца Сьюзан Рэйнальдс выпусціла сваю кнігу “Фьефы і васалы” [12], дзе пераканаўча паказала, што сеньёрыя-фьеф як прывілеяваная ўласнасць, абумоўленая службай, стала рэальнасцю ў Заходняй Еўропе толькі ў XII ст. Да гэтага ж часу пераважалі адносіны не васалітэту, а падданства. “Класічная мадэль” феадалізму – сеньёрыяльны лад з развітай васальнай сістэмай, – у “поўнай” сваёй форме апынаецца тэарэтычны пабудовай ці, нават, фікцыяй. Такім чынам, даследчыкі заходняга Сярэднявечча выявілі тыя рысы арганізацыі грамадства і сацыяльнага ладу, якія былі даўно зафіксаваныя ва ўсходняй Еўропе. С’юзан Рэйнальдс выказвае сумневы адносна далейшай прыдатнасці канцэпта “феадалізм” і таго зместу, якім гэтае паняцце напаўняецца гісторыкамі.

У сваю чаргу, Арон Гурэвіч адзначаў неўпарадкаванае і складанае сацыяльнае жыццё Сярэднявечча. Гісторык меркаваў, што было б аднабаковым разглядаць сацыяльныя працэсы перыяду ранняга Сярэднявечча выключна ці галоўным чынам праз прызму “генезіса феадалізму” [2, с.853], якое заганяе нас у апрыёрнае ложа генералізацыі. Сярэднявечная еўрапейская цывілізацыя зусім не вычэрпваецца сваёй феадальнай іпастасцю. Апроч леннага ладу, васалітэту таксама існавалі тыя формы чалавечага соцыуму, якія выходзілі па-за рамкі феадальных структур. Важна памятаць пра сацыяльную шматукладнасць сярэднявечнага свету. У гэтым свеце побач з феадальнымі ваенна-палітычнымі і прававымі структурамі былі шырока распаўсюджаны рабства і, разам з тым, найманая праца. Асабліваю ролю ў функцыянаванні і трансфармацыі грамадства выконваў горад, прырода якога, паводле Гурэвіча, па сваёй сутнасці вельмі далёкая ад феадалізму.

На сённяшні дзень вынік дыскусіі можна падсумаваць наступным чынам – у сваім поўным напаўненні феадалізм ёсць тэарэтычнай абстракцыі

яй. Усё ж, ці ёсць сэнс адмаўляцца ад гэтай метадалагічнай канструкцыі? Калі так паступіць, то ўся хісткая канструкцыя, з дапамогай якой мы можам разглядаць такую працяглую эпоху, разваліцца. Тым больш, што ўсё ж пэўныя тэндэнцыі ў сферы канцэнтрацыі зямельнай ўласнасці і выбудовы адпаведнай сацыяльнай іерархіі прасочваюцца ў гэтую эпоху. Рэчаіснасці адпавядае не гамагеннасць паказчыкаў, як у ідэальным тыпе, а гетэрагеннасць, варыяцыя паказчыкаў.

Феадальны горад?

Іншая, не менш важная метадалагічная праблема заключаецца ў тым, ці быў сярэднявечны горад арганічнай часткаю тых працэсаў, што развіваліся ў сярэднявечнай Еўропе, альбо развіццё гарадской цывілізацыі – гэта адрозны, раўналежны ці канфліктны да феадалізму працэс? Гэтая праблема мае яшчэ адно вымярэнне – ці была гарадская акруга антыподам сярэднявечнага гарадскога свету, альбо часткаю ўзаемазвязанай сістэмы, якую ўзначальваў горад? Калі так, то ці можна прыняць тэзу, што ўзаемаадносіны горада і акругі рэалізаваліся як сувязі камуны (абшчыны) і сеньёрыі, і што сфера дзеяння васальных адносін аб’ядноўвала і першую, і другую з’явы? [9, с.81].

Трэба адзначыць, што найчасцей горад, яго абшчына і эканамічна-гандлёвыя функцыі горада разглядаліся як антытэза феадалізму. Вельмі канцэнтравана думкі пра асобную прыроду гарадоў выказаў яшчэ ў 1910 г. расійскі даследчык заходнееўрапейскага Сярэднявечча Анатоль Спаскі: “...горад і яго жыхары нядоўга застаюцца пад уціскам феадальнага прыгнёту, уступаюць у энергічную барацьбу з феадаламі, дамагаюцца сабе самастойнасці і, такім чынам, робяцца трэцяй дзеючай сілай ва ўтварэнні заходніх дзяржаў” [11, с.249-250]. Другімі такімі сіламі расійскі гісторык бачыў свецкую і духоўную арыстакратыю ды віланаў (залежнае сялянства), “якое падпарадкоўваецца таму ж закону феадалізацыі”. А “гістарычную прычыну” вызвалення гарадоў Спаскі бачыў у тым эканамічным і сацыяльным перавароце, які адбыўся паміж X і XII стст., “у адраджэнні працы і вытворчасці ва ўсіх формах, што абудзілі Еўропу ад сна”. І далей: “Пачынаючы ад X ст. феадальны свет арганізуецца: сярод усеагульнага раздраблення ўсяляецца адносны парадак” [11, с.259]. І, як вынік, “вызваленне гарадоў абмяжоўвала феадалізм, аслабляла сілу феадальных сеньёраў і вырывала з іх рук вельмі значную частку ўлады”. Бо, паводле Спаскага, побач з феадальным ладам гэтае вызваленне гарадоў стварыла зусім новую палітычную з’яву – гарадскую грамаду, “якая ніяк не магла змясціцца ў рамках гэтага ладу”. Паводле гэтай канцэпцыі, кожны поспех сярэдняга саслоўя быў ударам для феадалізму. А “адраджэнне заходне-

еўрапейскіх гарадоў і ўзнікненне новага буржуазнага класа насельніцтва, які ўвайшоў у якасці раўнапраўнай і самастойнай адзінкі ў склад сярэднявечнага грамадства, разбурыла феадальны парадак і зрабілася крыніцай новых палітычных утварэнняў ва ўсіх галоўнейшых краінах Заходняй Еўропы, што папярэджвалі сабой ужо эпоху Новага часу” [11, с.281]. Такім чынам, феадальнізм і Сярэднявечча выступаюць тут амаль сінонімамі.

Падобныя выказванні ўспрымаюцца сёння досыць публіцыстычнымі. Цікавым тут будзе параўнаць зыходныя ўстаноўкі познемарксісцкай гістарыяграфіі ўжо другой паловы XX ст. Расійскі гісторык Любоў Кацельнікава даследавала суадносіны феадальнізму і горада на матэрыялах Цэнтральнай і Паўночнай Італіі. Даследчыца пачала сваю працу з канстатацыі формул, ужо даўно замацаваных ў тагачаснай гістарыяграфіі: “Менавіта яны, гэтыя гарады, увасаблялі новы этап у падзеле працы, аддзялення рамяства ад сельскай гаспадаркі, прадстаўлялі сабой эканамічныя і сацыяльныя сілы, за якімі была будучыня. У горадзе найперш (хоць і не толькі і не выключна) у эпоху сярэднявечча адбывалася бурнае развіццё рамяства і гандлю, таварна-грашовых адносін, у яго нетрах выспявалі перадумовы разлажэння феадальнізму і зараджаліся раннекапіталістычныя адносіны” [7, с.18]. Але паглыблены аналіз праблемы дазваляе казаць пра “ўплыў у адказ” вёскі на гарадское развіццё, “якое было б спрашчэннем прадстаўляць як супрацьдзеянне прагрэсіўным памкненням і метадам вядзення гаспадаркі гараджанамі і гарадской камуны ў цэлым” [7, с.227]. Узаемадзеянне і ўзаемаўплывы гораду і вёскі ў Італіі адбывалася асабліва інтэнсіўна таму, што ўжо з ранняга Сярэднявечча там атрымала шырокае распаўсюджанне землеўладанне гараджанаў і гарадской абшчыны ў межах самога горада, яго прадмесцяў і акрузе.

У рэаліях італьянскага горада існавалі сталыя і цесныя сувязі паміж гаспадаркамі папаланаў (гандлёва-рамесніцкага насельніцтва), іх крэдытна-ліхварскай і банкаўскай дзейнасцю, з nobіямі, царкоўнымі ўстановамі і клірыкамі. Адбываліся бесперапынны рух і пераразмеркаванне зямельнай уласнасці сярод розных сацыяльных пластоў. Галоўны вынік даследавання Л. Кацельнікавай заключаецца ў тым, што феадальнізм ў Італіі “ўвабраў у сябе” гарадскія рысы менавіта праз сувязі вёскі з горадам на працягу ўсяго Сярэднявечча. “Але ж у сваёй змененай якасці італьянскі феадальнізм аказаў большы супраціў тым элементам, якія вялі да разлажэння феадальных адносін” [7, с.233].

Л. Кацельнікава аналізавала сітуацыю як Ранняга, так Высокага і Позняга Сярэднявечча. Беларускі гісторык Афроім Карпачоў вывучаў гарады ранняга Новага часу і паказаў, якую значную ролю ў іх сацыяльнай і палітычнай гісторыі займала гарадское землеўладанне. Ён паказаў, што ўладальнікі гарадскіх зямель у сапраўднасці былі абмежаваныя ў іх адчужэнні, бо мусілі перадаваць землі толькі тым новым уладальнікам,

якія былі згодныя прызнаць магістрацкае падпарадкаванне гэтых зямель [4, с.512]. А. Карпачоў прыйшоў да высновы, што прыватнае ўладанне гарадскімі землямі, падлеглымі магістрату, як гараджанаў, так і феодалаў, уяўляла сабой пэўную форму феадальнай зямельнай уласнасці, у значнай ступені абмежаваную захаваннем на яе пэўных уладальніцкіх правоў магістрата і караля. Магістрацкія – “ратушныя” землі, якія былі ў спадчынным уладанні мяшчанаў, знаходзіліся ў “падзеленай уласнасці”, пры якой вярхоўным уласнікам зямлі быў магістрат, а падпарадкаваным – непасрэдным карыстальнік [4, с.516].

Але рысы феадалізацыя ва ўрбаністычных працэсах Сярэднявечча і ранняга Новага часу ў Беларусі выявіліся не толькі ў сферы “аграрнай перыферыі” горада (альбо знешняй альменды). Беларускі гісторык Зіновій Капыскі лічыў, што развіццё феадалізму зрабіла непазбежным урбанізацыйны працэс [5, с.10]. Гарады і, асабліва, мястэчкі Беларусі ў XVI – першай палове XVII стст. у пэўнай меры апынуліся сфераю пашырэння феадальных адносін [5, с.18]. Разглядаючы ж эканамічнае развіццё гарадоў ранняга Новага часу, Капыскі меркаваў, што тыя элементы капіталізму, якія можна было ў іх заўважыць, слухна было б разглядаць у якасці выражэння ступені “спеласці” феадалізму [6, с.205]. Сама ж структура мяшчанства магдэбургскіх гарадоў паводле ўдзелу ў самакіраванні таксама ўпісвалася ў саслоўны лад [1, с.6].

Трэба адзначыць, што гісторыкі ўжо досыць даўно дыскусуюць пра сацыяльную сутнасць сярэднявечнага горада. Большасць спецыялістаў падзяляе меркаванне, што сярэднявечны горад валодаў адначасова двума сутнасцямі [3, с.231]. З аднаго боку, ён быў аддзелены ад феадальнай вёскі і шмат у чым супрацьстаяў ёй. Разам з тым горад заставаўся арганічнаю часткаю феадальнага свету. Горад намнога прайграваў тагачаснай вёсцы ў колькасці насельніцтва і аб’ёмах вырабленых прадуктаў, у тым ліку і рамесніцкіх. Сярэднявечны горад абслугоўваў сеньёрыяльны рэжым сваімі грашымі і выступаў як пляцоўка пераразмеркавання феадальнай рэнты. Паступова склаўшыся ў асобнае саслоўе феадальнага грамадства, гараджане занялі важнае месца ў яго іерархіі і актыўна, сваімі сацыяльнымі і палітычнымі патрабаваннямі, а таксама сваімі фінансамі, уплывалі на эвалюцыю дзяржавы.

Нашыя ж папярэднія высновы гэтай вялікай тэмы заключаюцца ў тым, што, калі прызнаць існаванне феадалізму як сістэмы сацыяльнай арганізацыі, то сярэднявечны горад (а ў выпадку з гісторыяй Беларусі і горад ранняга Новага часу), быў непадзельнай і неад’емнай часткаю гэтай сістэмы. Прагрэс гораду быў, у такім выпадку, і прагрэсам феадалізму. І гэты прагрэс, між іншым, адбываўся не толькі ў гарадах, але і ў сярэднявечнай вёсцы. Муніцыпальны лад (Магдэбургскае права ў Вялікім Княстве Літоўскім) і правая арганізацыя горада заставаліся ў рамках феадальнага права і сістэмы кіравання. Унутры горада панавалі карпаратыўна-

абшчынныя формы арганізацыі ў выглядзе цэхаў, брацтваў і г.д. З пункту гледжання сацыяльнай і палітычнай гісторыі гэта таксама азначае, што не варта любое сацыяльнае і палітычнае патрабаванне той ці іншай часткі мяшчанства трактаваць як адназначна прагрэсіўнае. Трэба не забывацца, што партыкулярныя інтарэсы былі моцныя сярод мяшчанства. У любым выпадку, эканамічны і сацыяльны прагрэс, які адбываўся ў перыяд Сярэднявечча і ранняга Новага часу, ахопліваў усё грамадства і вельмі важнаю часткаю гэтага працэсу былі гарады.

Спіс літаратуры:

1. Грицкевич, А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI—XVIII вв.) / А.П.Грицкевич. – Мн.: Наука и техника, 1979. – 152 с.
2. Гуревич, А. Я. Феодализм перед судом историков, или О средневековой крестьянской цивилизации / А.Я.Гуревич // Гуревич А. Я. История – неоконченный спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет. – М.: РГГУ, 2005. – С. 843 – 889.
3. История Европы. Т. 2. Средневековая Европа. – М.: Наука, 1992. – 808 с.
4. Карпачев, А.М. Городское землевладение в королевских городах Белоруссии XVII—XVIII веков (к вопросу о городском землевладении в Речи Посполитой) / А.М.Карпачев // Советское славяноведение. – Мн.: Изд-во БГУ, 1969. – С. 509 – 516.
5. Копыцкий, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. / З.Ю.Копыцкий. – Мн.: Наука и техника, 1975. – 192 с.
6. Копыцкий, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. / З.Ю.Копыцкий. – Мн.: Наука и техника, 1966. – 228 с.
7. Котельникова, Л.А. Феодализм и город в Италии в VIII—XV вв. По материалам центральных и северных областей / Л.А.Котельникова. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
8. Павлов-Сильванский, Н.П. Феодализм в Древней Руси / Н.П.Павлов-Сильванский. – Изд. 2-е. – М.; Пг.: Госиздат, 1923. – 186 с.
9. Селунская, Н. А. Феодализм? Перед судом? Историков? («Сеньория и васалитет простолюдинов») / Н.А.Селунская // Феодализм: понятия и реалии. – М.: ИВИ РАН, 2008. – С. 80 – 91.
10. Сильванский, Н.П. Феодализм в Древней Руси / Н.П.Сильванский. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1907. – 149 с.
11. Спасский, А.А. Лекции по истории западноевропейского средневековья / А.А.Спасский. – Изд. 2-е, испр. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2009. – 288 с.
12. Reynolds, Susan. Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – XII+544 p.

Алег Дзярновіч, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Даследуе крыніцазнаўства гісторыі Беларусі і ВКЛ, сацыяльную гісторыю, гісторыю краін Балтыйскага рэгіёну.

КАНФЕСІЙНЫ ФАКТАР У САЦЫЯЛЬНЫХ КАНФЛІКТАХ У ГАРАДАХ БЕЛАРУСІ XVII СТ.: ПАДЫХОДЫ І ІНТЭРПРЭТАЦЫІ

В статье рассматривается влияние христианской религии на характер общественных отношений в городах Беларуси XVII в. Автор показывает, как в ситуации поликонфессиональности формировались конфликтные ситуации – как внутри разных городских корпораций (цехов, гильдий, братств и др.), так и между разными социальными слоями горожан (преимущественно, патрициатом и люмпенами). Обращено внимание на негативные последствия войны 1654 – 1667 гг. Автор рассматривает взаимоотношения христианской и еврейской общин города как перманентный конфликт, вызванный экономической конкуренцией и сохранением традиционных религиозных стереотипов. Отмечена противоречивая позиция государственной власти, которая насаждала католичество в ущерб другим конфессиям, в то же время пытаясь не допустить религиозных конфликтов (бунтов, погромов и др.)

Беларускі горад на парозе Новага часу ўяўляў сабою складаны сацыяльны арганізм, дзе чалавек быў уключаны ў шэраг важных узаемадзеянняў: эканамічных, палітычных, культурных, эстэтычных. Формы і асаблівасці гэтых узаемаадносін накладвалі адбітак на паводзіны чалавека, іерархію яго каштоўнасцей, фарміравалі характэрныя рысы яго ментальнасці [1, с. 61]. Як вядома, у цэнтры каштоўнасцей еўрапейскага месціча на пераломе сярэднявечча і Новага часу была хрысціянская рэлігія, якая накладвала адбітак на характар любых форм узаемаадносін, у якія быў уключаны чалавек.

Беларускі горад у XVII ст. зведаў значныя канфесійныя і культурныя зрухі, якія падрыхтавала папярэдняя гісторыя развіцця грамадства ВКЛ: рэфармацыя і контррэфармацыя, распаўсюджванне ўніяцтва (пасля 1596 г.), стварэнне шырокай сеткі канфесійных культурна-асветніцкіх цэнтраў (брацкія школы, езуіцкія калегіі, школы пры місіях каталіцкіх ордэнаў і інш.) – прывяла да надзвычай стракатай поліканфесійнай структуры беларускага мяшчанства. Вядома, з аднаго боку шматканфесійнасць спрыяла багатай культурнай палітры беларускіх гарадоў і мястэчак, аднак, з другога боку вяла да падзеленасці беларускіх мяшчан паміж сабою па канфесійнай

прыкмеце, што разам з паступовым пераходам улады Рэчы Паспалітай да палітыкі акаталічвання (а з ёю і паланізацыі) стварала спрыяльную глебу для канфліктаў паміж мяшчанамі розных веравызнанняў.

Трэба заўважыць, што мяшчане беларускіх гарадоў у гэты перыяд, як і заходнееўрапейскае бюргерства, было ўключана ў сацыяльныя карпарацыі горада, дзе чалавек меў вызначанае кола правоў і абавязкаў: цэх, брацтва, купецкая гільдыя, кляштар і г.д. Функцыі, якія выконвалі гэтыя аб'яднанні былі досыць шырокімі: напрыклад, цэх, з'яўляючыся найперш вытворчай арганізацыяй, выконваў таксама судовую, адміністрацыйную, вайсковую, рэлігійную і іншыя функцыі – што было падрабязна прапісана ў цэхавых статутах. Прысутнасць у адным цэхе рамеснікаў розных веравызнанняў спрыяла падзелу цэха на некалькі частак: “рускую” (праваслаўную), “рымскую” (каталіцкую) і, у некаторых выпадках, “нямецкую” (пратэстанцкую, евангелічную), ад кожнай часткі абіраліся старшыні (найчасцей, з “рускага” і “рымскага” боку) на аднолькавы тэрмін і мелі аднолькавыя паўнамоцтвы. У статутах цэхаў дастаткова падрабязна разглядаліся пытанні рэлігійнай практыкі, цэх звычайна плаціў падатак нейкай царкве ці касцёлу, дзе мог мець свой алтар. Зразумела, на канфесійнай глебе сярод цэхавых маглі ўзнікаць спрэчкі і непаразуменні, калі цэхавы статут утрымліваў дыскрымінацыйныя артыкулы для адной з канфесій, прадстаўленай у цэхе (звычайна праваслаўнай, радзей – евангелічнай). Віленскі цэх краўцоў абавязваў сваіх братоў наведваць імшу ў касцёле бернардынцаў, браць удзел у каталіцкім свяце Божага Цела, майстры іншай рэлігіі, што не жадалі выконваць касцёльныя абавязкі, плацілі грашовы штраф. Статут кравецкага цэха абавязваў прысутнічаць на касцёльнай імшы братоў усіх канфесій: рымскай, рускай і нямецкай [10, с. 106]. Падобныя палажэнні ўтрымлівалі і статуты іншых цэхаў (віленскія бандары, рыбакі, саф’янікі і іншыя) [10, с. 73]. У 1668 г. распачалася судовая справа паміж майстрамі цэху па вырабу пазументаў: каталіцкая частка абвінавачвала “дысідэнтаў”, што тыя не наведваюць касцёльныя службы [10, с. 360]. У пратэстацыі віленскіх кушняроў на капялюшнікаў, між іншым, адзначаецца што кушняры плацяць грошы не толькі на “рымскі” алтар, але і на “рускую” царкву, і што такое амаль не практыкуецца ў іншых цэхах [10, с. 389]. Асаблівы характар мелі ўзаемаадносіны рамеснікаў-хрысціян з яўрэямі. Апошнія разглядаліся як сацыяльныя і вытворчыя канкурэнты, аднак, усё ж праз прызму канфесійных перакананняў. Статуты цэхаў маюць спецыяльныя артыкулы, па якіх прадугледжваўся кантроль рамеснікаў над эканамічнай дзейнасцю яўрэяў: ім забараняўся гандаль у вызначаныя дні, наём працоўнай сілы з ліку хрысціянаў, рэалізацыя пэўных відаў прадукцыі і сыравіны і інш. Вельмі характэрнай з’яўляецца судовая справа паміж рамеснікамі-

хрысціянамі з мясніцкага цэха і мяснікамі-яўрэямі Вільні [14, с. 407]. Цэх скардзіўся на яўрэяў, што яны парушаюць правы і прывілеі хрысціян: набываюць жывёлу і самі яе рэжуць, наадчынялі безліч мясных лавак (ятак), дзе на заражэнне і згубу хрысціян прадаюць мяса нібыта хворых жывёл. Да таго ж, яўрэі ў вялікі пост пры касцёлах і кляштарх публічна забіваюць быдла, чым зневажаюць каталіцкую веру [14, с. 408].

Канфесійнае супрацьстаянне закранала і сферу прававых адносінаў. Магістраты беларускіх гарадоў і мястэчак таксама мелі асобныя лаўкі для засядання прадстаўнікоў рэлігіі “рымскай” і “рускай”. На гэтай глебе таксама ўзніклі непаразуменні, паколькі на “рускую” лавіцу ўсё часцей заклікалі ўніятаў, а ў асобных выпадках нават пратэстантаў [8, с. 126]. Падобная сітуацыя не задавальняла патрыцыят з ліку заможнага праваслаўнага мяшчанства, вышэйшае праваслаўнае святарства. У 60-я гг. XVII ст. справа дайшла да таго, што кароль асабістым дэкрэтам пакінуў праваслаўнага бурмістра П.Дарафеевіча на пасадзе ў віленскім магістраце, паколькі гэта быў беспрэцэдэнтны выпадак [10, с. 309].

У гарадах і мястэчках канцэнтравалася значная колькасць рэлігійных цэнтраў розных канфесій: праваслаўныя і ўніяцкія цэрквы і манастыры, касцёлы і кляштары шматлікіх каталіцкіх місій, пратэстанцкія зборы. Адпаведна, у гарадах жыло шматканфесійнае святарства, якое ў той ці іншай ступені пастаянна канфлітавала між сабою. Канфлікты маглі ўспыхваць на глебе канфесійнай непрыязні, варожасці, паміж, напрыклад, езуітамі і праваслаўнымі манахамі, езуітамі і пратэстантамі, якія (у асобных выпадках) маглі прымаць форму пагромаў [12, с. 503]. У 1662 г. навагрудскія мяшчане здзейснілі напад на пратэстанцкі збор (можна меркаваць, інцыдэнт быў арганізаваны магістратам), кароль спецыяльным лістом перасцерагаў ад такіх дзеянняў [12, с. 456]. Шэраг спрэчак і судовых справаў адносіцца да разраду маёмасных. Так, былі частымі спрэчкі паміж уніятамі і праваслаўнымі за валоданне зямельнымі участкамі, гарадскімі пляцамі, будынкамі і інш. Але часам такія спрэчкі прымалі форму канфесійнага супрацьстаяння. Напрыклад, у адным з дакументаў цяперскія базільяне скардзіліся на праваслаўных, што апошнія не дазваляюць ім карыстацца манастырскімі маёнткамі пасля таго, як яны прынялі ўнію. Базільяне называюць праваслаўе – “схізматычнай верай”, “няпраўдай”, “падманам” [11, с. 298]. У іншым выпадку, кароль спецыяльным лістом (1682 г.) перасцерагае брэсцкіх езуітаў ад гвалтоўных дзеянняў у дачыненні да праваслаўных: езуіты забралі частку земляў у горадзе, што належалі праваслаўнаму манастыру, з-за гэтага пачаў разгарацца міжканфесійны канфлікт [5, с. 104]. Востры рэлігійны характар набыла і спрэчка берасцейскіх уніятаў з берасцейскім яўрэйскім кагалам за царкоўную зямлю [6, с. 41].

Канфлікты на рэлігійнай глебе былі досыць пашыранымі ў паўсядзённым жыцці. Напрыклад, брэсцкі праваслаўны мешчанін у 1670 г. абразіў і збіў двух вучняў-базыльянаў [7, с. 156]. Некалькі студэнтаў-езуітаў былі збіты праваслаўнымі мяшчанамі ў Вільні (1683 г.) [9, с. 245]. Спецыяльным лістом (1681 г.), кароль папярэджвае ўніяцкага мітрапаліта і полацкіх езуітаў, каб тыя не парушалі правоў і не чынілі гвалта над полацкімі праваслаўнымі [11, с. 231]. Вельмі часта сустракаюцца звесткі пра канфлікты паміж яўрэямі і хрысціянамі: абразы, бойкі, судовыя справы, дзе разглядаліся нібыта здзейсненыя яўрэямі “рытуальныя забойствы”, абвінавачванні ў чараўніцтве [13, с. 461]. Трэба сказаць, што абвінавачванні яўрэяў у рытуальных забойствах хрысціян былі досыць пашыранымі ў беларускіх гарадах і фіксаваліся на працягу ўсяго XVII і XVIII ст. [2, с. 115] У 1671 г. быў выдадзены каралеўскі ўніверсал аб ахове яўрэяў ад гвалту, у якім кароль звяртаецца да ўраднакаў, бурмістраў, каб яны не дазвалялі простым людзям лавіць і забіваць яўрэяў па падазрэнню ў чараўніцтве (такі выпадак меў месца ў Наваградку, калі спалілі двух яўрэяў) [6, с. 203].

Падчас казацкіх паўстанняў і вайны Маскоўскай дзяржавы з Рэччу Паспалітай сацыяльныя канфлікты на беларускіх землях набылі выразную канфесійную афарбоўку, фактычна, грамадства было падзелена па канфесійнай прыкмеце. Праваслаўныя гараджане на пачатку вайны падтрымалі маскоўскае войска, разам з казакамі нішчылі каталіцкую шляхту, уніяцкіх святароў, гарадскі патрыцыят каталіцкага і ўніяцкага веравызнанняў, яўрэяў, асабліва на ўсходзе і поўначы Беларусі. Шматлікія ўніяцкія цэрквы і манастыры, зямельныя ўладанні ўніятаў і каталікоў перайшлі ва ўласнасць праваслаўных [3, с. 37]. Пратэстанцкая “партыя” шляхты ў ВКЛ, якая падчас вайны заявіла сваю прашведскую накіраванасць (Кейданская ўнія 1655 г.), зведала пераслед і гвалт з боку каталіцкай шляхты і магнатэрыі, якія арыентаваліся на Карону. У выніку вайны зусім безабаронным засталася яўрэйскае насельніцтва беларускіх гарадоў і мястэчак, якое цягнула як ад мясцовага простага люда – “людзей лёзных” і “тульгайства”, так і ад маскоўскага і казацкага войска, якое кіравалася мэтай вынішчэння яўрэяў. Паказальным у гэтай сувязі з’яўляецца дакумент – заява пінскага кагала аб спаленні казакамі сінагогі, дамоў, крамак, рабунак усёй маёмасці, забойствах і гвалту (1660 г.) [14, с. 377]. З падобнымі заявамі звярталіся яўрэйскія абшчыны Гродна, Брэста, Оршы і іншых гарадоў і мястэчак [6, с. 165]. У рэшце рэшт, такая сітуацыя паспрыяла канчатковаму згортванню традыцыі талерантнасці ў грамадстве ВКЛ, росту канфесійнай напружанасці, працягу палітыкі па нейтралізацыі “дызуніі” ў Рэчы Паспалітай [4, с. 356].

Такім чынам, канфесійны фактар у значнай ступені абстраў самыя розныя бакі жыцця і дзейнасці гараджанаў. Канфесійная напружанасць

прысутнічала на розных узроўнях сацыяльнай камунікацыі ў горадзе: гарадская гаспадарка, прававая і адміністрацыйная практыка, культурна-асветніцкая дзейнасць, пэўным чынам парушаючы эфектыўнасць і цэласнасць развіцця гарадскіх абшчын на беларускіх землях.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня / Ю.Гардзееў. – Гародня – Wrocław, 2008. – 432 с.
2. Марзалюк, І.А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада, XVI – XVIII стст. / І.А. Марзалюк. – Магілёў: МДУ, 2007. – 162 с.
3. Сагановіч, Г. Невядомая вайна 1654 – 1667 гг./ Г.Сагановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 164 с.
4. Сагановіч, Г.М. Царкоўная вунія 1596 г. і пытанне нацыянальнай тоеснасці беларусаў у XVIII ст. / Г.М. Сагановіч // Наш Радавод. – 1996. – Кніга 7. – С. 353-357
5. Акты виленской археографической комиссии (далее АВАК). Том 3. Акты Брестского гродского суда. – Вильно: типография губернского правления, 1870. – 440 с.
6. АВАК. Том 5. Акты Брестского и Гродненского гродских судов. – Вильно: типография губернского правления, 1871. – 496 с.
7. АВАК. Том 6. Акты Брестского гродского суда (и др.). – Вильно: типография губернского правления, 1872. – 753 с.
8. АВАК. Том 8. Акты Виленского гродского суда. – Вильно: типография А.Г. Сыркина, 1875. – 765 с.
9. АВАК. Том 9 Акты Виленского. земского суда. – Вильно: типография А.Г.Сыркина, 1878. – 676 с.
10. АВАК. Том 10. Акты Виленского магистрата и магдебургии. – Вильно: типография А.Г. Сыркина, 1879. – 686 с.
11. АВАК. Том 11. Акты Главного Литовского Трибунала. – Вильно: типография А.Г. Сыркина, 1880. – 660 с.
12. АВАК. Том 12. Акты Главного Литовского Трибунала. – Вильно: типография А.Г. Сыркина, 1883. – 763 с.
13. АВАК. Том 18. Акты о копных судах. – Вильно: типография А.Г. Сыркина, 1891. – 634 с.
14. АВАК. Том 28. Акты о евреях. – Вильно: типография “Русский почин”, 1901. – 521 с.

Андрэй Юр’евіч Барташэвіч, магістр гістарычных навук, аспірант кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (навуковы кіраўнік – прафесар С.В.Марозава). Сфера навуковай зацікаўленасці – этнічныя і канфесійныя працэсы ў беларускіх гарадах XVII ст: канфесійная трансфармацыя і міжэтнічнае ўзаемадзеянне; поліканфесійнасць і сацыяльныя працэсы ў гарадской абшчыне; гісторыя гарадскіх карпарацый Беларусі XVI – XVII ст.

МЕТАДАЛОГІЯ ДАСЛЕДАВАННЯ ГІСТОРЫІ ЯЎРЭЯЎ У МЕЖАХ ГАРАДСКОЙ ПРАСТОРЫ БЕЛАРУСІ КАНЦА XVIII – ПАЧАТКУ XX СТ.

Статья представляет собой опыт объединения методологических подходов, существующих в рамках современной урбанистики – экономической географии, исторической урбанистики, социологии, политологии и культурологии. По мнению автора, наиболее продуктивным является культурологическая методология, представляющая город как универсальную форму, наполненную конкретно-историческим смыслом, совокупность элементов и объединяющих их связей. В рамках культурологического подхода сформулированы некоторые направления для дальнейшего исследования истории евреев в контексте городского пространства Беларуси конца XVIII – начала XX века.

Зусіх тыпаў пасяленняў менавіта горад заўсёды быў галоўным цэнтрам прагрэсіўных змен, носбітам дынамічнага пачатку, дзе пачыналіся зрухі як у гаспадарчым, так і ў сацыякультурным жыцці. Не дзіўна, што даследаванне гарадской культуры, асноўных этапаў гісторыі гарадоў, месца ў іх этнічных і канфесійных супольнасцей заўсёды цікавілі навукоўцаў. Нельга не згадзіцца з З. Шыбекай, які піша, што “гарады заўсёды былі своеасаблівымі лабараторыямі па самасцвярджэнні і самавыжыванні нацый” [1, с. 13]. Звяртаючыся да вызначэння асаблівасцей жыцця яўрэйскай супольнасці ў беларускіх гарадах канца XVIII – пачатку XX стагоддзя, карысна вывучыць вопыт вывучэння гарадской прасторы з боку прадстаўнікоў розных галін сучаснай навукі.

У канцы XIX ст. адасобіўся спецыфічны напрамак даследаванняў – урбаністыка, навука, якая займаецца вывучэннем і планаваннем гарадской прасторы. Над яе статусам да нашага часу спрачаюцца вучоныя розных спецыяльнасцей, таму для ўрбаністычных штудый характэрна сітуацыя поліметадалогічнасці. Дагэтуль як на Захадзе, так і ў Расіі ўрбаністыка разумеецца перадусім як галіна эканамічнай геаграфіі [2], мэта якой – дасягненне камфорту гараджан, максімальна рацыянальнае планаванне гарадскога асяроддзя, якое таксама павінна адпавядаць эстэтычным запатрабаванням. Класікамі гэтага накірунку з’яўляюцца Ж. Бажэ-Гарнье і Ж. Шабо, якія ў сваіх “Нарысах па геаграфіі гарадоў” прааналізавалі разнастайныя падыходы да вызначэння гораду і спосабы іх ужывання [3]. Сярод

найбольш цікавых расійскіх даследчыкаў канца XX – пачатку XXI ст. Б.С. Хораў, у працах якога знойдзем пошук сувязі паміж складам насельніцтва і міграцыі з памерамі гарадскіх пасяленняў [4].

Іншы погляд на горад і працэсы ўрбанізацыі прапануе новы напрамак навуковых даследаванняў – **гістарычная ўрбаністыка**. Спецыялісты гэтай галіны імкнуцца даследаваць гісторыю гарадоў і асобных будынкаў, абагуліць вопыт архітэктараў мінулага, ажыццявіць рэканструкцыю славурых гарадоў старажытнасці і гістарычных пабудов на іх тэрыторыі. Гісторыкі архітэктуры вывучаюць творы славурых мысляроў і архітэктараў мінулага – Арыстоцеля, Платона, Вітрувія, Берніні і інш., даследуюць горадабудаўнічыя мерапрыемствы грамадскіх дзеячоў (прэзідэнта Т. Джэферсона, цара Пятра Першага, прэфета Парыжа барона Асмана), ажыццяўляюць выданне прац па гісторыі Лондану, Афін, Санкт-Пецярбурга і соцень іншых гарадоў.

Гісторыкі-пазітывісты імкнуцца вылучыць фактары ўзнікнення і росту гарадскіх пасяленняў і знаходзяць іх у спецыялізацыі і канцэнтрацыі працоўнай дзейнасці чалавека, бо менавіта аддзяленне рамства ад сельскай гаспадаркі стала пачаткам узнікнення гарадоў і адасаблення іх ад вёсак. Так, А.А. Бяляеў сцвярджае, што пра горад у сацыяльна-эканамічным сэнсе можна казаць там, дзе існуе рынак і тутэйшае насельніцтва задавальняе асноўную масу сваіх запатрабаванняў на мясцовым кірмашы, бо “кожны горад – гэта пасяленне з кірмашом” [5, с. 15]. Другім гарадастваральным фактарам аўтар лічыць адміністрацыйна-кіруючую, ваенную альбо рэлігійную дзейнасць, бо горад заўсёды з’яўляецца цэнтрам кіравання навакольнымі землямі. Вялікую ролю ў развіцці гарадоў А.А. Бяляеў адводзіць шляхам, якія спрыяюць паляпшэнню зносін паміж жыхарамі розных тэрыторый. Створаная сацыёлагамі, архітэктарамі і гісторыкамі, гістарычная ўрбаністыка даследуе механізмы распаўсюджвання гарадскіх узораў, падставы ўрбанізацыі, значэнне і функцыянаванне гарадоў як у сістэме пасяленняў, так і ў грамадстве наогул у гістарычнай рэтраспектыве.

Бадай што самы папулярны аспект урбаністыкі сёння – **сацыялагічны**. Сацыялогія гораду пачыналася з прац Георга Зімеля [6] і Макса Вебера [7]. Калі першы вылучаў тыпалагічныя рысы гораду і трансфармацыю псіхалагічнага стану асобы ў вялікім горадзе, то другі прадставіў агляд канкрэтных культурна-гістарычных эпох у эвалюцыі гораду (усходні, антычны, сярэднявечны). Чыкагская школа прадстаўлена славытымі імёнамі Роберта Парка [8] і Эрнста Берджэса [9], якія склалі візію гораду як складаную мазаіку розных сацыяльных груп, кожная з якіх займае ўласную сацыяльную нішу. Яны растлумачылі міграцыю і архітэктанічныя змены праз сацыяльную мабільнасць. Уласны погляд на феномен го-

раду абгрунтаваў Луіс Бірт [10], які ахарактарызаваў гарадскі лад жыцця і вылучыў наступныя яго асаблівасці: пераважанне ананімных, службовых, кароткатэрміновых і павярхоўных кантактаў паміж асобамі; затуханне кроўнароднасных і суседскіх сувязей; змяншэнне ролі сям’і, павышэнне значнасці сацыяльнай мабільнасці; разнастайнасць культурных стэрэатыпаў; змяншэнне ўлады традыцыі ў рэгуляванні паводзін асобы. На яго думку, спецыфічныя рысы гарадскога ладу жыцця – гэта вынік асаблівай прасторавай і сацыяльнай арганізацыі.

Моцны стымул развіццю сацыялагічна-ўрбаністычных штудый дала філасофія постмадэрнізму 60-70-х гг. XX ст. У межах гэтага накірунку з’яўляюцца як даследаванні ў строгім разуменні гэтага слова, так і яскравыя эсэ, аўтары якіх у поўнай меры скарысталі з постмадэрнісцкага права на ўсёдазволенасць інтэрпрэтацый. Тэматыка гэтых прац разнастайная: гарадскія субкультуры і контркультуры; сацыяльныя паталогіі; гендэрнае і дэмаграфічнае вымярэнне гораду; камунікацыі і мас-медыя; катастрофы і пагрозы; умовы жыцця ў гарадах розных эпох і краін і г.д. [11]. Асноўная ўвага заходніх сацыёлагаў-эмпірыкаў накіравана на сучаснае ўрбаністычнае грамадства і вырашэнне яго праблем (узнаўленне працоўнай сілы, аптымізацыя сістэмы гарадской гаспадаркі і рассялення), урбаністычнае развіццё канкрэтных гарадоў [12].

Асабліва значнае месца ў сацыялагічным даследаванні ўрбаністычных працэсаў належыць Анры Лефеўру, які прапанаваў убачыць горад як “калектыўны твор”. Горад складаюць людзі, але акрамя цывілізаваных людзей, у гэтым працэсе ўдзельнічае прырода, сацыяльнае і прыроднае ў гэтым акце размяжоўваць і адасабліваць нельга. Ні прырода (клімат і геаграфічнае становішча), ні гістарычная традыцыя не ў стане поўнасцю растлумачыць спецыфіку сацыяльнай прасторы, гэтую з’яву неабходна разглядаць сістэмна, пры чым разумеючы, што ў сістэме сэнс маюць не толькі самі элементы, але і сувязі, што іх яднаюць [13].

Асаблівае месца ў сучасных сацыялагічных даследаваннях займае феномен улады і яго праявы ў канкрэтных гарадскіх асяроддзях. Валер Лядзьеў вылучыў этапы развіцця ўяўленняў пра ўладу і прывёў асноўныя мадэлі ўлады ў гарадскіх супольнасцях [14]. Вольга Бычкова, Уладзімір Гельман і Сяргей Рыжанкоў займаюцца вывучэннем лакальных уладных рэжымаў у сучасных гарадах Расіі [15]. Алена Белакурава і Зміцер Вараб’ёў даследавалі праблему ўдзелу гараджан у грамадскім жыцці сучаснага расійскага гораду, а Надзея Барысава разглядала гэтае пытанне на матэрыяле канкрэтнага расійскага гораду – Пярмі [16].

Урбаністыка прысутнічала таксама ў працах сацыёлагаў-марксістаў. Падставай эвалюцыі гораду марксісты бачылі змену грамадскага падзелу

працы, канкурэнцыі класаў, а сам горад выступаў у якасці сцэны, на якой разгортвалася сацыяльна-эканамічная барацьба. Даследаванні практычнага накірунку былі засяроджаны на праблемах набліжэння сельскага ладу жыцця да гарадскога, развіцця духоўнай культуры і павышэння культуры вольнага часу гараджан, пераадолення супярэчнасцей паміж горадам і вёскай, фізічнай і інтэлектуальнай працай. Даследаванні сацыёлагаў-урбаністаў СССР сталі падставой для распрацоўкі планаў развіцця інфраструктуры гарадоў і іх мікрараёнаў, перспектывных планаў урбанізацыі маланаселеных тэрыторый Поўначы, Уралу і Сібіры.

“Гарадская тэматыка” трывала ўвайшла ў сацыялагічныя падручнікі, напрыклад, навучальны дапаможнік Лідзіі Шпак характарызуе асаблівасці гарадскіх і сельскіх пасяленняў – тыпалагічную розніцу тэхніка-вытворчай структуры, працы, якая пераважае, крыніцы прыбытку, тып забудовы, камфортнасць жылля, сацыяльныя сувязі, сацыяльную камунікацыю, сацыякультурны патэнцыял, рытм і лад жыцця, сацыяльны кантроль і г.д. [17]. Сёння сацыялогію гораду вывучаюць расійскія вучоныя Андрэй Няшчадзін і Мікалай Горын. У манаграфіі “Сацыялогія гораду” [18] яны прасачылі асноўныя этапы развіцця гарадской цывілізацыі і паказалі горад як сістэму, якая развіваецца самастойна пад уплывам цывілізацыі тады, калі адбываецца пераход ад выкарыстання прыродных матэрыялаў да штучных; развіваецца пісьменнасць; з’яўляецца тэхналагічны падзел працы і прафесійная спецыялізацыя.

Існуюць цікавыя спробы аб’яднання сацыялогіі гарадоў і **паліталогіі**. Вядомы сучасны расійскі вучоны Л.Б.Коган прапанаваў новы накірунак даследаванняў – урбаналогію, сярод задач якой – вывучэнне палітычных працэсаў у гарадах, сувязі паняццяў “гараджанін” і “грамадзянін”, гарадской свядомасці і навукі пра гарады, “гарадскога” у чалавеку і “чалавечага” у горадзе, даследаванне ўрокаў неўважлівага стаўлення да гарадоў і іх заняпаду, узаемадзеяння гарадоў у агульнаеўрапейскай прасторы як мэты вялікай палітыкі, “гарадскога пачатку” у сучаснай сацыяльнай навуцы [19]. Гэтай логікі роздуму прытрымліваецца і А.Кустароў, натхняльнікам многіх ідэй якога стаў японскі *менеджар* Кенічы Амаэ. Кустароў, адштурхоўваючыся ад паняцця “геапалітыя”, вылучае ўласную дэфініцыю – “горададзяржава” (градогосударство), праводзячы думку пра тое, што ў сучасных умовах менавіта да горада ад дзяржавы пераходзіць роля актыўнага ўдзельніка глабальнай сістэмы. Ад вытворчасці міжнародных адносін свет, у якім мы жывем зараз, пераходзіць да вытворчасці міжгарадскіх адносін, такая сістэма больш эфектыўная і справядлівая. Больш за тое, такія працэсы Еўропа праходзіла ўжо двойчы, у Антычнасці і Сярэднявеччы. У эпоху мадэрна нацыянальная дзяржава, пабудаваная накіртал феодалнай вотчыны,

была больш эфектыўнай, але зараз яна знаходзіцца ў крызісе, таму маятнік хіснуўся ў чарговы раз, да дамінацыі гарадоў. Перавага гарадоў у палітыцы і гаспадарцы XXI ст. будзе поўным, калі рост гарадоў не перапыніцца і дэзурбанізацыя не зменіць урбанізацыю; атрымае развіццё калектыўная самасвядомасць; матэрыялізацыяй апошняй стануць арганізацыі і саюзы гараджан, якія будуць працаваць з дзяржавай на парытэтнай аснове [20].

Перспектыўным з’яўляецца **культуралагічны падыход да феномена гораду**. Ён дазваляе ўбачыць урбанізацыю як “не толькі ўзрастанне колькасці насельніцтва гарадоў, плошчы гарадской тэрыторыі, колькасці саміх гарадоў. Размова ідзе пра спецыфічнасць сацыяльных структур і культурных формаў, якія дазваляюць вылучыць горад сярод іншых тыпаў пасяленняў: асаблівасці грамадскага падзелу працы, сацыякультурнага расслаення, арганізацыі прасторавага асяроддзя, сацыяльнай камунікацыі, – пра асаблівую гарадскую культуру, лад жыцця гараджан” [21]. У працах культуролагаў можна сустрэць даследаванне візій і метафар гораду ў творах мысляроў, архетыпічных тэкстах (Бібліі, Каране, Махабхаратае і Рамаіне), мастацкай літаратуры [22]. Культуролагаў цікавяць таксама тыпалагічныя рысы гарадоў у розных гістарычных перыяды, напрыклад, Н.С. Галушкіна ў сваёй кандыдацкай дысертацыі дала яскравае культуралагічнае апісанне старажытнага, сярэднявечнага і сучаснага расійскага гораду, разглядзе-ла паняцце “гарадское асяроддзе”, мадэлі ідэальнага гораду, асаблівасці ўрбаністычнай семіётыкі [23]. Калі культуролагі бяруцца за апісанне канкрэтнага гарадскога арганізму – гістарычнага альбо сучаснага – яны бачаць яго з антрапацэнтрычнага пункту гледжання: чым і якім горад з’яўляецца для чалавека, якія метамарфозы перажывае ў вялікім і малым горадзе свядомасць героя, якія характарыстыкі мае канцэпт гарадской культуры. Сярод прадстаўнікоў гэтага накірунку можна прыгадаць В.Л.Глазчычава [24] і А.Э. Гутнова [25].

Менавіта культуралагічны падыход мы лічым найбольш адпаведным разгляду гісторыі яўрэяў у гарадах Беларусі. Па ўдаламу выразу Н.С. Галушкінай, “калі мы вывучаем горад з пазіцый культуралогіі, то імкнемся ахарактарызаваць яго як адзінства, якое нельга звесці да сумы аспектаў, якія вывучаюцца асобнымі навукамі, выяўляем яго нязменную сутнасць, якая праходзіць праз стагоддзі” [23, с. 9]. Культуралагічная метадалогія дазваляе пераадолець механістычны падыход да феномена гораду, які ўласцівы іншым навукам. У іх межах горад выглядае як простая сукупнасць асобных элементаў – пабудов, камунікацый, гаспадаркі, улады. Культуралогія бачыць горад як сістэму, у якой асобныя элементы спалучаюцца сувязямі, а сам ён ператвараецца ва ўніверсальную форму, якая ў розных эпохі напаўняецца новымі культурнымі сэнсамі, і якімі б глыбокімі

яны не былі, заўсёды захоўваецца нязменная сутнасць, душа гораду, сістэма сімвалаў, якая праходзіць праз стагоддзі ў нязменным выглядзе. Паколькі культуралогія з’яўляецца міждысцыплінарнай навукай, супрацоўнічае з эмпірычнымі навукамі, матэрыял якіх абагульняе на падставе філасофскіх канцэпцый, мы зможам дазволіць сабе пэўны метадалагічны рэлятывізм.

Больш за іншую сістэмнай сутнасці аб’екта нашага даследавання адпавядае метадалогія славутага французскага сацыёлага і культуролага XX ст. Анры Лефеўра. Для яго горад – гэта перадусім сацыяльная прастора, якая поўніцца грамадскай актыўнасцю, гэта прастора аформленая, абмежаваная, апрацаваная грамадскімі адносінамі людзей, якія жывуць унутры яе. Сапраўды, беларускі горад на макраўзроўні з’яўляўся арэнай сацыяльных узаемаадносін розных рэлігійных, этнічных, сацыяльных супольнасцей, – стасункаў, якія разгортваліся ў часе. На мікраўзроўні можна разглядаць сацыяльныя ўзаемаадносіны ўнутры яўрэйскага соцыўма, які жыў актыўным грамадскім жыццём. Яно стваралася як вынік канкурэнцыі рэлігійных плыняў (міснагдаў, хасідаў) і палітычных эліт (сіяністаў, бундаўцаў, камуністаў і г.д.). Канву гэтага жыцця стваралі гендэрныя (мужчынскія, жаночыя) і ўзроставыя субкультуры (дзяцінства, юнацтва, старасці). На прыкладзе гараджан-яўрэяў канца XVIII – пачатку XX ст. можна назіраць трансфармацыю саслоўяў (мяшчане, купцы, земляробы, рамеснікі, інтэлігенцыя) і класаў (буржуазія, пралетарыят).

У межах сацыяльна-антрапалагічнай метадалогіі можна разважаць над паняццем сацыяльнай нормы і адыходу ад яе ў яўрэйскім асяроддзі гарадоў Беларусі ў выглядзе контркультуры (маскілізм, аматары адукацыі і еўрапеізацыі яўрэйства, адносна дамінуючай кансерватыўнай традыцыі, якую прадстаўляла кагальна-рабінская алігархія). Асаблівае месца ў даследаванні гісторыі яўрэяў ва ўмовах гарадской прасторы Беларусі павінна заняць тэма сацыяльных кантрастаў і звязаная з ёй праблема гарадской маргінальнасці. З дадзенага пункту гледжання можна вылучыць наступныя накірункі роздуму:

- Беднасць як зваротны бок эканамічнай мадэрнізацыі гарадоў Беларусі XIX – пачатку XX ст.;
- Праблема беднасці, сацыяльных бар’ераў і шляхі іх пераадолення ў яўрэйскім асяроддзі;
- Этнічны кантэкст сацыяльнай напружанасці ў гарадах Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.;
- Сацыяльная і прасторавая дынаміка яўрэйскай маргінальнасці ў гарадах Беларусі;
- Выпрацаваныя ў яўрэйскім асяроддзі стратэгіі выжывання ва ўмовах маргінальнасці;

- Апісанне сацыяльных сіл і формаў, якія выпявалі ў маргінальным асяроддзі беларускіх гарадоў XIX ст. і сталі крыніцай грамадскай нестабільнасці і пажыўнай глебай для радыкальных палітычных рухаў пачатку XX ст.

Праблема маргінальнасці для гуманітарнай навукі не новая. Упершыню тэрмін выкарыстаў у 1928 г. Р.Э. Парк у даследаванні “Чалавечая міграцыя і маргінальны чалавек” [26]. Але як для Р.Э. Парка, так і для Э. Стоўнквіста (“Маргінальны чалавек”) [27] аб’ектам даследавання былі іх сучаснікі. Яны вывучалі становішча чалавека на мяжы двух культур, “паміж двух агнёў” (Стоўнквіст), які воляй лёсу не належыць поўнаасцю ні да адной з гэтых культур і з іх выдаляецца. Сацыёлагі прымянялі азначэнне маргінальнага чалавека ў асноўным да імігрантаў, але напрацаваная праз іх метадалогія ў роўнай меры адпавядае пазіцыі маргінала ў яўрэйскім асяроддзі, становішчу, у якое гараджане-яўрэі канца XVIII – пачатку XX ст. трапілі ў выпадку імклівага з’яднення (што характэрна для яўрэйскага грамадства Расійскай імперыі); пераходу ў хрысціянства, вынікам якога была ліквідацыя старых сацыяльных сувязей неафіта; еўрапеізацыі ладу жыцця гарадской інтэлігенцыі новага ўзору і заможных алігархічных колаў. З аднаго боку, усе гэтыя пытанні з’яўляюцца маладаследаванымі, з другога, сацыялагічная метадалогія ў айчыннай гістарыяграфіі застаецца не апрабраванай на гістарычным матэрыяле.

Малюнак сацыякультурнага жыцця кожнага беларускага гораду і яўрэйскай супольнасці ў ім атрымаецца выразным, значным, адзінкавым і непаўторным, як партрэт апаэтызаванай праз Лефеўра Венецыі. Распавядаючы пра яе, аўтар справядліва заўважыў, што кожны горад мае ўласны код, які ператварае яго ў адзінства і стварае непаўторнае аблічча. Код гэты разгортваецца на трох узроўнях – практычным (будынкі, камунікацыі), сімвалічным (месцы памяці) і ўяўным (візіі). Даследаванне “кодаў” беларускіх гарадоў, немагчымае без удакладнення асобных “шыфраў”, запісаных у іх прадстаўнікамі этнаканфесійных супольнасцей, будзе цікавай даследчыцкай задачай, вырашэнне якой дазволіць лепш зразумець характар малых і буйных гарадскіх паселішчаў нашай краіны і збрагчы іх непаўторнасць для нашчадкаў.

Даследаванне нашай тэмы не можа быць паспяховым без разумення лефеўраўскага тэзіса пра сутнасць гораду, пра што мы казалі ўжо вышэй. Горад – гэта і вытворчасць, і творчасць, пры чым не толькі чалавека, які заўсёды мае свае мэты і ўвасабляе іх у вытворчасць аб’ектаў матэрыяльнага свету, але і прыроды. Зразумела, што горад можна разглядаць з фармальнага боку, як сукупнасць аб’ектаў, вылучаючы пры гэтым два ўзроўні – макра- (горадабудаўніцтва) і мікра- (архітэктура). Але не забудземся, што

горад не зводзіцца ні да аб'ектаў, ні нават да іх сумы. Горад – гэта яшчэ і адносіны, у тым ліку сацыяльныя. Таму пры вывучэнні ўрбаністычнай гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. карысна было б карыстацца артыкуляваным праз А. Лефеўра алгарытмам. Ён тлумачыў асаблівасці сацыяльнай прасторы гораду праз:

- Дзеянні сацыяльных груп;
- Стан ведаў;
- Ідэалогіі;
- Рэпрэзентацыі;
- Прыродныя і сацыяльныя сеткі і шляхі.

У сваёй працы “Сацыяльная прастора” [13] А. Лефеўр паказаў горад як асаблівы тып сацыяльнай рэальнасці: там адбываецца сацыяльная вытворчасць матэрыяльных рэальнасцей, сустракаюцца творчасць і вытворчасць. На прыкладзе гістарычнай вобласці Тасканы ў XIII ст. вучоны красамоўна паказаў, як можа адбывацца эвалюцыя канкрэтнай сацыяльнай прасторы гораду. У гэты час гарадская алігархія, якая зразумела карыснасць працы людзей, зацікаўленых ў яе выніках, пачала трансфармацыю латыфундый, пераводзячы прыгонных у стан здольшчыкаў. У выніку змянілася сацыяльная рэальнасць, з’явіўся новы грамадскі стан людзей, залежных у матэрыяльным сэнсе, але асабіста вольных. Новы стан рэчаў змяніў гарадскую і сельскую прастору: з’явілася новая мадэль пасялення – здольшчыкі будавалі хаты вакол палаца свайго хлебадаўцы. Наступным крокам стала змяненне ландшафту. Уласнікі земляў перайшлі да візуалізацыі сваіх валоданняў, калі загадалі абвесці іх землі алеямі кіпарысаў. Апошнія ў гэты ж момант з проста дрэваў ператварыліся ў сімвал самадастатковасці і зайздроснага матэрыяльнага стану. У ландшафтах з’явілася перспектыва, якая з кіпарысавых алей пераходзіла ў гарадскія вуліцы і будынкі. І, у рэшце рэшт, мастакі, што намалявалі новую прастору, прычыніліся да крышталізацыі яе ў якасці пэўнай абстракцыі, задалі канкрэтны фармат для наступнага пакалення архітэктараў, якія сталі будаваць рэзідэнцыі для пакалення новых латыфундыстаў-капіталістаў згодна з гэтым узорам. Трэба дадаць, што новая сацыяльная прастора гораду перажывалася – эмацыянальна і рэлігійна – жыхарамі Тасканы і падарожнікамі, рэканструкцыя іх эмацыянальнага жыцця – яшчэ адна перспектыўная галіна даследавання. Цікава было б прасачыць існаванне падобных узаемазалежнасцей на матэрыяле беларускіх гарадоў канца XVIII – пачатку XX ст.

Цікавым вопытам была б спроба рэканструкцыі гарадскога асяроддзя як цэласнага адзіства, асэнсаванага яго насельнікамі. Мы маем права казаць, што гарадское асяроддзе сапраўды з’яўляецца цэласным, акумуляе ў сабе культурную, эмацыянальна афарбаваную інфармацыю, таму што ў яго ўспрыяцці ўдзельнічаюць усе органы пачуццяў. Вобраз гарадскога

ландшафту малое зрок, уяўленне пра фактуру будынкаў стварае пачуццё дотыку, вялікі сэнс мае гукавае асяроддзе. Гістарычны горад таксама меў усе гэтыя вымярэнні, таму малюнак беларускага гораду і яўрэйскага квартала ў ім будзе няпоўным без рэканструкцыі цялеснага адчування гораду яго насельнікамі. За элементамі гарадскога асяроддзя стаяць глыбокія сэнсы. Беларускі горад канца XVIII – пачатку XX ст. быў поліцэнтрчным. У ім былі розныя цэнтры прыцягнення: сакральныя (царква, сінагога, збор), гандлёва-рамесныя (кірмашовая плошча, ратуша), адміністрацыйныя (гарадское і губернскае кіраванне, “присутственные места”), забаўляльныя (карчма, гарадскі парк, кірмаш з яго балаганамі). Даследаванне элементаў паўсядзённага і святочнага жыцця беларускага гораду, іх поліэтнічнага шматгалосся ў гістарычнай рэтраспектыве – яшчэ адна ненапісаная старонка ўрбаністыкі.

Такім чынам, горад – гэта не толькі сінтэз эпох і помнікаў духоўнай і матэрыяльнай культуры, гэта таксама сукупнасць розных этнасацыяльных і канфесійных культур. У гэтым плане асабліваю цікаўнасць выклікае беларускі горад, які стаў месцам сустрэчы і канкурэнцыі, якая праяўлялася разнастайна, паміж хрысціянамі розных канфесій, іўдзеямі, мусульманамі; беларусамі, яўрэямі, палякамі, рускімі, татарамі і цыганамі. Асаблівая роля “гарадскога саслоў’я” у канцы XVIII – пачатку XX ст. належала прадстаўнікам яўрэйскай супольнасці, таму цікава было б прычыніцца да вывучэння яўрэйскага голасу ў паліфаніі гарадской прасторы Беларусі, карыстаючыся поліметадалагічным падыходам.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Шыбека, З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет / З.Шыбека. – Вільня.: ЕГУ, 2009. – 370 с.
2. Урбаністыка / Википедия [Электронны рэсурс] – Рэжым доступу: <http://ru.wikipedia.org>. – Дата доступу: 7.10.2011.
3. Боже-Гарнье, Ж. Очерки по географии городов / Ж.Боже-Гарнье, Ж.Шабо. Перевод с французского. Вводная статья и редакция В.В.Покшишевского. М. Прогресс, 1967. – 424 с.
4. Алисов, Н.В. Экономическая и социальная география мира (общий обзор) / Н.В.Алисов, Б.С.Хорев. Учебник для вузов. – М.: Гардарики, 2003. – 704 с.; Хорев, Б. Демографическая истерия и политическая злонамеренность / Библиотека думающего о России [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.patriotica.ru/history/horev_demogr.html – Дата доступу: 26.10.2011.
5. Беляев, А.А. Территориально-поселенческая структура общества: лекция / А.А.Беляев. - М., 2000. – 25 с.
6. Зиммель, Г. Большие города и духовная жизнь / Г.Зиммель // Логос. – 2002. – № 3-4.

7. Вебер, М. Город / Избранные произведения / М.Вебер: пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
8. Парк, Р. Город как социальная лаборатория / Р.Парк // Социологическое обозрение. — 2002. — Т. 2. - № 3.
9. Burgess, E. The growth of the city: on introduction to a research project / E.Burgess. — Chicago, 1925; Burgess, E. The city / E.Burgess, R.E.Park, R.D. McKenzie. — Chicago, 1926.
10. Вирт, Л. Избранные работы по социологии / Л.Вирт. — М.: Институт РАН, 2005. — 244 с.
11. Левинсон, А. Города и пробки / А. Левинсон // «Неприкосновенный запас». — 2010. — № 2 (70) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/> — Дата доступа: 24.10.2011; Сарто де, М. “Призраки в городе” / М. де Сарто // Тамсама; Милерюс, Н. Катастрофа / Н.Милерюс // Тамсама.
12. Сеннет, Р. Мультикультурный Нью-Йорк / Р.Сеннет // «Неприкосновенный запас». — 2010. — № 2 (70) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/> — Дата доступа: 24.10.2011; Харевский, С. На зыбкой почве / С.Харевский // Тамсама.
13. Лефевр, А. Социальное пространство / А.Лефевр // «Неприкосновенный запас». — 2010. — № 2 (70) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/> — Дата доступа: 27.10.2011.
14. Ледяев, В. Изучение власти в городских сообществах: основные этапы и модели исследования / В.Ледяев // «Неприкосновенный запас». — 2010. — № 2 (70) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/> — Дата доступа: 24.10.2011.
15. Рыженков, В. Локальные режимы и “вертикаль власти” / В.Рыженков // «Неприкосновенный запас». — 2010. — № 2 (70) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/>. — Дата доступа: 24.10.2011; Бычкова, О., Экономические акторы и локальные режимы в крупных городах России / О.Бычкова, В.Гельман // Тамсама.
16. Белокурова, Е. Общественное участие на локальном уровне в современной России / Е.Белокурова, Д.Воробьев // «Неприкосновенный запас». — 2010. — № 2 (70) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/>. — Дата доступа: 24.10.2011; Борисова, Н. Пермь: локальный режим в крупном российском городе / Н.Борисова // Тамсама.
17. Шпак, Л.Л. Социология повседневной жизни / Л.Л.Шпак. — Кемерово, 2001. — 376 с.
18. Нещадин, А. Феномен города: социально-экономический анализ / А.Нещадин, Н.Горин. - М., 2001. - 239 с.
19. Коган, Л.Б. Быть горожанами / Л.Б.Коган. — М., 1990; Коган, Л.Б. Террор большого города (Есть ли в столице городская политика?) / Л.Б.Коган // Политический журнал. — 2004. - №16 (19). — С. 90-93; Коган, Л.Б. Урбанонология как пространство научного и социального взаимодействия: проблемы осознания / Л.Б.Коган. — СПб: РАН, 2007; Коган, Л.Б. Когда местное самоуправ-

- ление становится уместным / Л.Б.Коган // Городское управление. – 2008. - №7; Коган, Л.Б. О стратегии и политике развития ЦНИИП градостроительства / Л.Б.Коган // Городское управление. – 2009. - №3.
20. Кустарев, А. О градогосударстве / А.Кустарев // «Неприкосновенный запас». – 2010. – № 2 (70) [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/>. – Дата доступу: 14.10.2011.
 21. Орлова, Э.А. Влияние распределения культурного потенциала на процессы модернизации в обществе / Э.А.Орлова // Теоретические основания культурной политики: Сб. научн. тр. - М., 1993. – С. 128.
 22. Трубина, Е. Джунгли, базар, организм и машина: классические метафоры города и российская современность / Е.Трубина // «Неприкосновенный запас». – 2010. – № 2 (70) [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/>. – Дата доступу: 26.10.2011.
 23. Галушкина, Н.С. Город как объект культурологического исследования: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. культурологич. наук / Н.С.Галушкина. – М., 1998. – 25 с.
 24. Глазычев, В.Л. Зарождение зодчества / В.Л.Глазычев. – М.: Стройиздат, 1983. – 125 с.; Глазычев, В.Л. Городская среда / В.Л.Глазычев. – М., 1995; Глазычев, В.Л. Социально-культурный потенциал города: концепция, динамика, показатели / В.Л.Глазычев, А.И.Замиховская // Проблемы качества городской среды. – М., 1989; Глазычев, В.Л. Урбанистика / В.Л.Глазычев. – М.: Европа, 2008. – 220 с.
 25. Гутнов, А.Э. Мир архитектуры: язык архитектуры / А.Э.Гутнов. - М., 1985; Гутнов, А.Э. Проблемы реконструкции исторически сложившейся центральной части Москвы / А.Э.Гутнов // Зодчество. 1989. - № 3(22); Гутнов, А.Э. Архитектура восьмидесятых. Проблемы и перспективы / А.Э.Гутнов // Архитектура СССР. – 1985. - № 1; Глазычев, В.Л. Мир архитектуры. Лицо города / В.Л.Глазычев, А.Э.Гутнов. – М., 1990.
 26. Park, R.E. Human migration and the marginal man / R.E.Park // American Journal of Sociology. – Chicago. – 1928. – Vol. 33. - №3. – P. 881-893.
 27. Stonequist, E.V. Marginal man. A Study in personality and culture conflict / E.V.Stonequist. – New York: Russel&Russel, 1961.

Вольга Аляксандраўна Сабалеўская, кандыдат культуралогіі, дацэнт кафедры культуралогіі ГрДУ імя Я. Купалы, дацэнт. Сфера навуковых зацікаўленняў: гісторыя і культура яўрэяў Расійскай імперыі, гістарычная культуралогія. Аўтар больш за 70 артыкулаў і 2 манаграфій.

МЕТАДАЛОГІЯ І МЕТАДЫ ГІСТОРЫКА- ДЭМАГРАФІЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ БЕЛАРУСКАГА МЯСТЭЧКА ХІХ СТ. (НА ПРЫКЛАДЗЕ СКІДЗЕЛЯ)

В статье рассматриваются методологические подходы и методы историко-демографического исследования белорусского местечка. Приведены результаты пилотажного исследования демографических параметров местечка Скидель за 1816 и 1858 г. Получены данные относительно структуры семей-дворохозяйств Скиделя христианского вероисповедания согласно типологии английского исследователя Питера Ласлета.

Гісторыя мястэчка Скідзель пачалася з прывілею караля Рэчы Паспалітай Уладыслава IV Вазы (1632-1648) ад 27 ліпеня 1644 г., паводле якога на адным з ворных палеткаў каралеўскага двору Скідзель у Гарадзенскай эканоміі быў заснаваны новы населены пункт з правамі горада. Каморнік эканоміі Войцех Пуцілоўскі вымераў тут квадратны па сваёй форме рынак, які займаў плошчу 3 моргі і 9 пруткоў, а таксама 100 местачковых пляцаў – на рынку і Азёрскай, Віленскай, Катранскай, Луненскай і Наваградскай вуліцах – пад засяленне будучымі мяшчанамі. У цэнтры рынку, як можна меркаваць на падставе тэксту інвентара 1650 г., ужо паўстала (ці яшчэ толькі будавалася) уніяцкая царква св.Пятра і Паўла. Усім тым, хто пажадаў пасяліцца ў новым мястэчку, надавалася чатырохгадовая “воля” ад павіннасцяў, каб маглі за гэты час паставіць свае хаты і гаспадарчыя пабудовы [11, арк. 56].

Наступны інвентар мястэчка быў складзены ў 1679 г. [15, с. 255-289]. Ён утрымліваў першы вядомы нам спіс яго жыхароў. На Рынку, Гарадзенскай, Азёрскай і Віленскай вуліцах налічвалі 72 двары. З іх ліку па 2 двары належалі яўрэю-арандатару Ісаковічу і ўніяцкаму святару Германовічу, а астатнія 68 – скідзельскім мяшчанам. Невядома дакладна, адкуль паходзілі першыя жыхары Скідзеля. На падставе аналізу іх прозвішчаў, можна меркаваць, што большасць мяшчанаў перасялілася з ваколічных вёсак. Першымі яўрэйскімі жыхарамі Скідзеля, напэўна, былі арандатар Шмойла Ісаковіч і яго маці ўдава Гута. Менавіта ім была аддадзена арэнда з мястэчка і воласці, якая ўключала капшчызну, млын, тарговы,

лапатковы і іншыя зборы – усяго 900 польскіх злотых на тры гады. Да гэтай арэнды дадавалася карчма на Гарадзенскім гасцінцы каля моста праз рэчку Котру. Пасля заканчэння трохгадовай арэнды, паводле азначанай дамовы, будынак карчмы пераходзіў ва ўласнасць Шмойлы Ісаковіча, а ў дадатак ён атрымліваў ва ўласнасць яшчэ вольны пляч у мястэчку, морг і гарод у вёсцы Агароднікі. З гэтага Шмойлы і яго маткі Гуты і пачалася, напэўна, гісторыя скідзельскага яўрэйскага кагала.

Скідзель моцна пацярпеў пад час Паўночнай вайны на пачатку XVIII ст., што знайшло сваё адлюстраванне ў інвентары 1708 г. [12, арк. 49-54]. У гэтым дакуменце адзначалася, што з 80,5 местачковых пляцаў 42 з’яўляліся зусім пустымі і парослымі пустазеллем. Паводле наступнага інвентара 1712 г. [13, арк. 36-41] скідзельская арэнда аддавалася яўрэям Ізраэлю Якубовічу і Іоселю Шмуйловічу (магчыма, сыну Шмойлы Ісаковіча) за 1100 злотых у год.

Наступныя дадзеныя пра насельніцтва Скідзеля адносяцца ўжо да другой паловы XVIII ст. Так, у маі 1783 г. мястэчка моцна пацярпела ад пажару: Згарэлі 55 яўрэйскіх дамоў і 9 хрысціянскіх, а ацалела 13 яўрэйскіх і 42 хрысціянскія [21, с. 39]. Паводле гэтых дадзеных можна меркаваць, што ўсяго ў Скідзелі налічвалася 119 дамоў, хаця, як сведчаць іншыя крыніцы, многія хаткі местачковай беднаты тут проста не ўлічваліся. Паводле інвентара 1792 г. у Скідзелі налічвалася 90 хрысціянскіх двароў і 374 жыхароў-хрысціян (183 мужчыны і 191 жанчына) [14, арк. 301 - 323]. Яўрэйскіх двароў на той час лічылася 70, але колькасць жыхароў-яўрэяў у інвентары не прыводзілася.

У 1795 г. адбыўся апошні, трэці, падзел Рэчы Паспалітай, у выніку якога тэрыторыя Гарадзеншчыны апынулася ў складзе Расійскай імперыі. Гэтая падзея аказала самы непасрэдны ўплыў на лёсы Скідзеля і яго жыхароў. У 1795 г. імператрыца Кацярына II падаравала маёнтак Скідзель ва ўласнасць ўдаве князя Антона Светаполк-Чацвярцінскага і яго нашчадкам. Такім чынам, мястэчка ператварылася з каралеўскага ў прыватнаўласніцкае.

Паводле рэвізскай сказкі за 1806 г. у мястэчку налічвалася 96 яў-рэйскіх сямей, сярод якіх асобна вылучаліся 11 сем’яў рамеснікаў і 8 “зем-ляробаў” [3, арк. 41-53]. У далейшым катэгорыя яўрэяў-земляробаў адносна Скідзеля ў крыніцах ужо не сустракаецца. 23 сям’і скідзельскіх яўрэяў, як адзначана ў сказцы, “прыбылі” з Прусіі (у той час тэрыторыя прускай дзяржавы пачыналася ўжо на супрацьлеглым беразе Нёмана), а адна з Аўстрыі. Такім чынам, можна зрабіць выснову, што яўрэйская грамада Скідзеля на пачатку XIX ст. даволі хутка павялічвалася коштам міграцыі.

Паводле рэвізскага перапісу 1816 г. у Скідзелі налічвалася 225 сялянскіх душ (120 мужчынскіх і 105 жаночых) [4], а рэвізская сказка за 1818 г. па-

казала ў мястэчку 227 яўрэйскіх двароў і 705 душ (384 мужчынскія і 321 жаночая) [5, арк. 266-280]. Можна падлічыць, што тады ў Скідзелі налічвалася каля 930 жыхароў.

Рэвізія 1834 г. паказала ў мястэчку 222 яўрэйскія сям’і і 1179 жыхароў (478 мужчын і 601 жанчына) [6, арк. 352-402]. Хрысціянская грамада мястэчка налічвала 49 поўных сем’яў-дворагаспадарак і 14 кутніцкіх, а таксама 176 душ мужчынскага полу і 143 жаночага [7, арк. 19-38]. З гэтых лічбаў вынікае, што ў 1834 г. у Скідзелі было 285 сямей-дворагаспадарак і 1498 жыхароў.

Паводле рэвізскай сказкі за 1858 г. у Скідзелі налічвалася 285 яўрэйскіх сямей і 1002 душы (344 мужчын і 658 жанчын) [10, арк. 444 - 508]. Сялянскіх двароў тады налічвалася 49 поўных і 11 кутніцкіх і 258 душ (122 мужчынская і 136 жаночых) [9, арк. 134-148.]. Можна падлічыць, што ўсяго ў мястэчку было 1260 жыхароў (466 мужчынскіх і 794 жаночых душ). Змянішэнне колькасці насельніцтва ў параўнанні з 1834 г. можна патлумачыць галоднымі гадамі і эпідэміямі інфекцыйных захворванняў, якія вельмі часта здараліся ў гэты адрэзак часу.

Пасля 1858 г. рэвізскія перапісы ўжо не праводзіліся, і дадзеныя пра колькасць насельніцтва збірала мясцовая адміністрацыя. Гэтыя дадзеныя фіксуюць стабільны дэмаграфічны рост. Так, на пачатак 1878 г. у Скідзелі налічвалася 1525 жыхароў (719 мужчын і 806 жанчын) [18, с. XLI]. У 1901 г., паводле дадзеных губернскага статыстычнага камітэта, колькасць насельніцтва ў Скідзелі складала ўжо 3465 чалавек, з іх 2866 яўрэяў (82,7 %) і 589 хрысціян (17 %). Паводле саслоўнай прыналежнасці жыхары мястэчка падзяляліся: дваране – 8, прадстаўнікі духоўнага саслоўя – 8, мяшчане – 2809, сяляне – 569. Забудову мястэчка на той час складалі 71 мураваны будынак і 411 драўляных [1, арк. 75-84, 129-145]. Паводле дадзеных губернскага статыстычнага камітэта за 1914 г. у Скідзелі налічвалася ўжо 4214 жыхароў [2].

Найбольш падрабязныя звесткі дэмаграфічнага характару адносна канца XVIII – першай паловы XIX ст. утрымліваюць так званыя рэвізскія сказкі, якія складаліся чыноўнікамі Расійскай імперыі для ўліку падатнага (абкладзенага падаткамі) насельніцтва. Намі былі апрацаваныя рэвізскія сказкі Скідзеля адносна хрысціянскага насельніцтва за 1816 г, 1834 г. і 1858 г., а адносна яўрэйскага насельніцтва – за 1806 г., 1818 г., 1834 г., 1850 г., 1858 г. У гэтых крыніцах утрымлівалася інфармацыя пра ўсе сям’і і ўсіх жыхароў мястэчка з указаннем узросту і сямейнага статусу.

Мною былі абраныя тры параметры гісторыка-дэмаграфічнага аналізу апрацаванага матэрыялу: узростава-палавая структура насельніцтва, грамадзянскі стан насельніцтва, структура хатніх дворагаспадарак. Асаблівай увагі патрабуе да сябе трэці з вышэйназваных параметраў.

Англійскі даследчык Пітэр Ласлет на мяжы 1960-1970-х гадоў распрацаваў тыпалогію структуры сялянскіх дворагаспадарак, якая ўключала пяць асноўных тыпаў: самотныя асобы, несямейныя (без шлюбнай пары), нуклеарныя (шлюбная пара з дзецьмі), пашыраныя сем'і (шлюбная пара і сваякі), складаныя сем'і (дзве і болей шлюбныя пары) [16, с. 7-33; 18, с. 270-271; 22, с. 99, 23, с. 150-155]. Галоўнай цаглінкай у тыпалогіі Ласлета выступала шлюбная пара, якая стварала звычайную сям'ю, называную таксама нуклеарнай. Яна магла складацца толькі з мужа і жонкі, а таксама іх дзяцей. Да нуклеарнай сям'і Ласлет адносіў таксама ўдоў ці ўдаўцоў з дзецьмі. З'яўленне ў сям'і хаця б аднаго з дадатковых кроўных ператварае яе ў пашыраную сям'ю-дворагаспадарку. Паводле, Ласлета, такая сям'я можа быць пашыранай на асобаў са старэйшага, малодшага і бакавых пакаленняў. Але частая адсутнасць у рэзідзкіх сказках беларускіх мястэчак дакладнай інфармацыі пра галаву сям'і, не заўсёды дазваляе ажыццявіць падзел на гэтыя падтыпы. Пятым тыпам у тыпалогіі Ласлета выступае складаная сям'я-дворагаспадарка, якая ўключае дзве і болей нуклеарныя сям'і, паяднаныя паміж сабой кроўнымі сувязямі. Да гэтага тыпу адносіцца таксама сям'я, у якой жанаты сын (ці замужняя дачка) жывуць разам з бацькам-удаўцом (ці маці-удавой) і братамі ці сёстрамі. Да шостага тыпу сям'і-дворагаспадаркі Ласлет адносіў сем'і з неакрэсленай структурай. У беларускіх рэаліях да гэтага тыпу можна аднесці дворагаспадаркі, якія складалі так званыя "палавіннікі", "патужнікі" ці "сябры", калі людзі, не звязаныя кроўным сваяцтвам, аб'ядноўвалі свае высілкі ў адной гаспадарцы і жылі пад адной страхой, а пры гэтым мелі і аднолькавыя правы на супольную маёмасць.

Даследаванні англійскіх гісторыкаў паказалі, што ў Англіі ў XVI–XIX стст. сярэдняя велічыня хатніх гаспадарак налічвала 4,75 асобаў, прычым 72 % дворагаспадарак складалі двухпакаленныя нуклеарныя сем'і (бацькі і іх дзеці) [22, с. 19]. Такім чынам, было абвергнута пашыранае тады сярод гісторыкаў меркаванне, што ў традыцыйным даіндустрыяльным грамадстве дамінаваў тып вялікай шматпакаленнай патрыярхальнай сям'і. П.Ласлет таксама вылучыў еўрапейскую мадэль сям'і-дворагаспадаркі, для якой з'яўляліся характэрнымі наступныя параметры: позні час уступлення ў шлюб, адсутнасць істотных узроставых розніцаў паміж мужам і жонкай (прычым нярэдка жонка была старэйшая за свайго мужа), невялікая колькасць членаў сямейнай гаспадаркі, яе нуклеарная структура і частая наяўнасць наёмнай службы, ці парабкаў.

Паводле Джона Хаджнала мяжа паміж усходнім і заходнім тыпамі сялянскай дворагаспадаркі працягнулася ад Пецярбургу на Балтыйскім моры да Трыесту на Адрыятыцы [20]. Пазней П.Ласлет дапрацаваў сваю

мадэль, паводле якой ён вылучаў ужо чатыры тыпалагічныя зоны: заходне-, ўсходне-, сярэднеёўрапейскія і міжземнаморская. Адным з галоўных параметраў вызначэння тыпу сямейнай мадэлі ў пэўным рэгіёне з'яўляюцца ўзроставыя і сацыяльныя характарыстыкі шлюбных параў. Пры гэтым Ласлет выкарыстоўваў шэсць пераменных:

- 1) Узрост выхаду замуж жанчын;
- 2) Узрост жаніцьбы мужчын;
- 3) Адсотак замужніх і жанатых асобаў;
- 4) Узроставая розніца паміж мужам і жонкай у першым шлюбе;
- 5) Прапорцыя жонак, якія старэйшыя за сваіх мужоў;
- 6) Прапорцыя ўдоваў, якія паўторна пайшлі замуж.

Табліца 1 – Еўрапейскія тыпы дворагаспадаркі паводле шлюбнай пары

	Заходне- ёўрапейскі	Сярэдне- ёўрапейскі	Міжземнаморскі	Усходне- ёўрапейскі
1	Позні	Позні	Ранні	Ранні
2	Позні	Позні	Позні	Ранні
3	Нізкі	Нізкі	Высокі	Высокі
4	Невялікая	Невялікая	Вялікая	Невялікая
5	Высокая	Вельмі высокая	Нізкая	Высокая
6	Высокая	Вельмі высокая	Вельмі нізкая	Вельмі нізкая

Наступным параметрам выступае ўзнікненне новай дворагаспадаркі. Тут улічваюцца чатыры пераменныя:

- 1) Разам з заключэннем шлюбу;
- 2) У выніку далучэння да ўжо існуючай дворагаспадаркі;
- 3) Шлюбная пара ёсць істотным элементам у паўстанні новай дворагаспадаркі;
- 4) Адбываецца ў выніку пераходу да новага галавы сям'і.

Табліца 2 – Еўрапейскія тыпы дворагаспадаркі паводле ўтварэння новых гаспадарак

	Заходне- ёўрапейскі	Сярэдне- ёўрапейскі	Міжземнаморскі	Усходне- ёўрапейскі
1	Заўсёды	Звычайна	Рэдка	Ніколі
2	Ніколі	Часам	Часта	Заўсёды
3	Заўсёды	Звычайна	Рэдка	Ніколі
4	Часам	Часта	Часта	Звычайна

Наступним параметрам выступае склад сям'і. Тут Ласлет выкарыстоўвае ажно 12 пераменных:

- 1) Адсотак крэўных;
- 2) Шматпакаленныя сем'і
- 3) Адсотак сем'яў з незамужнімі кабетамі;
- 4) Адсотак сем'яў з самотнымі асобамі на чале;
- 5) Адсотак сем'яў без шлюбнай пары;
- 6) Адсотак малых ці нуклеарных сем'яў;
- 7) Адсотак сем'яў, больш складаных, чым нуклеарная;
- 8) Адсотак складаных сем'яў (дзе і болей шлюбныя пары);
- 9) Адсотак пашыраных і складаных сем'яў;
- 10) Адсотак братэрскіх сем'яў (два і болей жанатых брата);
- 11) Адсотак сем'яў, дзе разам жылі жанаты бацька і жанаты сын;
- 12) Адсотак складаных сем'яў з прадстаўнікамі старэйшага пакалення.

Табліца 3 – Еўрапейскія тыпы дворагаспадаркі паводле складу сваякоў

	Заходне- еўрапейскі	Сярэдне- еўрапейскі	Між- земнаморскі	Усходне- еўрапейскі
1	Вельмі нізкі	Нізкі	Высокі	Высокі
2	Нешматлікія	Нешматлікія	Шматлікія	Вельмі шматлікія
3	Высокі	Высокі	Невялікі	Высокі
4	Вельмі высокі	Высокі	Нізкі	Высокі
5	Высокі	Высокі	Нізкі	Няма
6	Высокі	Высокі	Нізкі	Нізкі
7	Даволі высокі	Высокі	Нізкі	Нізкі
8	Вельмі нізкі	Нізкі	Высокі	Вельмі высокі
9	Вельмі нізкі	Нізкі	Высокі	Вельмі высокі
10	Няма	Нізкі	Высокі	Вельмі высокі
11	Вельмі нізкі	Высокі	Нізкі	Нізкі
12	Няма	Нізкі	Вельмі высокі	Вельмі высокі

Наступным параметрам у тыпалогіі Ласлета выступаюць прадукцыйныя і апекуныя функцыі хатняй дворагаспадаркі. Тут брытанскі даследчык выкарыстоўвае 11 пераменных:

- 1) Кроўныя выступаюць у якасці дадатковай рабочай сілы;
- 2) Кроўныя акрэсліваюцца, як слугі ці парабкі;
- 3) Наяўнасць непрафесійнай службы;
- 4) Шлюбы сярод хатняй службы;
- 5) Каморнікі працуюць у хатняй гаспадарцы;
- 6) Звыкляя лічба мужчын у гаспадарцы;

- 7) Лічба гаспадарак, дзе менш трох мужчын;
- 8) Звычайная лічба асобаў у прадукцыйным узросце ў гаспадарцы;
- 9) Галава гаспадаркі з'яўляецца наёмным працаўніком;
- 10) Галава гаспадаркі, называны ўбогім;
- 11) Каморнікі з'яўляюцца часткай дворагаспадаркі

Табліца 4 – Еўрапейскія тыпы дворагаспадаркі паводле прадукцыйных і апякунчых функцый

	Заходне- еўрапейскі	Сярэдне- еўрапейскі	Між-земнаморскі	Усходне- еўрапейскі
1	Рэдка	Часта	Вельмі часта	Паўсюдна
2	Рэдка	Часта	-	Няма
3	Вельмі часта	Вельмі часта	Нярэдка	Няма
4	Рэдка	Часта	-	Няма
5	Вельмі рэдка	Часта	-	Часам
6	Нізкая	Высокая	Вельмі высокая	Вельмі высокая
7	Вельмі вялікая	Высокая	Вельмі высокая	Вельмі малая
8	Малая	Сярэдняя	Вельмі высокая	Вельмі высокая
9	Часта	Часам	Ніколі	Ніколі
10	Часта	Часам	-	-
11	Не	Часта	Не	Не

Методыка П.Ласлета выкарыстоўвалася беларускім даследчыкам Вячаславам Насевічам ў яго мікрагістарычным даследаванні “Бело-русская деревня в европейской перспективе”[17]. Мною была зроблена спроба выкарыстаць азначаную методыку ў аналізе рэвізскіх сказаў мястэчка Скідзеля. Але аналіз рэвізскіх сказаў мястэчка пераканаў, што мадэль Ласлета патрабуе пэўнай мадыфікацыі. Напрыклад, вельмі часта не ўказваўся галава сям’і, а без гэтай інфармацыі немагчыма было дакладна вызначыць некаторыя тыпы паводле тыпалогіі брытанскага даследчыка. Акрамя таго, у рэвізскіх сказах, асабліва адносна яўрэйскага насельніцтва, часта зусім на акрэслівалася ступень сваяцтва паміж людзьмі, якія пазначаліся ў рамках адной сям’і. На падставе гэтага, тыпалагічная мадэль Ласлета была намі адаптаваная да спецыфікі беларускіх крыніцаў.

Паводле дадзенай методыкі намі праведзены дэмаграфічны аналіз беларускай грамады Скідзеля паводле рэвізскіх сказаў за 1816 г. і 1858 гг. Аднак адносна дадзеных 1816 г. мною былі прааналізаваныя толькі поўныя сем’і-дворагаспадаркі, паколькі многія кутнікі пакінулі мястэчка ў выніку падзей вайны 1812 г. У 1816 г. у мястэчку (за выключэннем шляхты, якая не ўлічвалася ў перапісе, і кутнікаў) налічвалася 208 асобаў хрысціянскага вызнання (108 мужчын і 100 жанчын) (Табліца 5). Прычым амаль 27 % складалі

дзеці ва ўзросце да 15 год. Такі высокі паказчык дзіцячага насельніцтва з'яўляецца тыповай з'явай для традыцыйнага аграрнага грамадства. Затое не было ніводнай асобы, старэйшай за 75 год. Толькі 7,22 % месцакоўцаў-беларусаў мелі ўзрост за 60 гадоў.

Табліца 5 – Структура хрысціянскага насельніцтва Свідзеля паводле ўзросту і палавой прыналежнасці за 1816 г.

Узрост	Разам	Мужчыны	Жанчыны	Разам	Мужчыны	Жанчыны	Жанчын адносна мужчын
	Агульная лічбы			У %			
0-4	20	13	7	9,62	12	7	53,85
5-9	21	12	9	10,1	12	9	75
10-14	15	11	4	7,21	10,2	4	36,36
15-19	22	8	14	10,58	7,4	14	175
20-24	22	8	14	10,58	7,4	14	175
25-29	23	14	9	11	13	9	64,29
30-34	17	8	9	8,17	7,4	9	112,5
35-39	9	2	7	4,33	1,85	7	350
40-44	17	10	7	8,17	9,26	7	112,5
45-49	6	2	4	2,88	1,85	4	66,7
50-54	10	4	6	4,81	5,56	6	150
55-59	11	9	2	5,29	8,33	2	22,2
60-64	7	3	4	3,37	2,78	4	57,14
65-69	1	1	-	0,48	0,93	-	100
70-74	7	3	4	3,37	2,78	4	57,14
75-	-	-	-	-	-	-	-
Разам	208	108	100	100	100	100	92,6

Крыніца: НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 34. Рэвізскія сказкі м.Свідзель за 1816 г.

Таксама ў 1816 г. у свідзельскай хрысціянскай грамадзе налічваліся 152 (73 % ад усяго насельніцтва) асобы ва ўзросце старэйшым за 15 гадоў – 74 мужчыны і 78 жанчын. Сярод іх 118 (77,6 %) асобаў знаходзіліся ў шлюбе. Кавалерамі і паннамі былі 9 хлопцаў (12,6 %) і 11 дзяўчат (14,1 %). Прычым

увогуле не было кавалераў старэйшых за 25 год і толькі 2 – старэйшых за 20 год. Гэтыя лічбы сведчаць пра высокі паказчык шлюбнасці. Удовы складалі сярод жанчын каля 9 %, а ўдаўцы – 4 % сярод мужчын. Больш высокі адсотак удоваў можна патлумачыць, на нашу думку, тым фактам, што жанчынам значна цяжэй было другі раз выйсці замуж.

Табліца 6 – Хрысціянскае насельніцтва Скідзеля паводле свайго грамадзянскага стану на 1816 г.

Узроставыя групы	Мужчыны					Жанчыны				
	Разам	Грамадзянскі стан				Разам	Грамадзянскі стан			
		Кавалеры	Жанатыя	Удаўцы	Неакрэслена		Панны	Замужнія	Удовы	Неакрэслена
15-19	9	7	2	-	-	14	9	5	-	-
20-24	8	2	6	-	-	13	-	13	-	-
25-29	13	-	12	-	1	9	2	7	-	-
30-34	5	-	5	-	-	10	-	10	-	-
35-39	3	-	3	-	-	8	-	6	2	-
40-44	11	-	10	-	1	6	-	6	-	-
45-49	3	-	3	-	-	4	-	4	-	-
50-54	5	-	4	-	1	6	-	4	2	-
55-59	10	-	8	1	1	2	-	1	1	-
60-64	2	-	2	-	-	5	-	3	2	-
65-	5	-	3	2	-	1	-	1	-	-
Разам	74	9	58	3	4	78	11	60	7	-

Крыніца: НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 34. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1816 г.

Паводле ж тыпалогіі П.Ласлета сярод мяшчан-хрысціян Скідзеля ў 1816 г. пераважалі простыя ці нуклеарныя сем'і-дворагаспадаркі – 19 (42,2 %), самотных асобаў была 1 (2,22 %), столькі ж несямейных гаспадарак, пашыраных і складаных дворагаспадарак налічвалася па 12 (26,7 %)). Толькі ў трох дворагаспадарках (6,7 %) былі слугі ці парабкі. Таксама большасць гаспадарак з'яўлялася двухпакаленнымі (71 %).

Табліца 7 – Структура сямейных дворагаспадарак хрысціянскага насельніцтва мястэчка Свідзель за 1816 г. паводле мадэлі П.Ласлета

Катэгорыі	Падкатэгорыі		Без слугаў	Ёсць слугі	1 пакаленне	2 пакалення	3 пакалення
1. Гаспадаркі самотных асобаў	1a.	Удовы і ўдаўцы	1	-	1	-	-
	1b.	Адзінокія асобы вольнага стану	-	-	-	-	-
Разам самотных			1	-	1	-	-
2. Несямейныя, простыя гаспадаркі (без шлюбнай пары)	2a.	Браты і сёстры вольнага стану	-	-	-	-	-
	2 b.	Сваякі з па-за нуклеарнай сям’і (напрыклад, бабка і ўнук, стрыечныя сваякі)	-	1	-	1	-
	2 c.	Асобы без сваяцкіх сувязяў (напрыклад, сябры)	-	-	-	-	-
Разам несямейных гаспадарак			-	1	-	1	-
3. Простыя (нуклеарныя) сям’і-дворагаспадаркі	3a.	Шлюбная пара без дзяцей	6	1	6	1	-
	3b.	Шлюбная пара з дзецьмі	11	-	-	11	-
	3c.	Удаўцы з дзецьмі	1	-	-	1	-
	3d.	Удовы з дзецьмі	-	-	-	-	-
	3 e.	Жанчына без мужа з дзецьмі	-	-	-	-	-
Разам простых сям’яў			18	1	6	13	-

4. Пашыраныя сем'і-дворагаспадаркі	4 а.	Пашыраныя на асобаў са старэйшага пакалення	1	-	-	-	1
		Старая матка (цешча)	1	-	-	-	1
	4 б.	Пашыраныя на асобаў з малодшага пакалення	2	-	-	2	-
		Пляменніца (пл-а)	1	-	-	1	-
		Пляменнік і пляменніца	1	-	-	1	-
	4 с.	Пашыраныя на асобаў з бакавых адгалінаванняў	7	-	1	6	-
		Брат(ы)	3	-	-	3	-
		Сястра(ы)	2	-	-	2	-
		Брат і сястра	1	--	1	-	-
		Швагерка(ш)	1	-	-	1	-
	4 d.	Пашыраныя на асобаў са старэйшага і малодшага пакалення	-	-	-	-	-
	4 е.	Пашыраныя на асобаў са старэйшага пакалення і бакавых адгалінаванняў	2	-	-	1	1
		Старая маці (цешча) і брат (сястра)	2	-	-	1	1
	4 f.	Пашыраныя на асобаў з малодшага і бакавога пакалення	-	-	-	-	-
Разам пашыраных сем'яў			12	-	1	9	2

5.Складаныя сем'і-дворагаспадаркі	5.a	З другараднай ячэйкай ранейшай ці пазнейшай	7	1	-	5	3
		Адзін з бацькоў і дзеці яго жывуць з сям'ёй сына-гаспадара	2	-	-	1	1
		З другараднай ячэйкай пазнейшай (жанаты сын жыве з бацькам-гаспадаром)	2	-	-	1	1
		Жанатыя сыны з бацькамі	1	-	-	-	1
		Зяць з бацькамі жонкі	2	1	-	3	-
	5.b	З бакавой ячэйкай	4	-	-	4	-
		жанатыя браты жывуць разам	2	-	-	2	-
		Жанатыя брат і сястра жывуць разам	1	-	-	1	-
		Жанатыя браты (сёстры) жывуць разам, жывы адзін з бацькоў з дзецьмі	1	-	-	1	-
Разам складаных сем'яў			11	1	-	9	3
6. Іншыя		Жанатыя патужнікі (сябры, паўдомнікі)	-	-	-	-	-
Разам	45		42	3	8	32	5

Крыніца: НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 34. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1816 г.

У 1858 г. у скідзельскай хрысціянскай грамадзе налічвалася 259 асобаў хрысціянскага вызнання (124 мужчыны і 135 жанчын). Дзеці ва ўзросце да 15 год складалі 28,6 % (у 1816 г. – 27 %). Самы старэйшым жыхаром з’яўляўся 81-гадовы Якуб Доля. Узрост за 60 год мелі 6 скідлянаў (2,32 %). У 1816 г. такіх доўгажыхароў налічвалася 7,2 %.

Табліца 8 – Структура хрысціянскага насельніцтва Скідзеля паводле ўзросту і палавой прыналежнасці за 1858 г.

Узрост	Разам	Мужчыны	Жанчыны	Разам	Мужчыны	Жанчыны	Жанчын адносна мужчын
	Агульная лічбы			У %			
0	9	3	6	3,47	2,42	4,44	200
0-4	21	9	12	8,11	7,26	8,89	133
5-9	22	15	7	8,5	12,1	5,19	47
10-14	22	9	13	8,5	7,26	9,63	144
15-19	27	15	12	10,42	12,1	8,89	80
20-24	28	10	18	10,81	8,06	13,33	180
25-29	31	14	17	11,97	11,29	12,59	121
30-34	29	15	14	11,2	12,1	10,37	93
35-39	19	11	8	7,34	8,87	5,93	73
40-44	19	9	10	7,34	7,26	7,41	111
45-49	10	7	3	3,86	5,65	2,22	43
50-54	10	4	6	3,86	3,23	4,44	150
55-59	6	1	5	2,32	0,81	3,7	500
60-64	2	-	2	0,77	-	1,48	-
65-69	2	1	1	0,77	0,81	0,74	100
70-74	1	-	1	0,39	-	0,74	-
75-79	-	-	-	-	-	-	-
80-	1	1	-	0,39	0,81	-	100
Невядомы	-	-	-	-	-	-	-
Разам	259	124	135	100	100	100	109

Крыніца: НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 91. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1858 г.

У 1858 г. у скідзельскай хрысціянскай грамадзе налічваліся 185 (71,4 % ад усяго насельніцтва) асобаў ва ўзросце старэйшым за 15 гадоў – 88 мужчын і 97 жанчын. З іх ліку 96 (51,9 %) асобаў знаходзіліся ў шлюбе. У

1816 г. гэты паказчык складаў 77,6 %. Кавалерамі і паннамі былі 31 хлопец (35,2 %) і 29 дзяўчат (29,9 %). Гэтыя лічбы істотна перавышаюць паказчыкі 1816 г. і могуць сведчыць пра павышэнне сярэдняга ўзросту ўступлення ў шлюб, а таксама пашырэнне з’явы так званай дэфінітыўнага цэлібату. Але азначанае сцверджанне патрабуе яшчэ грунтоўнай пераправеркі. Удовы складалі сярод жанчын каля 19,6 %, а ўдаўцы – 9 % сярод мужчын. Гэтыя лічбы ўдвая перавышаюць паказчыкі 1816 г., што таксама патрабуе свайго тлумачэння, якога я пакуль даць не магу. Перапіс 1858 г. праводзіўся пасля цяжкіх галодных гадоў, што не магло не адбіцца на дэмаграфічным стане скідзельскай грамады. Але і перапіс 1816 г. праводзіўся пасля вайны 1812 г., якая нанесла цяжкія дэмаграфічныя страты. У кожным разе патрэбна супастаўленне атрыманых дадзеных з паказчыкамі за іншыя гады, каб атрымаць больш ясную карціну развіцця дэмаграфічных працэсаў.

Табліца 9 – Хрысціянскае насельніцтва Скідзеля паводле свайго грамадзянскага стану на 1858 г.

Узроставыя групы	Мужчыны				Жанчыны			
	Разам	Грамадзянскі стан			Разам	Грамадзянскі стан		
		Кавалеры	Жанатыя	Удаўцы		Панны	Замужнія	Удовы
15-19	16	16	-	-	12	12	-	-
20-24	9	6	3	-	17	9	8	-
25-29	14	6	8	-	18	4	13	1
30-34	15	2	13	-	14	2	11	1
35-39	11	-	11	-	8	1	7	-
40-44	9	-	7	2	10	1	5	4
45-49	7	1	4	2	3	-	3	-
50-54	4	-	2	2	6	-	1	5
55-59	1	-	-	1	5	-	1	4
60-64	-	-	-	-	2	-	-	2
65-	2	-	1	1	2	-	-	2
Разам	88	31	49	8	97	29	49	19

Крыніца: НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 91. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1858 г.

Паводле тыпалогіі П.Ласлета сярод мяшчан-хрысціян Свідзеля ў 1858 г. налічвалася 53 дворагаспадаркі, з іх 49 поўных і 4 кутніцкія. Гэтыя дворагаспадаркі падзяляліся: 18 простых нуклеарных сямей (34 %), 16 пашыраных (30,2 %), 14 складаных (26,4 %), 3 несямейныя (5,7 %), 2 самотныя асобы (3,8 %). У параўнанні з 1816 г. адсотак простых ці нуклеарных сямей-дворагаспадарак зменшыўся з 42,2 да 34. Вырас адначасова адсотак пашыраных дворагаспадарак, а паказчык складаных сямей застаўся на ранейшым узроўні. Слугі былі толькі ў адной дворагаспадарцы. Па ранейшаму, большасць гаспадарак з'яўлялася двухпакаленнымі (64,5 %).

Табліца 10 – Тыпалогія сямей-дворагаспадарак хрысціянскага насельніцтва мястэчка Свідзель за 1858 г. паводле мадэлі П.Ласлета

Катэгорыі	Пад-катэгорыі		Без слугаў	слугі	1 пакаленне	2 пакалення	3 пакалення
1. Гаспадаркі самотных асобаў	1a.	Удовы і ўдаўцы	-	-	-	-	-
	1b.	Адзінокія асобы вольнага стану	2	-	2	-	-
Разам самотных			2	-	2	-	-
2. Несямейныя гаспадаркі (без шлюбнай пары)	2a.	Браты і сёстры вольнага стану	3		3	-	-
	2 b.	Сваякі з па-за нуклеарнай сям'і (напрыклад, бабка і ўнук, стрыечныя сваякі)	-	-	-	-	-
	2 c.	Асобы без сваяцкіх сувязяў (напрыклад, сябры)	-	-	-	-	-
Разам не-сямейных гаспадарак			3	-	3	-	-

3. Простыя (нуклеар- ныя) сем'і	3а.	Шлюбная пара без дзяцей	1	-	1	-	-
	3b.	Шлюбная пара з дзецьмі	10	1	-	11	-
	3с.	Удаўцы з дзецьмі	2			2	-
	3d.	Удовы з дзецьмі	4			4	-
	3 е.	Жанчына без мужа з дзецьмі	-	-	-	-	-
Разам простых сем'яў			17	1	1	17	-
4. Пашыраныя сем'і	4 а.	Пашыраныя на асобаў са старэйшага пакалення	5	-	-	2	3
	4 а.1	Стары бацька (цесць)	1	-	-	-	1
	4 а.2	Старая матка (цешча)	4	-	-	2	2
	4 b.	Пашыраныя на асобаў з малодшага пакалення	1	-	-	1	-
		Пляменнік (Пляменніца)	1	-	-	1	-
	4 с.	Пашыраныя на асобаў з бакавых адгалінаванняў	8	-	-	8	-
		Брат(ы)	3	-	-	3	-
		Сястра(ы)	3	-	-	3	-
		Брат і сястра	1	-	-	1	-
		Братавая	1	-	-	1	-
	4 d.	Пашыраныя на асобаў са старэйшага і малод- шага пакалення	-	-	-	-	-
	4 е.	Пашыраныя на асобаў са старэйшага пакалення і бакавых адгалінаванняў	1	-	-	-	-
		Стары бацька (цесць)/ маці (цешча) і брат (сястра)	1	-	-	1	-
	5 ф.	Пашыраныя на асобаў з малод- шага і бакавога пакалення	1	-	-	1	-
		Брат (сястра) гаспада- ра і пляменнік(ца)	1	-	-	1	-
Разам пашыраных сем'яў			16	-	-	13	3

5. Складаныя сем'і	5.a	З другараднай ячэйкай ранейшай ці пазнейшай	7			1	6
		Старыя бацькі жывуць з сям'ёй сына-гаспадара)	1				1
		Адзін з бацькоў і дзеці яго жывуць з сям'ёй сына-гаспадара (зяця)	4				4
		Жанаты сын жыве з бацькам-гаспадаром	1			1	
		Зяць з бацькамі жонкі	1				1
	5.b	З дадатковай баковай ячэйкай	7	-	-	3	4
		жанатыя браты жывуць разам	3	-	-	3	
		Пляменніца з дзецьмі жыве з сям'ёй брата	1	-	-	-	1
		Жанатыя браты (сё- стры) жывуць разам, жывы адзін з бацькоў	2	-	-	-	2
		Жанатыя браты (сёстры) жывуць разам, жывы адзін з бацькоў з дзецьмі	1	-	-	-	1
Разам складаных сем'яў			14	-	-	4	10
6. Іншыя		Жанатыя патужнікі (ся- бры, паўдомнікі)	1	-	-	1	-
Разам	53		52	1	6	34	13

Крыніца: НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 91. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1858 г.

Што датычыцца таго, да якой тыпалагічнай зоны паводле мадэлі П.Ласлета бліжэй дэмаграфічныя характарыстыкі хрысціянскай грамады Скідзеля, дык, паводле, нашага меркавання, сапраўды, можна гаварыць пра блізкасць да ўсходнееўрапейскага тыпу. У далейшым намі за-

планаваны аналіз паводле азначанай схемы беларускага насельніцтва Скідзеля за 1792, 1834 і 1845 гады, а таксама яўрэйскага за 1806, 1818, 1834, 1850 і 1858 гады. Параўнанне вынікаў гэтага аналізу, дазволіць, як нам уяўляецца, вызначыць спецыфіку (калі яна будзе) дэмаграфічных структур гэтых дзвюх этна-канфесійных групаў беларускага месчачковага насельніцтва. Ці, дакладней сказаць, вылучыць на падставе гэтых дадзеных гіпотэзы адносна гэтай спецыфікі, якія пазней можна будзе правяраць на матэрыялах іншых мястэчак і гарадоў Беларусі. Таксама ў далейшым мы плануем параўнаць атрыманыя дадзеныя адносна месчачковага насельніцтва Скідзеля з аналагічнымі дадзенымі адносна жыхароў ваколічных вёсак і засцянкавай шляхты. Гэты дазволіць вылучыць гіпотэзы пра спецыфіку дэмаграфічных структур гарадскога і сельскага насельніцтва, а таксама уплыў на гэтыя структуры фактару саслоўнай прыналежнасці. Колькасны аналіз сабранага масіву даных дазволіць выявіць спецыфіку дэмаграфічнага развіцця кожнай групы насельніцтва, параўнаць атрыманыя дэмаграфічныя паказчыкі з тымі, якія ўжо атрыманыя на сённяшні дзень заходнееўрапейскімі і расійскімі даследчыкамі, і, такім чынам, выявіць (пакуль у форме гіпотэзы, якая патрабуе дадатковай праверкі) спецыфіку развіцця дэмаграфічных працэсаў у беларускім мястэчку. У далейшых дадзеныя табліцы можна апрацоўваць ужо з дапамогай адмысловых кампутарных праграмаў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Нацыянальны гістарычны архіў у Гродне (далей – НГАБ у Гродне). – Ф. 2. – Воп. 30. – Спр. 2278 а.
2. НГАБ у Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 368. Статыстыка Гродзенскай губерні за 1914 г.
3. НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 24. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1806 г.
4. НГАБ у Гродне. – Ф. – 24. – Воп. 7. – Спр. 34. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1816 г.
5. НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 35. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1818 г.
6. НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 47. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1834 г.
7. НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 56. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1834 г.
8. НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 78. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1850 г.
9. НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 91. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1858 г.

10. НГАБ у Гродне. – Ф. 24. – Воп. 7. – Спр. 95. Рэвізскія сказкі м.Скідзель за 1858 г.
11. НГАБ у Мінску. – Ф. 1882. – Воп. 1. – Спр. 1. Інвентар Скідзельскай воласці за 1650 г.
12. Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы (далей – ДГАЛ), SA, № 11 290. Інвентар Гарадзенскай каралеўскай эканоміі за 1708 г.
13. ДГАЛ. SA. № 11291. Інвентар Гарадзенскай каралеўскай эканоміі за 1712 г.
14. ДГАЛ. – Ф. 11. – Воп. 1. – Спр. 1397. Інвентар Гарадзенскай каралеўскай эканоміі за 1792 г.
15. Ossolineum, nr 5620/II. Інвентар Гарадзенскай каралеўскай эканоміі за 1679 г.
16. Зоколл, Т. и др. , Введение. Историческое изучение домохозяйства, семьи и родства /Т.Зоколл, О.Кошелева, Ю.Шлюмбом // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколл, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома. СПб, 2004. С. 7-33.
17. Носевич, В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе /В.Носевич. – Минск: Тэхналогія, 2004.
18. О классификации домовых сообществ (разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколл, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома. – СПб, 2004.
19. Памятная книжка Гродненской губернии за 1879 г.
20. 20. Хаджнал, Джон. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д.Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века, под ред. А.Г. Вишневского и И.С.Кона (Серия «Новое в зарубежной демографии»).– М.,Статистика, 1979.
21. Borowik, P. Skidel w poł. XVII i w XVIII w. / P.Borowik // Małe miasta. Oświata i kultura. – Białystok, 2004.
22. Kopczyński, Michał. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku. / М.Копczyński. –Wydawnictwo Krupski i S-ka. Warszawa, 1998. – 208 s.
23. Kukło, Cezary. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej / С.Kukło. – Warszawa, 2009. – 521 s.

Сяргей Міхайлавіч Токць, кандыдат гістарычных навук, працуе на кафедры сацыялогіі і спецыяльных сацыялагічных дысцыплін Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Спецыяліст ў галіне гісторыі Беларусі XIX – XX ст. Аўтар манаграфіі “*Беларуская вёска ў эпоху зьменаў: Другая палова XIX – першая траціна XX ст.*” (Мінск, 2007), сааўтар і навуковы рэдактар працы “*Скідзель. 500 год гісторыі*” (Гродна, 2008), сааўтар працы “*Белорусы: нация Пограничья*” (Вільня, 2011).

ВЫНІКІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ВАЕННАЙ ДЭМАГРАФІІ ГАРАДОЎ (НА ПРЫКЛАДЗЕ І СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ)

В статье обращается внимание на состояние изучения военно-демографической проблематики городов Беларуси. На основании источниковедения историко-демографической проблемы городов и местечек Беларуси в годы Первой мировой войны, обозначены некоторые аспекты проблемы, требующие самостоятельного изучения. Обращено внимание на основные факторы военно-демографических перемен в городской местности в годы мировой войны.

Дэмаграфічныя працэсы, якія выклікае кожная вайна, закранаюць даўжэ без выключэння бакі жыцця людзей. За перыяд з канца XVIII да пачатку XX стагоддзя Беларусь перажыла не шмат войнаў – толькі дзве, але якія! Вайна напалеонаўскай Францыі з Расіяй і Першая сусветная. Першая па ўмоўных разліках забрала з жыцця кожнага трэцяга жыхара нашых зямель, другая – кожнага чацвёртага. Такія адносныя, далёкія ад дакладнасці лічбы сведчаць, што сапраўднай дэмаграфічнай гісторыі гэтага часу яшчэ не напісана. Гарадскі населены пункт, чым з’яўляюцца горад і мястэчка, з-за ўласцівых гэтым тыпам паселішчаў рысаў, маюць адметныя наступствы ваенна-дэмаграфічных зменаў.

Прыпынімся на аспекце апошняй ў гэты гістарычны перыяд вайны, вайны сусветнай. На сённяшні час розныя аспекты дэмаграфічнай гісторыі знайшлі адлюстраванне ў немалым стосе навуковай літаратуры.

Кажучы пра найноўшыя вынікі вывучэння гістарычнай дэмаграфіі гэтай вайны, зазначым, што ўвага да яе ў Беларусі прысутнічае, хаця нейкім значным прарывам яе назваць нельга. На мяжы XX – XXI стст. з’явіліся рознага ўзроўню працы А.Бабкова, В.Карнелюка, С.Лапановіча, У.Лігуты, В.Мазеца, С.Рудовіча, В.Саматыя, В.Скалабана, С.Смальянінава, В.Чарапіцы, В.Шведа [1]. Тэмамі найноўшых даследаванняў беларускіх даследчыкаў сталі пытанні дэмаграфічных перамен, выкліканых вайной, дзейнасці грамадзянскай і ваеннай улады ў беларускіх населеных пунктах, войска, бежанцы, палітычныя партыі, вайсковае будаўніцтва.

90-я гг. XX ст. і першае дзесяцігоддзе XXI ст сталі часам актыўнага вывучэння праблем, звязаных з гісторыяй Першай сусветнай вайны расійскімі

гісторыкамі. Гэты паварот да дадзенай гістарычнай падзеі звязаны найперш з падкрэсленай увагаю расійскіх даследчыкаў да тэматыкі, звязанай з дарэвалюцыйным, імперскім часам, які ў савецкі перыяд вывучаўся толькі ў рэчышчы камуністычнай ідэалогіі. Сярод даследаванняў нас найбольш цікавяць тыя працы, якія закранаюць аспекты вайны, звязаныя з асвятленнем становішча на беларускіх землях, насельніцтвам з Гродзенскай, Віленскай, Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў. Гэта працы Е.Алехінай, Ю.Бахурына, І.Бяловой, А.Варабчук, В.Вароніна, М.Гаражанінай, А.Курцава, О.Лесуян, І.Нам, А.Полуаршынава, А.Сцяпанав, В.Утгаф, Д.Цовяна, А.Чарцішчава, Л.Шчавінскай, І.Шчарова, Г.Шчацінінай, І.Яшунскага [2].

Згаданы тэарэтычны матэрыял, назапашаны навукай ў апошнія дзесяцігоддзі, разам з крыніцамі разнастайных архіваў Беларусі, Расіі, Польшчы дазваляюць ўзяцца за справу комплекснага вывучэння праблемы бежанцаў і бежанства з Беларусі.

Кажучы пра крыніцазнаўства гісторыка-дэмаграфічнай праблемы гісторыі гарадоў і мястэчак, неабходна зазначыць наступныя аспекты праблемы, вартыя для далейшага вывучэння:

Па-першае, змест тых прац, аўтары якіх закранаюць пытанні ваеннай дэмаграфіі, часцяком заснаваны на лакальных матэрыялах рэгіянальных архіваў (тут праяўляецца найноўшая тэндэнцыя ў гістарыяграфіі, звязаная з актыўным развіццём рэгіяналістыкі ў айчынным навуцы). Менавіта за кошт мясцовых прыкладаў і мясцовай статыстыкі робяцца пэўныя высновы. Такі стан рэчаў патрабуе комплекснага аналізу назапашаных і ўжытых у навуковае абарачэнне фактаў і крыніц.

Па-другое, нягледзячы на актыўнае выкарыстанне крыніц, якія знаходзяцца ў расійскіх фондасховішчах (напрыклад, Валянціна Утгаф), не зроблена спроба ўсебаковага збірання статыстычных дэмаграфічных матэрыялаў з усяго комплексу архіваў, якія маюць фонды асноўных арганізацый, што мелі непасрэднае дачыненне да збірання і сістэматызацыі статыстычных дадзеных аб розных групах насельніцтва ў час вайны. Гэта таксама тычыцца і Беларусі. У айчынных архівах гэта пакрысе робіцца, але без бачнай абагульняючай мэты. Асобнае месца сярод апошніх займае Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, які змяшчае вялікую калекцыю крыніц па падзеям рээвакуацыі 1917–1923 гг. Толькі гэты пласт матэрыялаў дазволіць дадаць большага разумення працэсаў, у якіх спляліся падзеі як сусветнай вайны, так і грамадзянскай і польска-савецкай войнаў.

Трэцім напрамкам вырашэння праблемы павінна стаць актыўнае выкарыстанне матэматычных, сацыялагічных і дэмаграфічных метадык апрацоўкі статыстычнага матэрыялу, які мае быць ужыты, бо дае магчымасць фармалізаваць разнастайныя лічбы ў строгі змест для аналізу такіх

працэсаў гарадской гісторыі, як грамадска-палітычная актыўнасць іх жыхароў у розныя моманты ваеннай навалы і рэвалюцыйных пераменаў. Розныя групы насельніцтва, высунутыя на першы план вайною: бежанцы, вайскоўцы, палонныя, рэпатрыянты, былі носьбітамі адметных рысаў, якія, можна меркаваць, адмыслова ўплывалі на іх паводзіны і на іх сацыяльную рэакцыю ў тых або іншых гістарычных умовах таго часу.

Чацвёртым аспектам, звязаным з рознабаковым даследаваннем гістарычнай дэмаграфіі гарадоў Беларусі ў 1914–1923 гг., з’яўляецца праблема метадалогіі вывучэння дэмаграфічных крыніц. Змест аналізу дэмаграфічных даследаванняў польскіх і айчынных гісторыкаў сведчыць пра розныя падыходы ў ацэнцы дадзеных дэмаграфічных перапісаў [3]. Тут трэба немалая метадалагічная праца па выпрацоўцы навуковай аргументацыі ўласных падыходаў да аналізу дэмаграфічных крыніц.

Для таго, каб адлюстравалі згаданыя вышэй меркаванні на конт ста-ну гістарыяграфіі і крыніцазнаўчай базы праблемы ваеннай дэмаграфіі гарадоў Беларусі, трэба прывесці некаторыя прыклады высвятлення тых ці іншых аспектаў ваеннай гісторыі.

Памеры падзей Першай сусветнай вайны былі нечаканыя і нябачныя дасюль, і іх уздзеянне на насельніцтва было катастрофічным. Тая акалічнасць, што ва ўмовах сусветнай вайны, беларускія землі, як тагачасную частку Расійскай імперыі, ахапілі працэсы і падзеі, звязаныя з рэвалюцыйнымі пераўтварэннямі і грамадзянскім супрацьстаяннем, на наш погляд, напавяляе характар, памеры і вынікі дэмаграфічных зменаў асобным зместам, магчымасцямі асаблівага ўздзеяння. Але сапраўдны памер гэтага ўздзеяння неабходна яшчэ сканструяваць і асэнсаваць.

У пачатку XX ст. на тэрыторыі беларускіх губерняў гарадское насельніцтва размяшчалася ў 45 гарадах і 322 мястэчках; колькасць насельніцтва беларускіх гарадоў на 1913 г. складала 983,3 тысячы чалавек (у межах сучаснай краіны) [4]. Для тэрыторыі ўсіх пяці губерняў гэта лічба будзе роўная, прыклада, 1295 тысяч чалавек. На падставе сцвярджэння гарадскога і вясковага насельніцтва можна сцвярджаць, што насельніцтва пяці губерняў на 1913 г. згодна з такім разлікам было 9250 тысяч чалавек [5]. Для таго, каб наблізіцца да ўяўлення аб памерах і характары дэмаграфічных зменаў, выкліканых у гарадах вайною, неабходна вызначыць, якія падзеі вайны, калі і ў якім памеры ўздзейнічалі на гэтае насельніцтва.

Такіх памераў, якія прыняло бежанства, не чакалася: яно перасягала ўсе меркаваныя межы. Таму нельга не пагадзіцца з ацэнкай В.Саматыя, што “улады не былі гатовыя да такой колькасці бежанцаў. Не было якіх-коледы прававых дакументаў і праграм дзейнасці па аказанню дапамогі бежанцам, не былі вызначаны асобы, адказныя за дапамогу пацярпелым ад

вайны, адсутнічала каардынацыя дзеянняў ў гэтым сэнсе з боку устаноў і арганізацый” [6]. Наша лічба колькасці бежанцаў – каля 2 000 000 чалавек, мае сваю аргументацыю [7]. Аднак нельга не пагадзіцца з С.Рудовічам, што гэтая лічба патрабуе большага вывучэння, і дадатковых архіўных пошукаў. У любым выпадку, калі весці гаворку пра фактары дэмаграфічных зменаў у гарадскім і месцачковым насельніцтве, то галоўным фактарам будзе бежанскі рух і эвакуацыя. Вынікам яго ўздзеяння стала тое, што параўнанне даваеннага і ваеннага колькаснага і якаснага (канфесійнага і этнічнага) складу насельніцтва пяці губерняў сведчыць пра тое, што 13,8 % ад ўсяго працаздольнага даваеннага насельніцтва вайна вывела з гаспадарчага жыцця [5, с. 10.]. Як сведчаць крыніцы, гэтая лічба можа быць аднесена як да вясковага, так і да гарадскога насельніцтва. Можна меркаваць, што адносна гарадскога насельніцтва гэты працэнт будзе большым, бо акалічнасці прыфрантавага жыцця масава штурхалі людзей у сельскую мясцовасць, дзе было прасцей выжыць, чым у гарадах з іх падарванай прамысловасцю і спекулятыўным гандлем. Калі весці гаворку пра працаздольнае мужчынскае насельніцтва, то тут лічбы будуць большымі.

На падставе нашых разлікаў і архіўных даследаванняў, можна сцвярджаць, што адносны паказчык мабілізаваных сярод працаздольнага насельніцтва для пяці губерняў быў наступны: у Віленскай – 34%, Гродзенскай – 38%, Мінскай – 35, 9%, Магілёўскай – 48, 7%, Віцебскай – 38,4% , што ў сярэднім складае – 39, 2% [8]. Змянішэнне адбылося прапарцыянальна як у сельскай, так і гарадской мясцовасці.

Склад насельніцтва, якім вызначаліся гарады Беларусі падчас падзей вайны, змяняўся неаднаразова. Але асноўнымі этапамі такіх зменаў былі: па-першае, падзеі пачатку вайны, звязаныя з мабілізацыяй і першымі хвалямі бежанства, ў тым ліку і бежанствам з так званага Прывісленскага краю. Гэты фактар стаў прычынаю перанаселенасці населеных пунктаў Беларусі, што цягнула шэраг эканамічных і сацыяльна-палітычных наступстваў. Па-другое, новаю хваляю ваенных падзей, якою стала наступленне летне-восеньскай кампаніі 1915 г., калі разгарнулася найбольш масавае бежанства. Як вынік, больш 300 тысяч бежанцаў з рэгіёнаў, акупаваных немцамі, прыпынілася ва ўсходніх павятах беларускіх зямель. Гэтыя фактары вайны якасна адбіліся на ўсіх працэсах, якімі характарызавалася жыццё прыфрантавых зямель.

Наступны фактар дэмаграфічных пераменаў ў гарадской мясцовасці – фактар лініі фронту. Акупацыя 25% беларускіх зямель ў абшары Ober Ost зрабіла фактам жыцця масавую прысутнасць нямецкіх вайскоўцаў, якія дыслацыраваліся па мясцовасцях Віленскай, Гродзенскай і часткова Мінскай губерняў. Адначасова прыфрантавы рубеж ўсходніх зямель,

якія засталіся пад расійскім войскам, таксама сведчыў пра масавую прысутнасць войска. З пачатку вайны ў Баранавічах, а з 8 жніўня 1915 г. – у Магілёве, Стаўка Галоўнакамандавання акружыла сябе палутара мільёнамі вайскоўцаў расійскай арміі. Гэтая колькасць насельніцтва знайшла ўвасабленне і ў складзе гарадскога насельніцтва. Успаміны сведкаў тагачаснага прыфрантавага жыцця беларускіх гарадоў і мястэчкаў прыводзяць разнастайныя прыклады тых ці іншых учынкаў вайскоўцаў, якія адбіваліся на настроях мясцовых жыхароў [9].

Яшчэ адной падзеяю, якая істотна змяніла склад гарадскога насельніцтва ў час сусветнай вайны сталі ваенныя перамены зімы 1918 г., калі пад ўздзеяннем рэвалюцыйных падзей у Расіі германскія войскі рушылі ў чарговае наступленне на ўсход, якое скончылася чарговым масавым бежанствам каля 0,5 млн. чалавек, цяпер ужо з усходніх беларускіх зямель, сыходу расійскіх вайскоўцаў і пашырэнне кайзераўскай акупацыі амаль на ўсю тэрыторыю Беларусі.

Усё гэтыя падзеі вайны ажыццяўляліся пад уплывам адмысловай нацыянальнай і канфесійнай палітыкі расійскіх і германскіх уладаў. Маючы на ўвазе гэтую істотную акалічнасць, можна наблізіцца да разумення тых або іншых дэмаграфічных пераменаў у гарадах і мястэчках Беларусі ў розных яе рэгіёнах і розны ваенны перыяд. Феномены гэтых пераменаў разгледжаны намі на прыкладзе некалькіх мястэчак Дзісенскага павета: Пліса, Лужкі і Новы Пагост [10].

Яшчэ адзін прыклад перамен сярод гарадскога і местачковага насельніцтва дае нямецкі перапіс 1916 г. У распараджэнні гісторыкаў ёсць фрагменты германскага перапісу ў межах раёна Ober-Ost, якія тычыліся раёна Віленшчыны і раёна “Гродна – Беласток” [11]. У параўнанні з 1911 г. насельніцтва Вільні скарацілася ў 1916 г. на 32, 4%. У В. Студніцкага па Вільні ёсць параўнальныя гэтым паказчыкам дадзеныя – у 1919 г. ў параўнанні з 1911 г. насельніцтва зменшылася на 32, 2%. Насельніцтва Брэст-Літоўска ў такім жа параўнанні скарацілася на 73, 8% [12]. Тут трэба дадаць, што згодна з перапісам 1915 г. рускае і беларускае насельніцтва Вільні скарацілася амаль на 100 %, а да вайны складала 1/5 частку гараджан [13].

Неабходна мець на ўвазе, што кожны статыстычны прыклад небезаганны. Гэтаму ёсць тлумачэнне ў шматлікасі палітычных, эканамічных, спецыяльных ваенных працэсах, якія па-свойму ўплывалі на дэмаграфічную структуру насельніцтва. У гэтай структуры – тыя, хто прыйшоў з фронту па раненню, дэмабілізаваны, зноў мабілізаваны, эмігранты, колькасць якіх зменшылася ў час вайны. У выніку падзей вайны параўнальна большым стала ў гарадах і мястэчках колькасць польскага і яўрэйскага насельніцтва.

Прыклады, якія назапашаны ваенна-дэмаграфічнай гістарыяграфіяй, сведчаць пра асобныя напрамкі даследавання ваенна-дэмаграфічнай гарадской праблематыкі, згаданыя намі. Багацце архіўнага матэрыялу і назапашаны навуковы досвед сацыялагічных і дэмаграфічных даследаванняў дазваляюць наблізіцца да большага разумення сэнсу гісторыка-дэмаграфічных перамен сярод насельніцтва беларускіх гарадоў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Бабков, А. Беженцы в Беларуси в годы первой мировой войны (1915–1917) /А.Бабков // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь. – Мн., 1993. – Ч.1 (Гісторыя Беларусі). – С. 131–138.; Ён жа Эвакуацыя і дзейнасць навучальных устаноў Беларусі ў Расіі ў гады Першай сусветнай вайны / А. Бабкоў // кнізе *Культура беларускага замежжа*. – Мн.: Беларуская навука, 1998. – Рэжым доступу: <http://lib.zbsp.org/node/452>; Карнялюк, В. Гістарычная дэмаграфія І сусветнай вайны: бежанства з заходніх губерняў Расійскай імперыі (1914–1917) // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – Białystok. – 1999. – №12. – S.22–44.; Ён жа Праблема гісторыка-дэмаграфічнай характарыстыкі бежанцаў з беларускіх зямель (1914–1918) // *Веснік ГрДУ*. – 2000. – Серыя 1.–№2 (4). – С. 20–27.; Ён жа. Маргінальнасць бежанцаў-беларусаў, як фактар росту іх нацыянальнай свядомасці // *Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы научно-практической конференции, Гродно, 16–18 ноября 1999 г.* – Гродно, 2000. – С. 312–321; Ён жа. Пра колькасць прызваных у Расійскае войска з Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Мінскай і Магілёўскай губ. у часы Першай святовай вайны (1914–1918) // *Гістарычны альманах*. – Гародня. – 2000. – №3. – С. 177–180.; Ён жа. Дэмаграфічныя змены Беларусі падчас першай сусветнай вайны 1914–1918 гг.: да гістарыяграфіі праблемы / *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектывы развіцця. Матэрыялы навук. канф., прысвеч. 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск, 6–7 кастрычніка 1999 г.)*. – Мн.: Дэполіс, 2000. – С. 197–199.; Ён жа. Аб уздзеянні падзей І сусветнай вайны на дэмаграфічны склад насельніцтва Дзісенскага павета Віленскай губерні / *Матэрыялы V навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 935-годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых крыніцах “Браслаўскія чытанні”(27–28 красавіка 2000)*. – Браслаў. – 2001. – С. 45–47.; Лапановіч, С.Ф. Асноўныя напрамкі дзейнасці Галоўнаўпаўнаважанага па ўладкаванню бежанцаў на франтах, углыбіні імперыі ў перыяд першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // *Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта*, 2001.; Лигута Наша кровь у Сморгони (Записки о забытой войне). – Рэжым доступу: www.fortressby.com; Мазец, В. “Мы мабілізіруем свае сілы і... тут выкуем дзяржаўную волю свайго народа”. –Рэжым доступу: <http://www.homoliber.org/xx/xx010116.html>; Рудовіч, С. Беларусь у гады Першай сусветнай вайны // *Гісторыя Беларусі: У 5 т. . Т. 4*. – Мн: Экаперспектыва, 2005. –С.434–486.; Саматія, В. Проблема беженцев в Беларуси в годы Первой ми-

- ровой войны /В. Саматя. – Рэжым доступу: http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=631&Itemid=5; Скалабан, В. Белорусские беженцы Первой мировой войны : перспективы изучения / В. Скалабан. / Программа Международной научной конференции «Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны»по документам российских и зарубежных архивов» 7–8 сентября 2004 г., г. Москва. – С. 66–70. – Рэжым доступу: http://www.rusarchives.ru/evants/conferences/iww_p.shtml); Смальянінаў, М. Трагедыя пачатку XX стагоддзя/Беларускі гістарычны часопіс. / М. Смальянінаў. – 1994. – №3. – С. 53–60; Черепица, В.Н. Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны: мероприятия гражданских и военных властей по обеспечению обороноспособности и жизнедеятельности: монография / В.Н.Черепица – Гродно: ГрГУ, 2006. – 535 с.; Швед, В.В. Губернскі Гродна: Аповяды з гісторыі горада (канец XVIII – пач. XX ст.) /В.В. Швед. – Баранавічы: Баранавіцкая ўзбуйненая друкарня, 2003. –168 с.
2. Алёхина, Е. Деятельность Тамбовского земства в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. / Е. Алёхина: диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. –Тамбов, 2005 –197 с.: 61 05-7/1061. – Рэжым доступу: http://www.dissland.com/catalog/deyatelnost_tambovskogo_zemstva_v_godi_pervoy_mirovoy_voyni_1914_1918_gg.html; Бахурин, Ю. Причины и последствия вынужденных переселений в России в годы Первой мировой войны (на примере еврейского населения западных областей) /Ю. Бахурин // Родина. –2007. –№ 2. –С. 74. – Рэжым доступу: http://actualhistory.ru/jew_1914_deportation; Белова, И. Б. Первая мировая война и российская провинция: 1914 – февраль 1917 гг.: по материалам Калужской и Орловской губерний : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / Белова И. Б. [Место защиты: Брян. гос. пед. ун-т им. И.Г. Петровского]. – Калуга, 2007. – 277 с. РГБ ОД –61 07-7/1029. – Рэжым доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/302793.html>; Воробчук, О. Я.. Польське питання у політиці Росії в роки Першої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 19 с. – Рэжым доступу: http://www.dissland.info/catalog_ukr/polskoe_vopros_v_politike_rossii_v_godi_pervoy_mirovoy_voyni.html; Воронин, В.Е. Земство в годы Первой мировой войны и революции 1917 года. – Рэжым доступу: [www. Portal-slovo.ru/history/39994.php](http://www.portal-slovo.ru/history/39994.php); Горожанина, М.Ю. Деятельность православной церкви в годы первой мировой войны. – Рэжым доступу: <http://old.sgu.ru/faculties/historical/departments/oinp/avn2/docs/34.pdf>; Курцев, А. Беженцы Первой мировой войны на территории Центрального Черноземья в 1914–1917 гг. // Проблемы исторической демографии и исторической географии Центрального Черноземья и Запада России. –Липецк, 1998. – С. 85–86.; Лесуян, О.А. Беженцы первой мировой и гражданской войн в Екатеринограде (1918–1920). – Рэжым доступу: <http://www.yuga.ru/kazaki/history/?id=4342>; Нам И. Численность и национальный состав беженцев в Сибири в годы Первой мировой войны. – Рэжым доступу: <http://new.hist.asu.ru/biblio/borod4/part2-p276-279.pdf>; Полуаршинов, А. В. Помощь общественных организаций и населения

- Западной Сибири фронту и пострадавшим от войны: Июль 1914 – февраль 1917 гг. : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. – Омск, 2005. – 177 с. РГБ ОД; Степанов, А.И. Общие демографические потери населения России в период Первой мировой войны // Первая мировая война. Пролог XX века. – Москва: Наука, 1998. – С. 474–484. – Рэжым доступу: <http://www.tuad.nsk.ru/~history/Author/Russ/S/Stepanov/POTWAR1.HTM>; Утгоф, В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914–1922 гг. : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. – Санкт-Петербург, 2003. – 183 с. РГБ ОД. – Рэжым доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/274846.html>; Цовян, Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг.: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.02. – Москва, 2005. – 216 с. : 61 05-7/1039 – Рэжым доступу: http://www.dissland.com/catalog/deyatelnost_gosudarstvennih_organov_i_obshchestvennih_organizatsiy_po_okazaniyu_pomoshchi_bezhentsam.html; Чертищев, А. В. Политические партии России и массовое политическое сознание действующей русской армии в годы Первой мировой войны : июль 1914 – март 1918 гг.: диссертация ... доктора исторических наук : 07.00.02 / [Место защиты: Моск. гос. обл. ун-т]. – Москва, 2007. – 791 с.: ил. РГБ ОД, 71 07-7/246. – Рэжым доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/303006.html>; Щавинская, Л.Л. Белорусский народный нарратив о беженстве 1915–1920 гг. – Рэжым доступу: <http://knzhkult.narod.ru/Shchavinskaja.html>; Щеров, И.П. Организация и деятельность коллегий по делам пленных и беженцев в Смоленском крае, 1914–1921 гг. – Рэжым доступу: <http://www.dissercat.com/content/organizatsiya-i-deyatelnost-kollegii-po-delam-plennykh-i-bezhentsev-v-smolenskom-krae-1914-1>; Щетинина, А.С. Беженцы на юге Западной Сибири 1914 – 1923 гг. : источники и методы изучения / Ученая степень: канд. истор.наук. Место защиты диссертации: Барнаул. Код специальности ВАК: 07.00.09 Специальность: Историография, источниковедение и методы исторического исследования.–204 с. – Рэжым доступу: <http://www.dissercat.com/content/bezhentsy-na-yuge-zapadnoi-sibiri-1914-1923-gg-istochniki-i-metody-izucheniya>; Яшунский, И. Российское еврейство и мировая война – Рэжым доступу: <http://www.jewish-heritage.org/kelner.htm>.
3. Eberhard, P. Przemiany narodowosciowe na bialorusi. – Warszawa. 1994. – 182.; Romer,E. Weinfeld, I. Roznik Polski. Tablice statystyczny. Krakow, 1917;Wakar, W Rozwoj terytoryalny narodowosci polskiej. Statystyka narodowosciowa kresow wschodnich. – Kielce, 1917.; Раков, А. Маськов Л. Из демографической истории Белоруссии: демографические изменения в 1914-1941 гг./ Проблемы народонаселения и трудовые ресурсы. – Вып.IV.. – Минск, 1973. – С. 171-224.
 4. Шыбека, З. Гарады Беларусі (60 –я гг. XIX – пач. XX стст) / З.Шыбека. – Мн., 1997. – С. 46, 79, 219.
 5. Карнялюк, В. Фактары гісторыка-дэмаграфічных змен у складзе насельніцтва Беларусі ў 1913-1918 гг./ В.Карнялюк / Дысерт. ... канд. гіст. навук. – Гродна. 2001. – С. 36-37.

6. Саматія, В. Проблема беженцев в Беларусі в годы Первой мировой войны / В. Саматія./ рэжым доступу – http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=631&Itemid=5 – С. 2.
7. Карнялюк, В. Праблема гісторыка-дэмаграфічнай характарыстыкі бежанцаў з беларускіх зямель (1914 – 1918) / В.Карнялюк // Веснік ГрДУ. – 2000. – Серыя 1. - №2(4). – С.24.
8. Карнялюк, В. Пра колькасць прызваных у Расійскае войска з Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Мінскай і Магілёўскай губ. у часы Першай святовай вайны (1914-1918) / В.Карнялюк // Гістарычны альманах. – Гарадня. – 2000. – №3. – С. 179-180.
9. Белевская, М. (репринтное издание) Ставка Верховного Главнокомандования в Могилёве. 1915-1918 г. Воспоминания. Проза. / М. Белевская. – Гродно, 2011. – 68 с.; Бядуля, З. Прыфрантавы рубеж Беларусі (нататкі і ўражанні) / Бядуля З. //Вольная Беларусь. – 1914. - №№8,13, 22, 23; Сідарэнка, Ф. Час трывог і спадзяванняў / Ф.Сідарэнка. – Памяць. Бабруйскі раён. – Мінск, 1998. – С. 71-73; Бежанцы 1915 года. Беласток, 2000. – 416 с.
10. Карнялюк, В. Аб уздзеянні падзей I сусветнай вайны на дэмаграфічны склад насельніцтва Дзісенскага павета Віленскай губерні / В.Карнялюк / Матэрыялы V навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 935-годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых крыніцах “Браслаўскія чытанні” (27-28 красавіка 2000). – Браслаў. – 2001. – С. 45-47.
11. Brensztein, M. Spisy ludności m. Wilna za okupacji niemieckiej odd n. 1 list. 1915 / M. Brensztein. – Warszawa, 1919. – S.21,24.
12. Studnicki W. Zarys statystyczno-economiczny ziem polnocno-wschodnich. – Wilno,1922. – S. 55.
13. Wilno i Wilenszczyzna w latach 1914-1920 – Wilno, 1934. – S.7.

Корнелюк Віталій Грыгор’евіч, доцент кафедры белорусской культуры и регионального туризма ГрГУ, кандидат исторических наук. Сфера научных интересов – история Беларуси XIX – начала XX вв., историческая демография, краеведение, методика преподавания истории в школе.

ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ И ТИПОЛОГИЯ ГОРОДСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ БЕЛАРУСИ ПО МЕСТУ И РОЛИ В ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ РАССЕЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ПЕРЕПИСЕЙ 1959-2009 ГГ.

На основе данных переписей населения рассмотрено развитие системы городских поселений Республики Беларусь в 1959-2009 гг. Дана типология городских поселений страны по их роли и месту в территориальной структуре расселения и хозяйства. Сделаны выводы о том, что процессы регионополизации – роста численности населения региональных центров стали главной формой урбанизации в Беларуси.

Перепись населения – основной и наиболее достоверный источник информации о численности населения страны в разрезе регионов и городов, о качественных характеристиках населения и о других характеристиках населения и условий его жизни, определяемых программой переписи. За последний более чем 50-ти летний период в Беларуси прошли шесть переписей населения 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 гг. Данные этих переписей позволяют построить объективную картину динамики численности населения городских поселений Беларуси. При этом численность населения городских поселений принято давать на первый день соответствующей переписи, т.е. на 15 января 1959 г., 15 января 1970 г., 17 января 1979 г., 12 января 1989 г., 16 февраля 1999 г. и 14 октября 2009 г.

Городские поселения Республики Беларусь по численности проживающего в них населения, уровню развития и специализации производства и социально-культурной инфраструктуры, своим государственным функциям, осуществляемым на соответствующей территории, делятся на определённые категории. На протяжении всего рассматриваемого периода к городским поселениям Беларуси относились города и посёлки городского типа. В настоящее время категории населённых пунктов Республики Беларусь определяются статьями 4 и 5 Закона Республики Беларусь «Об административно-территориальном делении и порядке решения вопросов административно-территориального устройства Республики Беларусь» от 5 мая 1998 г. №154-З.

Согласно вышеназванному документу города Беларуси делятся на три категории: Минск – столица Республики Беларусь, статус которой определяется законом; города областного подчинения; города районного подчинения. Город в Республике Беларусь – это поселение с численностью жителей, как правило, более 6 тыс. чел., имеющее промышленные предприятия, сеть учреждений социально-бытового и культурного назначения, с перспективами дальнейшего развития и роста численности населения. Город областного подчинения должен иметь население более 50 тыс. чел. и как исключение может быть поселением меньшей величины.

Посёлки городского типа (пгт) так же делятся на три основные категории: городские посёлки, курортные посёлки и рабочие посёлки. Городские посёлки (гп) – это населённые пункты с численностью жителей более 2 тыс. чел., имеющие промышленные предприятия, социально-культурные учреждения, предприятия торговли, общественного питания, бытового обслуживания. Курортные посёлки (кп) – населённые пункты с численностью населения не менее 2 тыс. чел., в которых расположены санатории, дома отдыха, пансионаты, другие оздоровительные учреждения, учреждения социально-культурного и социально-бытового назначения. Рабочие посёлки (рп) – населённые пункты с населением не менее 500 чел., расположенные при промышленных предприятиях, электростанциях, стройках, железнодорожных станциях и других народнохозяйственных объектах.

Несмотря на чёткие критерии отнесения городских поселений Беларуси к определённым категориям, на 14 октября 2009 г. закону «Об административно-территориальном делении» по численности населения не соответствовало 24 городских посёлка, рп Белицк и 5 городов (Высокое, Василевичи, Туров, Коссово, Дисна), т.е. 30 городских поселений из 206 существовавших в Беларуси на тот период времени или 14,6% [3].

С 1959 г. количество городских поселений в Республике Беларусь возросло со 184 до 205 на 01.01.2011 г. При этом 6 городских поселений, существовавших в 1959 г., были преобразованы в сельские населённые пункты (снп) (рп Гродзянка, рп Осинторф, пгт Негорелое, пгт Улла, пгт Друя) либо стали частью городов (пгт Альбертин стал частью г. Слонима с 1965 г.). Из вышеперечисленных городских поселений пгт Негорелое Дзержинского района «дожил» до переписи 2009 г. как городское поселение, но утратил свой городской статус в 2010г.

Некоторые городские поселения за период с 1959 по 2009 гг. успели образоваться и исчезнуть. К числу таких поселений можно отнести: рп Октябрьский Чашникского района, рп Пограничный Берестовицкого района и рп Первомайский Лидского района, пгт Сосны, Сокол и Восточный, ставшие частью Минска.

Всего за последние 50 лет статус городских поселений в Республике Беларусь имело 217 населённых пунктов (205 ныне существующих городских поселений и 12 лишившихся этого статуса).

С 1959 до 2011 г. появилось 27 новых городских поселений, сохранившихся до сего времени, или 13,2 % от числа ныне существующих (таблица 1), т.е. сеть городских поселений Беларуси в основном сформировалась до середины XX в. и кардинальных изменений за последние 50 лет не претерпела. Новые городские поселения возникали за счёт строительства новых городов практически на пустом месте (Солигорск, Новолукомль, Белоозерск, Новополоцк), путём преобразования в городские поселения традиционных центров сельского расселения или бывших местечек (Дрибин, Логишин, Лынтупы, Смиловичи, Круглое и др.), строительства промышленных предприятий в сельской местности (рп Белица, Сосновый Бор, Правдинский) и путём предоставления статуса городских посёлков бывшим военным городкам (Болбасово, Боровуха, Заречье).

Таблица 1 – Городские поселения Республики Беларусь, получившие статус городского поселения с 1959 по 2011 гг.

Города	Городские посёлки	Рабочие посёлки	Курортный посёлок
Белоозерск, Берёзовка, Новолукомль, Новополоцк, Мядель, Солигорск, Фаниполь	Болбасово, Боровуха, Дрибин, Заречье, Кировск, Комарин, Круглое, Логишин, Лынтупы, Мачулищи, Озариши, Руба, Свислочь, Смиловичи, Сураж	Белицк, Правдинский, Речица, Сосновый Бор	Нарочь

Поскольку во время Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. на территории современной Беларуси насчитывалось всего 44 города (из них 4 в настоящее время являются городскими посёлками: Видзы, Копысь, Сураж, Радошковичи; три СНП: Друя, Одельск, Бабиновичи), а местечки к городским поселениям в то время не относились, формально сеть городских поселений Беларуси сложилась в первой половине XX в. Фактически, учитывая городские функции многих местечек, сеть городских поселений Беларуси сложилась гораздо раньше, очевидно не позднее середины XVII в.

В новых городских поселениях на 01.01.2011 г. проживало всего 335,7 тыс. чел. или 3,5 % населения Беларуси и 4,7 % всех горожан. Наиболее

значительными новыми городами страны стали: Солигорск (103,1 тыс. чел. на 01.01.2011 г.) и Новополоцк (99,3) [2]. Если сеть городских поселений Беларуси за последний пятидесятилетний период существенно не изменилась, то бурный рост городов привёл к настоящей демографической революции. Страна из преимущественно сельской, превратилась в городскую и высокоурбанизированную, городской образ жизни и городская культура стали доминирующими (таблица 2). 1975 г. стал переломным в демографическом развитии Беларуси, с этого времени городское население стало преобладать над сельским населением страны [10, с. 48].

Однако рост населения в 1959-2009 гг. затронул далеко не все городские поселения. Из 179 городских поселений, сохранившихся к 2009 г., население выросло только в 135-ти, а сократилось в 44-х. Все городские поселения, население которых сократилось, не имели административного статуса районного центра. При этом некоторые городские поселения сократили своё население в 2-4 раза. Среди активно депопулирующих на протяжении 50-ти лет городских поселений были и 4 города: Коссово, Туров, Давид-Городок и Василевичи. Население последнего сократилось особенно ощутимо – если в 1959 г. в нём проживало 10,3 тыс. чел., то в 2009 г. осталось только 3,9 тыс. чел. (38,1 %) [3].

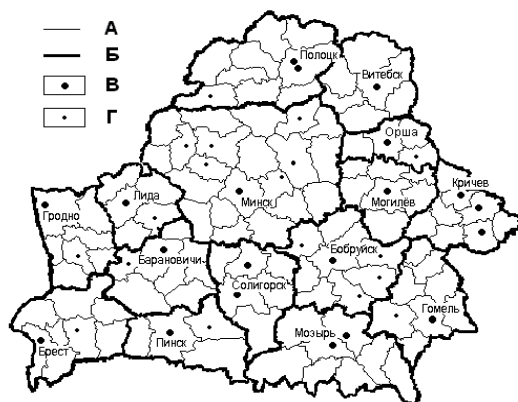
Таблица 2 – Численность городских поселений, уровень урбанизации и динамика численности городского и всего населения Республики Беларусь в 1959-2011 гг. (таблица составлена на основе [2, 3])

	1959	1970	1979	1989	1999	2009	2011
Численность городских поселений, в т.ч.:	184	204	206	206	211	206	205
городов	69	81	95	97	104	112	112
городских посёлков	104	106	94	92	91	83	82
Рабочих посёлков	11	16	16	16	15	10	10
курортных посёлков	-	1	1	1	1	1	1
Численность городского населения, тыс. чел.	2505,5	3907,8	5263,4	6678,6	6961,5	7064,5	7122,3
Уровень урбанизации, %	31,1	43,4	55,2	65,8	69,3	74,3	75,1

Динамика численности городского населения относительно 1959 г., %	100,0	156,0	210,1	266,6	277,8	282,0	284,3
Динамика численности всего населения относительно 1959 г., %	100,0	111,8	118,3	126,0	124,7	118,0	117,7

С середины 70-х годов XX в. в Республике Беларусь, под влиянием быстрого роста столицы страны – Минска, а также электрификации системы железных дорог в ближайших его пригородах, произошло резкое расширение Минской системы расселения, охватившей всю центральную часть страны и поглотившей ранее существовавшие в качестве самостоятельных Молодечненскую и Борисовскую системы расселения [7, с.191, 8]. В результате в Беларуси сложилась современная территориальная структура расселения, включающая 15 внутриобластных систем расселения, которые по сути являются социально-эколого-экономическими районами (СЭЭР) [4], т.е. едиными территориальными системами социально-экономического развития и природопользования (рисунок 1).

Рисунок 1 – Социально-эколого-экономические районы Республики Беларусь [5]

А – границы административных районов, Б – границы социально-эколого-экономических районов (внутриобластных систем расселения), В – региональные центры, Г – субрегиональные центры

Ведущее значение в каждом СЭЭР имеет крупнейший городской центр – регионополис, а возглавляемый им СЭЭР по сути представляет собой систему его жизнеобеспечения. Из 15-ти СЭЭР Беларуси 13 являются моноцентрическими, а два СЭЭР – Солигорский и Кричевский – полицентрическими. В моноцентрических СЭЭР доминирует только один региональный центр – регионополис, в полицентрических исторически сложились несколько регионополисов, соизмеримых по своему демографическому и экономическому потенциалам [6].

В Солигорском СЭЭР сложилось два регионополиса: Солигорск (ведущий регионополис) и Слуцк. В Кричевском СЭЭР – три регионополиса: Кричев (ведущий регионополис) и города Климовичи и Костюковичи. Центрами двух моноцентрических регионополисов являются парные, т.е. практически сросшиеся города: Полоцк-Новополоцк и Мозырь-Калинковичи.

В большинстве СЭЭР Беларуси сложились субрегиональные центры, т.е. городские поселения, как правило, средние города с населением 50-100 тыс. чел., которые выполняют роль полупериферии регионального развития. Субрегиональные центры – важные узлы организации экономической жизни и социально-экономического обслуживания периферийных территорий.

Основным процессом, вызывающим трансформацию территориальной структуры расселения и хозяйства Беларуси на протяжении 1959-2009 гг., стал процесс регионополизации [1, 6, 9], т.е. концентрации населения и экономического потенциала в крупнейшем региональном центре – регионополисе. Процессы регионополизации проявляются и относительно субрегиональных центров, но, как правило, интенсивность регионополизации субрегиональных центров существенно ниже, чем регионополисов. Частным случаем регионополизации является метрополизация.

Метрополизация – процесс концентрации населения и экономического потенциала в крупнейшем городском центре страны – метрополисе [5, 9]. Метрополизация, т.е. быстрый рост демографического и экономического потенциалов в столице Беларуси г. Минске относительно странового уровня, сочетается с процессами регионополизации в других регионах страны.

В соответствии с процессами метрополизации и регионополизации можно предложить типологию городских поселений Беларуси по их месту в территориальной структуре расселения и хозяйства. Все городские поселения страны можно разделить на семь порядков (таблица 3).

Город первого порядка – столица Беларуси г. Минск. Минск играет выдающуюся роль среди всех городских поселений страны. Это единственный город – метрополис, центр национальной системы расселения. Активно протекающая метрополизация превращает его во всё более значимый по населению и экономическому потенциалу город страны.

Таблица 3 – Распределение городских поселений Республики Беларусь по порядкам и категориям в зависимости от их роли и места в территориальной структуре расселения и хозяйства на начало 2011 г.

Категории и порядки городских поселений	Городские поселения
I. Национального значения (19 городов, в т.ч.: 2 парных)	
Первого порядка	Минск
Второго порядка	Витебск, Могилёв, Гомель, Гродно, Брест
Третьего порядка (13 городов)	Бобруйск, Полоцк-Новополоцк, Орша, Барановичи, Пинск, Мозырь-Калинковичи, Лида, Солигорск, Кричев, Борисов, Молодечно
II. Регионального значения (158 городских поселений)	
Четвёртого порядка (19 городов)	Слуцк, Климовичи, Костюковичи, Поставы, Лепель, Горки, Осиповичи, Рогачёв, Жлобин, Светлогорск, Речица, Луинец, Кобрин, Слоним, Новогрудок, Волковыск, Жодино, Вилейка, Сморгонь
Пятого порядка (82 городских поселения)	Города: Быхов, Кировск, Кличев, Мстиславль, Славгород, Чаусы, Чериков, Шклов (Могилёвская область); Березино, Воложин, Дзержинск, Клецк, Копыль, Крупки, Логойск, Любань, Мядель, Несвиж, Марьина Горка, Смолевичи, Старые Дороги, Столбцы, Узда, Червень (Минская область); Берёза, Ганцевичи, Дрогичин, Жабинка, Иваново, Ивацевичи, Каменец, Ляховичи, Малорита, Пружаны, Столин (Брестская область); Дятлово, Ивье, Мосты, Ошмяны, Свислочь, Щучин (Гродненская область); Буда-Кошелёво, Ветка, Добруш, Ельск, Житковичи, Наровля, Петриков, Хойники, Чечерск (Гомельская область); Браслав, Верхнедвинск, Глубокое, Городок, Докшицы, Дубровно, Миоры, Сенно, Толочин, Чашники (Витебская область). Городские посёлки: Белынич, Глуск, Дрибин, Краснополье, Круглое, Хотимск (Могилёвская область); Большая Берестовица, Вороново, Зельва, Кореличи, Островец (Гродненская область); Брагин, Корма, Лельчицы, Лоев, Октябрьский (Гомельская область); Бешенковичи, Лизно, Россоны, Ушачи, Шарковщина, Шумилино (Витебская область).

Шестого порядка (57 городских поселений)	Города: Фаниполь, Заславль (Минская область); Белоозерск, Высокое, Микашевичи, Коссово, Давид-Городок (Брестская область); Скидель, Берёзовка (Гродненская область); Туров, Василевичи (Гомельская область); Дисна, Новолукомль (Витебская область). Городские посёлки: Ивенец, Холопеничи, Плещиницы, Уречье, Радошковичи, Кривичи, Свирь, Городея, Руденск, Старобин, Красная Слобода, Смиловичи (Минская область); Городище, Домачево, Антополь, Телеханы, Логишин, Шерешово, Ружаны (Брестская область); Радунь, Новоелья, Козловщина, Юратишки, Мир, Любча, Порозово, Острино (Гродненская область); Комарин, Тереховка, Озаричи, Копаткевичи, Паричи (Гомельская область); Видзы, Освея, Сураж, Подсвилье, Езерище, Бегомль, Воробаево, Лынтупы, Богушевск, Коханово, Оболь (Витебская область). Рабочие посёлки: Елизово (Могилёвская область).
III. Местного значения (28 городских поселений)	
Седьмого порядка (28 городских поселений)	Города: Барань (Витебская область). Городские посёлки: Бобр, Мачулищи, Свислочь (Минская область); Россь, Красносельский, Сопоткин, Желудок (Гродненская область); Уваровичи, Стрешин, Заречье, (Гомельская область); Яновичи, Руба, Болбасово, Ореховск, Копысь, Ветрино, Боровуха (Витебская область). Курортный посёлок: Нарочь (Минская область). Рабочие посёлки: Татарка, Глуша (Могилёвская область); Правдинский, Зелёный Бор (Минская область); Речица (Брестская область); Большевик, Сосновый Бор, Костюковка, Белицк (Гомельская область).

Города второго порядка – наиболее значимые регионополисы – областные центры. Города этого типа резко отличаются от других регионополисов Беларуси уровнем своего развития, численностью населения и экономическим потенциалом.

Города третьего порядка – прочие регионополисы, главные центры СЭЭР Беларуси, а также города, утратившие роль регионополисов и включённые в Минскую внутриобластную систему расселения (Борисов, Молодечно). Последние города, став субрегиональными центрами, по-прежнему сохраняют свою важную регионообразующую роль, возглавляя Борисовский и Молодечненский подрайоны Минского СЭЭР.

Городские поселения четвёртого порядка – прочие регионополисы полицентрических СЭЭР (Слуцк, Климовичи, Костюковичи) и го-

рода – субрегиональные центры. Всего к этой группе можно отнести 19 городов страны. Все подобные города имеют межрайонное значение как социально-экономические и транспортные центры.

Городские поселения пятого порядка – города и пгт, имеющие статус центра административного района и не входящих в вышеперечисленные группы. Городские поселения этого порядка, помимо важных административных функций, возглавляют узловые системы расселения, которые в значительной степени соответствуют административным районам, ими возглавляемым. Городских поселений этого типа – 82, в том числе 60 городов и 22 городских посёлка.

Городские поселения шестого порядка – города и пгт, не являющиеся центрами административных районов, но возглавляющие достаточно крупные узловые системы расселения. Многие из этих поселений были центрами административных районов в прошлом. К городским поселениям этого порядка можно отнести 57 населённых пунктов, в том числе 13 городов, 43 городских посёлка и 1 рабочий посёлок. Следует отметить, что подобную роль играют и ряд крупных сельских поселений. Например, д. Мотоль Ивановского района, село Дивин Кобринского района, д. Крулевщина Докшицкого района, д. Довск Рогачёвского района, д. Веремейки Чериковского района и некоторые другие.

Городские поселения седьмого порядка – 28 городских поселений, практически утратившие или никогда не имевших значимых городских функций, но возглавляющие местные системы расселения локального уровня или находящиеся в зоне непосредственного тяготения других городских центров более высокого порядка (например, рп Костюковка, расположенный в зоне влияния Гомеля или гп Руба – в зоне влияния Витебска). Свою роль эти городские поселения выполняют с несколькими сотнями СПН Беларуси с числом жителей, как правило, более 500 чел.

Семь порядков городских поселений Беларуси можно в свою очередь разделить на три категории по значимости (роли) в национальной системе расселения: города национального значения, городские поселения регионального значения, городские поселения местного значения.

Первая группа городов объединяет все настоящие и недавние центры внутриобластных систем расселения – СЭЭР и включает города первого, второго и третьего порядков. В составе группы 19 городов, включая Калинковичи и Новополоцк.

Вторая группа включает четвёртый, пятый и шестой порядки городских поселений Беларуси. Все городские поселения этой группы – значимые поселения в рамках СЭЭР Беларуси.

Третья группа включает только городские поселения Беларуси седьмого порядка, имеющие исключительно местное значение. Некоторые из подобных поселений могут быть безболезненно трансформированы в СНП.

Таблицы 4 и 5 отражают данные о численности населения и его динамике за 1959-2011 гг. в распределении городских поселений Беларуси на категории и порядки в зависимости от их роли и места в территориальной структуре страны.

Таблица 4 – Доля различных типов городских поселений в общей численности населения Республики Беларусь в 1959-2011 гг., % (таблица составлена на основе [1, 2])

Категории и порядки городских поселений	1959	1970	1979	1989	1999	2009	2011	Средняя численность населения, на 01.01.2011 г., тыс. чел.
I. Национального значения	19,2	29,9	39,1	46,4	48,7	53,6	54,4	303,5
Первого порядка	6,4	10,1	13,3	15,7	16,7	19,4	19,7	1864,1
Второго порядка	6,8	10,7	14,1	17,1	17,5	19,2	19,6	372,3
Третьего порядка	6,0	9,1	11,7	13,6	14,5	15,0	15,1	130,4
II. Регионального значения	10,9	12,6	15,1	18,2	19,6	19,8	19,7	11,8
Четвёртого порядка	3,6	4,6	5,6	7,1	7,9	8,0	8,0	40,0
Пятого порядка	5,0	5,9	7,2	8,7	9,2	9,3	9,3	10,7
Шестого порядка	2,3	2,1	2,3	2,4	2,5	2,4	2,4	3,9
III. Местного значения	1,0	0,9	1,0	1,2	1,0	1,0	1,0	3,5
Седьмого порядка	1,0	0,9	1,0	1,2	1,0	1,0	1,0	3,5
Все городские поселения	31,1	43,4	55,2	65,8	69,3	74,3	75,1	25,4
Сельские поселения	68,9	56,6	44,8	34,2	30,7	25,7	24,9	-
Все поселения страны	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-

Таблица 5 – Динамика роста численности городского населения Республики Беларусь по типам городских поселений в 1959-2011 гг., в % относительно 1959 г. (таблица составлена на основе [1, 2])

Категории и порядки городских поселений	1959	1970	1979	1989	1999	2009	2011
I. Национального значения	100,0	169,9	234,8	297,5	309,2	321,4	325,7
Первого порядка	100,0	175,8	244,6	308,0	325,7	356,0	361,3
Второго порядка	100,0	164,1	229,5	297,3	301,1	312,3	318,3
Третьего порядка	100,0	170,7	230,9	286,7	301,4	295,4	296,8
II. Регионального значения	100,0	134,3	171,9	219,1	232,6	222,5	221,4
Четвёртого порядка	100,0	162,7	214,6	283,6	309,2	301,6	300,5
Пятого порядка	100,0	130,6	170,1	218,4	229,4	219,2	218,4
Шестого порядка	100,0	103,7	117,3	132,5	135,2	122,0	120,4
III. Местного значения	100,0	107,7	121,6	151,7	132,0	125,8	122,9
Седьмого порядка	100,0	107,7	121,6	151,7	132,0	125,8	122,9
Все городские поселения	100,0	156,0	210,1	266,6	277,8	282,0	284,3
Сельские поселения	100,0	91,3	77,1	63,0	55,3	43,8	42,3
Все поселения страны	100,0	111,8	118,3	126,0	124,7	118,0	117,7

Исследование городских поселений Беларуси с позиций получения ими городского статуса, динамики численности населения, места и роли в территориальной структуре расселения и хозяйства за последний 50-ти летний период позволяет сделать следующие выводы:

За период с 1959 по 2011 гг., когда наблюдались высокие темпы урбанизации, существенной трансформации сети городских поселений Беларуси не было. Официальный городской статус получили всего 27 городских поселений (13,2 % всех городских поселений Беларуси), в которых проживает 3,5 % населения страны и сосредоточено 4,7 % её городских жителей. Современная сеть городских поселения Беларуси в основном законодательно оформилась в первой половине XX в., а фактически сложилась гораздо раньше.

В середине 70-х годов XX века в Беларуси произошла демографическая революция. Страна из преимущественно сельской превратилась в городскую и высокоурбанизированную. Городской образ жизни и городская культура стали доминирующими. На 01.01.2011 г. уровень урбанизации в Беларуси достиг 75,1 %.

Крупнейшим новым городом Беларуси является Солигорск с населением на 01.01.2011 г. 103,1 тыс. чел. Солигорск – единственный из новых городов страны, ставший центром внутриобластной системы расселения – Солигорского СЭЭР. Однако Солигорский СЭЭР сформировался в пределах исторической Слуцкой системы расселения, существовавшей ранее, при этом Солигорск стал её главным городским центром – регионополисом. Слуцк сохранился как второй главный город полицентрического Солигорского СЭЭР.

К середине 70-х годов XX в. в Республике Беларусь сложилась система 15 крупных внутриобластных систем расселения – СЭЭР, сохраняющаяся до настоящего времени. В границах СЭЭР активно протекают процессы регионополизации, т.е. концентрации населения, экономической и социокультурной жизни в крупнейших городских центрах – регионополисах.

Регионополизация в Республике Беларусь сочетается с процессом метрополизации, т.е. быстрым и опережающим ростом населения и экономического потенциала крупнейшего городского центра страны – г.Минска. Регионополизация и метрополизация стали главными процессами трансформации территориальной структуры хозяйства и расселения Беларуси.

Процессы метрополизации и регионополизации позволяют осуществить типологию городских поселений страны по их месту и роли в территориальной структуре хозяйства и расселения Беларуси. Все городские поселения Республики Беларусь можно разделить на 7 основных порядков и три категории: городских поселений национального, регионального и местного значения.

Города национального значения – Минск, как единственный метрополис, и крупнейшие регионополисы Беларуси – имели за период с 1959 по 2009 гг. самые высокие темпы роста численности населения, значительно превосходившие темпы роста других городских поселений страны. В результате их доля в населении Беларуси возросла в 3 раза и достигла на начало 2011 г. 54,4 % всего и 72,4 % численности городского населения страны. В силу вышесказанного можно утверждать, что главной формой урбанизации в Республике Беларусь за последний 50-ти летний период стала регионополизация и её частное проявление – метрополизация.

Выводы получены на основе анализа данных шести переписей населения Беларуси в 1959, 1970, 1979, 1989, 1999 и 2009 годах. Их использование в данной работе показало, что это – важный и достаточно объективный

источник для дальнейшего изучения процессов урбанизации на территории белорусского государства.

Список источников и литературы

1. Алаев, Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Население Республики Беларусь. Стат. сборник. – Минск, 2011. – 472 с.
3. Перепись населения 2009: Население Республики Беларусь: его численность и состав. Т. 2. Стат. сборник. – Минск, 2010. – 414 с.
4. Ридевский, Г.В. Социально-эколого-экономическое районирование Республики Беларусь / Г.В. Ридевский // Восточная Европа: вопросы исторической, общественной и политической географии. – Псков, 2003. – С.87–96.
5. Ридевский, Г.В. Метрополизация территориальной структуры Беларуси и проблемы реализации Национальной стратегии устойчивого развития / Г.В. Ридевский. // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития. Т. 3. – Минск, 2004. – С.223–225.
6. Ридевский, Г.В. Регионополизация территориальной структуры хозяйства и расселения Республики Беларусь / Г.В. Ридевский // Северо-западная Россия: проблемы экологии и социально-экономического развития. – Псков, 2004. – С. 304-306.
7. Ридевский, Г.В. Территориальная организация Республики Беларусь: социально-эколого-экономическая модель перехода к устойчивому развитию: монография / Г.В. Ридевский. – Могилёв: МГУ им. А.А. Кулешова, 2007. – 525 с.
8. Ридевский, Г.В. Урбанизация и процессы регионализации в Беларуси в конце XIX- начале XXI вв. / Г.В. Ридевский // Працессы ўрбанізацыі ў Беларусі ў XIX- пачатку XXI ст.: зб. навуковых артыкулаў / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал. І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2010. – С. 15-23.
9. Ридевский, Г.В. Процессы регионополизации и необходимость их учёта в разработке стратегии регионального развития Республики Беларусь / Г.В. Ридевский // Экономический бюллетень НИЭИ Министерства экономики Республики Беларусь. – 2011. - №4. – С. 57-63.
10. Шахотько, Л. П. Население – Республика Беларусь. Энциклопедия. Т. 1. / Л.П. Шахотько [и др.]. – Минск: Белорусская энциклопедия, 2005. – С. 46-60.

Геннадий Владимирович Ридевский, кандидат географических наук, доцент, заведующий региональным центром по Могилёвской области ГНУ «Научно-исследовательский экономический институт Министерства экономики Республики Беларусь». Область научных интересов – региональные социально-экономические исследования, региональная политика, теория и практика устойчивого развития. Автор более 230 научных работ, в том числе двух единолично написанных монографий, посвящённых вопросам региональной диагностики и территориальной организации Беларуси, учебных пособий по устойчивому развитию.

ПРОЦЕССИЯ СТУДЕНТОВ ГРОДНЕНСКОГО ИЕЗУИТСКОГО КОЛЛЕГИУМА В 1664 Г. КАК РИТУАЛ ОБОЗНАЧЕНИЯ ЦЕНТРА САКРАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ГОРОДА

С целью выявить роль и место костела иезуитского коллегиума в сакральном пространстве г. Гродно в настоящей статье сделана попытка культурологической интерпретации текста описания состоявшейся в городе в 1664 г. религиозной процессии студентов иезуитского коллегиума в контексте онтологической концепции культуролога и историка религий Мирчи Элиаде. Интерпретация предварена кратким описанием обстоятельства места и времени процессии, а также характеристикой инициаторов процессии. Для интерпретации использована цитата из документа в авторском переводе.

Будучи пространством для жизни человека, городское пространство служит ему и для жизни телесной, и для духовной. Тело человека за исторически обозреваемый период времени осталось практически неизменным. Поэтому трансформации в городской инфраструктуре, обеспечивающей функционирование человеческой телесности, легко подвергаются рациональной интерпретации историком. Иначе обстоит дело с интерпретацией трансформаций тех элементов города, которые задействованы в духовной жизни горожан, и являются элементами его сакрального пространства.

Ниже сакральное пространство города будет рассматриваться в контексте онтологической концепции культуролога и историка религий Мирчи Элиаде (1907 – 1986) [1]. Согласно этой концепции, каждый человек априори религиозен. Религиозность в данном случае означает не исповедование какой-либо религии, а модель переживания реальности. *Homo religiosus* живет в неоднородном пространстве, центр которого – место иерофании¹. Этот пункт, где человек (или группа) ощутил проявление священного, считает М.Элиаде, становится для *homo religiosus* центром мироздания (кос-

¹ Иерофания (от греч. ιερός, «священный» + греч. φανός, «светоч, свет») – проявление священного. Термин был введен М. Элиаде, который определил его как «нечто священное, предстающее перед нами». По сути, термин иерофания стал расширением христианского понятия теофания (богоявление) на всю сферу священного независимо от конкретной конфессии.

моса), где нет зла и реализуется полнота бытия. По мере удаления от сакрального центра пространство профанируется, то есть утрачивает свою целостность, искажается опасностью внезапного насилия со стороны внешнего зла, наполняется всевозможной скверной, грозящей болезнями и смертью. Центров мироздания может быть сколь угодно много, что не противоречит представлениям *homo religiosus* о мироздании. Более того, *homo religiosus* стремится всякое свое место обитания поместить в центр мироздания путем совершения соответствующего обряда инсталляции *axis mundi* (оси мира). Иначе говоря, человек стремится перекрыть занимаемую им территорию определенной системой зримых символов, свидетельствующих о наличии незримого покрова сверхъестественной защиты.

Сакральное городское пространство представляет собой специфическую систему, которую в соответствии с принципами системного анализа можно определить как совокупность взаимосвязанных и взаимодействующих элементов, обладающих свойством целостности. Элементами этой системы, являются, во-первых, сакральная инфраструктура, то есть здания и специально организованные священные участки в конкретном ландшафте; во-вторых, смысловые взаимосвязи религиозного и исторического характера, которыми их наделяют создатели (заказчик и строители); и, в-третьих, способы их функционального ритуального использования [2]. Сакральное пространство города в зависимости от характера времени бывает дискретным или сплошным. В обычное время оно может покрывать городскую территорию ровной сетью или формировать мощные семантические узлы (относительно независимые или собранные в жесткую иерархическую цепь). В священное время (праздное для всех горожан или их части) сеть сакральных точек города интегрируется в гладкий без разрывов и изломов покров.

Вышесказанным определяется то обстоятельство, что при изучении истории сакрального пространства города ключевое значение для историка культуры приобретают источники, зафиксировавшие факты переживания событий и описывающие сами практики переживания. К ним можно отнести малоинформативные в иных случаях тексты проповедей, обетные (воотивные) записи людей перед чудотворными объектами в храмах, описания чудес, жития святых, описания мистических переживаний и т.п. В случае изучения сакрального городского пространства эти источники дают материал для интерпретации его метаморфоз в конкретные исторические периоды.

Для обозначения ключевых элементов сакрального пространства г. Гродно таким высокоинформативным источником является *Summaryusz Cudow y łask Znákomitszych Naświétszhey PANNY MARYEY STUDENTSKIEY w Kongregaciy Grodzieńskiey Ichmościow PP. Studentow, pod tytułem*

*Annuntiationis, u WW. Oycow Societatis IESU Na rozżarzenie ufności Utrapiionych zebrany, à za dozwoleństwem Iaśnie Wielmożnego Przewielebnego Jegomości X.Alexandra Kotowicza Biskupa Wileńskie° do druku podany. w Wilnie w Drukarni Soc: IESU, Roku Zbawienia 1686*³ [3]. Написанный старопольским языком с короткими вставками по латыни и небольшим количеством макаронизмов³, текст о чудесах и благодатях Пресвятой Девы Марии Студенческой уже попадал в поле зрения как польских, так и белорусских исследователей. Однако историки изучали либо содержащиеся в этом документе сведения о чудотворной иконе Божьей Матери в гродненском фарном костеле Франциска Ксаверия [4], либо сам документ как классический исторический источник [5, 6].

В *Суммарии* кроме описания чудес приведено описание процессии интродукции (введения) чудотворной иконы Богородицы в костел гродненского иезуитского коллегіума. Процессия является формой религиозного культа. Совместно перемещаясь по определенной траектории, люди определяют границы пространства *sacrum* и/или обозначают его центр [7]. Это обстоятельство представляет особый интерес для исследователя сакрального пространства города, тем более, что в *Суммарии* описание сделано от имени непосредственного участника процессии.

Обстоятельства места и времени

Суммарий описывает процессию, состоявшуюся в Гродно 3 августа 1664 г. Главной целью процессии в *Суммарии* названо *pożalenie serc* (укрепление сердец) жителей города и окрестностей. Дело в том, что в этот момент страна находилась в состоянии войны со шведским королем и московским царем, а г. Гродно восстанавливался после оккупации московскими войсками. В течение пяти лет город оккупировали дважды. Заняв город в августе 1655 г., москвиты удерживали его до марта 1659 г. Затем в декабре 1659 г. город вновь был взят воеводой Иваном Хованским и был

² *Суммарий чудес и благодатей значительнейших Пресвятой ДЕВЫ МАРИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ в Конгрегации гродненской Ихмостей П[анов] Студентов под именем Annuntiationis (Благовещения) у П[реподобных] Отцов Общества Иисуса для возжесния упования страждущих собранный, и с позволения Ясновельможного Высокопреподобного Егомости Кс[ендза] АЛЕКСАНДРА КОТОВИЧА Виленско[го] ЕПИСКОПА отданный в печать в Вильне в типографии Общ[ества] ИИСУСА в Год Спасения 1686.* Далее по тексту *Суммарий*. Дискуссия по поводу применения в данном случае слова *Суммарий* для передачи значения старопольского слова *Summarysz* находится по адресу: <http://uliaushuk.livejournal.com/26067.html>

³ Макаронизмами или макаронической латынью называется смешивание вульгаризированной латыни с данным национальным языком, а также создание неологизмов, копирующих латинские слова или грамматические конструкции.

занят до сентября 1660 г. Причем небольшой московский гарнизон, укрывшись в гродненском королевском замке, продержался до марта 1661 г. Разграблению и разрушению подверглись ратуша и большинство храмов города без различия конфессий [8, с. 30]. Из уцелевших за этот период трех каталогов Литовской провинции ордена иезуитов [9] следует, что до лета 1661 г. в Гродно иезуитские школы не работали. Гродненские иезуиты в первую оккупацию нашли кров у окрестной шляхты и приходского духовенства. Во вторую оккупацию опустошение в округе было таково, что они были вынуждены жить в лесах [10]. Но уже в каталоге 1661 г. в составе гродненской резиденции указаны два учителя грамматики [11], хотя в отстроенные классы родители привезли учеников только в январе 1662 г. [12].

Шляхта, в том числе с целью обеспечить проживание своих детей во время учебы, покупала пустующие городские участки и строилась. Таким образом, инфраструктура наново отстраиваемого города начинала учитывать потребности студентов, расширяя возможности проживания на «станциях». Впоследствии эти участки либертовались на сеймах (т.е. выводились из-под юрисдикции магистрата), образуя так называемые городские «юрюдыки» [8], [13]. Тем самым менялся достаточно однородный до этого пространственно-правовой городской континуум.

Учащиеся, севшие в Гродно в 1662 г. за парты, были взрослыми. В довоенных условиях по окончании класса грамматики они уехали бы туда, где были коллегиумы (например, в Вильню или в Ломжу), и там продолжили бы учебу в классах поэтики и риторики. Но в данный момент, до заключения мира с москвитами и шведами, родители опасались отпускать молодежь далеко от дома. Поэтому отцы-иезуиты в 1663 г. открыли для них класс риторики на месте, в Гродно. Одновременно Общество Иисуса предприняло усилия по увеличению фундации гродненской резиденции до уровня, достаточного для ее перевода в ранг коллегиума [13, с. 174], что обеспечило бы работу классов поэтики и риторики в Гродно на постоянной основе. Риторика завершала уровень среднего образования в рамках иезуитской образовательной системы. Соответственно, в Гродно в 1664 г. состоялся первый выпуск полного гимназического образовательного цикла. Учащиеся класса риторики составили костяк Марианской Содалиции или, иначе, Конгрегации студентов. 26 марта 1664 г. студентам Конгрегации была дарована на вечные времена чудотворная икона Богородицы, до этого пребывавшая в пригородной деревне Кульбаки в доме шляхтича Войцеха Желяровского [3, с. 9]. Торжественное внесение своей иконы в храм и установку на специально установленный алтарь студенты конгрегации (они же выпускники класса риторики) приурочили к окончанию учебного года и своего обучения. Учебный год в иезуитских школах кончался 31 июля в

день поминания св. Игнатия Лойолы. В 1664 г. это был четверг. Процессия состоялась в воскресенье в присутствии родителей и приглашенных гостей.

Надо отметить, что в рассматриваемое время чудотворность икон Богородицы была явлением частым, если не сказать, повсеместным. Так, в 1659 г. недалеко от Гродно в Больших Эйсмонтах шляхтянкой Анной Эйсмонт и ее сыном Якубом был фундован костел для найденной Анной чудотворной иконы Богородицы, которая представляла собой яшмовую гемму размером с лесной орех в золотой оправе [14, с. 129]. Этот факт здесь важен, потому что в 1664 г. настоятелем этого костела стал канцлер виленского диоцеза ксендз Казимир Войшнарлович (ок. 1620 – 1677). Тот самый, который в 1662 г. возглавлял процесс удостоверения чудотворности иконы Богородицы [15, с. 55], прославившейся в военное лихолетье чудесами в местности Кшывы Сток⁴, что лежит на полпути между Гродно и Белостоком. 20 июля 1664 г. уже в Гродно он же председательствовал на процессе удостоверения чудес иконы Матери Божией, полученной в дар гродненскими студентами.

Комиссия во главе с кс. Войшнарловичем выслушала свидетельства о испытанных чудесах и благодатях и зафиксировала их в протоколе в количестве 102. Факты чудесных событий после обращения к Богородице посредством просьб и молитв у иконы были отмечены как в городе, так и в ближайшей округе. Участниками этих событий были лица как высокого, так и низкого происхождения римско-католического и греко-католического вероисповедания, женщины и мужчины, подвигающиеся на духовном, светском и военном поприще, младенцы, школьники, взрослые и старцы.

Для целей настоящей работы важно замечание *Суммария*, что многие из свидетелей прибыли лично в иезуитский костел, где «свидетельствовали о полученных при той иконе благодатях и добродетелях весело и Богу благодарно» (*o odebranych łaskach / Dobrodzieystwach / u cudach przy tym Obrazie / wesolo u Bogu wdzięcznie wyświadczały*) [3, с. 10]. «Весело и Богу благодарно» – это описание состояния свидетелей в момент принесения свидетельства о испытанном чуде. Автор «Энциклопедии старопольской» Александр Брюкнер (1856 – 1939) в своем этимологическом словаре польского языка указывает, что слово *cud* (старопольское *cudo*), созвучное русскому слову чудо, происходит от *czu-ć* (*слышать*), как *stado* (*стадо*) от *stać* (*стоять*). То есть *cud* означает «то, что есть в слухе», как *dziw* (русское *диво*) это «то, что есть в виду, в поле зрения» [16]. Этимологический словарь Макса Фасмера (1886 – 1962) добавляет, что чудо этимологически вос-

⁴ В связи с последующими переименованиями этого, находящегося между Гродно и Белостоком населенного пункта, данная икона почитается сегодня католиками как Ружаностокская, а православными – как Красностокская.

ходит к индоевропейскому корню *skju-*, означающему «проникаться уважением, почтением» [17]. Этимология слова «чудо» позволяет современному исследователю понять факт, что для комиссии, заседавшей в костеле иезуитов в 1664 г., ощущение свидетелем радости было зримым доказательством не только правдивости его показаний, но и, соответственно, правдивости испытанного им в свое время чуда. Здесь надо добавить, что факт веселой слитной речи и хваления Господа из уст обычно безмолвных простолюдинов и неграмотных женщин интерпретировался как факт присутствия Святого Духа в момент принесения свидетельства, что непосредственно связывало происходящее в Гродно 20 июля 1664 г. заседание комиссии с чудом сошествия Святого Духа на учеников Христа в Иерусалиме в день Пятидесятницы в 33 г. от Рождества Христова (Деян. 2:1-18). То есть и комиссия, и свидетели чудес, и зрители, пришедшие на заседание, переживали онтологически отличное от повседневного состояние *со-бытия* во вневременном сакральном пространстве. В центре этого пространства находилась икона Богородицы студенческой конгрегации. В терминах М.Элиаде она в данный момент была *axis mundi* – осью мира.

Важно, что в данный момент ось мира устанавливалась в принципиально нейтральное место – на алтарь студенческого церковного братства. Дело в том, что из девяти крупнейших католических храмов, существовавших в Гродно до 1655 г., пять имели непосредственное отношение к культу Пресвятой Девы Марии. Самым старым и большим был приходской костел Пресвятой Девы Марии (Фара Витовта), недалеко от него на Виленской улице находился доминиканский монастырь с костелом Пресвятой Девы Марии Розария, над спуском к переправе через Неман располагался монастырь бернардинок с костелом Рождества Пресвятой Девы Марии, напротив него за Неманом в прямой видимости находился францисканский монастырь с костелом Пресвятой Девы Марии Ангелов, на Озерском предместье – бригитский женский монастырь с костелом Благовещенья Пресвятой Девы Марии. Бернардинский монастырский костел носил титул Воздвижения Пресвятого Креста Господня. Разрушенный во время оккупации и не восстановленный больше никогда храм августинцев именовался костелом Св. Троицы. Еще один гродненский католический храм был под титулом Св. Николая [8, с.38]. Орденский дом иезуитов в своем составе имел костел св. апостолов Петра и Павла. Если пан Войтех Желяровский думал завещать икону в то место, где ее наилучшим образом будут почитать, то иезуиты имели меньше всего оснований претендовать на это. Но в сфере *sacrum* своя логика.

Через две недели после заседания комиссии, в том числе через неделю после официального утверждения протокола виленским епископом,

многие из участников *со-бытия* 20 июля стали участниками нового онтологического *со-бытия*, а именно процессии внесения чудотворной иконы Богородицы в гродненский иезуитский костел. Тем самым испытанные ими переживания присутствия в сакральном пространстве-времени закрепились и распространялись на новых участников, приглашенных на процессию из окрестных шляхетских околиц, городских ремесленных цехов, монашеских общин. Этим обстоятельством, а также очень коротким сроком от момента заседания комиссии, объясняется аномально большое число участников процессии (пять тысяч человек) в еще не оправившемся от военного разорения городе.

Инициаторы процессии

1. Иезуиты гродненской резиденции Общества Иисуса. Переводу гродненского орденового дома в 1664 г. из статуса резиденции в статус коллегиума предшествовал год интенсивной подготовки. Обычно в орденовом доме Общества Иисуса не меньше одной трети от личного состава приходилось на иезуитов-братьев и молодых, еще не посвященных в сан иезуитов-схоластиков. Но в 1663/64 учебном году в преддверии изменения статуса в гродненской резиденции работали 11 иезуитов-священников и только 1 иезуит-брат [18]. Такая концентрация священников в одном месте (причем мобильных и высокомотивированных на миссионерскую деятельность) сделала гродненскую резиденцию Общества Иисуса самым сильным аттрактором для окрестных христиан всех сословий и даже конфессий. Притяжение иезуитов иллюстрирует также тот факт, что умиравший в пригороде Гродно шляхтич Войтех Желяровский, имевший у себя дома полученную, по его словам, легально и навечно от доминиканцев чудотворную икону Богородицы, решил завещать ее вместе с обетными дарами (вотами) не гродненским братьям св. Доминика, а Марианской Содалиции студентов иезуитских школ [19]. Взамен просил Желяровский похоронить себя в «костеле отцов-иезуитов».

2. Студенты Марианской Содалиции при гродненской резиденции. Марианской Содалицией (от лат. *sodalitas*, *atis* – содружество, союз...) называлась конгрегация студентов иезуитских школ (от лат. *congregatio*, *onis* – объединение), объединявшихся для почитания Пресвятой Девы Марии. Поэтому в исторических источниках члены этого объединения назывались, как содалисами, так и конгрегатистами. Марианская Содалиция, учрежденная при гродненской резиденции в 1631 г. [20], как и аналогичные при других коллегиумах в Европе, действовала в соответствии с Уставом, утвержденным 5 декабря 1584 г. папой Григорием XIII [21, с. 7].

Марианская содалиция как церковное братство студентов родилась в иезуитском коллегииуме, то есть в учебном заведении, где совместно обучались иезуиты-схоластики и светская молодежь. Практикуемая в коллегииуме соревновательность между учащимися не могла ограничиться рамками учебного процесса. Содалиция родилась из соревнования в набожном поведении молодых, недавно приступивших к первому причастию людей. Автор *Суммария* называет содалисов «ихмосьсями панами студентами», откуда следует их достаточно взрослый возраст и высокое происхождение. Содалиция в своих рядах обычно объединяла самых старших учащихся (в коллегииуме это были учащиеся класса риторики или, реже, поэтики).

Обучение в классе риторики было, как правило, завершающим этапом в образовании шляхетской молодежи в иезуитской школе. Далее принималось решение. Молодой человек мог выбрать духовную карьеру и тогда поступал в семинарию или новициат какого-либо католического ордена. Или же он возвращался домой и, если хотел, делал карьеру на военном и/или политическом поприще. Поэтому содержание обучения в классе риторики можно назвать практикоориентированным. Оно завершало подготовку «набожного и красноречивого публичного оратора». Участие в Марианской Содалиции было комплиментарным при достижении этого образовательного идеала.

Будучи церковным братством, Марианская Содалиция имела органы самоуправления и печать, обладала правом финансовых операций, а также правом владеть и распоряжаться собственным имуществом подобно городским корпорациям ремесленников. В течение года содалисы несколько раз проводили процедуру выборов должностных лиц Содалиции, аналогичную выборам на шляхетские сеймики, готовили выступления и выступали с речами. Поэтому участие в содалиции не только смягчало нравы, но и служило для молодежи школой лидерства и реального самоуправления.

Деятельность содалиции всегда находилась под контролем специально назначенного ректором духовника. Последний именовался *Pater spiritualis congregationis*. Он следил, чтобы почитание Пресвятой Девы Марии не свелось к внешней обрядности, а было направлено на культивирование ее членами молитвенных практик, спецификой которых был упор на мысленную молитву и регулярное (до двух раз в день) испытание совести. Как правило, содалисы происходили из самой именитой и богатой окрестной шляхты. Характерными чертами такой молодежи были спесь и гордыня, привитые в родительском доме. Вступая в содалицию, они оказывались в кругу равных, где эти качества трудно было проявить. Внешняя активность содалисов реализовывалась в практической деятельности, направленной на воспитание в них смирения и сострадания. В рамках сар-

матской культуры эти качества для шляхтича в повседневной жизни были излишними, подозрительными чудачествами. Но если они проявлялись в рамках служения Деве Марии, то становились признаком героизма и доблести. *Pater congregationis* особо следил, чтобы молитвенные практики не превышали указанной в уставе Содалитии меры, а воспитание милосердия, смирения и сострадания происходило также в процессе активной помощи товарищам, не успевающим в учебе, в благотворительной деятельности в пользу бедных студентов и даже в уходе за больными, что в описываемое время действительно служило проявлением героизма и самопожертвования.

3. Ответственный организатор и идеолог процессии. В *Суммарии* зафиксировано, что подготовку к процессии внесения чудотворной иконы Богородицы в храм осуществил отец Петр Шаван (*Schawan, Schauan, Schawane Petrus*, ок. 1630 – 1664) профессор риторики и одновременно *Pater Congregationis* [3, с. 9]. Для целей настоящего анализа особую ценность представляет не столько фамилия конкретного лица, сколько указание на факт совмещения функций. Дело в том, что на должность *Pater spiritualis congregationis*, чаще всего, назначался профессор класса риторики. До исполнения функций профессора риторики иезуит вызревал примерно к тридцати годам. К этому времени за его плечами был курс теологии, посвящение в сан и годичная третья пробация с обязательными тридцатидневными игнатианскими духовными упражнениями. Духовный плод данных упражнений заключается в достижении высшего созерцания – созерцании ради обретения любви (*contemplatio ad amorem*), которое даёт возможность всё возлюбить в Боге, а Бога – во всём [22]. Навык пребывания в состоянии созерцания *ad amorem* обострял способность иезуита профессора риторики к интерпретации действительности в свете текстов Священного писания и делал его в рамках иезуитской образовательной системы максимально пригодным «инструментом» для окончания процесса преобразования шляхетского недоросля в красноречивого и набожного оратора. Содержание учебного материала в классе риторики опиралось на тексты, в большей мере, римских, в меньшей – греческих, авторов. Красноречие, по мысли иезуитов, отличалось от словоблудия тем, что истинно красноречивый оратор должен произносить правильные слова о правильных вещах, то есть о том, что, в понимании иезуитов, служит вящей хвале Бога. А набожность это не привычка к бессмысленным ритуалам, а сжитость с Богом в сфере *sacrum*. Тем самым учебный и воспитательный процесс в классе риторики двигался под руководством иезуита учителя и духовника в одном лице в сторону формирования у подопечных навыка реализовывать диалектическое единство мирского и сакрального в своей жизни.

Описание процессии

Как следует из приведенной ниже достаточно обширной цитаты *Суммария*⁵ отцу Шавану и его подопечным студентам из Марианской Содалиции удалось в полной мере продемонстрировать этот навык, воплотив полученное на занятиях знание о триумфальных римских шествиях в ритуал интродукции чудотворной иконы Божьей Матери Студенческой в костел гродненского иезуитского коллегиума.

«За Озерским предместьем на обширном поле был выставлен шатер внушительный, а от материи и искусной кисти – дорогой. В нем алтарь от блеска серебра, золота и ламп почти огненный. На нем – та Икона [находилась] и святая месса совершалась. Во время которой Высокопреподобный Е[го]м[ость] К[сендз] Войшнарович по повелению Я[сно] В[ельможного] Е[го]м[ость] К[сендза] Епископа торжественно икону освятил. После святой мессы – теологическая проповедь, а также конгрегатской молодежи выражение одобрения. Как только на плечи священников икону поднято, грохнули орудия, для этого акта издалека доставленные за счет благодетелей. Помпа же процессии от шатра и до костела *Soc[ietatis] IESV (Общества Иисуса)* пошла таким порядком. Упреждал ее многочисленный люд, частью сердечный, частью заинтересованный богослужением, но более всего новизной чудес возбужденный. Кто его на глаз считал, тот, как минимум, насчитывал 5 000. В ряд выступали городские цехи с хоругвями, под которые их не мандаты никакие, но исключительно дивы завербовали. За ними следовали весомые от старости и высокого рассудка гродненские Радные. Следом же, впереди Королевы Небес, ступали духовные двory. Сперва полнolюдный и громко усердный П[реподобных] отцов-бернардинцев ряд, за ними накрытая ездovая кавалькада благородных Ихмостей П[анов] Студентов. Сгущенный значимым богослужением *venerabilis clerus*⁶ в пышности и внешнем блеске – которые не только уважение, но и величие *regalis sacerdotii*⁷ умножают – шествовал перед самой триумфальной колесницей и интонировал: то ангельское пение – Радуйся, Мария и т.д., – то королевичские ритмы *Omni die dic MARIAE mea laudes anima*⁸

⁵ Перевод со старопольского, латыни и комментарии – В. Л.

⁶ Достопочтенный клир.

⁷ Здесь игра слов: *regalis* означает королевский, надлежащий королю, а *sacerdos* – священник; то есть речь идет о священниках перед Королевой неба Богородицей.

⁸ *Каждый день моя душа Марию славит* – авторство данного гимна в рассматриваемое время приписывалось св. Казимиру Ягеллону королевичу, умершему согласно традиции от простуды, случившейся из-за длительных ночных молитвенных бдений на ступенях гродненского фарного костела.

Наконец, *Patres Societatis IESU* (отцы Общества Иисуса) окружали триумфальную колесницу, на которую в желании послужить Пресвятой Деве – Студенческой уже, сколь перешла [Она] к студентам – так много затрат положила Ясно В[ельможная] Е[е]м[ость] Пани Графиня Бутлер подкоморина коронная, будто бы чудо набожной щедрости и утонченно-красивого богослужения сотворить замыслила. На триумфальной колеснице, стоя, четверо светло украшенных Ангелов людских (или людей Ангельских) под балдахином держали ту Икону Пресвятой Девы. Затем без малого целиком шло панство нашего повета и очень представительное из отдаленных стран. Кареты и лектики пустовали, а те, что стояли обозом в поле, за последней толпой простолюдинов свободными возвращались в город. Настолько было мило даже деликатным комплекциям вслед за Иконой чудотворной Пресвятой Девы Студенческой пешком паломничать.

Приходит помпа к костелу *Societatis IESU*. На восшествие [в храм] из всех орудий дан залп. Икона на том же алтаре установлена конгрегацком, где [она] по сей день слышет чудесами право ежедневными. Школы аккламациями заняли полчаса. К Иконе вышла святая месса: после кредо⁹ [проповедь] произнес – панегирически и как никто лучше, потому что сам свидетелей свидетель – В[ельможный] Е[го]м[ость] К[сендз] Войшнарович Канцлер Виленского диоцеза. [Он] усердно и основательно народ заверил о испытанных незаурядных и подтвержденных Чудесах Пресвятой Девы, с этого времени нареченной Студенческой). После Пресвятой Жертвы в благодарность за излитые благодати и для единения благодатной аудиенцией с Пресвятой Девой и для верующих, просящих милосердия при сей Иконе, пелось *Te DEUM laudamus*¹⁰. И когда орудие загрохотало в третий раз, церемонию завершили» [3, с. 10-12].

Интерпретация

Из-за ограниченности места в данной статье при интерпретации текста описания процессии за скобками оставлен анализ социального состава ее участников и другие не менее интересные аспекты. Ниже внимание будет сосредоточено только на прояснении смысла, переживавшегося участниками самого действия.

Ключом к пониманию маршрута процессии служит сравнение автором *Summariusz*⁷ а иконы Пресвятой Девы Марии Студенческой с Ковчегом

⁹ В польском оригинале текста здесь употреблено полонизированное название молитвы *Credo in Deum...* (*Верую в Бога...*)

¹⁰ Гимн Тебя Бога хвалим

Завета, а каплицы Марианской Сodalитии в иезуитском костеле – с Иерусалимским храмом. То есть на содержание сакрального действия оказали влияние два сценария: выход евреев из египетской неволи и триумфальная процессия в античном Риме.

Что касается римского триумфа, описания которого изучались студентами на занятиях риторики и поэтики, то он обязательно должен стартовать от границы города. Римский полководец, получивший от сената право на триумф, ожидал его за городскими стенами. В Гродно городских стен не было. Поэтому старт процессии произошел в непосредственной близости прохода в городских земляных укреплениях, насыпанных московскими войсками. Вторым обязательным атрибутом триумфа – арка, проход сквозь которую сакрализировал или, иначе, обожествлял триумфатора. Единственное упоминание о городских воротах относится к «браме на Озерском предместье» [23, с. 26]. Триумфатором, соответственно, была Богородица, проявившая свою защиту гродненцам посредством иконы. Она победила. Чужеземцы и, в восприятии выживших горожан, варвары, разорившие храмы, были изгнаны из города. Толпы горожан и поветовой шляхты встречали Пресвятую Деву Марию, которая вернулась в славе и должна занять подобающее место в городе.

Выбор Озерского предместья для старта процессии был предопределен многими факторами. Расположенный там костел бригитского монастыря носил название Благовещения Пресвятой Девы Марии. Аналогично называлась сама гродненская Конгрегация студентов – *Annuntiationis* (Благовещения). Также в районе Озерского предместья проживала главная фундаторка процессии Вельможна Еемоть пани Констанция из Водыньских Графиня Бутлер вдова администратора Гродненской королевской экономии подкомория коронного графа Готарда Вильгельма Бутлера (*Wilhelm Gothard Butler*, ок. 1600 – 1660) [24, с. 62-63].

Но для культурологической интерпретации важно, что Озерское предместье находилось на восточной границе города. В выборе именно этого места для начала движения присутствует символика Иерусалима. С восточной стороны иерусалимского храма находились Золотые Врата (Иез. 40: 5-6.), через которые пролегал путь в святое святых, где находился Ковчег Завета. Прежде, чем ветхозаветный царь Соломон построил храм, Ковчег находился в скинии (Описание скинии см. Исх. 26, 27), представляющей собой походный шатер-храм. Согласно Ветхому Завету, в этом месте присутствовал Бог. Его присутствие проявлялось в столбе дыма над скинией днем (Исх. 33: 9) и огненном столбе ночью (Чис. 14, 10). В 1664 г. на гродненском Озерском предместье выстрел из пушки не только оповестил пом-

пу о начале движения, но и создал столб дыма (бездымный порошок еще не был изобретен) над шатром, где на алтаре находилась чудотворная икона.

Триумфальная колесница в Риме ехала за колонной захваченных в плен невольников. В Гродно помпа перед колесницей с чудотворной иконой символизировала, что и мещане, и духовенство, и шляхта отдали себя в добровольную неволю Богородице.

Ветхозаветный Ковчег представлял собой позолоченный ларь из древесины акации с петлями по углам для переноски его на шестах, которая была зарезервирована за иудеями-священниками из рода Левия. Гродненский походный алтарь для переноски иконы также бы сделан с учетом возможности несения его на плечах. И эту почетную обязанность взяли на себя отцы-иезуиты.

По четырем углам колесницы, на которую перенесли из шатра икону, стояли юноши в белых одеждах ангелов. Это тоже не случайно. На золотой крышке ветхозаветного Ковчега были установлены лицом к лицу две золотые скульптуры херувимов (Исх. 25: 10-21). Когда Моисей склонял голову в пространстве между херувимами, ему открывался Бог (Исх. 25: 22). В пространстве между фигурами ангелов на триумфальной колеснице гродненские иезуиты поместили икону, посредством которой 102 гродненца, обратившись при помощи Пресвятой Девы Марии к Богу, получили ответ [3, с. 9].

Финальная точка транспортировки Ковчега – святое святых храма в Иерусалиме. Для иудеев это был центр мира, обозначенный Богом. Если опереться на концепцию, что европейцы строят свои города как иконы небесного Иерусалима, то становится ясна сверхзадача процессии внесения в иезуитский храм иконы Пресвятой Девы Студенческой. Отцы-иезуиты гродненской резиденции и содалисы Марианской Содалиции актом интродукции позиционировали свой храм как сакральный центр города Гродно. При этом они конструировали сакральную реальность, опираясь на светское содержание школьного предмета.

Заключение

Факт 350-летнего непрерывного существования культа иконы Божьей Матери Конгрегатской в гродненском фарном костеле делает его феноменом, заслуживающим внимательного изучения. Выше была сделана попытка всмотреться в истоки этого культа. Приведенные выше факты и рассуждения не дают однозначного ответа на вопрос о точном местонахождении сакрального центра в городском пространстве королевского града над Неманом. И не могут дать, ибо сасгит это переживание святости конкрет-

ним человеком и/или группой людей. Известно лишь, что в первое воскресенье августа 1664 г. сакральный центр городского пространства был инсталлирован на студенческий алтарь иезуитского костела. Современные гродненские процессии религиозного и/или общественно-политического характера пролагают свои маршруты. Тем не менее, попытка понять состояние и переживания людей в исторически отдаленном периоде позволяют придать новый (или вернуть старый) смысл социокультурным практикам современных гродненцев, сохранить оригинальность и неповседневность городской среды от разрушающего воздействия все унифицирующей современности.

Список источников и литературы:

1. Элиаде, М. Священное и мирское /М.Элиаде. - М.: Изд-во МГУ, 1994. - 144 с
2. Баталов, А.Л. Некоторые проблемы топографии средневекового русского города / А.Л. Баталов, Л.А. Беляев // Сакральная топография средневекового города. – М.: Ин-т христианской культуры средневековья, 1998. - С. 13-22. (Серия «Известия Института христианской культуры средневековья». Т. 1.)
3. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Sd. 713.1920. Summaryusz Cudow y łask Známomitszych Naświétszey PANNY MARYEY STUDENT-SKIEY w Kongregacyej Grodzieńskiey Ichmościow PP. Studentow, pod tytułem Annuntiationis, u WW. Oycow Societatis IESU Na rozżarzenie ufności Utrapiionych zebrany, à za pozwoleniem Iaśnie Wielmożnego Przewielebnego Iegomości X.Alexandra Kotowicza Biskupa Wileńskie° do druku podany. w Wilnie w Drukarni Soc: IESU, Roku Zbawienia 1686.
4. Kałamajska-Saeed, M. Cudowny obraz Matki Boskiej Studeńskiej z kościoła jezuیتów w Grodnie / M. Kałamajska-Saeed // Roczniki Humanistyczne. – 2002. – T. L. Z. 4. – S. 517–525.
5. Сліж, Н.У. «Збор знакамітых цудаў і ласкаў Найсвяцейшай Панны Марыі Студэнцкай» як крыніца па гісторыі Гародні / Н. У. Сліж // Архіварыус. Зборнік навук. паведамленняў і артыкулаў. – Вып. 7 – Мінск: БелНДІДАС, 2009. – С. 132-182.
6. Сліж, Н. Лава ў капліцы Маці Божай Студэнцкай у фарным касцёле Гародні / Н. Сліж // Arche. Другая Гародня. – 2010. – № 1, 2. – С. 66-98.
7. Brzeziński, D. Procesje w liturgii chrześcijańskiej. Geneza, teologia, duszpasterstwo / D. Brzeziński // Biuletyn «Anamnesis» – Nr 48. – 2006. – S. 62-71.
8. Borowik, P. Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas „potopu moskiewskiego” (1655-1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskali / P. Borowik // Гарадзенскі палімпсест. XII – XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гарадня, 7 лістапада 2008 г.) – Белосток, 2008. – S. 29-39.
9. Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI), Lit. 56. Cat. Brev. 1658, f.87-87v; Cat. Brev. 1659, f.98v; Cat. Brev. 1660, f.105.

10. ARSI, Lit. 40. Historia Collegii Grodnensis ab anno 1655 ad annus 1665, f. 290.
11. ARSI, Lit. 56. Cat. Brev. 1661, f. 115.
12. ARSI, Lit. 40. Historia Collegii Grodnensis ab anno 1655 ad annus 1665, f. 290.
13. Borowik, P. Jurydyki miasta Grodna w XV-XVIII wieku / P. Borowik – Supraśl: Collegium Suprasliense, 2005. – 416 s.
14. Макарыч, Ю. Гісторыя прабывання францішканцаў у Свіслачы-Занявічах і спісы вернікаў парафіі Вялікія Эйманты / Ю. Макарыч – Гродна: Гродзенская дзяцэзія Рымска-каталіцкага Касцёла ў Рэспубліцы Беларусь, 2009. – 452 с.
15. Lulewicz, H. Kazimierz Jan Woysznarowicz (zm. pocz. 1677), pleban dąbrowski, kanclerz diecezji wileńskiej i regent Kancelarii Wielkiej Litewskiej – uczona biografia / H. Lulewicz // *Małe miasta. Elity* – Supraśl: Collegium Suprasliense, 2005. – S. 43-58.
16. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957. – S. 57.
17. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. / М. Фасмер – 1-е изд. – Т. 1-4. - М., 1964 – 1973.
18. Lit. 56: Cat. Brev. 1641-1674, f. 124v.
19. Национальный государственный архив Беларуси (НИАБ), ф. 1755, оп. 1, д. 46, л. 543 об.
20. ARSI, Lit. 6. Cat. Brev. 1609-1638, f. 288.
21. Rostworowski, J. Zasadnicze ustawy kongregacji Maryańskiej w systematycznym opracowaniu / J. Rostworowski // *Sodalis Marianus. Dwumiesięcznik poświęcony sprawom polskich Sodalicyi Mariańskich* – Rocznik ósmy, 1909.
22. Лявшук, В.Е. «Духовные упражнения» св. Игнатия Лойолы как воспитательный процесс / В.Е. Лявшук // *Homo historicus* 2009. / пад рэд. А.Ф. Смаленчука – Вільня: ЕГУ, 2010. – С. 88 – 104.
23. Hardziejew, J. Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich. Wstęp do badań / J. Hardziejew // *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne stan badań* – Białystok: Archiwum Państwowe w Białymstoku, 2003. - S. 24-37.
24. Jodkowski, J. Nieznane prace J. Szretera i O.F. Lekszyckiego / J. Jodkowski // *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* – 1948. – R. X, nr 1. – s. 56-64.

Лявшук Владимир Евгеньевич, преподаватель кафедры коммерческой деятельности ГрГУ им. Я. Купалы, аспирант кафедры всеобщей истории ГрГУ им. Я. Купалы (научный руководитель доктор ист. наук, проф. Д.В.Карев). Сфера научных интересов: системный анализ организаций, история образования, история иезуитского ордена.

ПРАВОСЛАЎНЫЯ БРАЦТВЫ ГРОДНА XIX – ПАЧАТКУ XX СТСТ.: ПРАБЛЕМЫ МЕТАДАЛОГІІ ВЫВУЧЭННЯ

В белорусской исторической науке ведётся поиск методологических подходов, поскольку советская методология не даёт возможности провести исследование социальных институтов, которые действовали на основе христианских ценностей. Соединение синергетики, гендерного подхода и истории повседневности даёт возможность провести системный анализ деятельности Православных братств г. Гродно в XIX – начале XX вв.

Сёння мы назіраем вяртанне да хрысціянскіх каранёў. Адраджэнецца рэлігійнае жыццё, актывізуецца сацыяльная дзейнасць Праваслаўнай Царквы. Вялікую ролю ў гэтым адыгрываюць праваслаўныя брацтвы, аднаўленне якіх актыўна пачалося ў канцы 90-х гадоў XX ст. Пры вызначэнні напрамкаў сваёй дзейнасці амаль усе брацтвы абавіраюцца на тыя гістарычныя карані, якія мелі праваслаўныя брацтвы ў Гродна ў XIX – пачатку XX ст.

Пры вывучэнні гісторыі праваслаўных брацтваў вельмі склада-на знайсці адзіны падыход для даследавання розных бакоў іх дзейнасці. Традыцыйныя метады гістарычнага пазнання не даюць магчымасці прааналізаваць унутранае жыццё брацтва, ментальнасць братчыкаў, вызначыць уплыў гарадскога асяродка на вызначэнне форм дзейнасці брацтваў.

Адным з магчымых падыходаў да вывучэння дзейнасці гродзенскіх праваслаўных брацтваў XIX – пачатку XX ст. з’яўляецца спалучэнне гісторыі паўсядзённасці і сінергетыкі. Паўсядзённасць можна разглядаць як прастору, у якой адбываецца жыццё людзей, узнікаюць надзеі на яе паляпшэнне, забяспечваецца пераемнасць развіцця. Пры гэтым паўсядзённасць можа істотна абмяжоўваць як асобу, так і грамадскія аб’яднанні (у тым ліку і царкоўныя) у іх дзейнасці. Менавіта праз паўсядзённасць можна выйсці на сацыяльную сінергетыку.

Можна цалкам пагадзіцца з У.Н.Сідарцовым у тым, што, на жаль, сёння ў традыцыйнай беларускай гістарычнай навуцы сінергетыка фактычна не ўспрымаецца [11, с. 4]. Між тым, сучасная метадалагічная кампанента гістарычнага даследавання за апошнія дзесяцігоддзі істотна змянілася.

Зараз неабходны міждысцыплінарны падыход, якому зноў жа цалкам адпавядае гістарычная сінергетыка.

Сінергетыка пачала фарміравацца ў 70-я г. XX ст. як вучэнне аб самаарганізацыі, нелінейнай дынаміцы, тэорыі хаоса. Як гэта не дзіўна гучыць, аднак менавіта пры дапамозе сінергетыкі можна прасачыць жыццё сацыяльных інстытутаў ад іх зараджэння да пачатку заняпаду.

Згодна сінергетычнаму падыходу пры вывучэнні праваслаўных брацтваў г. Гродна ў XIX – пачатку XX гг. можна вызначыць наступныя іх рысы:

- адкрытасць (брацтвы існуюць, дзякуючы сваёй унутраннай энергіі за кошт павялічэння братчыкаў, засваення новай сацыяльнай прасторы, за кошт абмену са знешнімі крыніцамі);
- нелінейнасць (наяўнасць цыклаў функцыянавання сістэмы (у нашым выпадку брацтваў), у межах якіх рэжымнасць хаоса змяняецца рэжымам захавання і наадварот рэжымам знішчэння);
- самаарганізацыя (яе механізмам выступаюць кропкі біфуркацыі, гэта значыць разгалінаванні, якія нараджаюць новую лінію эвалюцыі, калі сістэма (у нашым выпадку праваслаўныя брацтвы) пазбаўляецца ад старых структур і фарміруе новыя, аднаўляе сябе ў больш дасканалым выглядзе).

Пры вывучэнні праваслаўных брацтваў неабходна ўлічваць і тое, што да 1917 г. вельмі складана зразумець ментальнасць гараджаніна Беларусі без разумення хрысціянскіх асноў сацыяльнай дзейнасці тагачаснага грамадства.

Міласэрнасцю прынята называць гатоўнасць дапамагчы, праявіць спагаду каму-небудзь са спачування, чалавекалюбства, сардэчнай спагадлівасці, актыўная дапамога каму-небудзь, выкліканая тымі ж пачуццямі. Біблія вучыць, што «кто милосерд к бедным, тот блажен», «милосердный будет благословляем, потому что даёт бедному от хлеба своего» (Б, 14: 21; 21:9). У праваслаўі міласэрнасць – гэта спачувальная любоў, сардэчная спагадлівасць у жыцці нямоглых і тых, хто жыве ў нястачы (хворых, параненых, састарэлых і інш.), вобраз жыцця цэлага царкоўнага арганізма, у якім адсутнічаюць прагматычныя крытэрыі, паколькі прызначэнне Царквы – яўленне свету любові Госпада ў Ісусе Хрысце Выратавальніку.

Братчыкі прытрымліваліся слоў Хрыста, якія ён казаў у Нагорным казанні: «Будьте милосердны, как и Отец ваш милосерд» (Л, 6:36). Таму міласэрным праваслаўны хрысціянін становіцца не ў імя сябе і нават іншага, не з-за імкнення да павагі, а дзеля Хрыста, які вучыў: “Люби ближнего твоего, как самого себя” (Мф, 19:19). Менавіта гэтыя ідэі былі

падмуркам працэсу адраджэння і развіцця царкоўнай дабрачыннасці. А паколькі да 1917 г. грамадства было хрысціянскім, а Царква ўваходзіла ў дзяржаўную структуру, неабходна ўлічваць, што асноўнай ідэалогіяй дзяржавы было хрысціянства.

У брацтвах удзельнічалі прадстаўнікі розных саслоўяў. На падставе такой крыніцы, як *Памятныя кніжкі Гродзенскай губерні* [5 – 10], ёсць магчымасць прасачыць склад Гродзенскага правалаўнага Сафійскага брацтва, заснаванага “ў гонар пакутніка цара-вызваліцеля Аляксандра II”. У 1890 г. яго ганаровым старшынёй быў Прэасвяшчэнны Анастасій, епіскап Брэсцкі, кіраўніком савета – пратаіерэй А.Апоцкі, намеснікам старшыні быў М.А.Савіцкі. У члены савета брацтва ўваходзілі 11 чалавек (9 мужчын і 2 жанчыны): І.І.Будзіловіч (казначэй), Г.Л.Кудрыцкі, І.І.Астравумаў, М.М.Мадэстаў, Г.І.Аношка (сакратар), І.В.Бніцкі, П.І.Волкаў, Н.П.Кісялеўская, Л.П.Савіцкая, А.Д.Смародскі, І.І.Мураўёў, два чалавекі былі запаснымі членамі (М.А.Козьмін, А.С.Цвяткоў). Члены Савета, акрамя старшыні, былі свецкімі асобамі [5]. Праз шэсць гадоў праўленне Сафійскага брацтва ўзначальваў ганаровы старшыня, Прэасвяшчэнны Іосіф, епіскап Брэсцкі, намеснікам быў М.К.Стаяноўскі. Склад савета і не павялічыўся, жанчына засталася толькі адна – Л.П.Савіцкая, акрамя таго ў савет былі ўведзены тры духоўныя асобы – святары М.Дзікоўскі і П.Дзядзевіч, пратаіерэй Г.Кудрыцкі. Свецкімі асобамі ў савеце былі М.А.Савіцкі, П.І.Волкаў, А.І.Вышэслаўцаў, А.С.Цвяткоў, К.М.Фёдараў, А.Я.Барысаў, запасным членам быў М.П.Фівейскі, сакратаром савета быў К.М.Кіпень [6].

У пачатку XX ст. змяняецца назва брацтва – поўнаасцю яна гучыць як “Гродненское Православное Софийское Братство, учрежденное в память мученика царя-освободителя Александра II, состоящее под покровительством Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича”. Па-ранейшаму ўзначальваў брацтва епіскап брэсцкі (у той час гэта быў Прэасвяшчэнны Іаакім). Сярод членаў савета было ўжо 16 чалавек, з якіх 13 – свецкія (старшыня М.К.Савіцкі, А.Ф.Пігулеўскі, М.П.Фівейскі, А.І.Валковіч, І.В.Фартунатаў, А.І.Вышэслаўцаў, Е.П.Савіцкая, К.Я.Бузылаў, Е.А.Скупію), а 3 – духоўныя асобы (пратаіерэй Г.Кудрыцкі і У.Кургановіч, святар М.Дзікоўскі). Па-ранейшаму ў складзе праўлення была толькі адна жанчына – Л.П.Савіцкая [7].

Не змянілася гэтая тэндэнцыя і пасля заснаванням Гродзенскай Права-слаўнай епархіі. У 1901 г. у складзе праўлення Сафійскага брацтва, акрамя ганаровага старшыні Прэасвяшчэннага Іаакіма, епіскапа Гродзенскага і Брэсцкага, была толькі адна духоўная асоба – кафедральны пратаіерэй М.Дзікоўскі. Жанчына ў праўленні была адна – В.М.Лішына [8]. Аднак

неабходна ўлічваць, што яна была жонкай гродзенскага губернатара, асобай даволі ўплывовай у горадзе.

З утварэннем самастойнай Гродзенскай епархіі колькасць брацтваў павялічваецца. З’яўляюцца брацтвы ў іншых гарадах Гродзенскай губерні. Неабходна назваць Праваслаўнае брацтва ў Друнгеніках, Брэст-Літоўскае праваслаўнае брацтва, Кобрынскае царкоўнае Аляксандра-Неўскае брацтва, Ваўкавыскае праваслаўнае Петра-Паўлаўскае брацтва, Слонімскае Прэабражэнскае брацтва, Супрасльскае Дабравешчанскае брацтва, брацтва пры царкве ў вёсцы Козішча Кобрынскага ўезда. З’яўленне брацтваў на месцах з’яўляецца доказам самаарганізацыі сістэмы (пры вывучэнні гісторыі стварэння брацтваў на падставе сінегретыкі). Аднак, ці змянілася сістэма кіраўніцтва ў брацтвах? Склад савета Сафійскага брацтва не змяняецца. Ганаровы старшыня ў 1903 г. – Прэасвяшчэны Іаакім, епіскап Гродзенскі і Брэсцкі, адна духоўная асоба – кафедральны пратаіерэй М.Дзікоўскі, жанчын ў савеце няма [9]. Прэасвяшчэнны Іаакім з’яўляўся адначасова і ганаровым членам Друнгеніцкага праваслаўнага брацтва, Кобрынскага царкоўнага Аляксандра-Неўскага брацтва. У астатніх брацтвах на чале стаялі як святары (святар Сяргей Тавараў – Брэст-Літоўскае праваслаўнае Свята-Мікалаеўскае брацтва, архімандрыт Мікалай – Супрасльскае Дабравешчанскае брацтва, святар Пракопій Латоцкі – Брацтва пры царкве ў вёсцы Козішчы Кобрынскага ўезда), так і свецкія асобы (тайны саветнік М.А.Смякалаў – старшыня савета Кобрынскага царкоўнага Аляксандра-Неўскага брацтва, стацкі саветнік Ілля Радзівонавіч Пятроў – старшыня савета Слонімскага Прэабражэнскага брацтва, калегіі асэсар С.М.Обручаў – старшыня Ваўкавыскага праваслаўнага Петра-Паўлаўскага брацтва) [9]. Гэта можа служыць як доказам самаразвіцця сістэмы, так і тым, што з’яўленне на чале брацтваў свецкіх асоб паказвае рост грамадзянскай свядомасці гараджан і іх жаданне рэалізаваць на практыцы сваё сацыяльнае хрысціянскае служэнне. Адначасова гэта сведчыць і аб тым, што і духоўнае ведамства разумела, што пэўная частка гараджан падрыхтавана і здольна самастойна праводзіць гэтую працу.

Брацтвы, згодна са сваімі Статутамі, маглі займацца як рэлігійным выхаваннем, так і дабрачыннасцю. Пры гэтым неабходна адзначыць, што пры вывучэнні дабрачыннай дзейнасці праваслаўных брацтваў, можна зрабіць сістэмны аналіз дзейнасці не толькі саміх брацтваў, але і зрабіць спробу рэканструкцыі тагачаснага грамадства. Пры аналізе дабрачыннай дзейнасці цікавыя вынікі можна атрымаць, выкарыстоўваючы гендэрныя падыходы. У сучаснай айчынай афіцыйнай гістарычнай навуцы дастаткова часта гендэрныя падыходы зводзяць да так званай “жаночай гісторыі”, акцэнтуюць увагу толькі на стане жанчын у грамадстве. Між тым, пры ген-

дэрных падыходах можна даволі глыбока прааналізаваць адносіны мужчын і жанчын у тагачасным соцыўме, тыя сацыяльныя ролі, якія яны мелі. Асабліва дакладна гэта можна прасачыць на гісторыі “Жаночага дабрачыннага гуртка”, які дзейнічаў з 1888 г. пры Гродзенскім праваслаўным Сафійскім брацтве.

Дзейнасць “Жаночага дабрачыннага гуртка” складалася з выдачы беднаму насельніцтву грашовых выплат, штомесячных і адначасовых: на дарогу, на пахаванні і г.д. Таксама аказваліся дапамога ў выдачы адзежы, абутку, лекаў, садзеянне ў працаўладкаванні. Вялікая ўвага надавалася маральнай асвеце ў прыходах, брацкіх школах і гімназіях горада. Варта падкрэсліць, што дабрачыннасць “жаночага гуртка” ахоплівала асоб усіх хрысціянскіх веравызнанняў: праваслаўнага, рымска-каталіцкага і лютэранскага.

Добрачынная дзейнасць гуртка фінансавалася за кошт прыватных ахвяраванняў. Найбольш буйныя сумы пералічваліся з боку епіскапа Іакіма (Лявіцкага), а пазней епіскапа Ніканора (Каменскага), Гродзенскага праваслаўнага Сафійскага брацтва, прадпрымальніцы М.Ф.Марозавай і іншых [1].

У склад “Жаночага дабрачыннага гуртка” (камітэта) уваходзілі, апроч яго непасрэдных удзельніц, і мужчыны – члены Гродзенскага дабрачыннага таварыства. Члены камітэта ўносілі штомесяц не меней за 25 капеек, але членамі маглі быць і тыя людзі, якія не плацілі ўнёскі, а апраўдвалі членства сваёй працай: медыкі, што бясплатна лячылі хворых; аптэкары, што бясплатна давалі лекі бедным (ці па зніжаных коштах – меней за 60%); настаўнікі, што навучалі дзяцей бясплатна; асобы, якія прынялі на сябе апеку над бедным.

Старшынёй “Жаночага дабрачыннага гуртка” доўгі час з’яўлялася Л.П.Савіцкая, якая таксама была членам Савета Праваслаўнага Сафійскага Брацтва. У снежні 1899 г. Лізавета Паўлаўна Савіцкая ў сувязі з сур’ёзнай хваробай адмовілася ад кіраўніцтва жаночым гуртком. У 1900 г. яе змяніла М.П.Шлегель, а затым В.Д.Дабравольская. З 14 красавіка 1900 г. па ініцыятыве гродзенскага епіскапа Іаакіма гурток узначаліла жонка гродзенскага губернатара В.М.Лішына. Вялікую ролю ў працы гуртка адыгрывала памагатая старшыні ці, кажучы сучаснай мовай, намесніца Н.В.Кацялеўская, якая з’яўлялася галоўнай наглядчыцай гродзенскай жаночай гімназіі [1, 7].

Велізарную дапамогу гуртку аказвалі ганаровы старшыня Сафійскага брацтва епіскап Гродзенскі і Брэсцкі Прэасвяшчэнны Іаакім, а таксама інжынер І.Р.Пятроў (дарэчы, Ілля Радзівонавіч Пятроў, з’яўляўся старшынёй Слонімскага Прэабражэнскага брацтва), дырэктар гродзенскай

мужчынскай гімназіі А.Ф.Пігулеўскі, старшыня рады Сафійскага брацтва М.К.Стаяноўскі, К.С.Кемарскі, Флендорф, Акоўскі і інш.

Удзельніцы гуртка імкнуліся, як мага шырэй прыцягваць сваіх знаёмых і сваякоў да дабрачыннай дзейнасці. Асабліва паказальны ў гэтым плане прыклад сям’і Савіцкіх. Л.П.Савіцкая доўгі час узначальвала Жаночы дабрачынны гурток. Яе муж, генерал-маёр М.А.Савіцкі, з’яўляючыся членам Сафійскага брацтва, аказваў ёй усебаковую падтрымку, а дачка А.М.Савіцкая працавала настаўніцай брацкай нядзельнай жаночай школы. У гэтай жа школе настаўніцай працавала Н.Г.Чалапаева, а яе бацька – князь Г.П.Чалапаеў, быў членам Сафійскага брацтва, неаднаразова рабіў значныя ахвяраванні на карысць гуртка.

Да Каляд Гродзенская епархія рыхтавала для дзяцей з царкоўна-прыходскіх школ калядныя падарункі, брала ўдзел у правядзенні калядных “ялінак” у вучэльнях і гімназіях. Напрыклад, у 1901 г. адбылася такая “ялінка” ў брацкай жаночай нядзельнай школе ў Гродне. Савет Сафійскага брацтва выдзяліў на гэтую імпрэзу 25 руб., а 32 руб. ахвяравалі настаўніцы, “якія гарэлі жаданнем даць немагчымым дзецям магчымасць хоць адзін дзень пражыць у іншым становішчы, а не ў тым, што акаляе іх штодня” [3, С. 6 – 7]. Дзеці атрымалі гарбату, бутэрброды, а пасля падарункі. Такія ж самыя ялінкі праводзіліся і ў наступныя гады. Калядныя вечары і ялінкі праводзіліся і для царкоўна-прыходскіх школ.

Шмат дакументаў пра гэта ўтрымлівае Фонд 1 (Канцылярыя Гродзенскага губернатара) НГАБ у Гродна [4]. Гэтыя дакументы дазваляюць сцвярджаць, што як з пункту гледжання гендэрнага падыходу, так і сінергетычнага дзейнасць “Жаночага дабрачыннага гуртка” з’яўляецца доказам самаразвіцця сістэмы. Мужчыны, якія часта з’яўляліся ініцыятарамі стварэння брацтваў і дабрачынных гурткоў, перадавалі функцыі па іх кіраванню, а таксама ўсяму функцыянаванню жанчынам. І менавіта жанчыны рабілі дзейнасць гэтых гурткоў і арганізацый эфектыўнымі. “Жаночы дабрачынны гурток” змог згуртаваць вакол сябе і скаардынаваць працу цэлага шэрагу афіцыйных і грамадскіх дабрачынных арганізацый г.Гродна. Гэта дае магчымасць сцвярджаць, што гендерныя адносіны ў гродзенскай гарадской супольнасці XIX – пачатку XX ст. развіваліся ў бок сацыялізацыі жанчын і іх гатоўнасці браць на сябе як хрысціянскую дзейнасць, так і сацыяльную адказнасць. Падводзячы вынікі, неабходна адзначыць, што менавіта выкарыстанне сінергетычнага і гендэрнага падыходаў дазваляе больш глыбока даследаваць дзейнасць праваслаўных брацтваў г.Гродна як грамадскіх суполак, у якіх хрысціянскае насельніцтва магло рэалізаваць свае сацыяльныя функцыі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Архіў Гродзенскай Праваслаўнай епархіі. – Летопись Софийского собора.
2. Библия. – М, 2000.
3. Гродненские Епархиальные Ведомости. – 1901. – №1. – 07.01. – С. 6 –7.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне. – Фонд 1. Канцелярыя Гродзенскага губернатара.
5. Памятная книжка Гродненской губернии на 1891 г. – Издание Гродненского Губернского Статистического Комитета. – Гродна: Типография Губернского Правления. – 1890 г.
6. Памятная книжка Гродненской губернии на 1896 г. – Издание Гродненского Губернского Статистического Комитета. – Гродна: Типография Губернского Правления. – 1895 г.
7. Памятная книжка Гродненской губернии на 1900 г. – Издание Гродненского Губернского Статистического Комитета. – Гродна: Типография Губернского Правления. – 1889 г.
8. Памятная книжка Гродненской губернии на 1902 г. – Издание Гродненского Губернского Статистического Комитета. – Гродна: Типография Губернского Правления. – 1902 г.
9. Памятная книжка Гродненской губернии на 1903 г. – Издание Гродненского Губернского Статистического Комитета. – Гродна: Типография Губернского Правления. – 1903 г.
10. Памятная книжка Гродненской губернии на 1903 г. – Издание Гродненского Губернского Статистического Комитета. – Гродна: Типография Губернского Правления. – 1903 г.
11. Сидорцов, В.Н., Кандыба, И.А., Равченко, М.М. Беларусь в XX веке: нетрадиционное представление в истории / В.Н.Сидорцов, И.А. Кандыба, М.М.Равченко; под ред. В.Н. Сидорцова. – М.: МАКС Пресс, 2010. – 272 с.

Святлана Ўладзіміраўна Сілава, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы. Сфера навуковых зацікаўленняў – гісторыя Праваслаўнай Царквы ў Беларусі ў XX ст.

ПРАВАСЛАЎНЫЯ ПРЫХОДЫ ГОМЕЛЯ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ 1940-х – 1950-я гг.: ПРАБЛЕМЫ СТАТЫСТЫЧНАГА АНАЛІЗУ ПАВОДЛЕ ДАДЗЕННЫХ АФІЦЫЙНЫХ КРЫНІЦ

На основании проведенных архивных исследований отмечается повышение значения религиозного фактора в общественной жизни послевоенного Гомеля и дается анализ деятельности православных приходов города. Основное внимание уделено статистическим сведениям, содержащимся в документах фонда уполномоченного Совета по делам РПЦ, обозначены проблемы их научной интерпретации.

Другая палова 1940-х гадоў сталася для праваслаўных жыхароў Гомеля, як і для ўсяго насельніцтва Усходняй Беларусі, часам легалізацыі дзейнасці царкоўна-прыходскіх абшчын, адроджаных у перыяд нямецкай акупацыі. Новыя павевы ў пабудове дзяржаўна-канфесійных узаемаадносін у першыя пасляваенныя гады праяўляліся на фоне пэўнай лібералізацыі грамадскага жыцця і адыходзе ўладных структур ад выкарыстання рэпрэсій у якасці галоўнага аргумента ў дыскусіі з духавенствам і праваслаўнымі вернікамі.

Асноўнымі архіўнымі крыніцамі, якія дазваляюць прасачыць уплыў рэлігійных асяродкаў (у межах абранай праблематыкі – праваслаўных прыходаў горада Гомеля) на фарміраванне аблічча ўсходнебеларускага горада ў азначаны перыяд, з’яўляюцца афіцыйныя дакументы, складзеныя мясцовымі ўпаўнаважанымі Савета па справах Рускай праваслаўнай царквы пры СНК (з 1946 г. – пры Савеце міністраў) СССР.

Названыя крыніцы сканцэнтраваны галоўным чынам у фондах Гомельскіх архіваў:

- фонд 1354 «Упаўнаважаны па справах рэлігійных культаў пры СНК СССР па Гомельскай вобласці (1944–1965 гг.). Упаўнаважаны Савета па справах рэлігій пры СМ СССР па Гомельскай вобласці (1965–1991 гг.). Савет па справах рэлігій пры Гомельскім абласным Савеце народных дэпутатаў (1991–1997 гг.). Савет па справах рэлігій і нацыянальнасцей пры Гомельскім аблвыканкаме (з 1997 г.)»; фонд 3441 «Упаўнаважаны па справах РПЦ пры СМ СССР па Гомельскай вобласці (1947–1964 гг.)» Дзяржаўнага архіва Гомельскай вобласці (ДАГВ);
- фонд 144 «Гомельскі абласны камітэт КП Беларусіі» Дзяржаўнага архіва грамадскіх аб’яднанняў Гомельскай вобласці (ДАГАГВ).

Дакументы гэтых фондаў у асноўным уяўляюць сабой перапіску ўпаўнаважаных з Саветам і органамі савецкай улады, рэгістрацыйныя справы і ўліковыя карткі на зарэгістраваныя рэлігійныя абшчыны, планы работы, інфармацыйныя і статыстычныя справаздачы, даведкі, звесткі аб складзе органаў прыходскага самакіравання, спісы святароў і інш. Квартальныя, паўгадавыя і гадавыя справаздачы ўпаўнаважаных прадубліраваны таксама і ў фондах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (НАРБ), і Расійскага дзяржаўнага архіва найноўшай гісторыі (РДАНГ), так як яны складаліся ў 4-х экземлярах і прадстаўляліся ў Савет па справах РПЦ у Маскве, Упаўнаважанаму па БССР і ў Гомельскі аблвыканкам.

Дакументы афіцыйных архіўных фондаў з’яўляюцца асноўнай крыніцай інфармацыі па гісторыі ўзаемаадносін царквы і савецкай дзяржавы. Але, бяручы пад увагу, што яны складаліся дзяржаўнымі служачымі на падставе мэтанакіраванага, ідэалагічна выверанага адбору матэрыялаў, неабходна адзначыць, што звесткам, якія яны ўтрымліваюць, бракуе аб’ектыўнасці. Акрамя таго, патрэбныя дадзеныя збіраліся ўпаўнаважанымі спехам, бо кіраўніцтва абкамаў і аблвыканкамаў лічыла іх непасрэдную работу несур’ёзнай і ў перыяд вострага недахопу кадраў актыўна выкарыстоўвала ўпаўнаважаных для працы на іншых накірунках (часцей за ўсё на лесанарыхтоўках) [1, арк. 10–16]. Зыходзячы з вышэйсказанага, найбольш каштоўным у дакументах ўпаўнаважаных прадстаўляецца менавіта сабраны імі дастаткова шырокі пласт фактычнага матэрыялу (звесткі аб святарах, колькасці вернікаў, стане малітоўных будынкаў і інш.).

Праблемы ў апрацоўцы названых статыстычных дадзеных – а яны выяўляюцца ўжо пры першапачатковым азнаямленні з дакументамі фондаў – выкліканы не толькі іх тэндэнцыйнасцю і недакладнасцю, але і сегментарнасцю: ўпаўнаважаныя збіралі не агульную інфармацыю аб дзейнасці прыходаў, а толькі тыя звесткі, якія патрабаваў Савет. У 1947–1949 гг. усе звесткі афармлялі па даведзеным зверху формам №№ 1–5:

- форма № 1 – Звесткі аб колькасці рэлігійных кропак;
- форма № 2 – Звесткі аб складзе праваслаўнага духавенства;
- форма № 3 – Звесткі аб колькасці нядзеючых царкоўных будынкаў;
- форма № 4 – Звесткі аб праваслаўных малітоўных дамах, якія знаходзяцца ў грамадскіх і арандуемых у прыватных асоб будынках;
- форма № 5 – Звесткі аб прыёме наведвальнікаў і паступленні розных заяў і скаргаў на імя ўпаўнаважанага [2, арк. 8–12, 17–21; 3, арк. 6–9].

Падчас правядзення 27 студзеня 1948 г. нарады ўпаўнаважаных Савета па справах РПЦ пры аблвыканкамах БССР ім было нават асобна ўказана, што «составление сведений по всем пяти формам и анализ их в тексте отчета является важнейшей Вашей работой» [1, арк. 10].

Але ж асноўны недахоп названых вышэй формаў – групіроўка дадзеных ці па раёнах, без указання дакладных лічбаў па г. Гомелю (формы №№ 3 і 4) (напрыклад, у форме № 4 справаздачы за 1 квартал 1949 г. упаўнаважаны чамусьці асобна прывеў толькі лічбы па г. Рэчыце [2, арк. 12]), ці агулам па гарадах і сельскіх населеных пунктах вобласці (форма № 2), ці ўсяго па вобласці (формы №№ 1 і 5). Таму гэткае клішыраванасць падачы матэрыялу магла б спрасціць яго апрацоўку, але, наадварот, ускладняе, бо лічбы ў тэксце справаздачы і ў дадатках, прадстаўленых у выглядзе названых форм, істотна розныя. Блытаніну ў колькасці культавых будынкаў і прабелы ў дадзеных па святарах адзначаў і Упаўнаважаны па справах РПЦ па БССР, аналізуючы справаздачы мясцовых упаўнаважаных [1, арк. 12–13].

Неабходныя лічбы аб колькасці гомельскіх прыходаў, якім былі перададзены ў карыстанне тыпавыя царкоўныя будынкі, утрымліваюць толькі іх рэгістрацыйныя справы [4], але звестак аб арандуемых у прыватных асоб будынках па Гомелю няма. Так, з рэгістрацыйных спраў вядома, што ў 1945 г. у Гомелі былі зарэгістраваны Георгіеўская і Мікалаеўская (Палеская) царквы, а ў 1946 г. – Гомельскі сабор. Пры гэтым трэба адзначыць, што пасляваеннае аднаўленне Гомеля адбывалася на аснове генплана 1947 г., які прадугледжваў захаванне гістарычна склаўшайся сістэмы магістралей: лучавыя вуліцы Савецкая і праспект Леніна ўтваралі трохкутнік цэнтра з плошчамі Леніна, Прывакзальнай і Паўстання. Менавіта на двух з гэтых плошчаў (Леніна і Паўстання) знаходзіліся Гомельскі сабор і Георгіеўская царква, якія, такім чынам, з’яўляліся не толькі архітэктурнымі дамінантамі Гомеля, але і вузлавымі кропкамі цэнтральных вуліц горада, у межах якіх у пасляваенны час фарміравалася перыметральная забудова агульнагарадскога цэнтра. Такім чынам, месцазнаходжанне названых культавых будынкаў уплывала на ўмацаванне ў свядомасці гараджан прынцыпаў рэлігійнай талерантнасці, і гэты фактар стаў вызначальным пры вынясенні дзяржаўнымі ўладамі рашэнняў аб іх закрыцці з пачаткам пагаршэння дзяржаўна-царкоўных дачыненняў у 1948 г. (Георгіеўская царква) і ў перыяд новага наступу на рэлігію ў 1961 г. (Гомельскі сабор). Мікалаеўскай царкве, якая знаходзілася на ўскрайку горада, пашчасціла больш – яна дзейнічала за савецкім часам і не была зачыненая [4].

У першыя пасляваенныя гады гомельскія прыходы не толькі замацавалі за сабой культавыя будынкі на цэнтральных плошчах Гомеля, але і актыўна пачалі іх аднаўленне: дзякуючы руплівасці гомельскіх прыхаджан усе тры праваслаўныя царквы былі збольшага адрамантаваны ўжо ў першай палове 1940-х гг. Самая моцная праваслаўная суполка ў гэты час існавала пры Гомельскім саборы: у 1948 г., нягледзячы на пасляваенную нястачу і галечу, вернікі ахвяравалі на пазалоту крыжоў залатыя манеты (!) [5, арк. 28]; у трэцім квартале 1949 г. акуратна затынкавалі ў сценах выбаіны ад снарадаў, выправілі і

пафарбавалі дах, пабялілі звонку сцены і калоны [2, арк. 14]; у 1951 г. – «адмылі» жывапіс на сценах [5, арк. 28]; у 1953 г. – зрабілі значны ўнутрыцаркоўны рамонт [6, арк. 27]; у 1957–1958 гг. – нанова пафарбавалі дах, сцены звонку і падлогу, а таксама «некий живописец Бутко» распісаў усе сцены знутры сабора [7, арк. 12]. Гэты ж Буцько распісаў усе сцены і Мікалаеўскай царквы, «чего не было в ней в дореволюционное время» [7, арк. 12], а настояцель царквы І. Базылевіч у 1950-я гг. двойчы пафарбаваў усе сцены і столь, правеў цэнтральнае ацяпленне і адбудаваў трохярусны іканастас [8, арк. 49].

Зразумела, што гэтая актыўнасць клірыкаў і простых вернікаў сведчыла аб ўзмацненні рэлігійнага ўплыву на гараджан, і разглядалася ўладамі як безумоўная прычына для іх найхутчэйшага закрыцця.

Аб тым, што даходы гомельскіх прыходаў у той час складалі немалую суму, сведчыць і той факт, што ўсе праведзеныя ў другой палове 1940-х – 1950-я гг. рамонтныя работы фінансаваліся вернікамі. Увогуле Гомельскі сабор у пасляваенны перыяд з’яўляўся адным з буйнейшых храмаў у БССР [8, арк. 9–10], суадносна і даход яго быў вялікі – толькі за 1,5 месяцы 1957 г., калі падчас унутрыцаркоўнай барацьбы ён быў зачынены праціўнікамі Гомельскага благачыннага М.П. Крота, было згублена 20 тыс. руб. дахода [8, арк. 11]. У 1949–1950-я гг. даход Мікалаеўскай царквы быў 70–80 тыс. руб., у 1956 г. – 175 тыс. руб., а ў 1957 г. – 200 тыс. руб. [8, арк. 49]. Праўда, дакладнасць прыведзеных у афіцыйных паперах лічбаў вельмі сумніўная, бо бухгалтарскія дакументы ў прыходах у пасляваенны час складаліся не вельмі адукаванымі людзьмі з ліку вернікаў (казначэямі, абранымі на прыходскіх сходах) і дастаткова нехайна. Увогуле ўсім благачынным было прапанавана завесці шнуравыя кнігі для запісу даходаў пры кожнай царкве толькі паставай Св. Сінода № 3 ад 01 красавіка 1952 г. [9, арк. 202]. Але, нягледзячы на ўказанні царкоўных улад, прыходскія фінансавыя дакументы працягвалі складацца з парушэннямі, на што мясцовыя фінансавыя органы рэгулярна звярталі ўвагу не толькі ў 1950-я гг., але і ў 1965 г. [10, арк. 14–16]. Адзінае, што можна сцвярджаць дакладна, – даходнасць гомельскіх прыходаў штогод не змяншалася, а, наадварот, павялічвалася.

Лічбы аб колькасці святароў у Гомельскіх храмах зноў жа розняцца ў розных дакументах. Як адзначалася вышэй, інфармацыя аб колькасці святароў па Гомелі, іх адукацыйным узроўні, узроставым і сацыяльным складзе асобным абзацам у тэксце справаздачы ці асобнай графой у табліцы формы № 2 не вылучаліся. Такія звесткі, як правіла, падаваліся ўрывачна ў агульнай канве тэкставай часцы справаздачы, таму адпаведная выбарка можа лічыцца рэпрэзентатыўнай толькі пры ўмове іх дапаўнення дадзенымі з анкет святароў, якія запаўняліся апошнімі пры рэгістрацыі і метадычна падшываліся ўпаўнаважанымі ў справы прыходаў пры кожным перамяшчэнні духавенства [4].

Спроба абагульнення інфармацыі аб колькасці святароў па Гомелю была зроблена ўпаўнаважаным толькі ў справаздачы за 1954 г.: у саборы да 1950 г. быў адзін святар, потым – два, а з 1954 г. – тры; у Мікалаеўскай царкве да 1950 г. быў адзін, потым – два, з 1954 г. – два святара і рэгент [11, арк. 48]. Атрымоўваецца, што да 1950 г. у Гомелі служылі тры святара: да 1948 г. — па адному на кожны дзеючы храм, з 1949 г. – два ў саборы і адзін у Мікалаеўскай царкве (пасля закрыцця Георгіеўскай царквы іх колькасць часова знізілася на адну адзінку, але хутка аднавілася з прычыны закрыцця царквы ў Новабеліцы і прыпісання яе святара Білевіча да Гомельскага сабору [2, арк. 15]). З 1950 г. па 1953 г. у Гомелі было 4 святара: па два на кожны дзеючы храм, а ў 1954 г. – 5: тры ў саборы і два ў Мікалаеўскай царкве [11, арк. 48]. У 1955–1959 гг. захоўвалася такая ж колькасць святароў (5 чал.) па гомельскіх прыходах [8, арк. 10]. Адкуль упаўнаважаны ў справаздачы за 1951 г. вывеў лічбу «7» у дачыненні да колькасці гомельскіх святароў, сістэматызуючы звесткі аб іх даходах [5, арк. 23], застаецца толькі здагадвацца. Такую лічбу можна атрымаць, напрыклад, калі прыпісаць да святароў дыякана і рэгента сабора, а таксама слухача Мінскай духоўнай семінарыі, які праходзіў у другім квартале 1951 г. практыку ў Мікалаеўскай царкве [5, арк. 33].

Амаль усе прызначаныя архіепіскапам у Гомель святары былі маладога ці сярэдняга ўзросту (да 50 год), ураджэнцы Заходняй Беларусі, выхадцы з рабочых, служачых ці духавенства, адукаваныя, многія з іх скончылі багаслоўскі факультэт Варшаўскага ўніверсітэта (Базылевіч, Піневіч, Буката, Целякоўскі, Ненадкевіч і інш.). Усе святары-заходнікі актыўна праводзілі работу сярод вернікаў і вызначаліся высокімі маральнымі якасцямі [8, арк. 10, 18, 48, 60]. У дакладной аб дзейнасці духавенства ад 18 мая 1958 г. упаўнаважаны неперадузята адзначыў: «Всего с 1949 по 1957 год было прислано 40 священников, сейчас служат 16 молодых священников в области... Не установлено ни одного аморального факта такого, который бы компрометировал того или иного молодого священника» [8, арк. 59–60].

Добры кадравы склад гомельскага духавенства, як і якасная адбудова храмаў, павінны былі спрыяць павышэнню колькасці прыхаджан, але, як сведчаць дакументы упаўнаважаных, на публічны ўдзел у адпраўленні культаў адважваліся нямногія. На актыўнасць вернікаў найбольшы ўплыў працягвалі аказваць ўнутрыпалітычныя падзеі ў СССР, што праявілася ў зніжэнні колькасці наведвальнікаў храмаў у перыяд аднаўлення татальнага ціску з 1948 па 1953 гг., і рэзкім росце колькасці прыхаджан пасля смерці І.В. Сталіна. Асабліва выразна гэта прасочваецца па дакладных запісках упаўнаважаных аб правядзенні царкоўных святаў [3, арк. 11; 5, арк. 11–12; 6, арк. 32–35; і інш.]. Так, у 1949 г. у сабор на свята Хрышчэння прыйшлі сотні людзей, якія і ў будынак не памяшчаліся [2, арк. 1]; у 1950 г. – значна меней [3, арк. 11]; у 1951 г. – яшчэ меней, чым у папярэднія гады [5, арк. 11].

Але ўжо ў 1954 г. адбыўся новы ўздых: «в большие так называемые годовые и храмовые религиозные праздники... по-прежнему верующих было почти повсеместно полные церкви» [11, арк. 36]; у 1955 г. – на Хрышчэнне праводзіліся ажно тры службы: на першай было народу «полные церкви и коридоры», а як пачалі свяціць ваду, падышло яшчэ каля 300 чалавек і, як заўсёды (!), нібыта «обезумевшие» кінуліся браць святую ваду, а на другой і трэцяй службах вернікаў было ў 3 разы меней [11, арк. 71]. На Пасху ў тым жа 1955 г. у саборы было 7 тыс. вернікаў [11, арк. 89]. Але і з гэтым павелічэннем колькасць вернікаў, як і ў 1944–1945 гг., не перавышала 3–4 % ад агульнай колькасці гарадскога насельніцтва, якое вырасла ў перыяд з 1943 па 1959 гг. больш чым у 10 разоў: з 15 тыс. да 168 тыс. чал. [12, с. 14]. Акрамя таго, у сувязі з тым, што з мэтай скарачэння рэлігійных кропак па вобласці ў перыяд з 1949 па 1953 гг. былі зачынены амаль усе цэрквы ў наваколлі Гомеля, на царкоўных святых прысутнічала і шмат вернікаў з суседніх вёсак [2, арк. 2, 13; 7, арк. 59; 11, арк. 72]. Такім чынам масавасць наведванняў цэркваў дасягалася не за кошт павышэння агульнага ўзроўню рэлігійнасці гарадскога насельніцтва, а за кошт яго натуральнага росту і канцэнтрацыі ў горадзе як рэлігійным цэнтрам вернікаў з бліжэйшых (у радыусе 7–8 км) населеных пунктаў.

Сацыяльны і полаўзроставы склад вернікаў таксама некалькі гадоўся: калі ў канцы 1940-х – пачатку 1950-х гэта былі ў асноўным жанчыны сталага веку і прыкладна 10 % мужчын такога ж узросту [2, арк. 2; 5, арк. 12; 6, арк. 27], то ў другой палове 1950-х гг. на святых ужо шмат «работниц» сяродняга ўзросту, падлеткаў і моладзі, а таксама ходзяць у храм на службы і мужчыны розных ўзростаў, у тым ліку дэмабілізаваныя салдаты і чыгуначнікі «в своих черных шинелях» [6, арк. 47; 7, арк. 13, 15, 21, 59; 8, арк. 38, 57; 11, арк. 89].

Уведзеныя такім чынам у поле навуковай аналітыкі афіцыйныя крыніцы даюць магчымасць сцвярджаць, што два гомельскія прыходы ў першыя пасляваенныя гады значна ўмацаваліся кадрава і арганізацыйна, колькасць іх прыхаджан павялічылася больш чым у дзесяць разоў, на што істотным чынам паўплывалі імклівы рост гарадскога насельніцтва і неабдуманых захадаў ўлад па рэалізацыі дзяржаўнага курса на скарачэнне колькасці дробных прыходаў. Але стагатычнымі дадзенымі, прыведзенымі ў гэтых крыніцах, асабліва тымі, якія датычацца колькасці вернікаў, іх складу і вялічыні царкоўнага прыбытку, апераваць як дакладнымі звесткамі нельга, бо хібнасць у гэтым выпадку будзе складаць прыкладна ад 30 % і болей. Навуковая рэканструкцыя царкоўна-прыходскага жыцця Гомеля ў другой палове 1940-х – 1950-я гг. можа грунтавацца на дадзеных такога кшталту толькі з улікам абмежаванасці іх выкарыстання і пры ўмове іх дапаўнення дадзенымі іншых крыніц.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). Фонд 951. – Воп. 1. – Спр. 13. Загады і пратаколы пасяджэнняў Савета, пратаколы нарад з ўпаўнаважанымі Савета і пастановы мясцовых органаў дзяржаўнай улады за 1948 г.
2. Дзяржаўны архіў грамадскіх аб’яднанняў Гомельскай вобласці (далей – ДАГАГВ). Фонд 144. – Воп. 60. – Спр. 8. Інфармацыйныя справаздачы аб рабоце ўпаўнаважанага Савета па справах РПЦ пры СМ СССР па Гомельскай вобласці за 1949 г.
3. ДАГАГВ. Фонд 144. – Воп. 34. – Спр. 47. Перапіска ўпаўнаважанага Савета па справах РПЦ пры СМ СССР па Гомельскай вобласці на 01.01.1950 г.
4. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (далей – ДАГВ). 1. Фонд 3441. – Воп. 3. – Спр. 2. Рэгістрацыйная справа Гомельскай Георгіеўскай царквы. 2. Фонд 3441. – Воп. 3. – Спр. 33. Рэгістрацыйная справа Гомельскага сабора Пятра і Паўла. 3. Фонд 1354. – Воп. 5. – Спр. 5. Рэгістрацыйная справа Гомельскай Мікалаеўскай царквы.
5. ДАГАГВ. Фонд 144. – Воп. 42. – Спр. 70. Справаздачы ўпаўнаважанага Савета па справах РПЦ пры СМ СССР па Гомельскай вобласці за 1951 г.
6. ДАГАГВ. Фонд 144. – Воп. 61. – Спр. 73. Справаздачы, докладныя запіскі, спецпаведамленні ўпаўнаважанага Савета па справах РПЦ пры СМ СССР па Гомельскай вобласці за 1954 г.
7. ДАГАГВ. Фонд 144. – Воп. 60. – Спр. 306. Справаздачы, інфармацыі аб рабоце ўпаўнаважанага Савета па справах РПЦ пры СМ СССР па Гомельскай вобласці за 1959 г.
8. ДАГАГВ. Фонд 144. – Воп. 60. – Спр. 250. Справаздачы, інфармацыі, дакладныя запіскі аб рабоце ўпаўнаважанага Савета па справах РПЦ пры СМ СССР па Гомельскай вобласці за 1958 г.
9. НАРБ. Фонд 951. – Воп. 1. – Спр. 34. Перапіска з Саветам па справах РПЦ, з упраўленнем справамі СМ СССР, аблвыканкамі і інш. аб рабоце царквы за 1952 г.
10. НАРБ. Фонд 951. – Воп. 3. – Спр. 73. Перапіска з Саветам па справах РПЦ, з епархіяльным упраўленнем справа і інш. установамі аб дзейнасці царквы за 1965 г.
11. ДАГАГВ. Фонд 144. – Воп. 60. – Спр. 119. Інфармацыйныя справаздачы аб рабоце ўпаўнаважанага Савета па справах РПЦ пры СМ СССР па Гомельскай вобласці за 1955 г.
12. Гомель: энцыкл. справ. / Беларус. Сов. Энцикл.; Редкол.: И.П. Шамякин (гл. ред.) и др. – Мн.: БелСЭ, 1990. – 527 с.

Кацярына Віктараўна Саўчык, старэйшы выкладчык кафедры правазнаўства Гомельскага філіяла УА Федэрацыі прафсаюзаў Беларусі «Міжнародны інстытут працоўных і сацыяльных адносін», суіскальнік БДУ (нав. кір. – канд. гіст. навук, дацэнт В.А.Цяглова). У 2004 г. закончыла ГДУ імя Ф.Скарыны. Даследуе праблемы дзяржаўна-канфесійных узаемаадносін у савецкі час.

МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЕВРЕЙСКОГО МЕСТЕЧКА В БЕЛАРУСИ

В статье рассматривается стратегия изучения еврейских местечек в Беларуси в период 20-х – 30-х годов XX в., которая базируется на комплексе специальных исторических методов, методов других гуманитарных дисциплин, которые взаимосвязаны и взаимообусловлены общелогическими методами построения исследования. Метод моделирования на основе полученных культурно-исторических данных позволяет предположить ход развития еврейских местечек и их роль в жизнедеятельности в различных государствах.

При выборе методов и концептуальных подходов для анализа процессов, происходящих в местечке в период 20-х – 30-х годов XX в., исследователь сталкивается с рядом методологических трудностей.

Весьма важную методологическую проблему отмечает А. Львов: «Изучение культуры какой-либо группы евреев, не может обойтись без вопроса: «А является ли эта культура еврейской?» В иудаике этот вопрос предшествует или даже подменяет собой изучение конкретной культуры, определяя тем самым различие между исследованиями евреев (study of Jews) и еврейскими исследованиями (Jewish studies, иудаика)» [1]. Последние, сохраняя мультидисциплинарность, традиционно ориентированы на изучение еврейских текстов и/или истории. Изучающие евреев другими способами – в социальных и гуманитарных науках – остаются, как правило, на периферии соответствующих дисциплин и вне рамок Jewish studies [2, p. 450]. Традиционные для иудаики подходы – текстуальный анализ, изучение истории общественных движений и организаций – дают довольно однобокое представление о советских евреях и практически никакого об их массовой культуре. Без применения антропологических методов невозможно говорить о культуре местечка (штетла) и тем более решать вопрос о ее отношении к еврейской культуре».

Наиболее междисциплинарной, интегративной наукой среди других гуманитарных наук является культурология, и мы считаем необходимым исследовать еврейское местечко Беларуси с культурологической точки зрения, т. к. это может помочь созданию реальной картины жизни людей в прошлом, вместо идеальной схемы.

Анализ процессов, происходящих в местечках Беларуси в 20-е – 30-е года XX в., основывается на принципах, категориях и методах историческо-

го познания. Для получения выводов исследования необходимо исходить из принципов объективности и историзма, единства логического и исторического подходов, в том числе из аксиологического подхода к исследованию.

Научное исследование трансформации повседневной еврейской культуры в местечках Беларуси в данный период может быть осуществлено на основе логического и исторического подходов, которые предусматривают рассмотрение генезиса, развития, перспектив дальнейшей деятельности еврейского населения как явления закономерного. Сущность взаимодействия исторического и логического проявляется в соотношении объективного исторического развития еврейских местечек как следствия сложившейся политической и социальной систем и отражения принципов и закономерностей их функционирования в Беларуси в период 20 – 30-х годов XX века.

Объективность исследования должна базироваться на принципах всеобщности, развития и единства происходящих культурных процессов с историческими, социальными, политическими, национальными, международными и другими. Объективность раскрывается и в том, что существование еврейских местечек является итогом естественной эволюции советского общества и государства. Культурологическое исследование, воспроизводящее фактическое развертывание жизнедеятельности еврейского населения во взаимодействии с белорусским, является первичным по отношению к логическому анализу. Логическое дополняется конкретными фактами исторического значения существования еврейских поселений в республике. Вследствие чего, исторические методы являются своеобразными формами конкретно-исторического анализа развития и жизнедеятельности еврейских местечек в их хронологической последовательности, а логические методы представляют собой форму теоретического анализа объективных закономерностей такого развития.

Благодаря принципу историзма, можно осуществить своеобразную реконструкцию процессов развития и функционирования еврейских местечек в период 20 – 30-х годов XXв. История их становления и культурное развитие изображены в конкретно-исторической обусловленности, во взаимосвязях и взаимодетерминациях, в процессах межкультурной и межличностной коммуникациях.

Аксиологический подход обусловлен принципами объективности и историзма, сущность которого раскрывается при рассмотрении историографии проблемы. В результате выявляются положительные аспекты в предшествующих исследованиях, а также обозначаются вопросы, нуждающиеся в комплексном культурологическом научном изучении. Аксиологический подход способствует правильному анализу трансформации повседневной еврейской культуры в местечках Беларуси и позволяет избежать субъективных, односторонних оценок. Отбор многочисленных и разнообразных исторических фактов основывается на принципах объективности и историзма.

Историко-генетический метод представляет собой аналитическую работу, которая представляется в виде описания. Сущность данного метода раскрывается выявлением своеобразной биографии еврейских местечек Беларуси в указанный период, который можно рассмотреть в динамике, а также определить основные причины возникновения и закономерности развития данного факта. Особое значение отводится описанию конкретных исторических событий, предпосылок и условий, на основе которых стало возможным существование еврейской жизни на территории Беларуси.

Историко-генетический метод применяется в единстве с историко-компаративным методом. Последний сконцентрирован на выявлении закономерностей и особенностей возникновения и функционирования «диаспорального анклава» в полиэтнической культуре.

Применение психоисторического подхода в исследовании позволяет выявить основные социокультурные особенности жизнедеятельности еврейских местечек Беларуси. Методы данного подхода являются актуальными для анализа психологических факторов, потребностей, интересов, побуждений и мотивации различных социальных объединений, групп.

Необходимо отметить явную значимость историко-системного метода, раскрывающегося в функциональной взаимосвязи исторических событий и культурных явлений между собой. Структурный и функциональный анализ требует изучения внутренней жизнедеятельности местечек как определенной исторической реальности, обладающей признаками качественно целостной системы, взаимосвязанной и взаимообусловленной с социальной, культурной, экономической и иными системами. Системный метод демонстрирует, каким образом потребности людей и социальных объединений на эмоционально-стихийном уровне трансформируются в осознанные социально-культурные требования и реализуются на практике.

Институциональный метод акцентирует внимание на взаимодействии между государством как основным институтом власти и общественными еврейскими объединениями, организациями, а также на нормах, правилах, регулирующих их деятельность.

Следует отметить, что стратегия изучения еврейских местечек в Беларуси в период 20-х – 30-х годов XX в. базируется на комплексе специальных исторических методов, методов иных гуманитарных дисциплин, которые взаимосвязаны и взаимообусловлены общелогическими методами построения исследования: анализ и синтез, индукция и дедукция, аналогия и сравнение, моделирование и обобщение. Метод моделирования на основе культурно-исторических данных позволяет предположить ход развития еврейских местечек и их роль в жизнедеятельности в различных государствах.

Объективность исследования должна обосновываться обстоятельным анализом широкого спектра материалов – социологических исследований,

архивных документов, свидетельств и воспоминаний, материалов периодической печати.

Мы полагаем, что исследование мемуаров (как и в принципе личностных нарративов) – наиболее продуктивный путь. Несмотря на их личный характер и определенную меру субъективности, они являются ценным источником сведений по истории и культуре любого исторического периода. В этом вопросе мы руководствуемся точкой зрения М. Вебера, утверждавшего ценность субъективных факторов исследования: «Между историческим интересом к семейной хронике и интересом к развитию самых важных явлений культуры, в одинаковой степени общих для нации или всего человечества на протяжении целых эпох и вплоть до наших дней, проходит бесконечная градация значений, степени которых по-разному чередуются для каждого из нас» [3]. Нам также близки установки представителей Школы Анналов, настаивающих на понимании истории не как результата действий выдающихся личностей, а как перманентного процесса повседневных взаимодействий рядовых людей. Представляется особенно существенным, что при анализе воспоминаний мы можем выявить большое количество повторяющихся моментов, которые позволяют нам делать обобщения и конкретные выводы. В концептуальном отношении судьба еврейских общин Беларуси рассматривается через изучение судеб конкретных еврейских семей, а также отдельных личностей, по которым можно проследить все перипетии истории белорусских евреев.

Важно не оставаться в рамках традиционной парадигмы при изложении еврейской истории, согласно которой евреи – преимущественно жертвы истории (политики властей, жертвы погромов, и т. д.). Необходимо начать применять более взвешенные оценки роли евреев в истории.

Список литературы

1. Штетл, XXI век: Полевые исследования // Сост. В. А. Дымшиц, А. Л. Львов, А. В. Соколова – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 292 с. + [24 с.] ил. (Studia Ethnologica; Вып. 5).
2. Kirshenblatt-Gimblett 2005 – Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. The Corporeal Turn // Jewish Quarterly Review. – 2005. – Vol. 95. – No. 3. – P. 447 – 461.
3. Вебер, М. «Объективность» познания в области социальных наук и социальной политики. / М. Вебер // Культурология. XX век: Антология; сост. Л. А. Мостова. – М.: Юрист, 1995. – С. 557 – 603.

Вероника Леонидовна Русакова, культуролог, исследователь, преподаватель кафедры менеджмента БГУКИ, сфера научных интересов: международные отношения, история и культура Беларуси, иудаика, библеистика.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И СОХРАНЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТА МЕСТЕЧКА ГОЛЬШАНЫ

В статье рассмотрены подходы к исследованию и сохранению историко-культурного наследия в деревне Гольшаны Ошмянского района Гродненской области. Отмечаются возможные направления дальнейшей исследовательской деятельности, освещается концепция экспонирования историко-культурной ценности XVII века – «Руины бывшего замка Сапег с фрагментами оборонительных сооружений».

Представление об универсальных ценностях, подлежащих сохранению для будущих поколений, с течением времени видоизменяется, становясь всё более обширным и многогранным. По-прежнему актуальной задачей остаётся сохранение памятников архитектуры, которые, как часть культурного ландшафта поселений, не могут рассматриваться вне связи с природным окружением. Основные определения, принципы и указания, касающиеся охраны культурного ландшафта, содержатся в ряде международных хартий и документов. В 1992 году ЮНЕСКО принято Руководство по выполнению «Конвенции об охране Всемирного наследия», определяющее культурный ландшафт как результат взаимодействия природы и человека, представляющий универсальную ценность с исторической, эстетической, этнологической и антропологической точки зрения [1].

Тип поселения во многом определяет вид культурного ландшафта, так при упоминании деревни, местечка или города возникает ряд устойчивых образных ассоциаций. Культурный ландшафт местечка формируют поля, леса, реки, архитектура, отражающая традиционный уклад жизни, храмы, торговые площади, усадьбы, замки и дворцово-парковые ансамбли. Как правило, соотношение антропогенных и природных составляющих в местечках сохраняется гармоничным, поэтому этот тип поселений представляет особый интерес для изучения, сохранения и использования исторического культурного ландшафта. Ярким примером белорусского местечка, в котором сохранилась ренессансная архитектурно-планировочная структура [2, с.140], органично вписанная в природный ландшафт, являются Гольшаны. История возникновения и развития этого поселения не-

разрывно связана с историей Гольшанского замка. Известно впечатляющее определение: «...Современники считали Гольшанский замок самым выдающимся и красивым в Беларуси и Литве» [4, с.189] – это весомая причина, чтобы сохранить культурный ландшафт Гольшан.

Гольшанский замок внесён в Государственный список историко-культурных ценностей Республики Беларусь. Название материальной недвижимой историко-культурной ценности определено как «Руины былого замка Сапегаў з фрагментамі абарончых збудаванняў».

Таблица 1 – «Матэрыяльныя нерухомыя гісторыка-культурныя каштоўнасці Рэспублікі Беларусь (незалежна ад паходжання). Гальшанскі замак». [3, с.339]

Шыфр	Назва каштоўнасці	Датаванне каштоўнасці	Месца знаходжанне каштоўнасці	Катэгорыя каштоўнасці	Дата і нумар пратакола пасяджэння Навукова-метадычнай рады	Дата і нумар пастановы Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь
412Г000064	Руіны былога замка Сапегаў з фрагментамі абарончых збудаванняў	XVI–XVII стагоддзі, XVIII–XX стагоддзі	в. Гальшаны	2	28.02.2002 № 71	14.05.2007 № 578

Здесь же даётся следующее развёрнутое описание руин бывшего замка Сапег: «Паселішча Гальшаны з драўляным замкам, вядомае па летапісах з XIII ст., узнікла на высокай самароднай гары па-над р. Карабель, на паўночны ўсход ад мястэчка Гальшаны. Князі Гальшанскія валодалі замкам да 1525 г., а потым, пасля шлюбу князеўны Алены Гальшанскай з Паўлам Сапегам, ён перайшоў у валоданне Сапегаў. Пры Сапегу рэзідэнцыю перанеслі на бераг р. Луста (Жыганка). Гальшанскі мураваны замак узведзены ў 1-й палове XVII ст.(...)» [3, с.339]. Исходя из описания, комплекс «средневековое городище с деревянным замком – поселение Гольшаны – руины каменного замка» представляется некой целостностью, дающей более полное и объективное представление об объекте сохранения. Определение территории объекта сохранения в столь широких границах даёт ряд планировочных преимуществ: интеграция всех составляющих комплекса, логичные планировочные связи всех достоприме-

чательных мест, памятников архитектуры, культурных объектов, ценных природных территорий и сельской застройки в туристической инфраструктуре [5]. Такое образование позволяет создать у посетителя образ Гольшан, поскольку то, что сохранилось непосредственно от каменного замка, хоть и производит впечатление, но, к сожалению, не позволяет в полной мере осознать, что представлял собой замок в Гольшанах. В таких условиях объект сохранения – культурный ландшафт – позволяет максимально раскрыть ценность историко-культурного наследия Гольшан. Составление объективного описания и формальной оценки Гольшанского замка как объекта сохранения – одно из приоритетных направлений в проекте исследования и сохранения территории культурного ландшафта местечка Гольшаны. При этом наибольшие сложности вызывает выявление нематериальных факторов, влияющих на взаимосвязь составляющих, и ценность материального недвижимого историко-культурного наследия в целом.

В мировой практике в области охраны историко-культурного наследия результаты научных исследований служат основанием для принятия любых проектных решений. В XX веке проводилось достаточно много исследований, касающихся замка в Гольшанах, результаты которых опубликованы [6]. Общая картина состояния изученности объекта подведена в статье руководившего комплексной архитектурно-археологической экспедицией Д.С. Бубновского: «Нягледзячы на пэўныя знаходкі і адкрыцці, зробленыя ў выніку экспедыцыі, больш-менш стройную гіпотэзу аб стварэнні і перабудовах помніка скласці цяжка. Напрыклад, сягоння канчаткова не вызначаны хаця б адзін фрагмент пабудовы, які можна лічыць першапачатковым. Не зусім выразна вызначаецца нават дата стварэння комплексу. Дагэтуль бытвала думка, што замак пабудаваны пры Паўле Стэфане Сапегу ў пачатку XVII ст. Было гэта новае будаўніцтва ці значная перабудова ўжо існаваўшага, больш сціплага комплексу? Пытанне патрабуе свайго высвятлення» [7, с.122–125.].

В условиях, когда существующие документальные письменные и иконографические источники носят фрагментарный характер, проект по воссозданию даже отдельных частей замка не имеет научного обоснования. Восполнение пробелов в существующей научно-исследовательской базе – это ещё одно важное направление исследовательской и проектной деятельности по охране территории культурного ландшафта местечка Гольшаны. Планировать исследовательскую деятельность следует, опираясь на результаты уже проведенных исследований и анализ текущего состояния объекта. Планирование ставит своей целью выявление всех уникальных свойств объекта сохранения для предотвращения негативного воздействия в ходе проведения реставрационных работ, а также создание необходимой базы знаний для обеспечения устойчивого развития поселения. Исходя из об-

щей картины изученности объекта, целесообразным представляется проведение следующих исследований:

1. Историко-культурные исследования:
 - Продолжение историко-архивных исследований, прежде всего, в архивах за пределами Беларуси.
 - Проведение археологических исследований до получения максимально полной картины культурного ландшафта.
 - Натурные обследования историко-культурных ценностей, внесённых в Государственный список, и инвентаризация объектов, которые могут претендовать на внесение в Государственный список.
2. Научно-природные исследования:
 - Анализ экосистемы территории культурного ландшафта.
 - Определение пространственной локализации и взаимосвязи с культурным наследием природных объектов.
 - Проведение экологической экспертизы.

Природное окружение с системой искусственных прудов составляет с замком единый композиционный замысел. С другой стороны, необходимость параллельного проведения историко-культурных и научно-природных исследований обусловлена тем, что целостность пейзажей местечка достигается за счёт единства культурного и природного наследия, именно в таком виде эти территории запечатлели и иллюстрируют значимый этап нашей истории.

В 2008 г. рабочей группой под руководством И.Е.Раханского была разработана концепция экспонирования недвижимой историко-культурной ценности XVII века – «Руины бывшего замка Сапег с фрагментами оборонительных сооружений» в дер. Гольшаны, Ошмянского района, Гродненской области. Концепция разрабатывалась, как научно-исследовательская работа, и оформлялась с учетом требований межгосударственного стандарта (ГОСТ 7.32-2001) [5]. В работе образ Гольшанского замка воссоздаётся художественными средствами, руины представляются ценностью как они есть, сохраняются и включаются в маршрут экспонирования, который начинается со средневекового городища, а затем пролегает по живописным окрестностям и центральным улицам Гольшан. Гора средневекового городища экспонируется как истоки Гольшан и точка отсчёта Гольшанского замка, с неё открывается вид на руины замка Сапег. К руинам каменного замка посетитель подходит, уже сформировав образ поселения, и замок представляется в ином свете, поскольку среда культурного ландшафта придаёт памятнику старины дополнительный смысл.

Культурный ландшафт местечек хранит своеобразный колорит Беларуси. Развитие регулируемого культурного и экотуризма в регионах

может стать одним из способов сохранения наследия местечек и возрождения определённых проявлений традиционного образа жизни. Составление объективного описания, определение границ и сущностных взаимосвязей историко-культурных ценностей при правильном планировании и проведении необходимых исследований, может лечь в основу детальной разработки подходов к сохранению культурного ландшафта Гольшан. Особенно ценный потенциал местечка заключается в том, что Гольшаны имеют шансы стать территорией живой традиционной культуры, в полной мере сохраняющей культурное и природное наследие.

Список литературы:

1. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. – UNESCO. WHC-99/2. 1999
2. Лакотка, А. І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры / А. І. Лакотка – Мн.: Ураджай, 1999. – С. 140
3. Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь / склад. В.Я. Абрамскі, І.М. Чарняўскі, Ю.А. Барысюк. – Мінск : БЕЛТА, 2009. – С. 339
4. Ткачев, М.А. Замки Белоруссии / М.А. Ткачев — Изд. 2-е. — Мн.: Полымя, 1987. – С. 189.
5. Концепция экспонирования «Гольшанского Замка» / Вардеванян П. Г., Дорошкевич Н. В., Раханский И. Е. – Минск, 2008.
6. Боровой, Р.В. Замок в Гольшанах. Архитектурно-археологические исследования и иконографические источники / Р.В. Боровой // Архитектура и строительство – 2009. – №3 (202) – Режим доступа: <http://ais.by/story/2082>. – Дата доступа: 17.09.2011.; Боровой, Р.В. Замок в Гольшанах: Письменные источники и проблема поиска архитектурных аналогов / Р.В. Боровой // Архитектура и строительство – 2009. – №4 (203) – Режим доступа: <http://ais.by/story/2432>. – Дата доступа: 17.09.2011.
7. Бубноўскі, Д.С. Архітэктурныя даследаванні Гальшанскага замка / Д.С. Бубноўскі // Помнікі культуры. Новыя адкрыцці. – Мн., 1985. – С. 125.
8. Соркіна, І. Мясцічкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / І. Соркіна – Вільня: ЕГУ, 2010. – 488 с.
9. Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. – UNESCO, 1972.

Екатерина Владимировна Матвеева, окончила архитектурный факультет Белорусского Национального технического университета, с 2006 г. – архитектор ОАО «Проектреставрация». Магистрант кафедры «Теория и история архитектуры» АФ, БНТУ (научный руководитель – В.Ф. Морозов, доктор архитектуры, доцент). Сфера интересов: реставрация памятников архитектуры, охрана культурного наследия.

II. КРЫНІЦЫ

УДК 94(476)

СЯРГЕЙ СТРЭНКОЎСКИ (МІНСК)

ПРЫВІЛЕІ АДНОЛЬКАВАГА ЗМЕСТУ НА САМАКІРАВАННЕ ГАРАДАМ БЕЛАРУСІ XVI – XVII СТАГОДДЗЯЎ

На основе анализа грамот на магдебургское право городским поселениям ВКЛ сделаны выводы о существовании привилег с практически идентичным формуляром, относящихся к правлению Сигизмунда Августа, Стефана Батория, Сигизмунда и Владислава Вазов. Установлено, что первоосновой для этого формуляра является фундаментальный привилей Крынкам, большинство положений которого заимствованы из грамоты Кнышину.

Паколькі самакіраванне з’яўляецца неад’емным бокам гарадскога жыцця, то гісторыкі ніколі не пакідалі яго па-за ўвагай. Самакіраванне гарадоў ВКЛ – не выключэнне. Разглядаючы прывілеі гарадам ВКЛ на магдэбургскае права, навукоўцы, як правіла, акцэнтавалі ўвагу на адрозненнях фармуляраў гэтых прывілеяў у розных гарадскіх паселішчах. Так, ужо ў працах В. Б. Антановіча сцвярджалася, што нельга знайсці «двух гарадоў..., у якіх устрой, які быццам бы засноўваўся на магдэбургскім праве, быў бы падобным у падрабязнасцях адзін аднаму» [1]. Сучасны беларускі гісторык права Н. У. Місарэвіч робіць выснову аб адсутнасці адзінага ўзору прывілеяў на магдэбургскае права [2, с.158 – 167]. М. У. Сільчанка таксама звяртае ўвагу на тое, што магдэбургскае права ў гарадах Беларусі не ўяўляла сабою «адзінай, універсальнай для ўсёй дзяржавы сістэмы норм права», але пры гэтым заўважае, што ў розных гарадскіх паселішчах былі «агульныя моманты ў арганізацыі самакіравання, агульныя свабоды і вольнасці» [3, с. 8 – 10]. С. М. Ходзін таксама лічыць, што ў прывілеі ўваходзілі агульныя, характэрныя для шмат якіх гарадоў нормы, а таксама нормы, якімі рэгламентаваліся павіннасці і якія былі рознымі для розных гарадоў [4, с.24 – 25].

Даследуючы прывілеі гарадам Беларусі на магдэбургскае і хэлмінскае права, мы якраз і звярнулі ўвагу на гэтыя агульныя моманты і нормы, паставіўшы перад сабой задачу высветліць, ці быў у ВКЛ прывілей-узор, які выкарыстоўваўся для падрыхтоўкі грамат гарадскім паселішчам. Намі была

прааналізавана значная колькасць прывілеяў гарадскім паселішчам ВКЛ на нямецкае права [5]. Змест і пабудова фармуляраў некаторых з іх дазваляе гаварыць аб тым, што цэлы шэраг гарадоў і мястэчак меў не толькі падобныя, але практычна ідэнтычныя па зместу граматы на самакіраванне. Розніца ў іх па большай частцы толькі ў граматычных формах асобных слоў ці розных моўных канструкцыях аднаго зместу.

У аснову дадзеных вывадаў намі пакладзена параўнанне прывілеяў Крынкам (22.11.1569) [6, арк. 53адв. – 55адв.], Мерачы (07.12.1569) [7, арк. 375адв. – 379], Віштынцу (08.09.1570) [8, арк. 28 – 30] Жыгімонта Аўгуста; Новаму Двару ў Гродзенскім павеце (12.08.1578) [9, арк. 408адв. – 412], Вялюне (28.05.1580) [10, арк. 87адв. – 91], Ліпску (08.12.1580) [7, арк. 57– 59адв.], Пінску (12.01.1581) [11, с.261 – 264] Стэфана Баторыя; Лідзе (17.09.1590) [12, арк. 159адв. – 162адв.], Новай Волі (15.06.1593) [13, арк. 419адв. – 421адв.], Лаздзе (17.05.1597) [14, с.40– 44] Жыгімонта Вазы; Семне (Сімне) (15.04.1636) [15, арк. 584 – 588] Уладзіслава Вазы. Частка з іх дадзена на старабеларускай, частка – на тагачаснай польскай мове.

Фармуляр кожнай з пералічаных грамат складаецца з аднолькавых частак, якія практычна даслоўна прыводзяць адныя і тыя ж палажэнні.

Так, першая частка (інскрыпцыя і арэнга) утрымлівае абаснаванне падавання прывілея: «Oznaymuiemy them listem naszym wszem wobec i kazdemu zosobna ninieyszem i napotem będącem, komu by tego wiedziec potrzeba byla, yz my chcąc ku lepszemu pożytku i porządku poddanych naszych, mieszczan y obywatelow miasta naszego N. przywiesc, a izeby tez w takim porządku pożytki y dochody skarbu naszego rozmnozone byli» ці «Oznajmuyem сим нашым листом всим wobec и каждому зособна, нынешним и напотом будущим, кому б того ведати потреба была, иж бы хотячи ку лепшому пожитку и порадку подданных наших мещан и обывателей места нашего Н. привести, а иж бы теж в таковом порадку пожитки и доходы skarбу нашого rozmножены были» (тут і далей тэкст лацініцай цытуецца па прывілею Крынак, кірыліцай – па прывілею Мерачы).

Наступныя часткі (дыспазіцыя) ўтрымліваюць канкрэтныя вольнасці і свабоды, якія былі нададзены гарадскому паселішчу. Першая з іх – «prawo niemieckie, ktore Maydemburskiem nazwane iest, dawamy y pozwalamy tem naszym listem na wieczne czasy» («право немецкое, которое майдеборским названо есть, даем и позволяем тым листом на часы вечные»). Не меней важным з’яўляецца запіс аб наданні гарадам гербаў, як нагляднага ўвасаблення іх самастойнасці: «ku ktoremu prawu z ozdobą i pomnozeniem ich pieczęć miejską (аніканне герба) naznaczamy y podaiemy y w tem ze liscie naszym, wszystkim obywatelom ... od nas danem, takową pieczęć y herb na swiactwo iasnieysze wyrazisciesmy (назва герба) rozkazali» («ку которо-

му праву з оздобою и помноженем их печать местскую (апісанне герба) назначаем и подаем и в том же листе нашем всим обывателем ... од нас данным таковую печать герб на свидетельство яснейшее вымалевати есмо ро-сказали»).

Затым ідуць палажэнні аб вызваленні мяшчан ад іншых правоў і ўлады службовых асоб дзяржавы: «wyzwalając tych poddanych naszych miasta przerzeczonego od wszelkich praw ziemskich litewskich y zwyczajow pospolitych, ktore prawo maydemburskie zatrudniac zwykli» («вызвільваючы тых подданных наших мешчан места пререченого от всяких прав земских литовских и звычайов посполитых, которые право майдебургское затрудняти zwyкли»); «wyimując tez obywatele tego miasta i przedmieszczaży teraznieysze y napotym będące tem listem naszym na czasy wieczne od wszelkich zwierzchnosci y władzy wszystkich y kazdego zosobna W(ielkiego) o X(ęstw)a L(itieskiego) woiewod, casztelanow, starost, dzierzawcow, sędziow, podsędkow i wszelakich urzędnikow i namiestnikow ich» («выімуючы теж обывателей того места и передмещан теперешних и напоюм будущих тым листом нашим на вечные часы от всякое зверхности и владности всих и кожного зособна Великого Князства Литовского воевод, каштелянов, старост, державец, судей, подсудков и всяких урядников и наместников их»). Далей ідзе ўдакладненне судовых імунітэтаў гараджан: «tak iz przed nimi albo ktorem kolwiek z nich zosobna o rzeczy tak wielkie iako y maley, ktore kolwiek występki stac albo odpowiadac y dla niestania y przykazania ktorego kolwiek prawnego zadnych win placic nie będą powinni» («так иж перед ними альбо которыми кольвек з них зособна о речы так великие, яко и малые и о которые кольвек выступки ку праву становитисе и отказовати, а для не-станя и приказанья которого бы кольвек правного жадных вин платити не будут повинни»).

Наступны блок прысвечаны пытанням арганізацыі ўласнай гарадской улады і яе паўнамоцтвам: «iedno przed woytem tego miasta teraz y napotem będącego, ktory od nas zawsze wedle potrzeby podawan byc ma, y przed burmistrzem s posrodku siebie wedle obyczaiow inszych W(ielkiego) o X(ęstw)a Lit(eskiego) miast obranemi y postanowionemi prawem maydemburskim a wedle postępku y zachowania tego prawa odpowiadac y sprawowac sie mają» («одно перед войтом того места тепер и напоюм будущими, которые од нас завжды водле потребы подаваны быти маюут, и перед бурмистром, с пос-сродку себе водле обычаю наших мест Великого Князства Литовского об-раными и поставленными, правом майдебургским водле поступку и захован-ня того ж права отповедати и справовати се маюут»). Далей уводзіцца пад-зел судоў на войтаўска-лаўніцкі і бурмістроўска-радзецкі па справах, адпа-ведна, «криминалес» і «цивилес». Вызначаецца падсуднасць гэтым судам:

«tak tego miasta obywatelem, iako y postronnem osobam» («так того места обывателей, яко и посторонних особ»), а таксама іх паўнамоцтвы: «daiąc i pozwalając woytowi y z lawnikami y burmistrzowi z raycami w przerzeczonym miescie wedle czasu postanowionemi wszelką moc y zwierzchnosc wszelakie y kazde zosobna iakowe rzeczy y sprawy, do sądu ich przypadłe sluchac, vznawac, sądzic, skazowac, karac wedle postępku y biegu prawa maydemburskiego» («даючи и позволяючи войтови з лавниками и бурмистрам з райцами, в пререченом месте водле часу постановленными, вшелякую моц и зверхность всякое и кождое з особна таковые речы и sprawy всякие, суду их прыпалые, слухати, узнавати, судити и сказовати, карати водлуг поступку и бегу права майдебурского»). Незадаволенным дэкрэтамі гарадскіх судаў дазвалялася апеляцыя, прычым двухступенчатая: спачатку да дзяржаўцы (у Пінску і Лідзе – да старосты), затым – да вялікага князя (задворнага суда). У выпадку падачы апеляцыі яна павінна была разглядацца ў адпаведнасці з нормамі магдэбургскага права.

У наступнай частцы вызначаны парадак уступлення на пасаду бурмістра і войта. Так, на пасаду бурмістра гараджане з людзей «побожных и в праве майдебурском беглых, а в том месте добре оселых» павінны выбраць 4 (у Мерачы – 3) кандыдата, якіх прадставіць дзяржаўцы (у Пінску і Лідзе – старосце). Апошні аднаго з гэтай колькасці прадстаўленых кандыдатаў зацвярджаў ў якасці бурмістра. Толькі ў Новай Волі бурмістра выбірае сама абшчына і магістрат. Войт жа з людзей «побожных и умеетных, на которого суд речы головные прыпадати мает», прызначаўся вялікім князем «до живота ... альбо до воли». За службу войту належыць, як правіла, 2 валокі (у Новай Волі – 4).

Наступны блок зместу прывілеяў практычна ў адных і тых жа выразах надае гарадскім паселішчам права на правядзенне штогадовых кірмашоў і штотыднёвых таргоў, вызначаючы права мяшчан праводзіць іх па звычаю іншых гарадоў ВКЛ: «wszystkiem y kazdemu zosobna kupcom, furmanom, kramarz, przekupniom, rzemieslnikom, mieszczanom, sielanom y ludziam wszelkiego stanu będącem do pomienionego miasta na dni y na czasy pomienione iarmarkow dorocznych y dni targowych ze wszelkimi towary y rzeczami przedaynemi ma byc wolno przysc y przyachac y takowe towary y rzeczy wykładac, przedawac, kupowac, zamieniac y insze kupiectwa y handle ze wszystkimi osobami skąd kolwiek by przyachali sprawowac» («всім и кождому зособна купцом, фурманом, крамаром, перекупнем, ремесником, мешчаном, селяном, вшелякого стану людем, будучым до помененого места на дни и на часы помененные ярмарков дорочных и дней торговых зо вшелякими товарами и речами продажными, мает быти волно приехати и приити и таковые товары и речы выкладати, продавати, куповати, заменяти и инш-

ные купецтва и гандле зо вшелякими особами, отколь бы кольвек прыехали, справовати»). У гарадах усталёўвалася «*beczke pomierna, w ktorey by bylo cztery korce miary krakowskiey*» («бочка померная, в которой бы было чотыры корцы меры краковское») для вымярэння збожжа. З усіх пабочных гандляроў штотыднёва павінны былі збіраць тарговае і памернае, ад якога вызваліліся мяшчане дадзеных гарадоў.

Наступная частка прывілеяў прысвечалася пытанням гарадскіх земляў. У ёй вызначалася, што вялікі князь перадае «*k temu przerzeczonemu miastu y obywatelom iego wszystkie grunty miesckie, to iest we włokach, siedliskach, ogrodach, morgach, sianozęciech, lesiech y insze*» («к тому пререченому месту и обывателем его грунты все меские, то есть у волоках, седлисах, огородах, моргах, застенках, сеножатех и лесех и иншые»). У некаторых граматах пры гэтым удакладняюцца межы дадзеных земляў ці даецца спасылка на адпаведныя матэрыялы рэвізій. Памер, як правіла, адлюстроўваецца наступным чынам: «*iako sie wzdluz y wszecz w swych miedzach y granicach sciagaią*» («яко се вдоль и вшер в своих межах, границах сегают»). Пры гэтым з дадзеных земляў «*mieszczanie przerzeczeni kazdy z nich wszystkie czynsze y wszelakie dochody kapczyzne y insze powinności wedla vstaw naszych w Wielkim X(ęstw)e Litewskim przez nas vfalone skarbu naszemu należące zwykłym obycaziem w kazdem roku placic y pełnic będą powinni*» («мещане пререченые и каждый з них вси цынши и вшелякие доходы, капщизны и иншые повинности водле устав наших, у Великом Князстве Литовском через нас уфаленых, скарбу нашому належачие полнити будут»). Збор прыгаданных падаткаў даручаўся войту і лаўнікам, якія іх павінны былі перадаваць дзяржаўцам ці іх намеснікам з атрыманнем адпаведнай квітанцыі. Граматы Віштынцу, Новаму Двару, Вялюне і Лідзе таксама адзначаюць, што за атрыманне квітанцыі трэба выплочваць не болей 6 літоўскіх грошаў.

Затым у прывілеях змешчаны блок, прысвечаны гарадскім даходам і добраўпарадкаванню гарадоў. Гараджанам перадавалася прутовае з земляў, адведзеных пад дамы і гароды. Гэтыя сродкі павінны былі выдаткоўвацца на будаўніцтва ратушаў, рамонт вуліц і дарог. Акрамя таго, мяшчанам перадаваліся на гарадскія патрэбы ўсе прыбыткі ад грамадскай лазні, пастрыгальні сукна, у Крынках, Віштынцы, Новым Двары, Вялюне, Лідзе – таксама ад вагі, а ў Новай Волі – ад вагі і хлебных і саляных ятак. Пры гэтым з мэтай бяспекі ад агню прадпісвалася грамадскую лазню пабудаваць у баку ад горада, а прыватныя мець забаранялася.

Наступныя палажэнні прывілеяў перадаюць пад гарадскую ўладу і абавязваюць выконваць гарадскія павіннасці «шляхту, бояр, людей служебных», якія не былі вызваленыя спецыяльнымі граматамі вялікага князя.

Затым вялікі князь за выказаная «милость» абавязвае гараджан брукаваць вуліцы, наводзіць масты праз рэкі і равы, рамантаваць дарогі і «гостинцы», якія размяшчаліся на гарадскіх землях, пабудоваць на рынкавых плошчах ратушы, у Віштынцы, Новым Двары, Вялюне і Лідзе – школу. Пад ратушай і каля яе мяшчане маглі пабудоваць «крамніцы і ятки» для складвання і продажу розных тавараў, чыншы і іншыя прыбыткі з якіх магістрат абавязаны быў збіраць і выдаткоўваць на грамадскія патрэбы («на посполитый пожиток местский»). Для бяспекі ад агню вінакурні і саладоўні прадпісвалася будаваць па-за горадам, а коміны рабіць ці з каменю (цэглы), ці абмазваць глінай і пастаянна падтрымліваць у спраўным стане. Акрамя прыгаданых вольнасцей нававольскія мяшчане атрымалі, напрыклад, права прымаць вількеры, а мерацкія – лавіць рыбу ў Нёмане.

Заключная частка усіх прывілеяў утрымлівае наступныя пункты: «so my wszystko y kazdy zosobna w swych artykulech y punkciech mocnie trwac y imi chowac sami za siebie y potomki nasze obiecuiemy porzodkiem tego listu naszego wiecznemi czasy» («што мы все и каждое зособна в своих артыкулах и пунктах моцно трымаць и им ховати сами за себе и потомки наши обещуемы тым листом нашым вечными часы»).

Храналагічна першым у прыгаданым пераліку прывілеяў, з'яўляецца грамата на магдэбургскае права Крынкам, якую можна лічыць узорам для астатніх. Далейшыя пошукі першакрыніц крынкаўскага прывілея сярод грамат XV – першай паловы XVI стагоддзя прывялі нас да высновы, што большая частка яго зместу запазычана з граматы на магдэбургскае права Кнышыну. Калі ўспомніць, што апошні быў адной з любімых рэзідэнцый Жыгімонта Аўгуста, то можна сцвярджаць, што даволі шырокі набор вольнасцей гэтага паселішча з'явіўся ў фундацыйным прывілеі зусім нездарма. Фрагменты параўнання двух прывілеяў мы змясцілі ніжэй у табліцы:

In nomine domini Amen. Na wieczną pamiątkę rzeczy nizey opisanej	W ymie Panskie Amen. Ku wieczney pamiątce rzeczy nizey opisanej
My Zygmunt Awgust Bożą miłością Krol Polski Wielkie Xiążę Litewskie Ruskie Pruskie Zmudzkie Mazowieckie Liflanskie z(iem) pan y dziedzicz. Oznaymuiemy tem listem naszym ninieyszem y napotem będące(m), komu by tego wiedziec byla potrzeba	My Zygmunt August z laski Bozej Krol Polski, Wielkie Xiąże Litewskie, Ruskie, Pruskie, Zmoydzkie, Mazowieckie, Liflianckie i inych pan i dziedzic. Oznaymuiemy them listem naszym wszem wobec i kazdemu zosobna ninieyszem i napotem będącem, komu by tego wiedziec potrzeba byla

Yz chcąc my ku lepszemu pozytku poddanych naszych mieszczan y obywatelw miasta naszego Knyszynskiego przywiesc, a izeby tez pozytki y dochody skarbu nasze(g)o s tego miasta byli rozmnozone	Yz my chcąc ku lepszemu pozytku i porządku poddanych naszych, mieszczan y obywatelow miasta nasze(g)o Krynskie(g)o przywiesc, a izeby tez w takim porządku pozytki y dochody skarbu naszego rozmnozone byli
Tem ze poddanym naszym miasta naszego Knyszynskie(g)o prawo niemieckie, ktore maidemburskim iest nazwano, dawamy y pozwalamy tem listem naszym	Tem ze poddanem naszym miasta naszego Krynskiego prawo niemieckie, ktore maydemburskiem nazwane iest, dawamy y pozwalamy tem naszym listem na wieczne czasy
	Ku ktoremu prawu z ozdoba i pomnozeniem ich pieczęć miejską lwa naznaczamy y podaiemy y w tem ze liscie naszym, wszystkim obywatelom krynskim od nas danem, takową pieczęć y herb na swiadcetwo iasnieysze wyrazisciesmy lwa rozkazali
Wyzwalając tych poddanych naszych miasta przerzeczonego Knyszynskie(g)o od wszelakich praw ziemskich litewskich y zwyczajow pospolitych, ktore prawo maidemburskie zatrudniac zwykli	Wyzwalając tych poddanych naszych miasta przerzeczonego Krynskiego od wszelkich praw ziemskich litewskich y zwyczajow pospolitych, ktore prawo maydemburskie zatrudniac zwykli

У кнышынскім прывілеі няма толькі палажэнняў пра герб і пячатку; патрабаванні да войта, спосаб яго прызначэння і яго даходы; памерную бочку; збор чыншаў войтам і лаўнікамі; шляхту і баяраў. Затое ў грамаце Кнышына ёсць пункты пра вызваленне ад талок і нармаванне даходаў скарга ад бровараў і саладоўняў.

Такім чынам, можна казаць аб фарміраванні ў канцылярыі ВКЛ у праўленне Жыгімонта Аўгуста свайго роду тыповага фармуляра прывілея на магдэбургскае права, які ўвасабляе сабой прывілей Крынак. У далейшым ён выкарыстоўваўся ў час гаспадарства Стэфана Баторыя, Жыгімонта і Ёладзіслава Вазаў у прывілеях пералічаных вышэй гарадскіх паселішчаў. Вялікае падабенства можна заўважыць таксама ў прывілеях Філіпаву, Дынабургу, Казіміраву і інш. Гэта, у сваю чаргу, дазваляе выказаць меркаванне, што ў другой палове XVI ст. складаюцца своеасабліваасці гарадскога права ВКЛ. Розніца ў моўным строі асобных прывілеяў можа тлумачыцца адсутнасцю адзіных правілаў мовы ў тых часы.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Антонович, В.Б. Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432 – 1798 гг. / Владимир Антонович // Предисловие к 1 т. 5 ч. Архива Юго-Западной России. – Киев: Университетск.тип., 1870.–С. 1–91.
2. Праблемы сучаснага беларускага права і заканадаўства: Зб.наук.прац / Пад рэд.праф.М.У.Сільчанкі; Установа адукацыі «Гродзен.дзярж.ун-т імя Я.Купалы». – Гродна: ГрДУ, 2003. – 428 с.
3. Сільчанка, М.У. Гісторыя мясцовага самакіравання на Беларусі / М.У.Сільчанка. – Гродна: ГрДУ, 2000.
4. Ходзін, С.М. Крыніцы гісторыі Беларусі: Гіст-генет. і кампаратыўнае вывучэнне / С.М.Ходзін. – Мінск: БДУ, 1999. – 192, [1] с.
5. Стрэнкоўскі, С.П. Прывілеі і вольнасці беларускіх гарадоў з нямецкім правам у канцы XIV – канцы XVIII стст. / С.П.Стрэнкоўскі. – Мінск: МГІРА, 2008. – 251с.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (далей – НГАБ). – Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 50. Пажалаванні, пацвярджэнні. Пры пісары Лаўрыне Войне і Б.Дрэвінскім.
7. НГАБ. Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 48. Пажалаванні, пацвярджэнні Жыгімонта Аўгуста.
8. НГАБ. Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 53. Прывілеі і пажалаванні Жыгімонта Аўгуста.
9. НГАБ. Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 106. Прывілеі, пажалаванні і дэкрэты Уладзіслава IV.
10. НГАБ. Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 66. Прывілеі, пажалаванні, пацвярджэнні караля Стэфана.
11. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 3 (1544 – 1587). – СПб.: тип.2-го отд-ния Собств.е.и.в.канцелярии, 1848. – 356 с.
12. НГАБ. Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 77. Кніга пісараў Габрыэля Войны, Яраша Валовіча і Мацея Войны.
13. НГАБ. Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 76. Пацвярджэнні і пажалаванні; кніга пісараў Яраша Валовіча і Мацея Войны.
14. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Т. 13: Акты Главного литовского Трибунала. – Вильна: тип.А.Г.Сыркина, 1886. – XII, 481 с.
15. НГАБ. Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 111. Прывілеі, пажалаванні і пацвярджэнні; кніга канцлера Альбрэхта Станіслава Радзівіла.

Сяргей Пятровіч Стрэнкоўскі, першы прарэктар Дзяржаўнай установы адукацыі «Мінскі гарадскі інстытут развіцця адукацыі», прафесар кафедры кіравання і эканомікі адукацыі, кандыдат гістарычных навук. Працуе над даследаваннем гарадскога самакіравання Беларусі ў канцы XIV – XVIII стагоддзях, магдэбургскага і хэлмінскага права ў ВКЛ, гісторыяй карпаратыўнага самакіравання цэхаў і брацтваў. Аўтар манаграфіі, 2 вучэбных дапаможнікаў, больш за 30 навуковых артыкулаў.

УВЯДЗЕННЕ САМАКІРАВАННЯ Ў СЛУЦКУ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVII СТ.

В статье рассматриваются вопросы введения и развития городского самоуправления Слуцка во второй половине XVII века. Установлено, что в процессе формирования данного самоуправления решающими были воля владельца Слуцка Богуслава Радзивила и инициативы слущких мящан.

Гісторыя Слуцка ўтрымлівае шмат цікавых і важных старонак. Адна з іх – функцыянаванне ў другой палове XVII ст. своеасаблівага гарадскога самакіравання. Дадзенае пытанне закранаў у сваіх даследаваннях беларускі гісторык А. П. Грыцкевіч [1; 2]. У яго працах раскрыты агульныя пытанні жыццядзейнасці слущкіх органаў самакіравання на працягу XVII – XVIII ст. Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца адлюстраванне асноўных момантаў працэсу ўвядзення і развіцця гарадскога самакіравання Слуцка ў другой палове XVII ст. Асноўнымі крыніцамі для раскрыцця пастаўленай праблемы сталі ўніверсалы, рэскрыпты ўладальнікаў Слуцка вышэйпазначанага часу, у першую чаргу Багуслава Радзівіла, якія дакладна інфармуюць пра кампетэнцыю, сферу дзейнасці гарадскога самакіравання, адлюстроўваюць іх развіццё. Даследаваліся таксама просьбы і скаргі слущкіх мяшчан, органаў самакіравання горада. Дадзеныя крыніцы даюць уяўленні пра пазіцыю мяшчан Слуцка адносна гарадскога самакіравання, адлюстроўваюць найбольш актуальныя праблемы, якія стаялі перад ім.

Добра вядома, што Слуцк па просьбе Багуслава Радзівіла, як уладальніка горада, атрымаў прывілей на магдэбургскае права ад караля польскага і вялікага княства літоўскага Яна Казіміра ў 1652 г. [1, с. 181–182) Асноўны змест гэтага прывілея змяшчаў наступныя палажэнні:

- наданне магдэбургскіх судоў “у справах малых і вялікіх”, з правам апеляцый да князя Б. Радзівіла;
- устанавленне ў Слуцку пасады войта, які б мог “добрых ахоўваць, а злых напраўляць”;
- вызначэнне парадку выбараў двух бурмістраў, чатырох райцаў, чатырох лаўнікаў;

- занатаванне палажэння, што бурмістры і райцы судзяць цывільныя справы, войт – крымінальныя, а справы з шляхтай судзяцца паводле Торунскага Статуту;
- вызначэнне, што рамеснікі, купцы Слуцка павінны быць арганізаваны ў цэхі;
- наданне гораду герба;
- прызначэнне на карысць горада ратушы, крамаў, вагаў, мераў;
- устанаўленне двух кірмашоў і т.д. [3, а. 238].

Нягледзячы на тое, што сам Багуслаў Радзівіл прасіў манарха выдаць вышэйадзначаны прывілей, але па нейкай прычыне гэты прывілей у XVII ст. не быў рэалізаваны. Аднак мяшчане памяталі гэта наданне і нагадвалі пра гэта Радзівілу, але ён некалькі раз толькі пацвярджаў свой намер надаць Слуцку магдэбургскае права (напрыклад, такое абяцанне было занатаванае ў адказах князя Радзівіла ад 18 лістапада 1664 г. на скаргі і пажаданні слупцкіх мяшчан) [4, а. 40].

Ні ў 1652 г., ні ў другой палове XVII ст. магдэбургскае права ў Слуцку не было ўведзена. Але ў 1654 г. Багуслаў Радзівіл увёў у горадзе сваё своеасаблівае самакіраванне [1, с. 183]. Сваім універсалам ад 24 лістапада 1654 г. ён па прычыне ваеннай небяспекі і імкнення падтрымоўваць у горадзе найлепшы парадак загадаў стварыць у горадзе спецыяльны орган самакіравання “сесію”, які складаўся з 12-ці чалавек. Ці былі ўлічаны пры прыняцці дадзенага рашэння меркаванні слупцкіх мяшчан, пакуль не вядома. Склад сесіі згодна дадзенага ўніверсала быў наступным: войт Сымон Ваўковіч, доктар Крыштафа Вінклер (Вінк), Ціхон Баткель, Базыль Тышэвіч, Ян Скачкевіч, Ян Ляўковіч, Ян Стрэльніковіч, Сеньен Канатаповіч, Грыгор Стэфановіч Ярашэвіч, Лукаш Атачэнік, Валянцін Цішковіч, Рабушка палкоўнік Астроўскі.

Згодна ўніверсала 1654 г. гарадская сесія павінна была абавязкова раз у тыдзень засядаць у Слуцкім замку пры слупцкім губернатары, як галоўным кіраўніку, для “сумеснай намовы”. Сесія мела права прымаць рашэнні адносна жыццядзейнасці горада Пры чым усе такія пастановы павінен быў пацвярджаць Б. Радзівіл. Была ўстаноўлена віна ў памеры 12 коп грошаў літоўскіх “на непаслушных гарадской сесіі”. Дадзены штраф паступаў у гарадскі бюджэт (скрынку мейскую), які таксама дазвалялася мець [3, а. 256; 4, а. 18]. Адразу паўстае пытанне: “Як называць такі орган кіравання і сістэму самакіравання?”. А. П. Грыцкевіч называе орган кіравання магістратам і гаворыць пра слупцкую магдэбургію [2, с. 22, 25, 90 і інш.]. На наш погляд, больш слушна захаваць аўтэнтычную назву “сесія”,

і адсюль сістэму самакіравання больш правільна называць “сесіанальнай”. Тым больш, што і актывыя кнігі, якія вяліся слуцкай сесіяй, называліся “сесіанальнымі”, зрэдку “сесійнымі”.

З цягам часу, з-за вялікага аб’ёма працы, якую выконвала сесія, Б. Радзівілам было прынята рашэнне папоўніць склад сесіі, і ўніверсалам ад 17 сакавіка 1661 г. у яе склад былі ўведзены яшчэ 12 чалавек: Захарыяш Ваўковіч, Ян Глушкевіч, Ян Хлебніковіч, Тэадор Канотаповіч, Мікалай Дзёртка, Іван Майсеевіч, Тэадор Маркс, Васіль Маркіяновіч, Васіль Ахрамовіч, Томаш Серковіч, Трахім Саскевіч, Мікалай Рагоза.

Тым жа ўніверсалам устанаўліваўся наступны парадак працы гарадской сесіі: 6 ранейшых і 6 новых сесіаналістаў павінны былі засядаць першыя паўгоду пад старшынствам слуцкага войта, другія 12 сесіаналістаў другія паўгоду пад старшынствам Яна Вінклера (ці каго князь прызначыць) [4, а. 33; 5, а. 358]. Паводле рэскрыпта Радзівіла, пачынаючы ад дня нараджэння Св. Яна Хрысціцеля (24 чэрвеня) 1661 г., у сесіі Слуцка засядалі шэсць даўніх сесіаналістаў (Крыштаф Вінклер, Ян Ляўковіч, Скарыніч, Лукаш Атачэнік, Чорнак Кершуковіч, Аўчынка) і шэсць новых (Захарыяш Ваўковіч, Мікалай Дзёртка, Ян Майсеевіч, Васіль Ахрамовіч, Томаш Серковіч, Тэадор Маркс [5, а. 246].

Адразу пасля ўвядзення сесіанальнага самакіравання ў Слуцку была акрэслена яго кампетэнцыя. Так, згодна з пастановай Б. Радзівіла ад 8 снежня 1654 (?) года сход сесіі павінен быў адбывацца кожны аўторак пад старшынствам слуцкага губернатара (ці якой-небудзь асобы ім прызначанай). На паседжаннях сесіі павінны былі разглядацца пытанні: “аб фартыфікацыі і валавых работах”, аб будаўніцтве ў горадзе, аб супрацьпажарнай бяспекцы, аб пабудове і рамонце мастоў, аб кантролі за фарміраваннем і расходаваннем гарадскога бюджэту, аб належнай працы самой сесіі, дысцыпліне ў ёй і аб непадпарадкаванні сесіі, аб прызначэнні новых членаў сесіі (праз працэдуру пацвярджэння князем), аб кантролі за справядлівасцю вагаў, мер і г.д., аб гарадскіх аглядах мяшчан і ваенных вучэннях, аб ненанясенні шкоды мяшчанам арандатарамі, аб прызначэнні на пасады па дзве асобы на будаўніцтва, зборшчыкаў падаткаў (шафарства) і на назіранне за супрацьпажарнай бяспекай, як і “павінны раіцца, што б было [карысным] для абароны і аздобы горада”. Акрамя гэтага было загадана спраўна весці ў двух экзэмплярах кнігі пратаколаў пасяджэнняў гарадской сесіі [3, а. 256 – 257].

Акрамя парадку працы сесіі, Б. Радзівіл шмат увагі надаваў дакладнаму вызначэнню крыніц папаўнення гарадскога бюджэту. Так, адпаведна з яго пастановай ад 16 чэрвеня 1655 г. у гарадскі бюджэт паступалі наступныя прыбыткі:

- ад прыняцця ў мяшчанства кожны павінен быў даваць прапарцыянальна свайму занятку, гэта запісвалася ў асобны рэестр, а за ўпісанне – 6 грошаў;
- кожны купец, выязджаючы ў дарогу, павінен быў даваць прапарцыянальна дарогі, ад дальняй дарогі па 15 грошаў з воза, ад блізкай дарогі “на кірмаш” – па 5 грошаў польскіх;
- крамнікі штоквартальна павінны былі даваць з адкрытых вялікіх крам па 20 грошаў польскіх, ад “падлейших” крам – па 10 грошаў польскіх;
- ад гандлю: ад бочкі солі па 1 грошы, ад бочкі сялёдкі – 3 грошы, ад возу белай солі – 6 грошаў польскіх, ад валовай, ялавічнай скуры па 2 пенязі, ад дзесятка бараніх, казловых скур па 1 грошы;
- ад купленага збожжа ад корца па 2 пенязі, ад корца пшаніцы – 1 грош;
- пры гэтым ад судовай дзейнасці сесіі ў гарадскі бюджэт ішло 2/3 він, а 1/3 він ішло на карысць губернатара [3, а. 257].

Згодна з уставай “даходаў слускага ўрада” судовыя пошліны выглядалі наступным чынам: (год дакумента не пазначаны, але па почырку яго можна аднесці да 50 – 60-х гадоў XVII ст., не ўказана і які ўрад – замкавы ці гарадскі – маецца на ўвазе (хутчэй за ўсё дадзеная інструкцыя пісалася для замкавага суда, але, напэўна, прымянялася і гарадскім судом, так як захоўвалася ў слупкіх гарадскіх дакументах)) [6, а. 24]

Устава даходаў на ўрадзе Слуцкім	грошаў літоўскіх
ад апавядання ўраду	2
перасуду ад капы літоўскай	2
памятнага	4
ад вылучэння апеляцыі	2
ад упамінальнага лісту	2
ад заручнага лісту	4
адпраўчага ад указанай сумы дэкрэтам ад капы	2
згоннага ад каня	2
ад выдання асобы ўраду	50
зміршчызны, калі хто сам памірыцца	12
паміж мяшчанамі “віны нястаннай”	50
віны зладзейскай, дзе аб горле не ідзе	50

даходы, якія збіраюцца ў канцелярыі

запіснога да кніг	2
на позаў	1
ад упісання справы ў рэестр	1
ад выпісаў сведчанняў вознага або харунжа- га, паведамленняў аб бягучых крыўдах	6
ад выпісаў з лістоў прадажных, застаўных	12
ад дэкрэтаў на двух аркушах	24
ад пячаці запісовых спраў і дэкрэтаў	4
ад прысягі	6
хлопцам за працу ад аркуша	4

Дадзеныя пастановы не былі нечым нязменным, і на працягу другой паловы XVII ст. яны дапаўняліся і змяняліся. Напрыклад, 20 студзеня 1686 г. у пастанове аб юрысдыкцыі судоў Слуцкага княства пра гарадскі ўрад адзначалася:

- сесія павінна адбывацца з ведама губернатара “па сваіх днях”, на ёй разглядаюцца гарадскія справы: даўгі на дамы, землі, пляцы, агароды, і тыя даўгі, якія рабілі мешчанін ці яўрэй мешчаніну, альбо яўрэю. Пры чым у кампетэнцыю сесіі падпадалі даўгі ў “5, сама больш 10 коп грошаў літоўскіх”, справы аб даўгах на большую суму разглядаў случкі замкавы суд;
- да кампетэнцыі сесіі належыць прызнанне аперацый з нерухомасцю: з зямлёй, дамамі, пляцамі. Прычым продаж мяшчанамі нерухомасці княжскім слугам, шляхце, яўрэям мог прызнавацца толькі з дазволу князя;
- ніякі мешчанін не павінен быў рабіць прызнанне ні куплі, ні арэнды, ні абмену, ні заставы нерухомасці без ведама сесіі, на якой тая аперацыя павінна была быць запісана, і павінен быў быць выдадзены выпіс;
- да сесіі належыць прызнанне тэстаментаў мяшчан, розныя сямейныя запісы мяшчан, а таксама ўсе справы цэхаў, і апеляцыі на рашэнні цэхмістраў;
- сесія павінна разглядаць “справы гандлёвыя ці рынкавыя”, якія не перавышаюць 30 злотых. Справы аб пабоях падчас торгу

павінен разглядаць войт, як ён жа разглядае справы, якія запісаны ў сесіанальных кнігах. Акрамя гэтага войт асабліва павінен даглядаць, каб меры і вагі былі справядлівыя, найменш раз ці два ў месяц праводзіць рэвізіі, “а іншымі справамі не павінен цікавіцца, і пажыткі не браць, акрамя тых, што ў кнігах сесійных запісаны”.

- калі, “сцеражы Бога, на тэрыторыі горада адбудзецца крымінал” праз мешчаніна, яўрэя, прыхожага чалавека, але не шляхціча, такога сесіі, ці войту, грунтоуючыся на доказы, вольна лавіць і перадаваць у замкавы суд;
- прыбытак, які будзе ісці ад разгляду спраў аб непаслушэнстве дзяцей бацькам, чэлядзі гаспадарам і панам, павінен паступаць у гарадскі бюджэт (“да сесіі ці войта”);
- прыбытак ад разгляду спраў аб сварках паміж мяшчанамі павінен ісці на карысць войта, а ад апеяцый на яго рашэнні – на карысць сесіі;
- справы цэхаў, апеяцый на рашэнні цэхмістраў разглядаліся спачатку на сесіі, а затым, пры неабходнасці, эканомам Слуцкага княства. Калі на цэхавым сходзе здаралася якое непаразуменне ці бойка – то справа павінна разглядацца сесіяй, калі рамеснік “недатрымаў” тэрміну работы, да які наняўся, то справу павінен судзіць толькі цэх, а калі “там не стане справядлівасці” – то сесіі. Цэхавыя грошы павінен збіраць цэхмістр і аддаваць сесіі “як скарбу”. Хто б з хрысціян хацеў бы пасяліцца і жыць у горадзе, павінен уступіць у які-небудзь цэх. Такога прэтэндэнта губернатар павінен “глядзець”, а прэтэндэнту “вольна прасіць” аб стварэнні новых цэхаў [5, а. 388 – 390].

З матэрыялаў дзейнасці Слуцка вынікае, што прадстаўнікі сесіі дакладна кіраваліся дакументамі, якія рэгламентавалі іх працу, і не выходзілі па-за межы сваёй кампетэнцыі. Напрыклад, сесія прымала рашэнні, якія спрыялі парадку і здобе горада. Так, 16 чэрвеня 1656 (?) года сесія прызначыла месца для знаходжання гарадскога звону і гандлёвай харухвы (“над краннымі варотамі, насупраць царквы св. Спаса”). Пры чым гандлёвую харухаўку “з знакамі і надпісамі” павінен быў зрабіць гарадскі падскарбі і прадставіць на наступнае паседжанне сесіі [5, а. 29].

Сесія вызначала асоб для заняцця гарадскіх пасадаў. Напрыклад, 8 сакавіка 1661 г. сесія прызначыла на гарадское будаўніцтва з-за адсутнасці ў горадзе слуцкага будаўнічага Лукаша Атачэніка, на яго месца да яго прыезду, са складу сесіі Мялеція Цішковіча, які павінен быў вырабіць капу дошак для рамонту маста і іншых работ. На дадзеную работу яму было выдзелена з гарадскога бюджэту 30 злотых [5, а. 235]. А 12 чэрвеня 1687 г. сесія Слуцка звярнулася да свайго ўладальніка з просьбай,

што слущкі вайт Міхал Лапіцкі не можа па стану здароўя выконваць сваёй функцыі, таму ён публічна на сесіі перад губернатарам і цэлай сесіяй склаў свае паўнамоцтвы. У сувязі з чым сесія згодна з даўнім звычаем выбрала двух кандыдатаў, здольных да таго ўраду: Марціна Лапіцкага і Філіпа Алайкевіча [5, а. 412]. Вайтам быў прызначаны апошні, і ў дакуменце ад 13 мая 1692 г. ён пазначаны як вайт [4, а. 331].

Праца гарадской сесіі ў другой палове XVII ст. праходзіла з пастаяннай перапіскай з уладальнікамі Слуцка. Асабліва інтэнсіўнай была перапіска ў часы Багуслава Радзівіла. Па любому больш менш важнаму пытанню сесія звярталася да князя. Так, у 1658 г. сесія даслала Б. Радзівілу петыцыю с подпісам вайта Слуцка Базыля Цішэвіча і сесіаналістаў, у якой прасіла аб пацвярджэнні выбранага сесіяй Тэадора Ваўковіча на пісарства, аб зацвярджэнні гарадской пячаткі, без якой не могуць выдаваць выпісы, ці іншыя дакументы, прасілі ў князя дазволу на прамую звяртацца да яго. У той жа петыцыі мяшчане прасілі парады князя, што рабіць з людзьмі, якія не з'яўляюцца мяшчанамі, а хочуць займацца рамяством і гандлем, ці з тымі мяшчанамі, ад якіх гораду толькі шкода і г.д. [5].

Б. Радзівіл на адныя просьбы адказваў адразу, на некаторыя пазней. Але, аналіз мяшчанскіх просьбаў, скаргаў, і адказаў на іх князя сведчыць пра тое, што ініцыятыва мяшчан дазваляла аператыўна і найбольш адэкватна вырашаць гарадскія праблемы. Так, згодна з адной з просьбаў вышэйзгаданай петыцыі 14 чэрвеня 1658 г. Радзівіл прызначаў слущкага мешчаніна Тэадора Ваўковіча гарадскім пісарам да сваёй “волі” і загадаў яму “весці гарадскія справы, выпісы, лісты і іншыя ўсякія публічныя дакументы выдаваць”. Пры ўступленні ў пасаду Т. Ваўковіч павінен быў прынесці прысягу на слушнае выкананне свайго ўраду [4, а. 27 – 28].

Просьбы і скаргі слущкай сесіі і мяшчан, у асноўным, датычыліся жыццядзейнасці горада. Напрыклад, у 1655 г. мяшчане Слуцка падалі на разгляд Багуслава Радзівіла шэраг скаргаў і просьбаў. У выніку ў маі 1655 г. князь, адказваючы на дадзеныя просьбы, загадаў выдзеліць месца для гарадской цагельні, пры чым канкрэтнае месца мяшчане атрымалі права вызначыць самі і ўжо тады зацвердзіць свой выбар у князя (цагельня неабходна была для вырабу цэглы, якая б у першую чаргу павінна была ісці на будоўлю пячых комінаў у гарадскіх дамах, кузнях, броварах, што ў сваю чаргу павышала супрацьпажарную бяспеку). Тады ж, на скаргу мяшчан на слущкіх яўрэяў аб іх няслушным гандлю прадуктамі харчавання (яўрэі скуплялі прадукты харчавання перад гарадской брамай, па вуліцах – што прыводзіла да дарагавізны), Радзівіл загадаў забараніць гандлёвыя аперацыі перад гарадскімі брамамі і на вуліцах; гандаль жа быў дазволены толькі на рынку. Дадзенае рашэнне павінна было забяспечыць роўныя

правы ў вядзенні гандлю, у першую чаргу, прадуктамі харчавання. У тым жа 1655 г. у Слуцку пашырыліся крадзяжы маёмасці мяшчан. Для вырашэння дадзенай праблемы мяшчане некалькі раз збіраліся сваёй грамадой на гарадскім рынку для правядзення аператыўнага расследавання. З гэтай жа мэтай мяшчане запрашалі на дадзеныя сходы слупціх яўрэяў, але тыя не прыходзілі, адказваючы, што не абавязаны прысутнічаць на сходах мяшчан. Апошнія вымушаны былі звярнуцца за дапамогай да князя, які загадаў слупцім яўрэям у выпадку неабходнасці збірацца асобна сваёй грамадой “таго ж дня і на тым жа месцу”, дзе збіраліся мяшчане і вырашаць бягучыя праблемы [4, а. 20 – 22, 110 – 112].

Мяшчане звярталіся да Б. Радзівіла нават па дробным пытанням. І ў рэшце рэшт, з мэтай памяншэння справаводства княжскай канцылярыі, князь дыферэнцыраваў сістэму падачы просьбаў ад горада і мяшчан Слуцка: сесія атрымала права самастойна вырашаць бягучыя пытанні, больш важныя пытанні вырашаліся на ўзроўні эканомы, губернатара і княжскіх рэвізораў, і толькі найбольш важныя праблемы паступалі на разгляд князя.

Так, у 1671 г. гарадская сесія Слуцка па эканамічным пытанням (аб раскватараванні салдат слупкага гарнізона, аб памяншэнні падаткаў на яго ўтрыманне, аб нясенні варты, аб пацвярджэнні правіл гандлю ў крамах, выдадзеных камісарамі і інш.) звярталася ўжо не да князя, а да слупкага эканомы [5, а. 361].

Спрэчныя пытанні гарадскога самакіравання маглі вырашаць княжскія камісары. Так, у 1684 г. паміж мяшчанамі Слуцка і сесіяў узнікла спрэчная справа аб расходаванні гарадскога бюджэту, для разгляду якой была прызначана камісія ў складзе Яна Ежы Хвалкоўскага і Яна Рэера. Цэхмістры і мяшчане прад’яўлялі прэтэнзіі аб няслушным расходаванні гарадскіх сродкаў войтам і сесіяў. 20 кастрычніка 1684 г. камісія, разабраўшыся ў справе, вызначыла, што прэтэнзіі неабгрунтаваныя і не пацвярджаюцца рээстрамі прыходаў і расходаў розных артыкулаў гарадскога бюджэта (спрэчка ішла аб такіх падатках і паборах як: падымнае, пасельшчызна, кварталавае і напойнае, маставое, “купецкае выяздовае”, падатак ад гандля скурамі, падатак на будаўніцтва і рамонт вала (“валовыя пенязі”), кварталавыя грошы, моргавае, “попісавое”, грошы, якія узяты на роспіс і інш.). Разам з тым было ўстаноўлена, што ініцыятарам канфлікта стаў гарадскі пісар Грыгор Скарына Ярашэвіч, які паведаміў аб рахунках розных артыкулаў гарадскога бюджэта цэхмістрам і простым мяшчанам, склаў ад іх імя скаргу і сам падпісаў яе, як і падпісаўся за сесіаналістаў Тэадора Маркса і Астапа Пятровіча, якія ўдзельнічалі ў канфлікце на баку мяшчан: а тое зрабіў “насупраць слушнасці і павіннасці сваёй сесіанальскай”,

бо расказаў “сакрэты некаторыя з сесіі”. У сувязі з чым, улічваючы ўсе акалічнасці, Ярашэвіч быў выключаны са складу сесіі і пазбаўлены пасады пісара, а сесіаналісты Маркс і Пятровіч былі выдалены з паседжанняў сесіі на 12 тыдняў, і на гэты ж тэрмін ім было забаронена падтрымліваць сувязь з служкімі цэхмістрамі і мяшчанамі [5, а. 377 – 378]. Дадзены прыклад яшчэ раз паказвае, што мяшчане не былі абыякавымі да лёсу свайго горада, свайго самакіравання.

Такім чынам, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што пры Багуславе Радзівіле случае гарадское сесіанальнае самакіраванне ўзнікла, набыло свае традыцыі і звычаі, сваё прававое афармленне. Сесіанальнае самакіраванне Слуцка на працягу другой паловы XVII ст. прайшло шлях ад пастаяннага кантролю з боку княжскай адміністрацыі да значнай ступені самастойнасці. У гэтым працэсе вялікая роля належала мяшчанам і самой сесіі Слуцка, якія сваёй працай паказвалі кампетэнтнасць і клопат пра свой горад. У далейшым нашчадкі Б. Радзівіла пацвярджалі прывілеі і ўніверсалы Слуцка. Так, Людавіка Караліна Радзівілаўна брандэбургская маркграфіня сваім прывілеем ад 8 верасня 1686 г. пацвярдзіла гораду Слуцку усе ранейшыя прывілеі [3, а. 494], тое ж зрабіў пасля яе смерці яе муж Караль Філіп Рэйнскі 28 снежня 1708 г. [3, а. 496].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Грицкевич, А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов) / А.П. Грицкевич. – Минск: Наука и техника, 1975. – 248 с.
2. Грицкевич, А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI – XVIII вв.) / А.П. Грицкевич. – Минск: Наука и техника, 1979. – 152 с.
3. Archiwum Głowne Akt Dawnych (далее – AGAD). Archiwum Radziwiłłów (далее – AR). Dz. XXIII. T. 154. Pl. 5.
4. AGAD. AR. – Dz. XXIII. – T. 132. – Pl. 1.
5. AGAD. AR. – Dz. XXIII. – T. 134. – Pl. 2.
6. AGAD. AR. – Dz. XXIII. – T. 137. – Pl. 4.

Аляксандр Барысавіч Доўнар, кандыдат гістарычных навук, загадчык сектара крыніцазнаўства і археаграфіі Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Даследуе сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў XVI – XVIII ст., грамадскае, эканамічнае, прававое становішча мяшчанскага і сялянскага саслоўяў, развіццё гарадскога самакіравання Беларусі XVI – XVIII ст. Аўтар больш 30 артыкулаў і адной манаграфіі: “Сяляне-слугі Беларусі другой паловы XVI – сярэдзіны XVIII ст.” (Мінск: Беларуская навука, 2007).

ЛІСТ ЛЬВА САПЕГІ, КАНЦЛЕРА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І МАГІЛЕЎСКАГА СТАРОСТЫ, ЖЫХАРАМ ГОРАДА СЛОНІМА НА САМАКІРАВАННЕ, 1 СТУДЗЕНЯ 1615 г.

Анализируется грамота на самоуправление мещанам г. Слонима, выданная канцлером ВКЛ Л. Сапегой, который являлся и слонимским старостой. Представляет интерес тот факт, что в рассматриваемое время г. Слоним уже имел грамоту на Магдебургское право.

У гістарычнай літаратуры адзначаецца, што ў 1531 г. [1, с. 336] ці ў 1532 г. [2, с. 584] г. Слонім атрымаў магдэбургскае права, якое было пацверджана ў 1591 г. Звычайна сцвярджаецца, што ў горадзе амаль усімі справамі займалася выбарная рада – магістрат на чале з войтам і бурмістрам. Слонім быў дзяржаўным горадам, але ў ім ад імя вялікага князя кіраваў староста. У 1586 г. слонімскім старостам стаў Леў Сапега, падканцлер і будучы канцлер Вялікага Княства Літоўскага, які займаў пасаду слонімскага старосты на працягу 47 гадоў [3, с. 258]. Л. Сапега пабудаваў у Слоніме палац, паспрыяў таму, што на працягу 1597–1685 гг. у горадзе праходзілі генеральныя сеймы Вялікага Княства Літоўскага. Ёсць сведчанні, што ў грамаце 1532 г. на магдэбургскае права г. Слоніму адзначалася, што горад пераводзіцца з права літоўскага і рускага на нямецкае. Традыцыйна ў гарадах з магдэбургскім (нямецкім) правам утвараліся выбарныя органы самакіравання і гарадскога суда (магістрат). Даследчыкі адзначалі, што звычайна пры наданні магдэбургскага права прынцыповае значэнне набываў факт “супрацьпастаўлення магдэбургскага права літоўскаму, рускаму праву “и иным звычайем”, якія дзейнічалі раней” [4, с. 79]. Выяўлены аўтарам ліст Л. Сапегі жыхарам г. Слоніма на самакіраванне ад 1 студзеня 1615 г. [5, арк. 1–1адв.] выклікае некаторае сумненне ў тым, ці дзейнічала ў згаданы час у горадзе самакіраванне па магдэбургскаму стандарту. Па-першае, з дакумента вынікае, што ў горадзе магістрата не было, улада не была арганізавана, як у іншых гарадах, што мелі граматы на магдэбургскае права. Так, гараджане пагадзіліся на арганізацыю гарадскога жыцця паводле норм, якія

былі значна бліжэй да літоўскага і “рускага” права, пра што сведчыць тэкст ліста Л. Сапегі, які тут прыводзіцца. Дарэчы, пра тое, што менавіта такой была прававая традыцыя ў Слоніме сведчыць і выяўлены намі ліст слоніўскім мяшчанам іншага слоніўскага старосты, Аляксандра Людвіка Радзівіла, які заняў гэтую пасаду пасля Л. Сапегі. Тэкст яго ліста, выданага ў 1636 г., амаль даслоўна паўтарае сапегіўскі [5, арк. 6–7]. Фактычна, слоніўскае самакіраванне 1615 г. гэта няпоўнае гарадское самакіраванне. Няма ніякіх падстаў сцвярджаць, што ў XVI ст. яно магло быць шырэйшым. Слоніўскае самакіраванне, як сведчыць тэкст “Ліста”, у меншай ступені абаніралася на “нямецкае права”, а больш было заснавана на традыцыі, ці “рускім праве”. Так, мяшчане выбіралі ў якасці выканаўчай улады ў горадзе войта, якога зацвярджаў староста. У дапамогу яму выбіралі чатырох “мужоў”. Горад традыцыйна быў падзелены на “дзясяткі” на чале з дзясятнікамі. Войту дапамагалі “людзі старшыя” – чатыры чалавека, якія абіраліся тэрмінам на адзін год і не маглі быць выбраныя на наступны год. Яны валодалі правам прысуду па гарадскіх справах, займаліся збіраннем падатку ў агульнагарадскі скарб (“скрынку”). Адзначалася, што войтаўскай юрысдыкцыі падлягала практычна ўсё насельніцтва горада, у тым ліку і жыхары шляхецкіх дамоў і царкоўных юрыдык. Цікавасць уяўляюць прыклады абмежавання перакупніцкага ці пасярэдніцкага гандлю, імкненне ў першую чаргу забяспечыць інтарэсы замкавай адміністрацыі і гараджан, а не гандляроў, забарона свабоднага (штодзённага) гандлю прыезджым купцам і гандлярам.

Такім чынам, прыведзены ніжэй ліст Льва Сапегі жыхарам г. Слоніма на самакіраванне ад 1 студзеня 1615 г. уяўляе значную цікавасць не толькі пры вывучэнні гісторыі г. Слоніма, але і эвалюцыі сістэмы гарадскога самакіравання на беларускіх землях у эпоху феадалізму.

Прыводзім тэкст згаданага дакумента па мове арыгінала (польскай) і ў перакладзе на беларускую.

**Ліст Льва Сапегі, канцлера ВКЛ і магілёўскага старосты,
жыхарам г. Слоніма на самакіраванне, 1 студзеня 1615 г.
(арыгінал).**

“Czynie wiadomo tym moim listem. Aż mieszczanie miasta Kr. Jgo Msci Słonimskiego stanawszy przede mną oczewisto, dali mi tę sprawę, że chcąc mieć urząd wszelaki w mieście Słonimskim, wszyscy zgodnie zezwolili sie na te Artykuły niżej w tym liście mianowane, a żeby tym trwalsze y na przyszłe czasy postanowienie ich było prosili mnie aby to im listem swoim confirmował, ktore Artykuły tak się w sobie mają. 1. Woyt Mieyski aby był, ktorego między

sobą obierać y do potwierdzenia Staroscie Słonimskich samech presętować y podawać mają. A dla lepszego porządku mieyskiego przy woycie mają być obrani czterech mężow starszymi, którzyby pospół z woytem w miescie urzędu doglądali a starszenstwo ich nie dłużej ma trwać iedno przez rok, a na drugi rok drudzy mają być obirani. 2. Dziesiątnicy w miescie aby byli od tych starszych postanowieni, a żeby byli w posłuszenstwie starszych. A mieszczenie aby dziesiątkow tych posłuszni byli. 3. Gospodarze ktorzy w domach szlacheckich nieuprzywileiowanych ale pod prawem mieyskim będących, mieszkają, aby pod toż podpadali y wszelakie posłuszenstwo zarowno z inszymi mieszczany pełnili, a nieposłuszni y przymuszani do tego być mają. 4. Tym starszym wszystkim wolno będzie krom woli y wiadomości Podstarosciego winnego y sprzeciwnego w sprawie mieyskiej, według uważenia ich, winą do skrynki mieyskiej, karać, a ktorzyby w oddaniu winy przeciwnym był żeby ią Podstarosci Słonimski sprawił, ktorey połowice ma sobie wziąć, a druga połowicą do skrynki mieyskiej dać. 5. Skrynka Mieyska aby była, a dla zapomożenia skrynki (według postanowienia swego) mają dawać na każdy miesiąc możniejszy mieszczenie, kupcy, Rzemiesnicy y karczmarze po groszu iednym a z domu też po groszu iednym, a uboscy z rzemiosła y przekupu, także y z domu, ieno po groszu iednym na miesiąc do dziesiątnikow swych powinni dac, a dziesiątnicy mają oddać do starszych swoich. A ci starszy co czwierć Roku, mają to do skrynki Mieyskiej oddawać. 6. Ktoby do miasta chciał nowo na osiadłość przyść, albo też u kogo w domu naiąwszy mieszkać, ma się wprzod woytowi okazac y w reiestr wpisać, a okaznego ma dać grosz. 7. Gość iakież kolwiek nieznaomy, gdy przyiedzie albo przyidzie do miasta, powinien gospodarz każdy, u kogo gospoda stanie, teyże godziny opowiedzieć to urzędowi zamkowemu. A ktory by nieopowiedział Złoty Polski winy do skrynki mieyskiej powinien zapłacić. 8. Przekupnie aby się nieważyli żadnych potrzeb na przekup skupować, aż wprzod na Zamkowa potrzebę y mieszczenie na swą własną potrzebę nakupują. 9. Zboża żadnego aby nieprzedawano, do dziesiątej godziny na pułzegarzu, a na przekup żeby nie kupowano aż do południu. 10. Kupcom przyiezdny y kramarzom niewolno targować, iedno w dzień targowy. 11. Mieszczenie ktorzy mają osiadłości swe w miescie pod Xiędzem Płebanem y pod Popami Ruskimi, także y sami Popi z domow swych kupnych, a nie z osob, pod też powinność mieyską podlegać mają, y we wszystkim ciężar wszelaki zarowno z innymi mieszczany dzwigać powinni s kupnych domow. A na to daie mieszczanom Słonomskim na czasy przyszłe... ten moy list s pieczęcią moją y z podpisem własnym ręki mey. Pisan w Słonie Roku tysiac sześć set piętnastego miesiąca January pierwszego dnia.

Leo Sapiega Kanclerz WXLit.”

Подпис і печатка [5, арк. 1–1адв.].

Пераклад:

“Паведамляю тым маім лістом. Станавіліся перада мною мяшчане каралеўскага горада Слоніма і паведамлілі мне, што хочучь мець усялякі ўрад у горадзе Слоніме і ўсе пагадзіліся на ніжэйвыказаныя ў гэтым лісце артыкулы, а для таго, каб яны мацнейшымі былі і на будучыя часы дзейнічалі, прасілі мяне, каб я гэта ім сваім лістом зацвердзіў, тое, якія артыкулы, што ў сабе ўтрымліваюць.

1. Каб быў гарадскі войт, якога яны павінны паміж сабой абраць і прадставіць на зацвярджэнне слонімскаму старосце. А для лепшага парадку ў горадзе пры войце трэба абраць старшымі чатырох мужоў, якія б у горадзе разам з войтам сачылі за парадкам, а старшынства іх не даўжэй павінна быць чым адзін год, а на наступны год іншыя павінны быць абраныя.

2. Дзясятнікі ў горадзе павінны быць тымі старшымі прызначаны, і дзясятнікі павінны быць у падпарадкаванні старшых (мужоў. – *В.Г.*).

3. Гаспадары, якія пражываюць у шляхецкіх неўпрывілеяваных дамах і знаходзяцца пад гарадскім правам (не з’яўляюцца жыхарамі юрыдык. – *В.Г.*), павінны розныя павіннасці адбываць нароўні з іншымі мяшчанамі, а непаслухмяныя прымушаныя да гэтага маюць быць.

4. Тыя старшыя маюць права без запытання дазволу і паведамлення падстаросту вінаватых і супраціўляючыхся ў гарадской справе, па свайму меркаванню, прысуджаць да выплаты ў гарадскую скрынку, а тых, хто б працівіўся выкананню гэтага прысуду, павінен падстароста слоніmsкі разсудзіць, за што палавіну прысуджанай сумы можа сабе ўзяць, а другую палавіну ў гарадскую скрынку аддаць.

5. У горадзе павінна быць гарадская скрынка, а для забеспячэння яе грашымі (паводле свайго рашэння) павінны здаваць сваім дзесятнікам штомесячна заможныя мяшчане, купцы, рамеснікі і карчмары па адным грошу з дома, а бяднейшыя з майстэрні, латка, а таксам і з дома толькі па адным грошу на месяц, а дзясятнікі павінны здаць сабранае сваім старшым. А тыя старшыя кожны квартал павінны здаваць сабранае ў гарадскую скрынку.

6. Тыя, хто хацелі б прыйсці і асесці на жыццё ў горадзе, або калі хто ў каго ў доме збіраецца наняць памяшканне, каб там жыць, павінен найперш пра гэта паведаміць войту (аказанца. – *В.Г.*) і ўпісання ў гарадскі рээстр, і аказнага павінен заплаціць грош.

7. Калі які-небудзь незнаёмы госць, калі прыедзе альбо прыйдзе ў горад, павінен кожны гаспадар, у каго ён спыніцца, у тую ж гадзіну паведаміць пра гэта замкаваму кіраўніцтву. А той, хто не паведаміць павінен штрафу заплаціць злоты польскі ў скрынку гарадскую.

8. Перакупы не павінны рабіць ніякіх закупаў для перапродажу да таго часу, пакуль не будуць забяспечаны замкавыя патрэбы, і да таго часу, пакуль мяшчане на свае ўласныя патрэбы не накупляюць.

9. Збожжа не павінна прадавацца да дзясятай гадзіны першай паловы дня, а для перапродажу не павінны купляць аж да палудня.

10. Прыездным купцам і гандлярам не дазваляецца гандляваць, гэта яны могуць рабіць толькі ў гандлёвыя дні.

11. Мяшчане, якія маюць свае сядзібы ў горадзе на землях ксяндза плябана і рускіх папоў, а таксама і самі папы са сваіх куплёных дамоў, а не з асоб, павінны падпадаць пад тую ж гарадскую павіннасць, і ўсе цяжары нароўні з іншымі мяшчанамі адбываць павінны з куплёных дамоў.

І на гэта даю слоніскім мяшчанам на будучыя часы гэты мой ліст з пячаткай маёю і з подпісам уласным рукай маёй. Пісаны ў Слоніме першага студзеня тысяча шэсцьсот пятнаццатага года.

Леў Сапега, канцлер ВКЛ.”

Подпіс і пячатка. [5, арк. 1–1адв.].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Батвіннік, М. Слонім / М. Батвіннік // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т./ рэдкал.: М.В. Біч [і інш.]. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 1993–2003. – Т. 6 : Кн. I. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2001. – С. 336–337.
2. Слонім // Вялікае княства Літоўскае : энцыкл.: у 2 т. : / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2006. – Т. 2. – С. 584–585.
3. Чыгрын, С.М. Леў Сапега і Слонім / С.М. Чыгрын // Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час : зб. навук. арт. / Мін. адукацыі Рэсп. Беларусь, Гродз. дзярж. ун-т; рэдкал. : С.В. Марозава [і інш.]. – Гродна, 2007. – С. 257–259.
4. Копытский, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копытский. – Минск, 1975. – 192 с.
5. Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii nauk w Krakowie. Dział Rękopisów (BN PAU i PAN, Rkps.) – Бібліятэка Польскай акадэміі мастацтва і Польскай акадэміі навук у Кракаве. Адрэс рукапісаў. Rkps. PAU. – Спр. 6133.

Валянцін Фёдаравіч Голубеў, беларускі гісторык, доктар гістарычных навук, дацэнт, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Даследуе аграрную гісторыю Беларусі. Аўтар манаграфій “Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI–XVIII стст.” (Мінск, 1992); “Сельская абшчына ў Беларусі XVI – XVIII стст.” (Мінск, 2008). У 1990 – 1995 гг. дэпутат Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, сакратар Пастаяннай камісіі па міжнародных справах і знешнеэканамічных сувязях. Адрэс з аўтараў “Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР”, “Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь”.

КЛЯТВА ЯК ФОРМА ДЫСЦЫПЛІНАЦЫІ ГРАМАДСТВА ВКЛ У ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII СТ.

В статье рассмотрена роль клятвы как инструмента формирования гражданского общества в Великом княжестве Литовском в XVII столетии. Влияние клятвы на жизнь городских обывателей в раннее Новое время исследуется в рамках теории конфессионализации. Автором изучены особенности мироощущения жителей XVII века.

У адносінах да фарміравання светапогляду людзей у Новы час Г. Эй-дэстрайх прымяняў паняцце “сацыяльнае дысцыплінаванне”, калі дзяржава пачала падначальваць інтарэсы груп і індывідуумаў “агульнаму дабру” [1, с. 62]. Секулярызацыя ўяўлення пра агульначалавечае дабро ў XVII ст. не выключыла хрысціянскі імператыву (агульнаабавязальнае маральнае прадпісанне) з працэсу легітымізацыі свецкай улады. Клятва перад Богам і боскім іменем замацоўвала і рэгулявала праваадносіны падданных і дзяржавы. Эфект клятвы як арганізуючага соцыум інструмента ўплываў на трываласць карпарацый людзей у Сярэднія вякі. Таму дысцыплінацыя чалавека ў Ранні Новы час адбывалася праз знаёмыя яму рэлігійныя формы паслушэнства.

Традыцыя прынясення клятвы як арганізуючы фактар у функцыянаванні гарадской супольнасці Вялікага княства Літоўскага ў XVII ст. была непарыўна звязана з хрысціянскім светаўспрыманнем. Клятва, прысяга, абяцанне (рус. обет), кара і пракляцце мелі ўплыў на ўсе сферы жыцця чалавека Ранняга Новага часу, ад прыватнай і рэлігійнай да грамадзянскай. Клятва дапаўняла сістэму маральных каштоўнасцей, уплывала на паводзіны людзей і вызначала моцныя бакі карпаратыўнай культуры горада.

У XVII ст. сацыяльнае дысцыплінаванне на землях Рэчы Паспалітай ажыццяўлялася праз царкоўныя інструменты, выкарыстанне рэлігійных вобразаў і ўяўленняў. Глумачэнне гэтай з’явы дае тэорыя канфесіяналізацыі, у межах якой ранненавасная дзяржава і царква існавалі ў своеасаблівым сімбіёзе [1, с. 98], дзе касцёлы былі незаменнымі ў маральна-этычных і палітыка-праўных пытаннях [1, с. 62].

Клятва і кара за яе парушэнне функцыянавала на ўсіх узроўнях сацыяльнай “лесвіцы”. Абяцанні розніліся ўяўляемымі прасторами, да якіх прымяняліся, ад каралеўскай прысягі, распаўсюджанай на ўсё грамад-

ства, да закліяццё ў духоўніцы, якія тычыліся сфер прыватнага жыцця і міжасабовых стасункаў. Клятва ў хрысціянскім светаўспрыманні магла ўтрымліваць розныя інтэрпрэтацыі суровасці яе выканання і пакарання ў выпадку парушэння.

Наколькі клятва як запэўніванне ў праўдзівасці намераў, слоў і дзеянняў упісвалася ў светапогляд жыхароў ВКЛ у XVII ст? Адказам на пытанне служыць вынік трансфармацыі гэтага феномена ў хрысціянскім вучэнні і захаванне яго ў зносінах паміж людзьмі.

Клятва боскім іменем была замацавана ў законах Маісея (Вт.10.20). Стары Запавет утрымлівае шматлікія прыклады прынясення клятвы. Побач з гэтым іўдзейская традыцыя Торы “не лічыць пажаданым” прамаўленне зарока і клятвы, хоць і не адмаўляе іх [3]. Асаблівае стаўленне іўдзеі маюць да клятвы, дадзенай другому чалавеку ці прамоўленай у судзе. З VII ст. захавалася практыка малітвы “Коль-нідрэй” (вызваленне ад ранейшых зарокаў напярэдадні дня Ём-Кіпур (дараванне ўсіх грахоў)).

Хрысціянскае разуменне феномена бярэ пачатак з Нагорнай пропаведзі, у якой старазапаветны звычай прынясення клятвы быў адменены словамі “не клянись вовсе: ни небом, потому что оно престол Божий” (Матфея 5:34, тут і далей цытаты Новага Запавета з выдання пад рэд. Б.Геце [2]). У Пасланні св. Ап. Паўла гаворыцца: “Истину говорю во Христе, не лгу, свидетельствует мне совесть моя в Духе Святом» (Рым.9.1). Адасабленне хрысціянства ад практыкі дахрысціянскага клятвапрынясення маецца ў Дзеяннях, дзе яўрэй “заклялись не есть и не пить, доколь не убьют Павла” (Деян. 23:12). У хрысціянскай інтэрпрэтацыі замест клятвы галоўным сведчаннем шчырасці сказанага ці зробленага становіцца сумленне. Аднак Святое Пісанне не забараняла традыцыю прымаць на сябе абавязак боскім іменем: “Ибо никогда не было у нас (перед вами) ни слов ласкательства, как вы знаете, ни видов корысти: Бог свидетель!”.

Хрысціянскае бачанне *intentio* клятвы ва ўласным сумленні было асновай самага шчырага запэўнівання, што мог даць абыяцель XVII ст. у завяшчанні, фундушавым запісе, малітве ці падчас прысягі. У фундушавым запісе князя Івана Шуйскага, у якім на вечныя часы абараняліся “права і закон веры Грэцкай” у Карошчынскай царкве, клятва, сумленне і кара суадносіліся ў адзіным абавязку: “А дзяцей, нашчадкаў маіх і ўсіх нашчадкаў сумненнем (разумею як “сумленнем” – М.П.), пад клятвай Божай, якая ёсць помстаю на праціўніка хвалы Божай” [4, с. 24].

Ва ўяўленнях жыхароў ВКЛ XVII ст. боская ўлада надавала неабходны аўтарытэт свецкаму праву. Натуральнае жаданне чалавека паўплываць на час пасля сваёй смерці патрабавала выкарыстання больш значных у тагачасным светаўспрыманні гарантый, чым дзяржаўныя законы, грамадскія звычаі і культурныя традыцыі. Запавет, *закляцце* непарыўна

звяззваліся з верай у іншы свет па-за межамі зямнога жыцця. Духоўніца (альбо завяшчанне) мешчаніна Івана Сяргеевіча 1633 г. утрымлівала зварот да Бога і абяцала боскую кару ў выпадку невыканання волі нябожчыка: “А хто сію маю духоўніцу парушае, той разсудзіцца са мною на тым свеце перад міласэрным Богам” [5, с. 55].

Распаўсюджаным элементам у фарміраванні інстытутаў дзяржаўнага кіравання ў XVI – XVII стст. была прысяга. Клятва і прысяга ў светапоглядзе XVII ст. не ўспрымаліся як рэчы прынцыпова адрозныя. Прысяга, заснаваная на хрысціянскай этыцы, мае найбольш аб’ектыўных дадзеных [6, с. 206]. У тагачасным светапоглядзе трансляцыя дахрысціянскага разумення клятвапрынясення была з’явай рэдкаснай, у пэўным сэнсе антыкультурнай. Ліст прысягі 1587 г. карала Жыгімонта III, згодна цырыманію, утрымліваў словы “spondeo, ac sancte juro Deo omnipotenti, ad haec Jesu Christi Evangelia” (“абяцаю і свята клянусь Богам усемагутным на гэтым Евангеллі Ісуса Хрыста”) [7, с. 246]. Боскім аўтарытэтам пацвярджаліся абавязкі перад падданымі і абяцанні новага манарха, а прысяга заканчвалася “sic Me Deus adjuvet” (“дапаможа мне Бог”). Зварот да найвышэйшага аўтарытэту служыў лепшым доказам вернасці агульначалавечым духоўным каштоўнасцям, імкнення ўлады да “агульнага добра” і дабрабыту.

У III Статуце Вялікага княства Літоўскага быў замацаваны інстытут павятовага падкаморнага суда. Абраны шляхтай падкаморый зацвярджаўся каралём, пасля чаго прыносіў перад “усімі станами” прысягу, тэкст якой змешчаны ў Статуце 1588 года [8, IX, I]. Новы Succamerarius (падкаморый) прысягаў “Пану Богу ўсемагутнаму ў Троіцы адзінаму”, што “ягонай каралеўскай міласці гаспадару свайму міласціваму і абывацелям таго павету верны буду” і “нічога большага на тым урадзе не маючы акрамя *святой справядлівасці*”. Свае абавязкі падкаморый павінен быў выконваць шчыра і не баючыся нікога, “толькі самога Пана Бога”. Прамоўленая публічна, такая клятва вызначала абавязак чыноўніка перад дзяржавай і грамадствам, вернасць каралю і дзеянні ў імя законнасці і правоў паспалітага людю. Аднак і кароль, і дзяржава ў сістэме светапоглядаў Ранняга Новага часу мелі другасны аўтарытэт. Прысягнуўшы такім чынам суддзя de jure не залежаў ад палітычнай кан’юнктуры і адміністрацыйнага ўціску, што адлюстроўвала развіты стан уладных інстытутаў Вялікага княства Літоўскага. З іншага боку, зварот да боскага аўтарытэту ператвараў прысягу ў клятву ці нават “обет”.

Пагадненне з элементамі клятвы была сродкам рэгулявання маёмасных стасункаў нават паміж родзічамі. Характэрным выпадкам, калі клятва падмацоўвала кроўныя ўзаемаадносіны, была дамова 1609 г. паміж братамі Іванам і Крыштафам Тышкевічамі. Спадчыну, згодна з воляй бацькі, браты

па-роўну “во всем разабраўшы” і пісьмовай дамовай абавязаліся “роўны вечысты (суч. *вечны*) падзел трымаць”, “*вечнымі часамі* спакойна сабе ўжываць” і “перашкод ніякіх адзін другому чыніць не маем і не будзем *вечныя часы*” [5, с. 24]. Каталік па веравызнанню, Крыштаф, дае зарок не парушаць грэцкай традыцыі набажэнстваў царквы ў спадчынным маёнтку на “*вечныя часы*”. Праваслаўны Іван Тышкевіч абяцае тое ж самае на выпадак, калі ён раптам зменіць свае канфесійныя погляды.

Хрысціянскае разуменне катэгорыі вечнасці як абсалютнага вымярэння ідэальных боскіх рэчаў дазваляла людзям з XVII ст. распаўсюджваць на “*вечныя часы*” самыя шчырыя памкненні. З іншага боку, выкарыстанне “*вечнасці*” у якасці падмацавання юрыдычна зафіксаваных захадаў і дзеянняў дадавала вялікі аўтарытэт праву і прававым актам.

У 1635 г. мітрапаліт кіеўскі Пётр Магіла, падчас наведвання праваслаўных епіскапій Вялікага княства Літоўскага, атрымаў просьбу блаславіць магілёўскае брацтва, пацвердзіўшы сваім мітрапаліцкім і экзаршым словам усе ранейшыя патрыяршыя і каралеўскія правы і прывілеі, нададзеныя братчыкам. У тым жа годзе мітрапаліт выканаў просьбу. У грамаце Пётр Магіла спасылаецца на пераемнасць правоў Магілёўскага брацтва ад Львоўскага. Мітрапаліт прыгадвае бласлаўленні брацтва Канстанцінопальскім, Іерусалімскім, Антыяхійскім патрыярхамі, лісты экзархаў і протасінгела (памочніка патрыярха). Завяршаючы пералік *прававых гарантый* дзейнасці магілёўскіх братчыкаў, Пётр Магіла асобна адзначае прывілеі “*теперешнего*” Усяленскага Патрыярха і прывілей караля Уладыслава IV [9, с. 58-59]. У такім свеце Магілёўскае брацтва прызнавалася царкоўнай і дзяржаўнай уладай, што ва ўмовах XVII ст. значыла абсалютнае прызнанне. Такая сукупнасць свецкіх прававых норм і правіл хрысціянскага паслушэнства стваралі асобную маральна-этыка-прававую канструкцыю, у выпадку парушэння якой патрабавалася нашмат больш суровае пакаранне, чым юрыдычная адказнасць. У інтэрпрэтацыі кіеўскага мітрапаліта, калі б у “*Богам абранага*” брацтва з’явіліся ворагі, паклёпнікі, нядобразычліўцы, то на іх “*нехай застанець клятва.. во вьки не прощенная клятва и анафема*” [9, с. 58-59].

Пётр Магіла закранае паняцце, якое побач з клятвай, мае асобнае хрысціянскае тлумачэнне. У прыведзеным выпадку клятва і *анафема* з’яўляюцца формамі сацыяльнага дысцыплінавання: *клятва* як абгрунтаваная вернасць дзеянням, перакананням, абавязку, *анафема* як вышэйшая кара за парушэнне клятвы. Пракляцце, на думку навукоўцаў, можа дзейнічаць на двух узроўнях: магічным, калі насылаецца праклён ці закліцце, і царкоўным, ад імя пануючых царкоўных інстытутаў, на дзяржаўным узроўні, як элемент рэлігійнага культу ці вобраз антыпаводзін асобы [10].

Хрысціянскае веравучэнне прымае другі выпадак разумення пракляцця, г.зн. *анафему*, як дысцыплінуючы інструмент.

Што ж запатрабавала ад кіеўскага мітрапаліта прыгадаць “недараваную клятву” і анафему? Па-першае, гэта магло быць шчырае імкненне Пятра Магілы забяспечыць найбольш доўгатэрміновыя і трывалыя гарантыі дзейнасці магілёўскага брацтва. Па-другое, безумоўнае прызнанне аўтарытэта ўлады Патрыярхаў, які насіў элемент сакральнасці і быў асновай інстытута хрысціянскай царквы. Згадванне каралеўскіх прывілеяў сведчыла пра ажыццяўленне дысцыплінавання праз свецкія і рэлігійныя інструменты, іншымі словамі, пра акрэслены Х. Шылінгам сімбіёз ранне-навачаснай дзяржавы і царквы.

Гаспадары гарадоў, мястэчак, вёсак па-рознаму шукалі шляхі заспакойць рэлігійныя канфлікты сярод сваіх падданных. Мсціслаўскі кашталян Канстанцін Палубенскі, які з 1617 г. валодаў м. Глуск Дубровіцкім (цяперашні Глуск Магілёўскай вобласці) [11, с. 116], доўгі час “*прозбою і грозбою*” імкнуўся прыцягнуць мяшчан да ўніяцкай царквы, баронячы інтарэсы кіеўскага мітрапаліта. Але ў 1628 г. ён дазваляе неўніятам пабудаваць праваслаўную царкву Багаяўлення. Палубенскі тлумачыў такое рашэнне тым, што не здолеў прывесці жыхароў сваіх зямель да канфесійнага адзінства, з-за чаго ў Глуску “спустошэнне стало в маестности для веры Греческое”. Асабістыя перакананні шляхціча і ягоныя дзеянні як падданага караля сутыкнуліся з рэаліямі раскола паміж вернікамі, і ў гэтых умовах Палубенскі граматай пацвярджаў наступныя словы: “і ад таго часу абяцаю ім ніякай перашкоды не чыніць, ні нашчадкам, патрабуючы аднак ад іх, каб як святары паміж сабою, так і мяшчане самі пакой захоўвалі” пад апекай гаспадара [12, с. 267]. Такая форма гарантый з патрабуемымі кампрамісам і абавязкамі падобная да звычайнага юрыдычнага акта. У той жа час праваадносіны акрэслены схематычна, а закранутая часавая прастора (дзе час няпэўны, але гэта пачатак новых памкненняў) і запэўненне кашталяна “пад віной мяне самога і *караннем*” захоўваць канфесійны мір у рэальнасці і на будучыя часы характарызуюць грамату як зафіксаванае пагадненне з элементамі клятвы. Матывацыя ў дасягненні падобнага роду кампрамісу з боку К.Палубенскага насіла свецкі характар: шляхціч не прыводзіў ніякіх аргументаў на карысць той ці іншай канфесіі, праяўляў клопат за “грэцкую” веру ў цэлым і як дзяржаўны дзеяч прагматычна ацэньваў магчымасці заспакаення міжканфесійных канфліктаў.

Такім чынам, у розных сферах жыцця абывацеляў ВКЛ XVII ст. клятва адыгрывала важную дысцыплінуючую, арганізуючую ролю. Стагоддзі трансфармацыі ў сістэме хрысціянскіх каштоўнасцей значна аддалілі традыцыю клятвапрынясення ад дахрысціянскіх практык, пакінуўшы сумлен-

не як вышэйшую форму шчырасці. У Ранні Новы час клятва як запэўненне ў вернасці абавязку са спасылкай на рэлігійныя каштоўнасці дала неабходныя для развіцця грамадства гарантыі ўзаемадаверу і ўзаема-адказнасці на розных узроўнях чалавечага суіснавання.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Schilling, H. Konfessjonalizacja. Kościoł i państwo w Europie doby przednowoczesnej / H. Schilling. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 640 s.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Каноническая. В русском переводе. С приложением краткого библейского указателя и объяснительными примеч. пастора Б.Геце.– Варшава [?]: Издательство Б.Геце, 1939.
3. Предисловия и примечания к изданию Торы с комментарием Сончино. Обеты и клятвы с точки зрения иудаизма [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.machanaim.org/tanach/_snch-ow/csod_d_1.htm - Дата доступа: 07.06.2010.
4. Акты Виленской археографической комиссии (АВАК). Т. II. Акты Брестского земского суда. – Вильна, 1867.
5. АВАК. Т. I. Акты Гродненского земского суда. – Вильна, 1865.
6. Sliwka, M. Środki dowodowe w procesie w dawnej Polsce / M. Sliwka, D. Miścicka-Sliwka // Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii. – 1999 – №4 – S.203–209.
7. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. T. II. – Petersburg, 1859. – 482 s.
8. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm> – Дата доступа: 10.06.2009.
9. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. II. – Вильна: Печатня губернского правления, 1867.
10. Орехов, С. И. Клятва и проклятие как элементы религиозного культа / С. И. Орехов // Отношение человека к иррациональному. – Свердловск, 1989. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.aquarun.ru/psih/relig/relig6.html> - Дата доступа: 11.05.2011.
11. Wolff, J. Senatorowe i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386 – 1795) / J. Wolff. – Kraków: Drukarnia Wł. Anczyca i Szyki. 1885.
12. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. I. – Вильна: Печатня губернского правления, 1867.
13. Вопросы священнику: Что такое клятва и почему нельзя клясться? [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/answers/6367.htm> - Дата доступа: 22.04.2011.

Міхаілас Пятраускас, магістр гістарычных навук, аспірант кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы (нав. кір. – доктар гіст. навук, прафесар С.В.Марозава). Сфера навуковых зацікаўленняў: канфесійная гісторыя Вялікага княства Літоўскага, Еўрапейскае Сярэднявечча, гісторыя суверэннай Беларусі.

КАПЫЛЬ У МАТЭРЫЯЛАХ ЛІТОЎСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА

Стаття содержит информацию об документальных источниках по истории Копыля, найденных в Литовском государственном историческом архиве. Более подробно показывается информационный потенциал инвентарных описаний XVII – XVII стст.

Аднаўленне аб’ектыўнай гістарычнай панарамы гарадскога жыцця Беларусі належыць да ліку адной з актуальных і важных задач гістарычнай навукі. Значны комплекс крыніц па шырокаму спектру праблем гістарычнай урбаністыцы Беларусі захоўваецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Вільні (далей ЛДГА). Да ліку малавучаных у гістарычным плане гарадоў Беларусі адносіцца Капыль (сёння – горад, райцэнтр Мінскай вобласці). Дакументы ЛДГА праліваюць святло на многія бакі яго гістарычнага развіцця ў XVI – XIX стст.

Шмат цікавых дакументаў, якія з’яўляюцца важнымі крыніцамі па гістарычнаму мінуламу Капыля захоўваецца ў родавым архіве князёў Радзівілаў. У фондах “Радзівілы” (ф. 1280) і “Камісія па разбору даўгоў князёў Радзівілаў” (ф. 459) ёсць матэрыялы па гісторыі многіх населеных пунктаў, якія належалі гэтаму магнатаўскаму роду, у тым ліку і Капыля. Многія дакументы, якія тут знаходзяцца, унікальныя. Напрыклад, захаваліся даволі рэдкія звесткі аб рамесніках Капыля і Слуцка за 1737 г. [1]. Са спісу рамеснікаў Капыля за гэты год бачна, што найбольш шматлікімі былі капыльскія цэхі краўцоў, шаўцоў і ткачоў. Цэхмістрам кравецкага цэху быў Базыль Залатарэвіч, клочнікамі – Пётр Чарнышэвіч і Лук’ян Кавёлка. З 36 майстроў цэху, што жылі ў Капылі было 32 хрысціяніна і 4 яўрэя. Акрамя таго, шмат капыльскіх краўцоў разышлося па іншых гарадах, мястэчках і вёсках. Так, 12 краўцоў жыло ў Цімкавічах, 11 – у Нясвіжы, 5 – у Калодзезным. Сярод іншых адрасоў узгадваюцца Пацейкі, Грозава, а таксама Украіна. Шавецкі цэх налічваў 13 майстроў, што жылі на мейскай зямлі ў Капылі, 5, якія жылі на плябанскай юрысдыцыі, а таксама 4, што выйшлі да Нясвіжа і Цімкавічаў. Цэхмістрам быў Сідар Краска. На мейскай зямлі Капыля жыло 30 майстроў ткацкага цэху, на юрысдыцыі –

11, выйшлі ў Цімкавічы – 16. Акрамя таго, частка выйшаўшых з Капыля ткачоў мела досыць шырокую геаграфію месцаў жыхарства: Пінск, Шацк, Мазыр, Вялешына, Жупраны, Дудзічы, Дукора, Нясвіж, Раманава і інш. Цэхмістрам ткацкага цэху быў Якаў Гарман. Сярод іншых рамесніцкіх прафесій узгадваюцца кавалі, злотнікі, слесар, млынар [1, арк. 1, 1 адв., 2, 3, 4]. Вывучаючы спіс рамеснікаў можна адзначыць, што ў сярэдзіне XVIII ст. быў досыць распаўсюджаны выхад майстроў розных спецыяльнасцяў (найперш краўцоў і ткачоў, якімі славіўся Капыль) на працу і месца жыхарства ў іншыя мясцовасці. Відаць, да гэтага часу трэба адносіць і зараджэнне г. зв. “кравецкай мовы”, на якой размаўлялі майстры пэўнага цэху.

Не так часта ў архіўных фондах можна сустрэць падрабязную інфармацыю пра становішча канкрэтнага населенага пункта ў гады ваенных ліхалеццяў. У гэтых адносінах нам пашанцавала выявіць “Люстрацыйную ведамасць аб колькасці душ, рухомай і нерухомай маёмасці, памерах матэрыяльных страгаў, прынесеных вайной 1812 г. па Капыльскаму ключу”, дзе пазначаны страты Капыля як ад французскага боку, так і ад расійскага [2].

Самай жа інфарматыўнай крыніцай, выяўленай у Вільні, з’яўляюцца матэрыялы аб судовым працэсе паміж Радзівілаўскай масай і жыхарамі мястэчка Капыль [3]. Сутнасць гэтага канфлікту заключалася ва ўпартай барацьбе местачкоўцаў за вяртанне ім ранейшых правоў, пад якімі разумелася права асабістай свабоды (вызваленне ад прыгоннай залежнасці і вяртанне страчанага ў выніку скасавання расійскімі ўладамі магдэбургскага права мяшчанскага статусу) і права на зямлю (пры правядзенні валочнай памеры ў сярэдзіне XVI ст. мястэчкі атрымалі ад дзяржавы пэўную колькасць зямлі, якую мяшчане лічылі сваёй уласнасцю). У 1833 г. пасля судовага працэсу, распачатага жыхарамі м.Капыль, суд прызнаў іх асабіста вольнымі, аднак зямля мястэчка заставалася памешчыцкай. Далей працягвалася ўжо доўгая і безвыніковая барацьба капылян за зямлю. Дадзеная адзінка захавання ўтрымлівае 1033 аркушаў. У справе сабрана вялікая група дакументаў (як арыгіналаў, так і копій), якія адносяцца да гісторыі Капыля XVI – XIX стст. Прыводзіцца тэкст прывілея вялікага князя літоўскага і караля польскага Яна Казіміра ад 27 жніўня 1652 г. аб наданні Капылю магдэбургскага права [3, арк. 337 – 340]. Асабліваю цікавасць уяўляюць інвентары места. Тут сярод іншага змешчаны інвентары Капыльскага княства і мястэчка Капыль за 1642, 1669, 1759, 1774, 1780, 1811, 1837 гады.

Такім чынам, разам з інвентарамі, выяўленымі ў ЛДГА, на сённяшні дзень нам вядома аб існаванні 19 інвентароў Капыльскага княства XVII–XIX стст. Усе гэтыя інвентары (з фондаў НГАБ і ЛДГА) можна ўмоўна падзяліць на тры групы. У першую ўваходзяць уласна інвентары Капыльскага кня-

ства, у якіх зроблена даволі падрабязнае апісанне паселішчаў, а таксама належацых да іх сельскагаспадарчых надзелаў, прыводзяцца памеры падаткаабкладання мяшчан, вызначаюцца іх павіннасці. Другую групу складаюць рэестры адабранага ў мяшчан чыншу, дзе асноўная ўвага звяртаецца на падаткаабкладанне мяшчан. Да трэцяй групы адносіцца гэтак званая “Рэвізія гарадоў Слуцка і Капыля за 1750 г.” Яна зроблена асобна для хрысціянскага і яўрэйскага насельніцтва і ўтрымлівае звесткі па тапаграфіі, тапаніміцы, дэмаграфіі, міграцыйных працэсах, занятках насельніцтва.

Інвентары, знойдзеныя ў Вільні, дазваляюць зрабіць некаторыя новыя высновы. Так, інвентар Капыля 1642 г. дае ўяўленне аб тым, як выглядала места перад трагічнымі падзеямі сярэдзіны XVII ст [3, арк. 701 – 720]. Разглядаючы тапанімічную структуру Капыля гэтага часу можна ўбачыць, што адна з вуліц названа “вуліцай ад брамы Дубніцкай” [3, арк. 705]. На жаль, звестак аб тым, што ўяўляла з сябе брама не прыводзіцца. Можна толькі выказаць здагадку, што яна магла быць падобна да брамаў, вядомых са схематычнага малюнка Любчы Юзафа Нарановіча-Наронскага 1645 г. [4, с. 198]. Наяўнасць брамы, а таксама вуліцы Завальнай можа сведчыць аб тым, што да сярэдзіны XVII ст. у Капылі, акрамя замкаў, маглі існаваць гарадскія ўмацаванні. Параўноўваючы дадзеныя інвентара з планамі Капыля XIX ст. і сучаснай тапаграфіяй цэнтра паселішча можна адзначыць, што ў сярэдзіне XVII ст. места з трох бакоў было абаронена прыроднымі ўмацаваннямі (рэкі Каменка і Мажы і стромкія адхоны надпоймавых тэрас) [3, арк. 701 – 720; 5; 6, с. 10; 7]. З чацвёртага боку (ад дарогі на Нясвіж і Клецк) прыродныя умацаванні маглі дапаўняцца штучнымі. З паўднёвага ўсходу за рэчкай Мажай подступы да места баранілі ўмацаванні верхняга і ніжняга замкаў.

Крыніцазнаўчую базу пры вывучэнні гісторыі Капыля пашыраюць дакументы фондаў губернскай адміністрацыі. У ЛДГА – гэта матэрыялы “Канцылярыі Віленскага, Ковенскага і Гродзенскага генерал-губернатора” (ф. 378, 151272 адзінкі захавання). Дакументы гэтага фонду размеркаваны на агульны і палітычныя аддзелы. У комплексе яны дазваляюць даследаваць сацыяльнае, эканамічнае, палітычнае, культурнае развіццё, а таксама паўсядзённае жыццё гарадоў і мястэчак Беларусі ў 1794 – 1912 гг. Віленскаму генерал-губернатару часам, а менавіта ў 1834 – 1856 гг., 1862 – 1870 гг., падпарадкоўвалася і Мінская губерня, у склад якой уваходзіў Капыль. Таму ў ф. 378 сустракаюцца некаторыя звесткі пра Капыль. Напрыклад, ёсць інфармацыя аб кірмашах і базарах [8], колькасці, складзе, гаспадарчых занятках насельніцтва [9], яго маёмаснаму стану [10], іўдзейскіх малітоўных школах [11], касцёле [12], пажарах [13].

Такім чынам, нават кароткі агляд некаторых матэрыялаў, знойдзеных у ЛДГА ў Вільні, паказвае на прыкладзе Капыля, што ў гэтым архіве шмат цікавых дакументаў, якія праліваюць святло на самыя розныя аспекты гістарычнага развіцця нашых гарадоў і мястэчак.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей ЛДГА). – Ф. 459. – Воп. 1. – Адз. зах. 509. Спіс рамеснікаў, што жывуць у Слуцкім і Капыльскім княствах 1737 г.
2. ЛДГА. Ф. 459. – Воп. 1. – Адз. зах. 2733. Люстрацыйная ведамасць аб колькасці душ, рухомай і нерухомай маёмасці, памерах матэрыяльных стратаў, прынесеных вайной 1812 г. па Капыльскаму ключу.
3. ЛДГА. – Ф. 459. – Воп. 1. – Адз. зах. 4035. Матэрыялы аб судовым працэсе паміж радзівілаўскай масай і жыхарамі мястэчка Капыля.
4. Якимович, Ю. А. Зодчество Белоруссии XVI – середины XVII в.: Справ. Посobie / Ю.А. Якимович. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 368 с.: ил.
5. Archiwum Głowne Akt Dawnych. – Zb. Kart. – R 452-40. План м. Капыль пачатку XIX ст.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Фонд 299. – Воп. 5. – Адз. зах. 512. Справа аб прадстаўленні на разгляд Праўлення плана і сметы на забудову цэнтра мяст. Капыль Слуцкага ў. 1878 – 1887 гг.
7. Копыль. Копыльский район. План города. Карта района. – Минск: Белкартография, 2002.
8. ЛДГА. – Ф. 378. – агульны адзел, 1864 г. – Адз. зах. 299. “Дело о торгах, ярмарках и базарах”.
9. ЛДГА. – Ф. 378. – агульны адзел, 1868 г. – Адз. зах. 2037. “Дело по отношению МВД об учреждении в г.Вильно особой комиссии для собрания сведений о находящихся в Северо-Западном крае владельческих городов и местечек”.
10. ЛДГА. – Ф. 378. – агульны адзел, 1867 г. – Адз. зах. 1812. “Дело по представлению Минского губернатора о недоимке Копыльского еврейского общества”.
11. ЛДГА. – Ф. 378. – агульны адзел, 1866 г. – Адз. зах. 1769. “Дело о разрешении на постройку еврейских синагог в Северо-Западном крае”.
12. ЛДГА. – Ф. 378. – агульны адзел, 1866 г. – Адз. зах. 1368. “Дело по представлению Минского губернатора о постройках в Копыльском костеле”.
13. ЛДГА. – Ф. 378. – агульны адзел, 1866 г. – Адз. зах. 274. “Дело по прошению поверенного погорельцев м.Копыля еврея Мышковского о пособии”.

Мікалай Сяргеевіч Мароз, гісторык, краязнавец, скончыў гістфак БДУ, суіскальнік кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ імя Янкі Купалы (нав. кір. – канд. гіст. навук, дацэнт І.В. Соркіна). Даследуе гісторыю Капыля і Капыльскага княства.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1765 – 1769 РР. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

В статье изучается Румянцевская опись Малороссии 1765 – 1769 годов. На примере Нежина и Стародуба анализируется потенциал описи как источника для изучения демографических характеристик населения городов Гетманщины второй половины XVIII века.

Вивчення демографічних характеристик населення міст середньовіччя і раннього нового часу стало одним з традиційних напрямів зарубіжної урбаністики. Міська антропология, яка вивчає функціонування соціуму міста, як єдиного організму, досліджує демографічні процеси для відображення різних сторін розвитку цього організму. Дані історичної демографії дуже важливі для вивчення повсякденності, сім'ї і приватного життя, різних проблем гендерної історії. Дослідники звертають увагу на особливості статеві-вікового розподілу, шлюбність, структуру сім'ї, народжуваність і смертність, рівень дитячої смертності, міграції, тощо. У цих демографічних характеристиках відображаються соціальні і соціокультурні процеси, що відбувалися у міському суспільстві.

Вже на початку 1980-х років бібліографія європейської історичної демографії 1500 – 1820 р.р. нараховувала понад 700 праць [1, с. 6]. Їх методологічною основою стали методики роботи з джерелами облікового характеру: документами церковно-метричного обліку, матеріалами переписів населення, тощо. Більше того, в історичній демографії до сьогодні сформувалося кілька шкіл, найпотужнішими з яких є французька та англійська, котрі спромоглися реалізувати велетенські проекти з вивчення демографічної історії своїх країн. У Франції в ході реалізації такого проекту (з 1950-х рр. до 1987 р.) було опрацьовано понад 66 тис. записей про смерті та шлюби у французьких містах, починаючи від епохи Людовіка XIV [20; 21].

Англійський проект був ще масштабніший, його творці спромоглися опрацювати записи про 3,7 млн. актів шлюбів, хрещень і смертей.

Усю роботу координувало об'єднання з вивчення історії народонаселення при Кембріджському університеті під керівництвом Едварда Ріглі (Edward Wrigley) та Роджера Скофілда (Roger Scofield). Їхнім досягненням є узагальнення результатів даного проекту (окремі праці щодо населення Англії та англійської сім'ї) [24; 25], а також заснування спеціального журналу «локальних демографічних студій». Починаючи з 1968 р. й до сьогодні у світ вийшли понад 80 номерів цього журналу, на сторінках котрого можна знайти практичні дослідження, присвячені більшості історико-демографічних проблем (з відповідними коефіцієнтами, обрахунками та їх тлумаченням) [23].

Важливим досягненням в царині польської історичної демографії є праця польського вченого Цезаря Кукльо (Cezary Kuklo) «Демографія Речі Посполитої». Ця робота цікава також і з точки зору наявності значного обсягу фактичного матеріалу, котрим можна послуговуватися для порівняння демографічних характеристик населення Гетьманщини з аналогічними характеристиками соціуму Речі Посполитої [22].

Натомість, в сучасній українській історіографії наявні лише поодинокі праці, що, хоч певною мірою присвячені демографії населення Гетьманщини. При цьому вже склалися всі можливості для таких досліджень: виявлено значним масив статистичних джерел, документів церковно-метричного обліку; стали доступними відповідні сучасні методи їхньої обробки, а також кращі здобутки світової історіографії.

Серед облікових джерел історії Гетьманщини XVIII ст. (компути, ревізії, описи, тощо) одним з найважливіших для вивчення міського населення Гетьманської України є Генеральний опис Малоросії 1765–1769 р.р. В історичній літературі його прийнято називати Румянцевським – за прізвищем ініціатора його проведення генерал-губернатора П. О. Румянцева. За своїм змістом і обсягом опис є унікальним джерелом інформації, оскільки його 969 книг містять дані перепису населення близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережної України [3, с. 4 – 12].

Наукова розробка джерела розпочалася ще у 60-х роках XIX ст. працями О. Лазаревського, Д. Багалія [2], І. Луцицького [8] і триває до нашого часу. Всі дослідники відмічають виняткову історичну цінність опису, і вивчають його, у першу чергу, як джерело для дослідження соціально-економічних відносин [5], класового розшарування міського населення [6], метрології [7, с. 102], тощо. А його можливості для вивчення демографічних характеристик міського населення залишаються маловідомими історикам.

Матеріали опису зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 57). В них зосереджені дані перепису 18-ти міст: Гадяча, Глинська, Києва, Козельця, Коропа, Кролевця, Лохвиці, Лубен, Мглина, Ніжина, Новгородки, Переяслава, Полтави, Почепа, Ромен, Стародуба, Хорола, Чернігова [3].

Проте вказані міста по-різному представлені в джерелі, оскільки документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. Наприклад з опису Хорола залишився лише один аркуш [18], Гадяча – дев'ять аркушів. Описи таких міст, як Ніжин, Полтава, Переяслав, Стародуб збереглися практично повністю [3]. Інформаційний потенціал Генерального опису ми будемо аналізувати на прикладі Ніжина та Стародуба – полкових міст, з чисельним населенням, дані перепису якого повністю вціліли.

Матеріали перепису міста Ніжина знаходяться у книгах 39, 40, 49, 341, а Стародуба – у 71, 72, 73, 74, 78, 81, 82, 124, 147, 148а. Усі книги (обсягом 300 – 1200 аркушів) написані скорописом другої половини XVIII ст. місцями складні для читання через механічні пошкодження та згасання тексту. Крім того, складність читання можуть викликати індивідуальні особливості почерку осіб, які укладали опис. Однак, значною мірою, ці труднощі компенсуються тим, що записи проводилися за визначеним шаблоном. Як відомо було чотири форми переписних листів, одна з яких (перша) була спеціально розроблена саме для міст і містечок [3, с. 5].

Інструкція, розроблена за особистої участі генерал-губернатора, вимагала вказання географічного положення міста, опису його укріплень, громадських споруд, ярмарків і базарів, магістратських і ратушних прибутків та проведення подвірного перепису господарств міщан і козаків. Слід також зазначити, що нею не передбачалося отримання таких відомостей від дворян, чиновників і духовенства, через те, що дані про них уже мали знаходитися у полкових канцеляріях [2, с. 406].

Дослідники опису, схильні ділити його документи на три групи: 1) матеріали про проведення і організацію опису у полках; 2) відомості про міста, населення і домогосподарства; 3) документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти, тощо [7, с. 101]. Для вивчення демографії населення міст, найбільш корисними є матеріали другої групи, які створювалися у кілька етапів, перевірялися і уточнювалися, а тому складаються з чернеток та чистовиків.

Чистовики, що містяться у книгах 39, 341 (Ніжин), та 148а (Стародуб), привертають увагу своєю уніфікованістю, більш точними даними. Вони оформлені, відповідно з вимогами, у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв [14 – 17]. У графі „чини та імена” вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність: „*мищанин Прокоп Бабичь*” [17, арк. 363в.]. Нижче записувалися його дружина і діти – спо-

чатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити: „...*работник его Яков Игнатов сын...*” [17, арк. 37зв.]. У джерелі чітко простежуються родинні зв’язки мешканців двору. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров’я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку.

Така форма перепису була загалом витримана в усіх містах. Щоправда подекуди знаходимо й окремі відмінності. Наприклад у Ніжині, таблиця чистовика мала дві додаткові графи де повинен був вказуватися ріст чоловіків: у першій – аршини, у другій – вершки. Щоправда ці графи залишилися порожніми, відомості до них не були занесені [17, арк. 36зв. – 264зв.]. Чистовик опису Стародуба написаний у вигляді одного документа – таблиці не перериваються іншими даними [15]. Тоді, як у чистовиках опису Ніжина знаходимо інші документи, наприклад копії купчих на нерухоме майно [14, арк. 15 – 16].

Загалом джерело вигідно відрізняється від попередніх ревізій, що проводилися у XVIII ст. в Гетьманщині. Порівняння даних ревізії Стародуба 1764 року з даними Румянцевського опису явно на користь останнього, хоча б тому, що ревізія не обліковувала жіноче населення, не вказувала стан здоров’я переписаних осіб, тощо.

Спробуємо докладніше розглянути інформаційний потенціал книг опису, як джерела для дослідження демографічних процесів, що відбувалися у міському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Перепис вказує імена більшості мешканців міст, їх прізвище та по-батькові. Для позначення чоловіків користувалися двома моделями запису: двочленною: „*Иван Круть*” [15, арк. 120зв.], і тричленною: „*Никита Тимофеев сын Кононец*” [17, арк. 50зв.]. Остання була найбільш поширеною формою запису чоловічого населення в офіційних документах, тоді, як двочленна модель застосовувалася переважно для учнів та найманих робітників. Заміжні жінки здебільшого позначені за двочленною моделлю: ім’я і по-батькові, хоча часто зустрічаємо лише ім’я. Вдови у більшості випадків позначені, як і чоловіки господарі дому: „*мещанина удова Улиана Никитина дочь Будилиха*” [17, арк. 38зв.]. Причому вдови могли позначатися не за прізвищем, яке вони носили у шлюбі, а за вуличним прізвиськом. Діти записані лише по іменах.

Аналізоване нами джерело має унікальний обсяг інформації для вивчення антропоніміки окремих населених пунктів і міст загалом. Дослідники мають можливість вивчати особливості вибору імен представниками різних станів міського суспільства, чи поширення імен всередині

окремої сім'ї, механізми походження та еволюції окремих імен і прізвищ, тощо. Особливості запису імен представників різних груп населення можуть дати уявлення про різницю їх становища у тогочасному соціумі (наприклад різні моделі запису імен заміжніх жінок і вдів можуть свідчити відмінність їх соціального статусу).

Указання віку жителів міст у чистовиках перепису теж має свої особливості. Зазвичай він вказувався вказується арабськими цифрами, в окремих колонках для чоловіків і жінок. Порівняння опису різних міст свідчить про те, що окремі вікові групи населення залишалися поза межами перепису. Так наприклад, у Ніжині не знаходимо дітей віком до одного року, вони могли бути зараховані до однорічних, або взагалі не рахувалися через високий рівень дитячої смертності у доіндустріальну епоху [14], [17]. У Стародубі, діти такого віку переписані. Для позначення їхнього віку застосовується дріб або пропис: „½” [15, арк. 361зв.], „5 недель” [15, арк. 336зв.]. Написання чисел і цифр не складне для читання, але має свої особливості. Так цифра „1” часто більше схожа на літеру „Л”, цифра „3”, коли нечітко виписана, схожа на „5”, перша цифра двозначного числа буває набагато більшою, а друга, інколи або нагадує виносну літеру, або записана в сусідній колонці.

Вік і стать є базовими даними для демографічного аналізу. Сучасні історико-демографічні методики, що базуються на основі використання одного переписного листа (таким є Румянцевський опис) дозволяють досліднику визначити ряд параметрів, які характеризують демографічну ситуацію в міському соціумі [10, с. 14 – 50].

Одним з них є статеві-вікова структура населення. Слід зазначити, що в історичній демографії статеву структуру населення прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок. За твердженням спеціалістів, вік є другою важливою демографічною характеристикою. Інформація про вік окремих людей на момент перепису дозволяє аналізувати вікову структуру населення, досліджувати його розподіл за віковими групами [10, с. 63 – 64].

Крім того, вказані дані необхідні для встановлення окремих показників природного руху населення, які включають в себе народжуваність та приріст населення (рівень смертності на основі одного переписного листа визначити практично неможливо). Ці показники дозволяють визначити коефіцієнти народжуваності, тривалість репродуктивного періоду та його пік у жінок, тощо.

Важливим чинником, який суттєво впливав на формування контингенту мешканців кожного міста були міграційні потоки. Перепис розділяє місцеве і прийшло населення. Місце народження може бути вказане у графі „Чини та імена”, або на лицевій частині аркуша разом з економічними да-

ними. У першому випадку застосовуються формули на зразок: „*мещанинъ Стародубский*”, „*уроженецъ Стародубский*” [15, арк. 321зв., 325]. У Ніжині ж вказівка на лицевій частині аркуша не така лаконічна, більш уніфікована і дублює ту, що подана на звороті: „*Оной вертеевский издревле нежинский мещанинъ греческого закона...*” [17, арк. 63зв.]. У переписі Стародуба таке повторення зустрічається рідко, місце народження здебільшого вказане один раз [15].

У вказаних містах зустрічаємо вихідців з навколишніх сіл, інших полків, інших держав. В Румяцевському описі вказано походження мігрантів, рік коли вони прийшли до міста: „*...грек родимецъ турецкаго места Тирново въ Нежин приишь въ 1736 году...*” [14, арк. 715зв.]. Причому дата приходу може бути точною, або приблизною: „*...оттуда малолетнимъ приишь въ Стародубъ обучатся ремеслу шевскаму...*” [15, арк. 128зв.]. На основі таких даних можемо вивчати інтенсивність міграцій в різні роки, їхні причини (пошуки заробітку, голод, неврожаї, тощо), вплив на зростання населення конкретного міста, соціальний склад та географію учасників переселенського руху. В окремих випадках перед дослідником відкривається можливість навіть простежити, долю окремих мігрантів.

В описі чітко вказані родинні стосунки мешканців міста, їх сімейний стан і сама його форма відповідає структурі міської сім’ї. Спочатку записаний голова сім’ї. Це не обов’язково найстарший чоловік. Часто на чолі родини виступає жінка-вдова, але і у такому випадку ім’я її покійного чоловіка згадується першим: „*...удова козака...*” [17, арк. 36зв.]. Далі йдуть діти, причому спочатку переписані хлопці у порядку старшинства, потім так само дівчата. Після них йдуть решта родичів. Взагалі родинні стосунки мешканців домогосподарства вказані з „прив’язкою” до господаря: „*ево жена*”, „*их дети*”, „*невестка ево*” [14, арк. 194зв.], „*ево теща*” [14, арк. 195зв.], „*ево племянница*” [17, арк. 40зв.]. Така прив’язка може бути опосередкованою: „*племянница ево жены*”, у тому випадку, коли рідство йшло через дружину, чи інших членів сім’ї.

Перепис включає й дані про сімейний стан жителів. Для цього використовуються прямі вказівки: „*холост*” [15, арк. 140зв.], „*вдов*” [17, арк. 43зв.], „*вдова*” [17, арк. 44зв.], або опосередковані: наприклад у жінок „*девка*” [17, арк. 230зв.] и „*женка*” [17, арк. 76зв.]. Останні терміни застосовуються, незалежно від віку, для позначення заміжніх і незаміжніх жінок. В описі зустрічаємо опосередковану інформацію про повторні шлюби, наприклад вказівка „*дети отъ ево первой жены*” [15, арк. 90зв.], разом з віком цих дітей дає уявлення про приблизну тривалість першого шлюбу і можливість встановлення частоти повторних.

Вказані дані є важливими для вивчення інститутів сім’ї і шлюбу ранньомодерного соціуму. Вони містять інформацію про шлюбний

вік, тривалість шлюбу, ситуацію на шлюбному ринку, співвідношення між холостими і одруженими, повторні шлюби та позашлюбні зв'язки. Дослідники сім'ї можуть вивчати її типологію, становище жінки і статеворольову систему, тощо.

Своє відображення у джерелі знайшло й таке поширене тоді явище, як сирітство. Сиротами називають, як малолітніх дітей, так і осіб старших 20-ти років. У багатьох випадках вказується належність сироти до певного стану міського населення, ім'я його батька. В інших зустрічаємо формулу „за сиротством родства не помнящая” [15, арк. 89зв.]

Чистовики опису містять інформацію про жебрацтво у кожному місті. В розглядуваних нами містах, жебраки супроводжуються традиційною формулою: „а пропитание имеет с милостыни доброхотных дателей” [14, арк. 72зв. – 73] (в Ніжині), „питаются с прошения милостыни” [15, арк. 281зв.] (у Стародубі). Такий запис робився на лицевій частині аркуша де описувалися домогосподарство і прибутки жителів. У першу чергу він стосувався мешканців шпиталів. Наприклад у описі Стародуба знаходимо 10 шпиталів, в яких проживало від 7 до 13 жебраків: „в нем нищие” [15]. На звороті аркуша казано їх імена, станову приналежність, місце народження, вік, стан здоров'я, якщо у шпиталі жили родичі, то їх родинні стосунки [15, арк. 169зв. – 170, 206зв. – 207]. Крім мешканців шпиталів, жебраків знаходимо і серед решти жителів міст. У такому випадку до жінок застосовується термін „старица” [17, арк. 230 зв.], чоловіки записані, як і решта жителів.

Застосовуючи історико-демографічні методики для аналізу даних Румянцевського опису можемо висвітлити різні аспекти життя цих представників міських маргінальних груп: їхню статево-вікову структуру, сім'ю жебраків, розміри їхніх прибутків, ставлення населення до них, джерела поповнення лав жебраків (наприклад з яких станів було найбільше жебраків, місцеві вони чи мігранти з сіл, тощо). Інформація опису проливає світло на функціонування шпиталів, як органів опіки над жебраками. Наприклад у Стародубі знаходимо інформацію, що шпиталь був платний [15, арк. 329зв.].

Як жебраки записані й учні міських шкіл [15, арк. 170зв. – 180, 205зв. – 206]. Опис – унікальне джерело інформації про школи другої половини XVIII ст. оскільки висвітлює не лише їх кількість, а й якісну сторону. Вказано імена учнів, вік, станову приналежність, стан здоров'я, місце народження. Загалом демографічні характеристики шкіл виглядають доволі несподівано, як для сучасного уявлення про ці установи.

Зрештою в Румянцевському описі вказано стан здоров'я переписаних осіб. Навпроти здорових у окремії графі стоїть запис „здоровъ”(ва)

[15], навпроти хворих – вказано їхню хворобу. Оскільки укладачами перепису були не лікарі, хвороби, ймовірно, записувалися зі слів хворих, тому у джерелі відображена народна традиція сприйняття хвороби у ранньомодерному суспільстві. Ми зустрічаємо констатацію факту хвороби: „болна”, „болен всемь”, „дряхл” [17, арк. 82зв.], „увечен”, симптоми чи наслідки: „животом”, „головой боленъ”, „внутреннюю болезнью одержим”, *с ума соил* [17, арк. 209зв.], „слепа” [17, арк. 102зв.], „нема” [17, арк. 157зв.]. З хвороб, що ідентифіковані безпосередньо при переписі названі „паралечь” і „черная болезнь” [15, арк. 231зв.]. Особи, що мали фізичні вади позначені терміном „калека” [17, арк. 119зв.], або ж вказуються самі вади: „крив”, „кривой” [15, арк. 77зв.], „хромая” [15, арк. 54зв.]. Такі дані дозволяють визначити рівень захворюваності населення, ступінь поширення окремих хвороб і їх особливості у містах, дослідити стан здоров’я представників окремих станів, статей, вікових груп, зрештою простежити вплив хвороб на життя мешканців міст.

Загалом, аналіз Румянцевського опису показав, що документ є надзвичайно цінним джерелом для вивчення різних аспектів функціонування населення міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. Його дані містять інформацію необхідну для вивчення демографічних характеристик міського соціуму, зокрема: статеві-вікової структури, народжуваності, міграції, шлюбу і сім’ї, стану здоров’я, тощо. Обсяг, зміст і форма опису вигідно вирізняють його з поміж інших статистичних джерел цього періоду. Застосування історико-демографічних методик дозволить повніше реалізувати історичний потенціал цього унікального джерела.

Список джерел та літератури

1. Анри, Л., Блюм, А. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
2. Багалей, Д. Генеральная опись Малороссии / Д. Багалей // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 402 – 432.
3. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. Показчик населенних пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184 с.
4. Каменский, А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века / А. Каменский. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2006. – 403 с.
5. Ковальський, І. С. Генеральный опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні / І. С. Ковальський // Український історичний журнал. – 1962. – №2. – С. 97–101.
6. Кулаковський, В. М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. / В. М. Кулаковський // Український історичний журнал. – 1980. – №9. – С. 86–94.

7. Литвиненко, М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М.А.Литвиненко. – Харків: Видавництво Харк. ун-ту, 1970. – 204 с.
8. Луцицкий, И. Киев в 1766 году / И. Луцицкий // Киевская старина. – 1888. – т. I – III.
9. Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. / Б.Н. Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – 583 с.
10. Муромцева, Ю.І. Демографія: Навчальний посібник / Ю.І.Муромцева. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.
11. Перковский, А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. / А. Перковский // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С.107–111.
12. Сварник, І., Долинська, М. Історична топографія Львова XIV – XIX ст. Монографія / І.Сварник, М. Долинська. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 356 с. // Український гуманітарний огляд. Випуск 12. – С. 227–232.
13. Скубневский, С., Гончаров, Ю. Города Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в. Електронний ресурс: //<<http://new.hist.asu.ru/biblio/skubnevski/Andreev.html>>
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф.57. – Оп.1. – Кн. 39.
15. ЦДІАК України. Ф.57. – Оп.1. – Кн. 148а.
16. ЦДІАК України. Ф.57. – Оп.1. – Кн. 341.
17. ЦДІАК України. Ф.57. – Оп.1. – Кн. 341.
18. ЦДІАК України. Ф.57. – Оп. 1. – Кн. 436. – Арк. 206.
19. Яременко, М. Ціна міщанської любові або скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів / М.Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. – Вип.5. – С.95–104.
20. Coubert, P. Beauvais et la Beauvaisis de 1600 a 1730. / P. Coubert. – Paris, 1960.
21. Henry, L., Blayo, Y. La population de la Franse de 1740 a 1860. / L.Henry, Y. Blayo. – Paris, 2004.
22. Kuklo, C. Demografia Rzeczypospolitej predrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa, 2009.
23. LocalPopulationStudies.Електроннийресурс:<http://www.localpopulationstudies.org.uk/index.htm>
24. Wrigley, E., Davies, R., Oeppen, I., Schofield, R. English population history from family reconstitution. 1580–1837. / E.Wrigley, R.Davies, I.Oeppen, R.Schofield. – Cambridge, 1997.
25. Wrigley, E., Schofield, R. The population history of England. 1541–1871. / E.Wrigley, R.Schofield. – Cambridge, 2002.

Ігор Олександрович Сердюк, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

CZY TABELA DYMÓW ROLNICZYCH Z 1794 R. JEST WIARYGODNYM ŹRÓDŁEM DO DZIEJÓW MIAST POWIATU GRODZIŃSKIEGO?

В статье анализируется возможность использования «Табеля земледельческих дымов», составленного во время восстания Т. Костюшко, в качестве источника по истории городов Гродненского повета. Данный «Табель» учитывает только христианские дыма. Автор пришел к выводу, что источником данного «Табеля» были списки подымного налога 1790 г., из которых для составления «Табеля» были использованы только сведения о так называемых грунтовых дымах, поэтому городских дымов по «Табелю» стало на 30% меньше. В «Табели» отсутствует информация о Гродно и 6 местечках Гродненского повета. «Табель земледельческих дымов» содержит также данные, вписанные ошибочно. В связи с этим данные «Табеля» можно использовать ограниченно с обязательным сравнением информации других источников.

W badaniach okresu przedrozbiorowego źródła podatkowe wykorzystywane były przede wszystkim do ustalenia wielkości zaludnienia, a także struktury własności, dochodowości oraz zarysu dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego [1, s. 179]. Jako przykład wymienić można prace Stefana Krakowskiego, Józefa Morzege, Wasyla Mielezki, Pawła Kozłowskiego, Jerzego Ochmańskiego, Grzegorza Błaszczyka, Liudasa Truski [2]. Również omawiane tu źródło stało się podstawą wnioskowania o strukturze majątkowej i społecznej.

Historycy z krajów zniewolonych przez Związek Sowiecki mieli utrudniony dostęp do źródeł zgromadzonych w archiwach sowieckich, mimo że wiele z nich dotyczyło okresu sprzed 150 lat i wcześniejszego. Dopiero od lat sześćdziesiątych niektórym polskim badaczom pozwalano na krótkie kwerendy m. in. w Wilnie i Grodnie. Z tego powodu rezultaty poszukiwań były niepełne, a wiedza o nich ograniczona. Mogło to wpływać na wyniki badań.

Wśród cennych źródeł opublikowanych dwadzieścia lat temu w pierwszym tomie „Studiów Podlaskich” znajduje się również *Tabela dymów rolniczych w*

powiecie grodzieńskim znajdujących się, ostatnią taryfą zajętych do wybierania rekrutów podług niej dla wiadomości Komisji Porządkowej sporządzona, r[ok]u 1794 m[iesią]ca maja 25 dnia wydana przez Andrzeja Woltanowskiego i Jerzego Urwanowicza [3].

Jest to spis dymów różnych rodzajów własności (ziemskich, duchownych, starościńskich, miejskich ziemskich i starościńskich, miejskich ekonomicznych, dóbr stołowych królewskich) częściowo ułożony według parafii z wyłączeniem Grodna (niewypełnione rubryki) i Żydów. Spis ten wydawał się być wartościowym uzupełnieniem bazy źródłowej tego okresu, szczególnie wobec rozproszenia i zniszczeń źródeł na skutek rozbiorów i wojen, a także ze względu na wspomniany utrudniony dostęp do zasobu archiwalnego na terenie ZSRS.

W 1988 r. wymienieni wydawcy opublikowali artykuł poświęcony strukturze majątkowej i społecznej powiatu grodzieńskiego w końcu XVIII w. [4] Autorzy oparli się na *Tabeli dymów rolniczych* oraz na *Klasyfikacji 50 dymów rolniczych i czynszowych porządkiem parafii (...)* z 23 VI 1794 r., a także na *Taryfie okazującej obywateli (...)* z ok. 30 VII 1794 r. Jak wskazują daty *Tabela dymów rolniczych* i pozostałe źródła powstały w związku z powstaniem kościuszkowskim. Ich celem było ustalenie liczby rekrutów, jakich miały dostarczyć poszczególne dobra. Najpełniejszym z wymienionych źródeł jest *Tabela dymów rolniczych* [4, s. 79, 81 – 82]. Informacje dotyczące genezy tych spisów zawiera nieznany J. Urwanowiczowi i A. Woltanowskiemu artykuł Leonida Żytkowicza z 1935 r., w którym przedstawione zostały działania władz powstańczych w dziedzinie skarbowości na Litwie [5, s. 120].

Jak słusznie zauważyli J. Urwanowicz i A. Woltanowski nie był to nowy, specjalnie przeprowadzony spis, lecz użyto danych ze spisów z lat 1789 – 1790. Wynikało to z uchwał wileńskiej Rady Narodowej Prowincjalnej z 1 – 8 maja 1794 r. omówionych przez L. Żytkowicza. Uniwersał z 1 maja nakazywał dalsze płacenie podatków uchwalonych przez sejm czteroletni. 8 maja 1794 r. ustalono, że podstawą podatków mają być taryfy z okresu jego obrad [4, s. 82; 5, s. 118 – 120].

Nie mając dostępu do archiwum wileńskiego J. Urwanowicz i A. Woltanowski stwierdzili na podstawie opracowań, że spis z 1790 r. dla powiatu grodzieńskiego nie zachował się. Porównując dane zbiorcze dla powiatu z lat 1777 i 1789 uzyskane ze źródeł znajdujących się w bibliotekach polskich oraz otrzymany od Jerzego Ochmańskiego odpis sumariusza dymów z 1790 r. z archiwum wileńskiego J. Urwanowicz i A. Woltanowski uznali, że *Tabela dymów rolniczych* najbardziej zbliżona jest do spisu z 1789 r. Różnice liczb dymów spisanych w 1789 (32034) i 1794 r. (27609) miały ich zdaniem

wynikać z nieuwzględnienia Grodna, ludności żydowskiej oraz ewentualnych zmian granic powiatu, chociaż jednocześnie zauważyli, że insurekcyjna Komisja Porządkowa Powiatu Grodzieńskiego nie uznawała postanowień sejmiku grodzieńskiego 1793 r. dotyczących zmian administracyjnych [4, s. 82 – 87]. Autorzy nie wspomnieli o utworzeniu w 1793 r. m. in. nowego powiatu sokólskiego – utożsamili zapewne powstałe wówczas województwo grodzieńskie z powiatem.

Dwa lata temu na grodzieńskiej konferencji poświęconej historiografii i źródłom do dziejów miast został zaprezentowany referat poświęcony zaludnieniu miast powiatu grodzieńskiego na podstawie spisu z 1789 r. [6] W celu poszerzenia bazy źródłowej do tego tematu postanowiono wykorzystać *Tabelę dymów rolniczych z 1794 r.*

Należało zatem dokonać krytyki tego źródła m. in. poprzez porównanie ze spisami podymnego z 1789 i 1790 r., które znajdują się w archiwum wileńskim [7]. W *Tabeli dymów rolniczych* wymieniono tylko 37 miast. W porównaniu z 1789 r. oprócz Grodna brak jeszcze Suchowoli, Woli, Korycina, Rotnicy, Krasnopola i Jeleniewa. Należały one do najmniejszych miasteczek w powiecie. Zestawiono zatem tylko te miasteczka, które występują we wszystkich trzech źródłach. Ze względu na to, że w 1794 r. nie uwzględniono dymów żydowskich, porównano tylko liczbę chrześcijańskich. Jak to wynika z tabeli 1 mimo to różnice między danymi z 1794 oraz 1789 i 1790 r. były znaczne. W 1794 r. w porównaniu z 1789 wykazano o 24%, a z 1790 o 32% mniej dymów. Porównując różnice co do poszczególnych miast (tabela 1) nie zauważono ani jednego przypadku zgodności liczb! Jedynie dla trzech miast różnica nie była większa niż jeden dym, ale dwa razy w stosunku do 1790, a jeden do 1789 r. Czyżby zatem hipoteza o wykorzystaniu któregoś ze spisów podymnego z tych lat okazała się nieprawdziwa?

W spisach podymnego z lat 1789 – 1790 występowały liczne kategorie dymów (m. in. gruntowe, ogrodowe, chałupne), tymczasem *Tabela dymów rolniczych* zawiera tylko zsumowane liczby dla poszczególnych dóbr [5, s. 139 – 140]. W trakcie porównywania liczb dymów dla poszczególnych miast w latach 1789 – 1794 zauważono, że dane z *Tabeli dymów rolniczych* często pokrywają się z liczbami z rubryki zawierającej dymy chrześcijańskie gruntowe ze spisu z 1790 r. Po zestawieniu liczb dymów gruntowych z lat 1789 – 1790 z danymi z 1794 r. okazało się, że w 31 miastach liczba dymów gruntowych podanych w 1790 jest dokładnie taka sama jak suma dymów w 1794 r. Zgodność między takimi danymi z lat 1789 i 1794 dotyczyła tylko 18 miasteczek (tabela 1).

Tabela 1 – Liczba dymów chrześcijańskich w 37 miastach pow. grodzieńskiego według spisów z lat 1789 – 1794

Miasto	Dymy chrześcijańskie				
	1789		1790		1794
	suma	gruntowe	suma	gruntowe	
Bakałarzewo	70	51	71	51	51
Berżniki	48	34	50	34	81
Brzostowica Wielka	81	68	78	63	63
Choroszcz	74	58	75	58	58
Dąbrowa	43	14	43	15	15
Filipów	139	55	148	101	101
Gródek	56	52	59	52	52
Hołynka	17	8	21	9	12
Hołynka (Zygmuntowo)	47	46	50	46	46
Indura	82	63	88	63	63
Janów	64	32	71	32	32
Jeziory	97	60	102	60	60
Kamionka	24	0	15	1	1
Kopciów	34	29	35	29	29
Krynki	137	105	146	114	120
Kuźnica	50	43	67	45	45
Lejpuny	37	29	38	29	29
Lipsk	187	180	192	128	128
Liszków	17	11	18	8	8
Łunna	68	44	67	42	42
Mosty	112	96	116	97	97
Nowy Dwór	82	71	96	82	85
Odelsk	133	126	143	126	126
Przerośl	185	119	201	166	119
Przewałka	34	30	38	36	37
Raczki	43	36	55	36	36
Sejny	74	24	79	25	25
Sidra	80	70	84	70	70
Skidel	103	91	103	91	91
Sokółka	193	165	242	164	164

Miasto	Dymy chrześcijańskie				
	1789		1790		1794
	suma	gruntowe	suma	gruntowe	
Sopoćkinie	37	30	36	30	30
Suwałki	200	179	208	187	187
Sztabin	19	0	38	14	14
Wasilków	142	127	146	127	127
Wiejsieje	30	20	35	20	20
Wizajny	113	56	113	57	57
Zabłudów	174	43	173	43	43
Wszystkie	3126	2265	3340	2351	2364

Źródła: Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie. SA 4056, SA 11649; *Tabela dymów rolniczych...*, opr. J. Urwanowicz i A. Woltanowski, „Studia Podlaskie”, t. 1, 1990, s. 221 – 264.

W *Tabeli dymów rolniczych* wykorzystano więc dane ze spisu podymnego z 1790 r. Wpisano jednak nie sumy wszystkich dymów, lecz tylko jednej kategorii – gruntowych. W 1790 r. w miasteczkach ekonomii grodzieńskiej Suchowoli, Korycinie, Jeleniewie i Krasnopolu oraz w szlacheckiej Woli nie wykazano dymów gruntowych. To tłumaczy, dlaczego zabrakło ich w źródle z 1794 r. Nie jest znany powód, dla którego nie umieszczono tam Rotnicy. Może to wynik przeoczenia?

Po *porównaniu* sum liczb dymów gruntowych z 1790 i 1794 r. pozostaje różnica 13 dymów. Wynika ona z niezgodności w przypadku sześciu miast. Jeżeli chodzi o Przerośl, niezgodność jest wynikiem nieuwzględnienia 47 dymów z przedmieścia. Omyłkowo wliczono je do zapisanych w źródle z 1790 r. poniżej Berżnik. Co do Nowego Dworu, być może dodając dymy miejscowej plebanii łańciskiej do ekonomicznych, zsumowano nie 6 dymów gruntowych, ale wszystkich 9, co wyjaśniałoby różnicę w stosunku do 1790 r. W przypadku Krynek 6 dymów więcej w 1794 r. można tłumaczyć niepotrzebnym ponownym doliczeniem tzw. dymów przybyłych (jakie zaznaczano w źródle w stosunku do spisu z 1789 r.) do całościowej liczby dymów gruntowych. W podobny sposób nie da się natomiast wyjaśnić różnicy trzech dymów w Hołyncie oraz jednego w Przewalce.

Zatem *Tabela dymów rolniczych* z 1794 r. zawiera o prawie 30% mniej dymów miejskich powiatu grodzieńskiego niż spis podymnego z 1790 r.

Dlaczego w 1794 r. jako podstawę poboru rekruta postanowiono uwzględnić tylko jedną kategorię dymów? Wydaje się, że uznano, że tylko

dym gruntowy jest odpowiednikiem pełnowartościowego gospodarstwa, które stanowi wystarczającą podstawę dochodów właściciela oraz jest na tyle zaludnione, że sprostą poborowi. Można domyślać się, że taki wybór pozwalał na bardziej równomierny podział obciążeń niż w przypadku dymów ogrodowych i chałupnych. Co do domów wjezdnych, czyli karczem planowano zapewne obciążenie ich w inny sposób. Może ze względu na to, że znajdowały się one w przeważającej większości w arendzie Żydów, przewidywano objąć je planowaną odrębną rekrutacją wśród przedstawicieli tej kategorii ludności? [4, s. 84] Takie decyzje mogły wynikać z doświadczeń dwóch członków grodzieńskiej komisji porządkowej – Tadeusza Alexandrowicza i Franciszka Bouffała, którzy wcześniej uczestniczyli w przeprowadzaniu spisu w 1789 r. [4, s. 86] Znajac zaangażowanie komisji w sprawy powstania, wydaje się, że decyzji o uwzględnieniu jednej kategorii dymów nie powinno się tłumaczyć próbą zmniejszenia obciążeń itp.

Czy *Tabela dymów rolniczych* z 1794 r. jest zatem wiarygodnym źródłem do dziejów miast powiatu grodzieńskiego? Wydaje się, że ze względu na swój wtórny charakter, nie uwzględnienie wielu danych, a także występujące pomyłki, źródło to może pełnić jedynie pomocniczą rolę w badaniach nad dziejami miast powiatu grodzieńskiego. Wrywkowe sprawdzenia dowodzą, że dotyczy to nie tylko danych dotyczących dymów miejskich, ale i pozostałych kategorii. Dojście do tej konkluzji możliwe było dopiero w oparciu o w miarę dokładne spisy podymnego. Wnioski wyciągane wcześniej na podstawie sumariuszy nie pozwalały na dokonanie pełnej krytyki źródła. Dotyczy to nie tylko tego przypadku. Bez zajrzenia w bardziej szczegółowe materiały źródłowe korzystanie z danych zbiorczych może być dosyć mylące.

Bibliografia

1. Czyżewski, P. *Kościół unicki w powiecie grodzieńskim w końcu XVIII w. w świetle źródeł skarbowych* / P. Czyżewski // *Śladami unii brzeskiej* / pod red. R. Dobrowolskiego i M. Zemły. – Lublin, Supraśl: Wydawnictwo KUL, Collegium Suprasliense, 2010. – S. 179 – 212.
2. Ważniejsze polskie prace wymienia Kukło, C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej* / C. Kukło. – Warszawa: DiG, 2009, – S. 75 – 91, 440 – 478; terenu Wlk. Ks. Litewskiego dotyczą m. in.: Krakowski, S. *Powiat wołkowyski w końcu w. XVII* / S. Krakowski // *Ateneum Wileńskie*. – R. 14. – Wilno, 1939. – S. 249 – 261; Morzy, J. *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku* / J. Morzy. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1965; Mieleško, W. I. *Formy i struktura feudalnej własności ziemskiej we wschodniej Białorusi w drugiej połowie XVII i w XVIII w.* / W. I. Mieleško // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – T. 33. – 1972. – S. 33 – 58; Kozłowski, P. G. *Struktura własności ziemskiej i faktycznego posiadania ziemi w zachodniej*

- i środkowej Białorusi w drugiej połowie XVIII w.* / P. G. Kozłowski // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – T. 33. – 1972. – S. 61 – 87; Ochmański, J. *Szlachta żmudzka w XVII wieku* / J. Ochmański // Ochmański, J. *Dawna Litwa. Studia historyczne*. – Olsztyn: Pojezierze, 1986. – S. 198 – 212 (artykuł po raz pierwszy opublikowany w 1982 r.); Ochmański, J. *Zaludnienie Litwy w roku 1790*, / J. Ochmański // Ochmański, J. *Dawna Litwa. Studia historyczne*. – Olsztyn: Pojezierze, 1986. – S. 213 – 222 (artykuł po raz pierwszy opublikowany w r. 1967); Błaszczyk, G. *Żmudź w XVII i XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna* / G. Błaszczyk. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1985; dawniejsze prace litewskie wymienił Truska, L. *Bažnytinė žemėvalda Lietuvoje paskutiniame XVIII a. ketvirtyje* / L. Truska // Lietuvos Istorijos Metraštis. – 1987. – S. 41 – 61; Truska, L. *Kościelna własność ziemska na Litwie w końcu XVIII wieku* / L. Truska // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – T. 50. – 1989. – S. 89 – 102 – krótsza polska wersja; Błaszczyk, G. *Zaludnienie Żmudzi w pierwszej połowie XVIII wieku: źródła i metody badań* / G. Błaszczyk // *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie (druga połowa XVII – pierwsza XVIII w.)* / pod red. J. Bardacha. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – S. 52 – 69.
3. *Tabela dymów rolniczych w powiecie grodzieńskim znajdujących się, ostatnią taryfą zajętych do wybierania rekrutów podług niej dla wiadomości Komisji Porządkowej sporządzona, r[ok]u 1794 m[iesią]ca maja 25 dnia* / opr. J. Urwanowicz i A. Woltanowski // *Studia Podlaskie*. – T. 1. – 1990. – S. 221 – 264 – występują różnice co do tytułu źródła: na początku podano „ostatnią taryfą zajętych do wybierania rekrutów podług niżej”, a w tekście na s. 226 „ostatnią tabelą zajętych do wybierania rekrutów podług niej”.
 4. Urwanowicz, J. *Struktura majątkowa i społeczna ludności powiatu grodzieńskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej szlacheckiej* / J. Urwanowicz, A. Woltanowski // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – R. 36, nr 1. – 1988. – S. 77 – 94.
 5. Żytkowicz, L. *Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji Kościuszkowskiej* / L. Żytkowicz // *Ateneum Wileńskie*. – R. 10. – Wilno, 1935. – S. 97 – 160.
 6. Czyżewski, P. *Zaludnienie miast powiatu grodzieńskiego w świetle podymnego i pierwszego polskiego spisu ludności z 1789 r.* / P. Czyżewski // *Гістарыяграфія і крыніцы на гісторыі гарадоў і працесаў урбанізацыі ў Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў*. / пад рэд. В. В. Даніловіча, І. П. Крэня, І. В. Соркіны і інш. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С. 138 – 156.
 7. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie. SA 4056; SA 11649.

Przemysław Czyżewski, historyk, autor kilkudziesięciu publikacji dotyczących dziejów Podlasia i Grodzieńszczyzny od późnego średniowiecza po wiek XX. Pracuje w Instytucie Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku.

ПІСЬМОВЫЯ КРЫНІЦЫ ПРА ПАЖАРЫ І ПАЖАРНУЮ СПРАВУ Ё ГАРАДАХ ВКЛ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII СТ.

В статье анализируются опубликованные и архивные документы о пожарах и становлении пожарного дела в городах ВКЛ во второй половине XVIII в. Автор приводит классификацию источников, которые содержат информацию по данной проблематике, даёт их краткую характеристику. Впервые в историографии в статье используется рисунок перевозной попмы из Гродно 1766 г.

У беларускай гістарыяграфіі практычна няма спецыяльных даследаванняў, у якіх прадметам вывучэння былі б крыніцы пра пажары і арганізацыю супрацьпажарнай бяспекі ў гарадах ВКЛ, паколькі афіцыйна лічыцца, што яе развіццё на беларускіх землях пачалося толькі пад час іх знаходжання ў складзе Расійскай імперыі ў сярэдзіне XIX ст. Сапраўды, у Вялікім княстве Літоўскім супрацьпажарная справа не была арганізацыйна аформлена, не існавала спецыяльнага заканадаўства, адмысловых пажарных каманд, а праблема недапушчэння ўзнікнення і распаўсюджвання пажараў у кожным горадзе вырашалася па-свойму. Пры гэтым можна меркаваць, што першапачаткова ахова горада ад агню з’яўлялася абавязкам князя ці ўладальніка, а з наданнем Магдэбургскага права супрацьпажарная бяспека ў горадзе становілася праблемай магістратаў, хаця, як правіла, у прывілеях на самакіраванне канца XV – пачатку XVI стст. гэта спецыяльна не агаворвалася: Гродна (1496) [1, с. 59–61], Полацк (1498) [2, с. 179–182], Менск (1499) [2, с. 187–189], Навагрудак (1511) [3, с. 90–92] і інш.

Урбанізацыйныя працэсы, якія распачаліся ў ВКЛ у другой палове XVI ст., прыпыніліся ў часы так званага “разбуральнага стагоддзя” сярэдзіны XVII – сярэдзіны XVIII ст., калі шмат гарадоў у большай ці меншай ступені былі спалены ў выніку ваенных дзеянняў. І толькі ў другой палове XVIII ст. разам са стабілізацыяй эканамічнага жыцця і ростам гарадскога насельніцтва супрацьпажарная бяспека стала важным элементам гарадскога жыцця. Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца спроба класіфікацыі крыніц адносна пажараў і пажарнай справы ў гарадах ВКЛ у другой палове XVIII ст., у час, калі, на нашу думку, у ёй пачалі назірацца істотныя змены.

Менавіта ў гэты перыяд важнасць супрацьпажарнай бяспекі ўпершыню была закранута на агульнадзяржаўным узроўні – на сейме ў Варшаве ў 1766 г. і тычылася сталічнага горада Вільні [4, s. 242]. Сеймавыя пастановы і раней адзначалі разбуральнасць вогненай стыхіі для гарадоў ВКЛ і вызвалілі насельніцтва спаленых гарадоў ад падаткаў. Але ў сеймавай канстытуцыі 1766 г. упершыню ўтрымліваўся пералік мерапрыемстваў, неабходных для ўзмацнення супрацьпажарнай бяспекі Вільні, і вызначаліся адказныя за гэта асобы. Мажліва, што гэтая пастанова была некалькі спазніўшайся рэакцыяй на вялікі пажар, які адбыўся ў Вільні 28 мая 1760 г. “Літоўскі кур’ер” яго апісваў так: “Страшны пажар сталічнага горада Вялікага княства Літоўскага, які пачаўся ад гвалтоўнага агня, спалучанага з ветрам, ад Вострай Браны да Лукішак і паглынаў усё на сваім шляху – палаты, дамы, камяніцы і нават людзей, уражвае. Ён пакінуў вялікую частку жыхароў без хлеба, без дамоў, без пажыткаў, якія толькі па палях туляцца або па папалішчах з енкам свой лёс аплакваюць” [5, с. 1]. У агні гэтага пажара згарэлі палаты: быстрыцкага староства Бжастоўскага, віленскага цівуна Тышкевіча, падскарбія ВКЛ Флемінга, гродзенскага падстаросты Тызенгаўза, наўгародскага кашталяна Храптовіча, “асаблівай весялосці, прыгажосці і дасканаласці” палац маршалка ВКЛ Агінскага і шэраг інш. камяніц і касцёлаў, не гаворачы пра драўляныя будынкі. Асабліваць гэтага пажара была ў тым, што ўзнік ён не ўначы, а ў 11 гадзін раніцы, і ў спалучэнні з вялікім ветрам не змог быць хутка ўтаймаваны і прынёс вялікую шкоду гораду.

У згаданай сеймавай пастанове катэгарычна прадпісвалася перанесці драўляныя дамы з цэнтра горада. На партыкулярных вуліцах драўляныя пабудовы з добрымі мураванымі комінамі маглі застацца пры ўмове, што там не будуць размяшчацца склады з гарэлкай і алеем, і дах павінен быць пакрыты дахоўкай, не старэйшай за 2 гады. Па ўзгадненню з ваяводскім судом і магістратам павінны быць перанесены драўляныя дамы, размешчаныя паблізу касцёлаў і палацаў. Абавязак сачыць за пажарабяспечнасцю ў Вільні, а таксама за спраўнасцю помпаў (*sikawek*) і іншага начыння, прызначанага для тушэння агню, згодна з рашэннем сейма, ускладаўся на віленскі магістрат [4, s. 242].

Такім чынам, пачатак прыняцця пастаноў аб недапушчэнні пажараў на дзяржаўным узроўні меў важнае значэнне для развіцця пажарнай справы. Да гэтага прычыніўся створаны па рашэнні канвакацыйнага сейма 1764 г. першы дзяржаўны орган па нагляду за эканамічнай сітуацыяй ў краіне – Эканамічная рада літоўскага скарбу ці Скарбавая камісія, у абавязак якой ставілася задача клапаціцца пра павелічэнне паступленняў у скарб, вызначаць усе мажлівыя крыніцы яго папаўнення і не дапускаць

страताў [4, s. 75–78]. Гэта ў поўнай меры тычылася і супрацьпажарнай бяспекі, ад эфектыўнасці якой залежала і эканамічнае становішча горада і стабільнасць атрымання падаткаў. Скарбавая камісія заклікала ўсіх зацікаўленых асоб складаць свае праекты па рэфармаванню розных галін гаспадарчага развіцця і прадстаўляць іх на разгляд Эканамічнай рады. Такім чынам, у другой палове XVIII ст. з'явілася шмат разнастайных праектаў, у тым ліку і па пажарнай бяспецы ў гарадах ВКЛ.

Адзін з такіх праектаў, складзены невядомым аўтарам у 1771 г., тычыцца забеспячэння ад пажару г. Брэста [6]. Аўтар праекту адзначаў, што галоўная прычына частых і вялікіх пажараў у Брэсце – гэта адсутнасць звычайна фарміраваць вуліцы пры забудове горада: “Кожны будзе, як хоча. Адзін ставіць памяшканне на ўсход, другі, прымацаваўшы свой дом да вугла першага, арыентуе яго на поўдзень, трэці – на захад ці поўнач. Таму і вуліц нармальных няма, усе дамы ў купе стаяць адзін на другім, і клецей да іх прыбудавана шмат” [6, а. 367]. Такім чынам, калі ў нейкім месцы ўзнікаў агонь, утаймаваць яго было практычна немажліва, дамы вельмі хутка загараліся адзін ад аднаго і стваралі вялікі пажар. Аўтар праекту для павелічэння супрацьпажарнай бяспекі ў Брэсце прапанаваў правесці наступныя мерапрыемствы:

1. *вывесці ўсе коміны высока над дахам*, паколькі ад нізкіх комінаў, “не больш чым на локаць”, якія распаўсюджаны ў горадзе, іскры “на старыя і спаракнелыя дахі” падаюць і з'яўляюцца прычынай пажару;

2. *мець на кожным доме лесвіцу (драбіну)*, каб людзі, якія будуць ратаваць, хутка маглі залезці на дах;

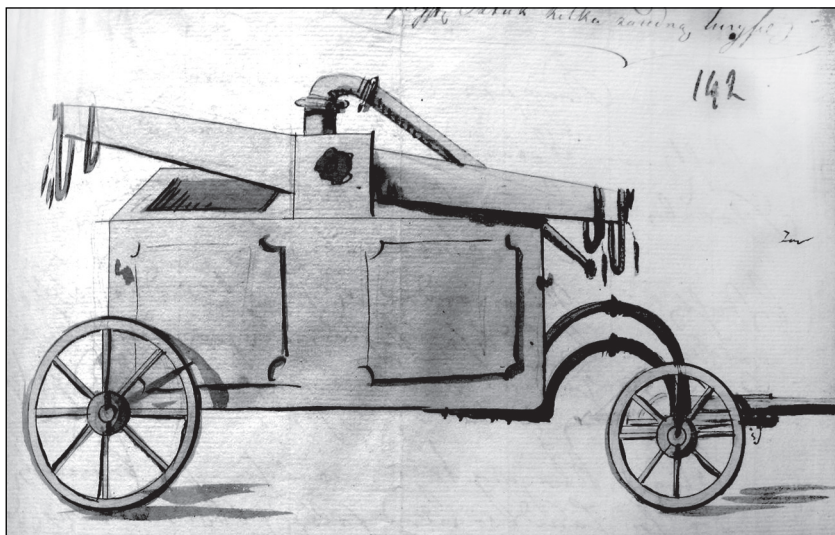
3. *мець каля кожнага дома бочку з вадой*;

4. *мяшчане на кожнай вуліцы ўласным коштам павінны былі набыць два крукі для разбурэння дахаў падчас пажараў*, каб агонь не перакінуўся на іншыя дамы;

5. *кожная вуліца павінна мець свайго начнога вартаўніка*, паколькі гарадская начная варта не прыносіць карысці, бо вартаўнікі часцей за ўсё не ходзяць па вуліцах, пільнуючы агню, а спяць у цяпле асабліва зімовай парой.

За падтрыманне такога парадку павінен адказваць магістрат, якому аўтар праекту прапанаваў прызначыць некалькі асобаў для таго, каб рабіць у дамах рэвізію на прадмет выканання прадпісаных палажэнняў супрацьпажарнай бяспекі. Ён быў перакананы, што для парушальнікаў гэтага закону трэба вызначыць кару “без погляду на шляхецкае паходжанне, бо кожны, хто ў горадзе дом свой мае, павінен выконваць гарадское права нараўне з мяшчанамі” [6, а. 369].

У другой палове XVIII ст. некаторыя праекты па ўдасканаленню розных бакоў жыцця грамадства друкаваліся на старонках часопісаў. Так, на-

Малюнак 1 - Помпа гродзенскіх пажарных. Малюнак Е.Мёзера, 1766 г. (LVIA. F-11. Ар. 1. Bib.991. A.142.)

прыклад, у “Палітычным і гістарычным дзённіку” за 1783 г. быў надрукаваны артыкул пад назвай “Новы і прасты спосаб забяспечыць вёскі і мястэчкі ад пажараў”, які прапанаваў Генрых Бароўскі, прафесар натуральнай гісторыі і “сябра розных Акадэміі” [7]. Праект тычыўся забеспячэння ад агню саламяных дахаў, палягаў на ўжыванні недарагіх матэрыялаў – солі і гліны – і таму быў даступны для небагатых людзей. Прафесар Бароўскі дакладна акрэсліў неабходныя прапорцыі солі і гліны, а таксама спосаб прыгатавання сумесі, якую кісцю для тынкоўкі трэба было наносіць на саламяны дах і якая пасля высыхання не прапускала вады і не загаралася ад агня.

Сярод дакументаў справаводства сустракаюцца ўнікальныя матэрыялы, як, напрыклад, каляровы малюнак помпы з Гродна з апісаннем неабходнага рамонта ці замены пэўных дэталей, які каралеўскі архітэктар Ёган Георг Мёзер падаў на разгляд Скарбавай камісіі 14 красавіка 1766 г. [8]. Помпа ўяўляла сабой механічнае прыстасаванне для падачы вады падчас пажару, якое перавозілася з месца на месца коньмі¹. Для направы гэтага прыстасавання для тушэння пажару патрабаваліся, згодна з запіскай Мёзера, усе мажлівыя віды работ – каваля, рымара, катляра і стэльмаха,

¹ У гарадах ВКЛ былі яшчэ перанасныя помпы меншых памераў з драўлянай падстаўкай і прыстасаваннем для пераносу ў руках.

пакольні рамантаваць трэба было літаральна ўсе: 4 колы, 4 восі, дышэл, мяхі, катлы, козлы.

Праўдападобна, што адрамантаваць сваімі сіламі яе не ўдалося, і помпа была накіравана ў Каралявец. Аднак 17 мая 1766 г. адтуль у Гродна прыйшоў ліст за подпісам ліцейшчыка Ёгана Хрысціяна Копінуса, што рамантаваць гэтую помпу ніякім чынам нельга ды і не мае сэнсу выдаткоўваць столькі грошай, паколькі скуранныя мяхі не надуваюцца, латунныя трубы зробленыя так, што нельга адкруціць, патрабуе рамонт драўляны каркас і трубы ў выглядзе “лебядзіных шыў” (якія агіналі пярэднія колы), а ў цэлым, лепей зрабіць новую, якая будзе каштаваць каля 1000 талераў [8, а. 150].

Сярод дакументаў Скарбавай камісіі захоўваецца ліст нейкага Готфрэда Ліпіха з Каралёўца, датаваны 24 мая 1766 г., у якім гаворыцца, што помпа, якую рамеснікі не прынялі на рамонт, сапсаваная, не прыдатная для ўжывання, з двума меднымі скрынямі, а трэцяй для пампавання без дна, з чатырма няцэлымі катламі, знаходзіцца ў яго. Г. Ліпіх паведаміў, што аддаць яе таму, хто будзе мець права на яе рамонт ці абмен на новую [8, а. 149]. Але далейшы лёс гэтай помпы невядомы.

Дакументы другой паловы XVIII ст. сведчаць, што адказнасць магістрата за супрацьпажарную бяспеку ў гарадах заўважна павялічылася ў параўнанні з папярэднім часам. Так, напрыклад, сярод актавых дакументаў Нясвіжскага княства, якія захоўваюцца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве, ёсць выпіс з кніг ардынацкіх судаў, датаваны 1 ліпеня 1758 г., які тычыцца справы “паміж шляхетным магістратам і славурым паспольштвам Нясвіжа і старазаконнымі яўрэямі, кагалам і цэлай нясвіжскай сінагогай – аб пажары” [9]². Дакумент цікавы тым, што ён утрымлівае вельмі падрабязную і разгорнутую пастанову аб мерах па недапушчэнню пажараў у Нясвіжы.

Згодна з ёй, акрамя студняў пры гарадскіх валах Нясвіжа неабходна выкапаць яшчэ тры грамадскія студні: дзве на рынку па вуглах, за якія будзе адказваць горад, а трэцюю – на меншым яўрэйскім рынку пад адказнасць яўрэяў. Пры студнях абавязкова павінны быць цэбры і балеі для дастаўкі вады на месца пажара. Акрамя таго, гораду прадпісвалася набыць дзве перавазныя помпы, адну з якіх купіць магістрат, а другую – кагал. З мэтай аховы, дагляду і пільнавання помпаў магістрат і кагал павінны былі прызначыць спецыяльных людзей. Гарадскому войту ставілася ў абавязак даглядаць за тым, каб да помпаў быў добры пад’езд. У дакуменце нават вызначалася прэмія: для таго, хто ў час пажару першым апынецца з коньмі каля

² Аўтар выказвае шчырую падзяку А.Б. Доўнару за прадстаўлены дакумент з Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве.

помпы і даставіць яе ў горад для тушэння агню, магістрат павінен будзе выдаць 100 злотых, хто даставіць другую помпу, атрымае з касы магістрата 50 злотых. Пераважныя помпы на той час былі самым радыкальным сродкам у барацьбе з агнём у межах горада. Акрамя іх, у адпаведнасці з прадпісаннем, у горадзе за сродкі магістрата, кагала і цэхаў неабходна было набыць рознае іншае прыстасаванне для тушэння пажараў. Так, магістрат на ратушы ў асобным памяшканні павінен быў мець 12 жалезных крукоў, 24 скураных вёдры, 12 ручных помпаў, 12 сякераў. Дакладна такія ж асартымент павінен быў набыць нясвіжскі кагал і захоўваць яго ў сваёй школе. Да таго ж, кравецкі, купецкі і шавецкі цэхі былі абавязаны набыць па 12 вёдзер, мулярскі цех – 12 ручных помпаў, ткацкі і кушнерскі цэхі – па 6 жалезных крукоў і па 6 скураных вёдзер, кавальскі – 12 сякераў. Цэхавыя супрацьпажарныя прыстасаванні павінны былі захоўвацца ў кухмістраў [9, а. 73].

Як вынікае са зместу дакумента, у барацьбу за бяспеку ад агню ў Нясвіжы быў уцягнуты кожны мешчанін: гаспадары абавязваліся мець перад домам начынне з вадой, выведзеныя на дах мураваныя коміны, а па вуліцах, skleпах і хатах забаранялася хадзіць з лучынай, а трэба было мець зашклёны ліхтар. Той, не будзе выконваць хоць адзін з пунктаў гэтага “дэкрэта”, згодна з пастановай, вымушаны будзе заплаціць 100 злотых штрафу (палова на ратуш) і адбыць 12 тыдняў зняволення ў замку з абавязковымі работамі на замкавых умацаваннях [9, а. 75].

Важным падаецца той факт, што ў дадзеным дакуменце апісваецца і від пакарання для службовых асоб магістрата, якія былі прызнаныя вінаватымі ў пажары ў Нясвіжы, па прычыне іх бяздзейнасці і “іншых недаглядаў”. Пакаранне было прылюдным і адбывалася падчас нядзельнага набажэнства ў касцёле езуітаў на працягу трох тыдняў. Так, прэзідэнт магістрата Антоні Пашкоўскі, *бурмістры* – Якуб Нячай, Ігнацій Баркоўскі, Марцін Маслоўскі павінны былі стаяць службу з запаленымі свечкамі даўжынёю ў тры локці; *райцы* – Ежы Аляхновіч, Антоні Баранцэвіч, Пётр Тапалеўскі, *лаўнікі* – Ежы Багаровіч, Вацлаў Рачычка, Стэфан Баркоўскі, Ігнацій Савіцкі, і *пісар* Сымон Лаза – са свечкамі ў тры локці без чверці; а *цэхавыя майстры* – Лявон Барысевіч (кравецкі цэх), Мікалай Раўтовіч (кавальскі цэх), Ян Малевіч (кушнерскі цэх), Адам Пракаповіч (ткацкі цэх), Матэвуш Ланевіч (шавецкі цэх), Пётр Галенкевіч (мулярскі цэх) з запаленымі свечкамі даўжынёю трэць локця. У дадатак прэзідэнт, бурмістры, лаўнікі і пісар абавязаны былі стаяць на каленях, а цэхмістры – ляжаць крыжам [9, 77–78].

І хоць у прааналізаваным дакуменце не загадвалася стварыць спецыяльную пажарную каманду, але відавочна, што на падставе яго ў

Нясвіжы супрацьпажарная справа ўжо была прыведзена ў пэўную сістэму. Дакументы за другую палову XVIII ст. з прадпісаннем гарадам узмацніць супрацьпажарную бяспеку не з’яўляюцца адзінакавымі. У канцы 70-х – пачатку 80-х гадоў XVIII ст. такія інструкцыі атрымлівалі многія гарады. Так, 29 студзеня 1777 г. палкоўнік міліцыі Радзівілаў, генеральны камісар уладанняў Караля Радзівіла спецыяльнай пастановай загадаў шляхетнаму магістрату Слуцка клапаціцца аб падтрыманні ў горадзе супрацьпажарнай бяспекі, мець помпы, крукі, драбіны і кадзі, налітыя вадой, пад пагрозай пакарання [10] і інш. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу той факт, што падобнага роду дакументы маюць адную агульную рысу – яны ўводзяцца ў гарадах ужо як рэфлексія на пажар, які нанёс гораду вялікую шкоду.

Як адзначалася вышэй, разам з ростам гарадоў і павелічэннем гарадскога насельніцтва ў другой палове XVIII ст. пажары сталі дастаткова частай з’явай у ВКЛ. Пра гэта сведчаць спецыяльна складзеныя інвентары ці люстрацыі пагарэлых гарадоў, якія ўтрымліваюць найбольш поўную і змястоўную інфармацыю пра прычыненыя пажарам шкоды. У якасці прыклада можна прывесці дакумент пад назвай “Люстрацыя горада Яго Каралеўскай Міласці сеймавага Гродна...”, якая была складзена Юзефам Даленгай Казяроўскім, смаленскім мечнікам, скарбавым дваранінам ВКЛ Ковенскага павета 3 чэрвеня 1782 г. пасля вялікага пажара, які адбыўся ў Гродне 1 мая гэтага ж года [11]. На 52 старонках складальнікам інвентара дакладна апісана лакалізацыя гарадскіх пляцаў, якія пацярпелі ў выніку пажара, з пазначэннем прозвішчаў іх уладальнікаў і арандатараў (калі такія былі), жылых і гаспадарчых пабудов, а таксама сумы стратаў у забудовах і таварах.

Так, у выніку пажару 1 мая 1782 г. пацярпелі 114 дымоў, і жыхаўрам Гродна была нанесена агульная шкода ў памеры 961 100 злотых, з якіх 458 890 зл. – страты забудоваў, а 502 210 зл. – згарэўшыя тавары. Абсалютная большасць сярод пацярпеўшых – яўрэі. Найбольшую шкоду з усіх гараджан на суму 95 200 злотых пажар прынёс Юзефу Рубіновічу, які жыў на Замкавай вуліцы (“ідучы ад Рынка да замка на левым баку”). Пры гэтым, 72 200 злотых (76 %) складала доля страты ад тавараў, сярод якіх толькі ў адным свіране, згодна з дакументам, згарэлі 600 скур (без пазначэння гатунку), 80 бочак солі, 5 скрынь шкла, 500 камяняў гіпсу, рознае збожжа, 6 бочак мёду, аліўкі, каперсы, лімоны, кава, цукар, люстры, крэслы, канапы, камоды, шафы з сукенкамі і рознымі паперамі [11, а. 1029].

Акрамя прычыненых страт, дакумент дазваляе вывучаць некаторыя іншыя аспекты жыцця горада, як, напрыклад, спектр рамесных прафесій і нават іх спецыялізацыю. Так, сярод гарадзенскіх краўцоў у 1782 г. былі

майстры “нямецкай работы”, “яўрэйскай работы”, “польскія краўцы”, а таксама мечнікі, бляхары, фельчар і інш.

Аналіз дакументаў сведчыць, што ў большасці выпадкаў галоўнай прычынай пажараў у другой палове XVIII ст. было неасцярожнае абыходжанне з агнём. Так, пажар у Гродна ў 1782 г. пачаўся са стайні на пляцы пані Кандыбінай на вул. Метрапалітанскай, дзе пражывала Сора Янкелевічава [11, а. 1026]; пажар у Гомелі 2 верасня 1737 г., які спаляліў усё мястэчка, пачаўся з-за таго, што “нявеста, якая называецца Сямёнава, сушыла ўначы, у адзінаццатай гадзіне, грыбы і па нерастаропнасці і з-за розуму свайго жаночага дом свой запаліла, і агонь перакінуўся на фарны касцёл, тры праваслаўныя царквы, два скарбавыя шынковыя дамы, крамы з таварамі, больш за 120 гарадскіх дамоў..., так, што людзі не маюць як жыць і за мяжу ў Маскоўскую дзяржаву павыходзілі” [1, с. 447–448]. Пажар у Мінску ў чэрвені 1762 г. “з дня шостага на сёмы” ўзнік па віне парабка мінскага бурмістра Яна Давіда Шэйбы: позна ўначы ідучы спаць парабак бурмістра “занёс агонь да стайні” і па яго неасцярожнасці пачаўся пажар, у выніку якога згарэла ледзь не палова горада [12, с. 98]. Калі пажар ускладнялася надвор’ем (суша, вецер), то страты ад яго былі вельмі вялікія, як, напрыклад, у Вільні ў 1760 г.

Вывучэнне падобнага роду крыніц другой паловы XVIII ст. пра пажары і пажарную справу ў гарадах ВКЛ дазволілі нам падзяліць іх на наступныя групы:

1. *заканадаўчыя акты* (пастановы агульнадзяржаўных сеймаў аб вызваленні гарадоў ад выплаты падымнага ў сувязі з пажарам і ўвядзенні супрацьпажарнай бяспекі);

2. *матэрыялы справаводства* (дакументы Скарбавай камісіі ВКЛ);

3. *актавыя матэрыялы* (выпісы з судовых кніг);

4. *дакументы гаспадарча-ўліковага характару* (інвентары і люстрацыі пагарэлых гарадоў, распараджэнні і інструкцыі магістратам і інш.);

5. *перыядычны друк*, як новая крыніца другой паловы XVIII ст.;

6. *суплікі мяшчан*, якія з’яўляюцца хутчэй канстатуючым дакументам, у якім паведамляецца пра пажар без падрабязнасцей яго апісання. Сэнс такіх суплік – дабіцца на пэўны тэрмін вызвалення ад выплаты падымнага (супліка мяшчан г. Магілёва да караля 1766 г. [13]).

Нягледзячы на тое, што ў агні пажараў гінулі аб’екты матэрыяльнай культуры, маёмасць людзей, а часам і яны самі, узнікшыя па выніках пажару рознага роду дакументы з’яўляюцца каштоўнай крыніцай і дазваляюць гісторыкам сёння вывучаць не толькі стан супрацьпажарнай бяспекі ў тым ці іншым горадзе, а і забудову тагачаснага горада, заняткі і паўсядзённае жыццё яго насельніцтва, ідэнтыфікаваць прозвішчы мяшчан і назвы вуліц і г.д.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов: В 39 т. (ABK) – Вильна, 1865–1915. – Т. 7: Акты Гродненского гродского суда. – Вильна: тип. А.Г. Сыркина, 1874. – 694 с.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (АЗР): В 5 т. – СПб.: тип. 2-го отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1846–1853. – Т. 1: 1340–1506. – 1846. – 419 с.
3. АЗР: В 5 т. – Т. 2: 1506–1544. – СПб.: тип. 2-го отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1848. – 437 с.
4. Volumina legum. – Т. VII. – Petersburg, 1860.
5. Kuryer Litewski. – Wilno. – 30 maja 1760. – № 7.
6. Biblioteka książąt Czartoryskich w Krakowie. Teka Naruszewicza. Sygn. IV 664, a. 367-369.
7. Pamiętnik Polityczny y Historyczny. –Warszawa, 1783. – Т. I. - S. 305–307.
8. Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas (LVIA) – Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. F. 11. Скарбавая камісія ВКЛ (1509–1797 гг.). Ар. 1. Bib. 991. A. 142-143.
9. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD). – Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве, zes. Archiwum Radziwiłłów (AR). Dz. XV. Teka 14. Plik 1. A. 70 –78.
10. AGAD. AR. Dz. XXIII. Teka 154. Plik 5. A. 623.
11. LVIA. F-11. Ар. 1. Bib. 1220. A. 1026-1052.
12. Доўнар, А.Б. Рэстр дакументаў мінскага бурмістра Яна Давіда Шэйбы /А.Б. Доўнар // Мінск і мінчане: 10 стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права): Мат-лы Міжн. навук.-практ. канф. Мінск, 4-5 верасня 2009 г. – Мінск: Беларуская навука, 2010. – С. 96–99.
13. AGAD, zes. Archiwum Kameralne (AK), sign. III/34, a. 96–99.

Ірына Фёдараўна Кітурка, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дэкан факультэта парападрахтоўкі спецыялістаў Інстытута павышэння кваліфікацыі і перападрахтоўкі кадраў УА “Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы”. Даследуе пытанні эканамічнага развіцця ВКЛ у XVII – XVIII стст., дзейнасць Скарбавай камісіі ВКЛ, развіццё мытнай справы ў ВКЛ. Аўтар больш за 60 навуковых артыкулаў, 1 манаграфіі, 1 вучэбнага дапаможніка.

ПЛАНЫ СЛУЦКА XVII – XIX СТСТ.

В статье коротко характеризуются наиболее интересные планы Слуцка XVII – XIX вв., одного из самых древних городов Беларуси. Автор приходит к выводу, что количество и качество материалов позволит в дальнейшем провести серьёзное исследование истории градостроительства Слуцка.

Слуцку, які з’яўляецца адным са старэйшых гарадоў Беларусі, у 2016 г. споўніцца 900 гадоў. На жаль, мала што захавалася ад драўлянай архітэктурнай спадчыны, а таксама ад магутных фартыфікацый горада. Відаць, самае каштоўнае, чым можа пахваліцца Слуцк – гэта яго горадабудаўнічая спадчына: да цяперашняга часу добра захаваліся рэлікты планіроўкі і старой вулічнай сеткі, якая склалася цягам XV – XIX стст. На яе фарміраванне аказвалі ўплыў фактары горадабудаўнічага, сацыяльна-палітычнага і мілітарнага характару, якія вызначалі жыццё горада на працягу многіх стагоддзяў. Напрыклад, на планіроўку горада моцна паўплывала будаўніцтва умацаванняў у XVII ст. Да нашага часу ад фартыфікацый нічога не захавалася, аднак, напрыклад, вуліца Завальная, якая праходзіла з унутранага боку абарончага вала, пад рознымі назвамі захавалася да нашага часу на значнай працягласці. Такім чынам, сама планіроўка Слуцка з’яўляецца помнікам слаўнай гісторыі горада, таму варта імкнуцца да яе захавання і далейшага вывучэння на карысць далейшага арганічнага развіцця горада.

Слуцк быў адным з самых вялікіх прыватнаўласніцкіх гарадоў у Вялікім Княстве Літоўскім: з канца XIV да пачатку XVII ст. ён належаў княжацкаму роду Алелькавічаў, а пазней, ажно да пачатку XIX ст. – Радзівілам. Яго ўласнікі клапаціліся аб упарадкаванні горада, што прывяло да з’яўлення шэрагу планаў горада ўжо ў XVII – XVIII стст. Шмат з іх паўстала па ініцыятыве расійскай адміністрацыі ў XIX ст. Цяпер яны расцярушаны па архівах Беларусі, Літвы, Польшчы, Расіі, а, магчыма, і іншых краін. Некаторыя планы ўжо вядомыя даследчыкам і былі апублікаваныя, асобныя планы ўдалося знайсці аўтару. У гэтым артыкуле прадстаўлена кароткая характарыстыка найбольш цікавых з іх.

Найперш, хацелася б сцвердзіць, што Слуцк мае адзін з самых ранніх планаў сярод іншых гарадоў Беларусі. У альбоме малюнкаў каню-

шага Вялікага Княства Літоўскага князя Багуслава Радзівіла (1621 – 1669), захоўваецца план невядомага горада [1]. Як і ўвесь альбом гэты малюнак дасюль не быў прадметам сур’ёзнага даследавання, аднак параўнанне з пазнейшымі планамі Слуцка паказвае, што гэта план менавіта горада на Случы. На ім адлюстраваны бастыённыя ўмацаванні вакол Старога места з трыма брамамі (Капыльскай, Астроўскай і Ільінскай) і комплекс Верхняга і Ніжняга замкаў. З іншага боку ракі, у Новым месце, прамалявана сетка вуліц і дзве брамы без якіх-небудзь умацаванняў. Такім чынам, на момант стварэння гэтага плана не было ні бастыённых умацаванняў вакол Новага места, ні цытадэлі. Гэта дазваляе абмежаваць час стварэння плана 1655 г., калі паўстала цытадэль і пачалося насыпанне валоў вакол Новага места [2, s. 136]. Цалкам магчыма, што гэты накід мог паўстаць яшчэ ў раннія гады жыцця Багуслава Радзівіла. Дапамагчы датаваць гэты план можа больш дакладная атрыбуцыя ўсяго альбома малюнкаў князя, у якім, дарэчы, ёсць планы іншых гарадоў Беларусі.

Наступны па храналогіі план Слуцка аўтарства Якаба Фойгта паўстаў у 1704 г. Цікавай з’яўляецца сама асоба Фойгта. У асобных крыніцах ён згадваецца як случкі цэйгварт (зарадчык цэйхгаўза ці арсенала) [3] і камендант (верагодна, случкі) [4]. З часу Багуслава Радзівіла пры случкім гарнізоне меўся інжынер, які кіраваў будаўніцтвам гарадскіх фартыфікацый і павінен быў па замове ўладальніка рабіць план горада, на аснове якога той мог прымаць рашэнні адносна далейшага развіцця горада ці арганізацыі яго абароны. Такого кшталту планы, напэўна, рабіў архітэктар Багуслава Радзівіла Тэафіл Спіноўскі, які праектаваў фартыфікацыі вакол горада. У другой палове 1660-ых – пачатку 1670-ых гадоў у Слуцку абавязкі інжынера выконваў Густаў Адольф дэ ля Вале дэ Гоб. Захаваліся яго лісты да Багуслава Радзівіла за 1667 – 1669 гады [5]. У прыватнасці ў 1668 годзе ён падрыхтаваў і выслаў Багуславу Радзівілу план горада [6]. Пазней пасады вайсковага інжынера, цэйгварта, а таксама кіраўніка артылерыі часта сумяшчаліся. На пачатку XVIII ст. абавязкі ваеннага інжынера і цэйгварта і выконваў Якаб Фойгт. На яго плане 1704 г. былі адлюстраваны толькі фартыфікацыі, а таксама замкі, што было важна для арганізацыі абароны горада. На жаль, на ім не была паказана планіроўка горада.

У першай траціне XVIII ст. быў створаны план Слуцка, які змяшчаецца ў альбоме Ягана Георга Максіміліяна фон Фюрстэнхофа [7]. Гэты план мае надзвычайную каштоўнасць, бо на ім упершыню вельмі дакладна была адлюстравана планіроўка горада. На жаль, на ім не былі пазначаны межы асобных пляцаў мяшчан, аднак ужо на аснове выгляду вуліц можна рабіць некаторыя высновы аб развіцці Слуцка. Напрыклад, відавочным падаецца тое, што ў старой частцы горада па лініі вуліцы Зімнай яшчэ да ўзвядзення

бастыённых фартыфікацый існавалі драўляна-земляныя ўмацаванні, у той час як Новае места і частка Старога места за ручаём Бычок раней не былі ўмацаваны.

Многія даследчыкі гісторыі Слуцка карысталіся расійскім планам, які паўстаў у канцы XVIII – пачатку XIX ст. і вядомы прынаймней у трох варыянтах (два планы апублікаваны [8]). Акрамя вулічнай сеткі на ім пазначаны многія збудаванні і архітэктурныя комплексы, якія не захаваліся да нашага часу, аднак па якасці выканання і дакладнасці гэты план саступае плану Фюрстэнхофа. На аснове аналізу забудовы цытадэлі можна лакалізаваць час стварэння плана між 1791 і 1804 гадамі. Паводле інвентара 1791 г. на тэрыторыі цытадэлі быў створаны сіметрычны ансамбль з двух кардыгард, двух афіцын і палаца, пастаўленага па асі брамы [9]. Палац, які так і не быў дабудаваны да канца, хутка знік, таму яго няма на згаданым плане. А ў 1804 годзе цытадэль была перададзена пад фабрыку для вырабу салетры і будова яе тэрыторыі змянілася [10].

У канцы XVIII – пачатку XIX ст. былі створаны яшчэ два планы. У параўнанні з папярэднім бачны пэўныя змены ў планіроўцы горада, таму можна ўпэўнена сцвярджаць, што яны паўсталі пазней. У прыватнасці з заходняга боку горада ў вале была прабіта дарога, якая вяла да новаўзведзеных будынкаў прысутных месцаў і казначэйства. Ізноў жа па забудове тэрыторыі цытадэлі можна вызначыць верхнюю граніцу іх стварэння – 1804 год. Адзін з гэтых планаў быў апублікаваны Міхасём Ткачовым [11]. На аснове гэтага плана даследчык аналізаваў фартыфікацыі горада, хаця па якасці план саступае ранейшым. Другі абрыс складзены землемерам Пятром Несцяровічам мае крыху іншы характар, аднак змяшчае тую самую інфармацыю, што і план апублікаваны Ткачовым [12].

У 1811 годзе значная частка Старога места паміж Капыльскай вуліцай, ручаём Бычок і рынкам згарэла. Таму па загадзе губернскага кіраўніцтва ў тым жа годзе быў падрыхтаваны новы план Слуцка, на якім быў нанесены праект перапланіроўкі знішчаных кварталаў [13]. У Варшаве захавалася копія абрысу перапланіроўкі Слуцка 1811 г. аўтарства Антонія Пароўскага [14]. У сувязі з перапланіроўкай часткі горада між Капыльскай вуліцай, рынкам і Бычком у 1811 г. былі падрыхтаваны два сітуацыйныя планы гэтай часткі горада [15]. На іх акрамя праекта новай вулічнай сеткі адлюстраваны стары падзел тэрыторыі на мяшчанскія пляцы, што надзвычай каштоўна для вывучэння горадабудаўніцтва Слуцка. Сітуацыя, якая складалася пасля перапланіроўскі 1811 г., адлюстравана на плане, ўпершыню апублікаваным Юрыем Ягоровым [16]. Гэтак сама планіроўка Слуцка выглядала і ў 1840 г., калі ў сувязі з яго продажам быў складзены план горада з ваколіцамі [17].

Фактарам, які моцна паўплываў на развіццё горада стала будаўніцтва маскоўска-варшаўскай шашы ў сярэдзіне XIX ст. Яна прайшла праз цэнтр Старога места і сфарміравала вось, якая дамінуе да цяперашняга часу. Напэўна ў сувязі з правядзеннем гэтай шашы паўстала ідэя больш грандыёзнай перапланіроўкі Слуцка, якая аднак так і не была рэалізавана [18]. Крыху пазней, у 1870 г., магчыма, у сувязі з чарговым пажарам была праведзена перапланіроўка і ўзбуйненне кварталаў між Капыльскай вуліцай і Бычком [19]. У канцы XIX – пачатку XX ст., відаць, больш не праводзілася перапланаванняў вулічнай сеткі, і ў такім стане яна захоўвалася да Другой сусветнай вайны, калі горад быў дашчэнту спалены.

Акрамя планаў, дзе быў цалкам адлюстраваны горад, вялікую каштоўнасць маюць планы асобных частак горада, прадмесцяў, архітэктурных комплексаў ці асобных будынкаў. Адным з найбольш ранніх сярод такіх планаў з’яўляецца абрыс часткі цытадэлі з цэйхгаўзам 1662 г. аўтарства Казіміра Клакоцкага [20]. А больш чым праз два стагоддзі, у 1878 г., калі цытадэль была ўжо закінутая, з’явіўся яе апошні абрыс [21]. У кнізе І. Глебава прысвечанай слускай гімназіі быў надрукаваны план суседняга з цытадэллю участка т.зв. евангеліцкага фондуша 1865 г., а таксама план забудовы тэрыторыі слускай гімназіі 1901 года [22]. У XIX ст. былі зроблены таксама планы усіх прадмесцяў Слуцка [23].

Вышэй была прадстаўлена толькі частка планаў, якія ўжо былі апублікаваныя ці выяўленыя аўтарам ў архівах. Як бачна, матэрыялаў па Слуцку шмат, што стварае добры падмурак для далейшага даследавання горадабудаўнічай гісторыі горада. Гэта дапаможа паглыбіць веды па гісторыі аднаго з самых старажытных гарадоў Беларусі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 287. Альбом малюнкаў Багуслава Радзівіла. – Арк. 40.
2. Bogusław Radziwiłł. Autobiografia. / Tadeusz Wasilewski. – Warszawa, 1979.
3. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas (далей – LVIA). – F. 1280. – A. 1. – B. 2044. – P. 7-7v. Матэрыялы па арганізацыя ваеннай справы ў гарнізоне Слуцка пфальцграфа рэйнскага кн. Карла Філіпа.
4. Archiwum Głowne Akt Dawnych (далей – AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (далей – AR). – Dz. VII. – Nr. 646. A. 1-2. Connotatia dział. B.m. i b.d.
5. AGAD. – AR. – Dz. V. – Nr.16828.
6. AGAD. – AR. – Dz. V. – Nr. 17469. K. Winkler do B. Radziwiłła. 24.I.1668, Sluck.

7. Белы, А. Планы гарадоў Беларусі з калекцыі Яна Георга Максымільяна фон Фюрстэнхофа. - Рэжым доступа: <http://autary.iig.pl/bely/www/kartahrafija/materyjaly/furstenhof.htm>. - Дата доступа: 05.08.2008.
8. Чантурия, Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI - первой половины XIX в. / Ю.В. Чантурия. - Минск, 2005.
9. НГАБ. - Ф. 694. - Воп. 2. - Спр. 7396. - Арк. 22 - 26. Inwentarz mebliow i wszelkich sprzetow w Zamku i Cytadelli znajdujacych sie. 23.VII.1791.
10. LVIA. - F. 1280. - A. 1. - B. 2102. - P. 2. Opisanie budowli, znajdujacej sie w cytadelli Sluckiej. 20.XI.1806; НГАБ. - Ф. 694. - Воп. 2. - Спр. 7491. - А. 16 - 16аб. Копія інвентара: НГАБ. - Ф. 694. - В.2. - Спр. 7491. - А. 16-16аб.
11. НГАБ. - Ф. 1477. - Воп. 1. - Спр. 2878. План Слуцка. Апублікаваны ў: Ткачоў, М.А. Замкі і людзі. / М.А. Ткачоў. - Мінск, 1991.
12. НГАБ. - Ф. 1477. - Воп. 1. - Спр. 2877. План Слуцка.
13. НГАБ. - Ф. 1477. - Воп. 1. - Спр. 2876. План Слуцка. 1811 г.
14. AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 21. План Слуцка. 1811 г.
15. AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 7 План часткі Слуцка. 1811; AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 12. План часткі Слуцка.
16. Егоров, Ю. Градостроительство Белоруссии. / Ю. Егоров. - Москва, 1954.
17. AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 22. План Слуцка з ваколіцамі. 1840 г.
18. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Archiwum. Nr. 3365. План Слуцка.
19. НГАБ. - Ф. 1477. - Воп. 1. - Спр. 2823. Праект на пабудову драўлянай яўрэйскай школы ў Слуцку. 1870 г.
20. AGAD. - AR. - Dz. VII. - Nr. 678. - A. 41. План цытадэлі ў Слуцку.
21. AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 11. План цытадэлі і прадмесця Калоніі ў Слуцку. 1878 г.
22. Глебов, И. Историческая записка о Слуцкой гимназии с 1617 до 1901 гг. / И. Глебов. - Вильно, 1903.
23. AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 2. План прадмесцяў Востроў і Паздзер. 1838 г.; AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 3. План прадмесця Востраў; AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 8. План прадмесця Сёлка. 1840; AGAD. - F. 402. - T. 452. - Nr. 10. План прадмесця Выгода. 1840.

Мікалай Аляксандравіч Волкаў, магістр гісторыі і гісторыі мастацтваў, аспірант РІВШ БДУ (навуковы кіраўнік – доктар гіст. навук, прафесар Бохан Ю.М.). Сфера навуковых зацікаўленняў – гісторыя архітэктуры, урбаністыка, ваенная справа ранняга Новага часу ў ВКЛ.

ПЛАНЫ ГОРОДОВ КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ УРБАНИСТИКИ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Рассматриваются планы городов как один из основных источников изучения городов XIX – начала XX вв. На примере Подольской губернии проведен анализ планов городов, раскрыты общие тенденции градообразования и архитектуры, которые господствовали в указанный период, рассмотрено развитие архитектурно-планировочной застройки отдельно взятых городов.

В конце XVIII в. в результате трех разделов Речи Посполитой (1772, 1793, 1795 гг.) к Российской империи были присоединены значительные земли – практически вся территория современной Беларуси и Литвы, большая часть Латвии, украинские Волынь и Подолия. Включение в состав России внесло кардинальные изменения во все сферы жизни упомянутых территорий, в том числе и в протекавшие там урбанистические процессы. Прежде всего, это касается социально-экономического развития городов, изменение их административно-правового и военно-стратегического статуса, а также переход на иные подходы в регулировании городского пространства и застройки.

В связи с этим, одним из наиболее важных источников для исследователей исторической урбанистики присоединённых к Российской империи земель являются планы городов XIX – начала XX вв., позволяющие рассмотреть проблемы города в их пространственно-временном и структурно-функциональном измерениях, а также проанализировать, как изменение городского пространства влияет на отдельные характеристики и общий социально-экономический потенциал населенного пункта. Рассмотрим данную проблематику на примере Подолии.

Подольская губерния сформирована из земель, присоединенных к Российской империи в 1793 г. и занимала территорию преимущественно в пределах современных Винницкой и Хмельницкой областей, а также частично Одесской, Кировоградской и Николаевской областей, приднестровского региона Молдовы. После ряда административно-территориальных преобразований в начале XIX в. возникло 17 городов: губернский (Каменец-

Подольский – одновременно центр уезда), 11 уездных (Балта, Брацлав, Винница, Гайсин, Летичев, Литин, Могилев-Подольский, Ольгополь, Проскурров (ныне – Хмельницкий), Ушица, Ямполь) и 5 заштатных (Бар, Вербовец, Сальница, Старая Ушица, Хмельник) [6, с.58-80; 39]. Такое количество сохранялось до 1903 г., когда статус города был предоставлен Жмеринке [28, л.2].

Практически сразу после присоединения Подолии к Российской империи началась топографическая съемка территории городов. Выполняли ее в 1793-1800 гг. уездные и городские землемеры. Топографические планы составили для всех уездных городов, а например, для губернского Каменца-Подольского их было создано не менее шести [43, s.126]. Подвели итог этой масштабной работе изданием «Географического, гидрографического, топографического и экономического описания Подольской губернии и к оному атлас 1806 года» [36, с.26]. Автор – губернский землемер Карл Экстер кроме обширной текстовой части подал в форме атласа комплект карт губернии, уездов и планы четырнадцати городов.

Комплект карт К. Экстера, а также топографические планы являются важными источниками для ознакомления с состоянием урбанизации и пространственного планирования городов Подолии. Одновременно они служили также исходным пунктом для дальнейших размышлений над урбанистическим развитием Подольской губернии в 1793-1917 гг. Из этих материалов вырисовывается четкий образ подольских городов конца XVIII – начала XIX вв. – экономически отсталых, без надежных путей сообщения, с незначительным населением и разрушенными фортификациями. Застройка всех подольских городов, за исключением Каменца-Подольского, базировалась на глиняных «мазанках» и деревянных домах, покрытых чаще соломой, построенных без какого-либо плана. Строения из камня были редкостью, в основном это культовые и административные сооружения. Города не имели плотной застройки и занимали значительные площади, и только небольшая центральная часть была относительно упорядоченной, а вся остальная территория имела нерегулярную застройку, которая формировалась в соответствии с функциональными потребностями и природными особенностями территории. Среди архитектурных компонентов, общих для большинства городов Подолии, можно выделить разве что центральную площадь – рынок. Она имела, как правило, относительно плотную застройку, по периметру площадь была насыщена торговыми лавками и среди других объектов имела административные (ратуша, магистрат) и культовые сооружения [36, с.96-120].

Таким образом, планы конца XVIII – начала XIX вв. фиксируют хаотичную застройку и отсутствие планировочных концепций у практически

всех городов Подольской губернии. На общем фоне несколько лучше выглядела застройка Каменец-Подольского, в некоторой мере – Винницы и Могилева-Подольского.

Новый массив картографических источников появляется с 20-х гг. XIX в. и связан с разработкой регулярных планов городов на базе ранее осуществлённой топографической съёмки. Первым городом Подольской губернии, для которого был составлен генеральный план, стал уездный Проскуров. Именно с него началась реализация российских архитектурно-планировочных концепций на Подолии, поэтому остановимся на вопросах появления и воплощения этого плана более детально.

В начале XIX в. Проскуров, который хотя и имел статус уездного центра, был городом незначительным и без регулярной застройки. В 1806 г. в Проскурове было 487 домов, из которых только один каменный, а остальные деревянные, лавок каменных – 7 и деревянных – 68, мельниц – 2, греко-русская церковь, католическая часовня, две синагоги деревянные [36, с.86]. К 1821 г. завершили строительство каменного костела [30, л.163] и нового моста через р. Южный Буг [21, л.6].

Летом 1822 г. в Проскурове произошел пожар, полностью уничтоживший почти все постройки города [22, л.7]. По распоряжению Подольского губернатора в сгоревший Проскуров срочно был командирован губернский землемер В. Рудлицкий, который за короткое время разработал проектный план застройки города, обозначив на местности рвами запланированные улицы, переулки, участки для застройщиков [22, л.39]. В ноябре 1822 г. проектный план В. Рудлицкого был утвержден Подольским губернатором [22, л.1] и передан на доработку в Петербурге главному градостроителю империи архитектору В. Гесте [18, л.2]. После внесения корректив, 22 января 1824 г. план застройки Проскурова был утвержден императором Александром I [40].

Для составления регулярного плана Проскурова была применена популярная в то время радиально-лучевая планировочная структура. По ней город получил четкое разделение на улицы, а всю городскую территорию разбили на 31 квартал и 403 усадебные участки [38]. Была примерно сохранена структура старой части города, и вместе с тем запланировано расширение города в восточном (вдоль Летичевской почтовой дороги, ныне – ул. Проскуровская) и южном (вдоль Каменецкой дороги) направлении. Эти юго-восточные границы города были очерчены полукольцом бульвара (ныне ул. Гагарина – Красноармейская – Свободы) и рвом. Согласно плану была определена новая главная торговая площадь города – Хлебная (ныне – сквер им. Шевченко). Также план определял типы застройки: одним цветом были обозначены кварталы «под каменные строе-

ния», другим – «под деревянные и прочие строения» [40]. К плану были добавлены сборники проектов рекомендованных типовых фасадов зданий, из которых застройщики должны были выбирать для строительства один из вариантов. «Образцовые» фасады для застройки частными зданиями городов всей Российской империи были разработаны столичными архитекторами В. Гесте, А. Руска и А. Стасовым в 1809-1812 гг. и изданы отдельными альбомами [35].

Таким образом, город впервые получил перспективный план застройки. Но, четкая реализация этого плана в первые годы имела немало проблем. Главной стало то, что пока план два года проходил процедуру утверждения, проскуровчане-погорельцы начали восстановление своих жилищ без плана и без надлежащего присмотра городских чиновников (магистрата, полиции, землемера). Как результат, застройка 1822-23 гг. вышла хаотичной и не соответствовала типовым требованиям как по фасадами, так и по планировке. Более того, были нарушены промежутки между домами и линии запроектированных улиц. В 1824 г. губернские власти для исправления ситуации, возникшей в связи с неудовлетворительным выполнением генерального плана застройки Проскурова, вынуждены были принять ряд экстренных мер. Во-первых, возложили на городскую полицию «неусыпное и строгое наблюдение за постройкою в городе, производимую с тем, чтобы жители не отступали от планов и фасадов высочайше опробованных ... ». Во-вторых, составили список домов, построенных не по плану и определили те, которые требуют немедленного «исправления фасадов». И наконец, обязали снести самовольные пристройки к домам и выровнять ширину улиц, а также запретили строить временные полуземлянки вместо домов [22, л.35].

Отметим, что властям такими решительными мерами большей частью удалось направить застройку города согласно утвержденному плану. К июлю 1827 г. проскуровчане построили 222 дома, а с 1830 г. начали застраивать кварталы высокой части Проскурова [22, л.147]. Все строительство шло по проектам из упомянутых выше альбомов 1809-1812 гг., которые предлагали 225 «образцовых» фасадов. Правда, из них в Проскурове было использовано только около десяти. Жители выбирали преимущественно проекты небольших домов со скромным архитектурным оформлением, по которым можно было построить и каменный, и деревянный дом. Ремесленники, торговцы, низшее чиновничество предпочитало проекты № 87 (из четвертого альбома) – «мелочная лавка на один отвор», № 9 и 10 (из третьего альбома) – одноэтажные деревянные дома на три и пять окон по главному фасаду. Купечество и промышленники выбирали преимущественно проекты № 39 (из первого альбома) – дом

каменный или деревянный на фундаменте, № 23 (из первого альбома) и № 86 (из второго альбома) – двухэтажные дома «каменные или деревянные на погребном этаже».

В начале 30-х гг. началось формирование новой Хлебной площади, на которой построили лавки и склады. В 1830 г. была завершена перестройка уездной тюрьмы согласно «Образцового проекта уездного тюремного замка», разработанного в начале XIX в. столичным зодчим А. Захаровым [23, л.23-33]. И наконец, в 1835-37 гг. на месте сгоревшего деревянного православного храма соорудили каменный собор Рождества Богородицы. За основу был взят проект № XII, из «Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей», составленного петербургскими архитекторами А. Михайловым и И. Шарлеманом [41].

Таким образом, благодаря реализации генерального плана, к началу 40-х гг. XIX в. Проскуров по сравнению с другими городами Подолии получил относительно неплохую застройку. Если рассмотреть такой фактор качества городской застройки, как численность каменных домов, то по этому показателю в 1846 г. Проскуров (39 каменных домов) уступал только губернскому Каменцу-Подольскому (287), опережая все другие города – Летичев (23), Винницу (16), Могилев-Подольский (16), Бар (15), Балту (13) и др. [4, табл.7].

Вскоре после Проскурова были утверждены планы для других подольских городов: в 1839 – Винницы и Летичева, в 1845 – Новой Ушицы и Каменец-Подольского. В отличие от Проскуровского, они имели преимущественно прямоугольную планировку, в основе которой лежали правильные квадраты кварталов и площадей. Застройка велась также, согласно утвержденным типовым проектам.

Тем не менее, утверждение царской администрацией в 20-40-х гг. регулярных планов не смогло кардинально изменить облик подольских городов [43, s.329]. Практическому воплощению регулярной застройки мешал, прежде всего, низкий уровень экономического развития городов и несовершенная система местного самоуправления.

Улучшение городской застройки на Подолии стало возможным лишь во второй половине XIX в., когда под влиянием реформ ускорилось социально-экономическое развитие городов. Но, еще до конца 1860-х гг. качественную застройку тормозили устаревшие городские планы, поэтому, важным этапом стала разработка в 1870-х гг. новых регулярных планов для городов Подольской губернии. Проекты таких планов были утверждены императором в 1872 г. для Каменца-Подольского и Балты, в 1873 – Гайсина, Брацлава, Могилева-Подольского, Проскурова, Литина, в 1874 – Винницы и др. [25, л.1-11; 26, л.5-19; 27, л.1-63]. В конце XIX в. для неко-

торых стремительно развивающихся городов планы были обновлены: для Каменца-Подольского в 1884 г., Проскурова в 1888 г., Винницы в начале XX в. После утверждения на Подолии земского управления (1904) и размежевания городских и уездных земель, в 1907-1913 гг. были составлены новые планы всех подольских городов. При этом учитывались и произошедшие с конца XIX в. изменения [11-15; 31]. Весь массив выше названных картографических источников является чрезвычайно информативным и дает возможность сделать выводы об урбанистических процессах подольских городов во второй половине XIX – начале XX вв.

Реализация генеральных планов второй половины XIX в. имела несколько особенностей. Во-первых, в 1858 г. был снят запрет строить помимо «образцовых» проектов, что дало свободу архитекторам. Во-вторых, позитивное влияние на застройку оказала проведенная реформа городского самоуправления 1870 г. Согласно введенного городского положения 1870 г., заботы об устройстве городских поселений на основе утвержденных правительством планов возлагались на органы самоуправления, что значительно облегчило строительную деятельность для местных застройщиков.

Анализ планов городов конца XIX – начала XX вв. позволяет рассмотреть основные направления развития застройки и ее главные компоненты.

Рост численности населения, а также насыщение городов промышленными предприятиями, транспортом, военными объектами, торговыми заведениями, административными и культурно-образовательными учреждениями приводили к расширению их территории. Города теряют четкость своих границ, территории некоторых увеличились в несколько раз, охватив близкие пригороды и села. Направления развития территории городов часто зависели от трассировки путей сообщения [34, с.293-307]. Особенно активной в этом была железная дорога, появление которой внесло свои коррективы в архитектурно-планировочное развитие тех городов, через которые она была проложена. Как правило, сооружение железнодорожного вокзала, расположенного часто на довольно значительном расстоянии от центра города, направляло территориальное развитие такого населенного пункта в свою сторону, а в дальнейшем приводило к росту всей площади застройки. Так, в связи с сооружением железнодорожной станции в Проскурове (1870), город начал быстро застраиваться в восточном направлении, вдоль железной дороги [31, л.1; 32, с.49]. Так же, активно расстраиваются привокзальные кварталы Винницы, где были проложены широкие прямые улицы и бульвар [12, л.1]. На развитие городов и формирование их планировочных структур всегда влияли почтовые дороги, проходившие через населенные пункты. В пределах городов отрезки этих дорог, постепенно застроившись, выполняли важные функции сквозных городских ма-

гистралей, соединявших между собой отдельные его части, а иногда перенимали на себя функции центральных улиц. Это мы видим в Проскурове, Летичеве, Литине, Баре, Могилеве-Подольском и др. [42, л.12; 19, л.145].

По-иному осуществлялось расширение губернского города. Основной концепцией развития Каменец-Подольского стала интенсивное развитие с 1860-х гг. свободной от застройки территории – так называемого «Нового плана», который прилегал с востока к зажатому на полуострове Старому городу. На «Новый план» постепенно были перенесены некоторые основные административные и общественные учреждения губернского центра – городская дума, Мариинская женская гимназия, отделение Госбанка, Большая торговая площадь. Были сооружены градообразующие объекты: духовная семинария (1865), Новоплановский мост «со скалы на скалу» (1874), Александро-Невская церковь (1897) и др. [2, с.201-240].

Вместе с реализацией новых планировочных принципов застройки, города Подолии в конце XIX – начале XX вв. меняли традиционные компоненты городской застройки, одновременно насыщаясь новыми.

Как и в предыдущие времена, общественный центр в городах сохранял компактность. Но, если до середины XIX в. почти все сооружения общественного назначения размещались на городской площади, то во второй половине XIX в. с укрупнением городов они строятся преимущественно на прилегающих к центру главных улицах и кварталах. Так, в Проскурове, кроме ул. Каменецкой, во второй половине XIX в. активно застраивалась ул. Александровская, и уже в начале XX в. она приняла на себя функции центральной [17, л.9-27]. В Каменец-Подольском, как уже отмечалось, часть общественных учреждений переместилась на «Новый план», в Виннице – в район железнодорожного вокзала.

Новым явлением стало создание в структуре городов зон отдыха в виде городских садов, бульваров, скверов, пляжей (купален). Возникают подобные зоны обычно в крупных и средних городах (Каменец-Подольский, Винница, Проскуров и др.), почти не затронув малых городов. В целом озеленение по территории города распределялось неравномерно, оно сосредоточивалось в центральных кварталах или недалеко от них. Например, в Виннице зона отдыха сформировалась на острове и прилегающих берегах р. Юж. Буг (урочище Кумбары) – здесь были устроены купальни, яхт-клуб «Спорт», площадки для игр, парк [7, л.38].

В формировании архитектурного облика города на протяжении веков не последнюю роль играли площади, которые были узловыми пунктами уличной системы и функциональных зон города. Но во второй половине XIX в. положение изменилось: капиталистическому городу площадь оказалась почти не нужной. Общественная жизнь горожан стало пассив-

ной. Народные сборы на площади перед ратушей уже не собирали, военная муштра и парады, которые традиционно проходили на главных площадях, перенесли на плацы на окраинах поселений. Так же отживали свой век рыночные площади – вместо открытых базаров, где активность торговли зависела от погоды, сооружали ряды крытых лавок. С градостроительной практики почти исчезают некогда большие соборные площади. Эту тенденцию подтверждают построенные в конце XIX – начале XX вв. без устройства больших площадей соборные храмы в Брацлаве, Гайсине, Балте [16, л.19-27; 41, с.123]. Так же и в Проскурове, когда в 1904 г. отводили землю для сооружения нового собора (который, так и не построили), то предоставили не отдельную площадь, а лишь часть городского сада [29, л.7]. Однако, если рассмотреть генеральные планы городов, то можно заметить немалое количество запроектированных площадей. Но, зачастую они означали просто незастроенный квартал. Подтверждением этому является район «Новый план» в губернском центре, где предполагалось создать семь площадей, из которых шесть должны быть аналогичные по размерам кварталам и только Семинарская в северной части города предусматривалась большей, словно составленной из четырех кварталов. Подобный принцип был необременительным для проектировщиков и имел определенные удобства: в случае необходимости площадь легко превращали в городской квартал [34, с.302]. Так оно и случилось. Похожее наблюдаем в Проскурове, где согласно планам 1874 и 1888 гг. было запланировано четыре площади, но не застроенной осталась только привокзальная [32, с.49].

Значительно большее внимание уделялось застройке улиц и кварталов. Улицы городов, которые различались по деловой активностью и транспортной насыщенностью, разделялись на два основных типа: первый – магистраль; второй – жилые улицы и переулки. На магистралях предусматривалась капитальная застройка, на них в первую очередь прокладывали мостовую, устраивали водостоки и тротуары. Улицы второго типа уступали магистралям по уровню благоустройства и характеру застройки [34, с.304]. Законодательство Российской империй регламентировало ширину улиц и высоту окружающих построек, а в местных постановлениях обуславливалась даже капитальность застройки. Например, по распоряжению губернской строительной комиссии с 1861 г. для застройки района «Новый план» в Каменце-Подольском, все улицы и кварталы были разделены на 6 разрядов, которые отличались по этажности и материалам постройки зданий [24, л.3-6]. Подобные распоряжения выдавали органы власти и других городов. Кроме того, существовавшая социальная и функциональная дифференциация частей города обуславливала различия в размерах кварталов, в характере и плотности их застройки. Выделялись, в частности, кварталы

богатых слоев населения с особняками, хозяйственным подворьем, и даже садом.

Существенное влияние на застройку многих городов Подолии имело формирование в них постоянных военных гарнизонов. Для размещения войск в Виннице, Проскурове, Гайсине, Жмеринке, Могилеве-Подольском и др. начали строить городские казармы и военные городки. Они обычно занимали целые кварталы, а чаще всего – отдельные районы на окраинах, чем существенно меняли общую планировку городов [12, л.1; 14, л.1; 31, л.1]. На планах военные городки, как правило, обозначались как отдельные части города.

В конце XIX в. среди отдельных архитектурных объектов прослеживается появление сооружений нового типа, которые определяли облик городов.

Главной доминантой в формировании центральной части города становятся здания административного назначения. Если, к середине XIX в. подобные специально построенные сооружения имел только губернский город, то в начале XX в. выразительные административные здания появились в других городах Подолии: в Виннице здание окружного суда [8, л.2] и городской управы [10, л.14], в Проскурове – управления Подольской железной дороги [20, л.2] и др.

Видное место в архитектурном облике городов обретают культурно-образовательные сооружения. Прежде всего, это касается театральных зданий. Среди них лучшим стал театр в Виннице, построенный в 1910 г. по проекту городского архитектора Г.Артынова. Он имел зал на 1000 мест и представлял собой фактически уменьшенную копию Киевского театра оперы и балета [9, л.31-45]. Выдающимися сооружениями становятся учебные заведения. Практически в каждом городе для них строили капитальные здания: женская гимназия и реальное училище в Виннице, реальное и городское училища в Проскурове, реальное училище в Баре т.д.

Еще один вид сооружений нового типа, которые в начале XX в. массово появились в подольских городах – это финансовые учреждения и банки. Во внешнем облике здания стремились выразить их капитальность, демонстрируя этим надежность сохранения финансов. Выделяются, например, уездное казначейство в Гайсине, Государственный и Объединенный банки в Каменец-Подольском, отделение Южно-Русского (Объединенного) банка в Проскурове.

Вместе со стремительным развитием почтовой связи более презентабельными становились почтовые сооружения. Пример таких зданий, построенных в начале XX в. – почтово-телеграфная контора в Проскурове, дом почтмейстера в Могилев-Подольском.

Прогресс в архитектуре торговых сооружений заключался в стремлении обеспечить наилучшие условия для продавца и покупателя, перенести операции, осуществлявшиеся под открытым небом, под крышу. Поэтому на смену традиционных открытых торговых рядов приходят крупные магазины. Вместе с тем, мелкие магазины и лавки, которые располагались в первых этажах общественных и жилых зданий, продолжали доминировать в городской торговле. Как, например, вспоминал о Проскурове начала XX в. его житель Д. Белавинцев: «в центре города было столько магазинов, сколько было дверей в домах» [1, л.2].

В жилой застройке так же произошли перемены. В начале XX в. в городах Подолии появляется все больше «элитных» особняков, которые имели оригинальное архитектурное решение. Но, основным типом городского жилой застройки постепенно становятся многоквартирные дома, поскольку они давали возможность домовладельцам не только жить в городе, но и получать определенную прибыль. Доходные дома возводили лишь в центральных кварталах, они были преимущественно двухэтажными и красиво отделанными. Однако, следует отметить, что дома доходного типа в городах Подолии массово начали сооружать лишь с началом строительного бума – в 1900-1914 гг.

В связи с развитием транспорта и ростом мобильности определенных групп населения особое внимание обращали на строительство железнодорожных вокзалов и гостиниц. Выдающимся среди вокзальных сооружений можно назвать вокзал в Жмеринке, построенный в 1899-1904 гг. архитектором С. Журавским. Относительно гостиниц, они подобно доходным домам были рассчитаны на разный контингент приезжих. Поэтому в некоторых городах создалась весьма разветвленная сеть этих заведений – от фешенебельных отелей до обычных «меблированных номеров». Так, в 1910 г. в губернском центре было 15 гостиниц, в Виннице – 12, в Могилеве-Подольском – 11 [37, с.211]. Среди всех гостиниц Подолии лучшим считался шестиэтажный отель «Савой», построенный в 1912 г. в Виннице, который имел невиданную по тем временам роскошь – единственный в губернии электрический лифт и горячую воду [3, с.128].

Производственные сооружения крупных предприятий тоже получали привлекательный архитектурный облик. Такими сооружениями, например, стали сахарозаводы в Проскурове, Баре и вблизи Хмельника. В ясных формах кирпичного стиля в 1901 г. был возведен пивоваренный завод в Проскурове. Коммунальное строительство тоже приобретало изысканных архитектурных форм. Яркий пример – водонапорная башня в Виннице, пожарная каланча в Балте и др. Эти сооружения не только выполняли свои прямые функции, но и стали настоящим украшением городов.

Таким образом, использование планов городов как источников исторической урбанистики Подольской губернии позволяют раскрыть общие тенденции градообразования и архитектуры, которые господствовали в XIX – начала XX вв., а также проанализировать развитие архитектурно-планировочной застройки каждого отдельно взятого города. Все картографические источники можно хронологически разделить на три массива: планы конца XVIII – начала XIX вв.; планы первой половины XIX в.; планы конца XIX – начала XX вв.

Анализ данных источников позволяют исследователям сделать вывод, что реализация новых урбанистических концепций происходила постепенно и охватила в основном административные центры, мало коснувшись заштатных городов. Наиболее ощутимые изменения в застройке произошли в Виннице, Проскурове, Каменец-Подольском, что подтверждается постоянным обновлением их генеральных планов.

Список источников и литературы:

1. Белавинцев, Д. Воспоминания о Проскурове / Д. Белавинцев // Хмельницкий областной краеведческий музей. – В. 74. – 5 арк.
2. Будзей, О. Вулицями Кам'янця-Подільського / О. Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
3. Вінниця: іст. нарис / гол. ред. Подолинний А.М. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Т.ХІ. – Ч.1. Подольская губернія. – СПб., 1849.
5. Вся Винница: литературно-художественный календар-справочник и адресная книга на 1911 год. – Винница, 1910. – 116 с.
6. Городские поселения Российской империи. – СПб., 1864. – Т.4: Подольская губерния. – VIII, 805. – 131 с.
7. Госархив Винницкой обл. Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1193.
8. Госархив Винницкой обл. Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1231.
9. Госархив Винницкой обл. Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1255.
10. Госархив Винницкой обл. Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1297.
11. Госархив Винницкой обл. Ф. Д. 896. – Оп. 1. – Спр. 15.
12. Госархив Винницкой обл. Ф. Д. 896. – Оп. 1. – Спр. 24.
13. Госархив Винницкой обл. Ф. Д. 896. – Оп. 1. – Спр. 30.
14. Госархив Винницкой обл. Ф. Д. 896. – Оп. 1. – Спр. 76.
15. Госархив Винницкой обл., Ф. Д. 896. – Оп. 1. – Спр. 101.
16. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 34. – Оп. 1. – Спр. 158.
17. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 52. – Оп. 1. – Спр. 36.
18. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 115. – Оп. 2. – Спр. 694.

19. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 117. – Оп. 1. – Спр. 38.
20. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 117. – Оп. 1. – Спр. 249.
21. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 226. – Оп. 80. – Спр. 1520.
22. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 227. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 1260.
23. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 227. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 1971.
24. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 227. – Оп. 1, т. 4. – Спр. 8499.
25. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 227. – Оп. 1, т. 4. – Спр. 11623.
26. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 227. – Оп. 1, т. 4. – Спр. 11624.
27. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 227. – Оп. 1, т. 5. – Спр. 71.
28. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 227. – Оп. 1, т. 5. – Спр. 6204.
29. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 315. – Оп. 1. – Спр. 10749.
30. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 685. – Оп. 2. – Спр. 22.
31. Госархив Хмельницкой обл. Фонд 800. – Оп. 1. – Спр. 1-3.
32. Єсютін, С.М. Історія забудови міста Хмельницького / С.М. Єсютін // Архітектурний вісник. – 2005. – №2-3. – С.48–53.
33. Єсютін, С. Прогулянка Проскуровом: історичні нариси / С. Єсютін. – Хмельницький, 2008. – 160 с.
34. Історія української архітектури / за ред. Тимофієнка В.І. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
35. Ожегов, С. Типовое и повторное строительство в России в XVIII-XIX веках / С. Ожегов. – М.: Стройиздат, 1984. – 166 с.
36. Описи Подільської губернії кінця XVIII-XIX ст. / упорядники С. Копилов, А. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 124 с.
37. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – [отд. I, II.], 296, [отд. III.], 218 с.
38. План города Проскурова 1824 года // Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк.5787.
39. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. – 1804. – № 21404.
40. Полное собрание законов Российской Империи. – Собрание первое. – Книга чертежей и рисунков (планы городов). – СПб., 1839. – 422 с.
41. Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей / сост. Шарлеман И.И., Михайлов А.А., Ухтомский А.Г. – СПб., 1824.
42. Центральний госархив України. Фонд 692. – Оп. 11. – Спр. 17.
43. Wiraszka, M. Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego / M. Wiraszka. – Warszawa: Neriton, 2008. – 365 s.

Сергей Николаевич Есютин, кандидат исторических наук, ведущий научных сотрудник Хмельницкого областного краеведческого музея. Сфера научных интересов – история городских поселений Подолии и г.Хмельницкого, региональная история Подолии и Волыни, военная история. Автор 93 публикаций в научных и краеведческих сборниках, 8 монографий и 7 изданий в соавторстве.

ODZWIERCIEDLENIE ŻYCIA MIESZCZAN W NAPISACH NAGROBNYCH Z PIERWSZEJ POŁOWY XIX W. NA CMENTARZACH W WILNIE

Автор исследует аспекты жизни горожан по эпитафическим надписям на кладбищах Вильнюса. Цель исследования – показать, какие новые возможности представляет эпитафия для изучения социальной жизни горожан. С помощью эпитафии можно понять изменения общественных ценностей, популярность профессии, положение в обществе, а также семейный состав.

Wprowadzenie

Epitafrum jako źródło historyczne, w przeróżnych badaniach bardzo często jest niedoceniane. Poza datami urodzenia i zgonu w napisie epigraficznym zainteresowany badacz odnajdzie wiele informacji określającej spoczywającą pod tym napisem osobę, a przez to pojawia się możliwość badania społeczeństwa.

Celem niniejszej rozprawy jest pokazać wartość epitafrum jako źródła historycznego do badania społeczeństwa miasta. Aby osiągnąć ów cel, autor rozprawy sformułował dwa *zadania*, na które będzie szukał rozwiązania w niniejszej pracy:

Ujawnić stosunek mieszczan do cmentarzy oraz rolę epitafrum w kontekście życia mieszczan;

Pokazać w jakis sposób historia miasta (tj. Gminy, społeczeństwa) odzwierciedla się w inskrypcjach nagrobnych.

Ramki chronologiczne – od pojawienia się pierwszych cmentarzy pozamiejskich Wilna (koniec XVIII w.) do drugiej połowy XIX w., kiedy w epitafrum zachodzą poważne zmiany w treści.

Objekt badania – epitafrum ze starych pozamiejskich cmentarzy Wilna: Rossa, Bernardyński, Świętego Stefana, Świętego Piotra i Pawła. Priorytetem dla autora są napisy na płytach umieszczone na ścianach kaplic cmentarnych oraz w kolumbariach, albowiem treść ich była obszerniejsza i bogatsza. Do dni dzisiejszych przetrwała tylko nieznaczna ilość płyt z napisami, dlatego autor sięgnął do Działu Rękopisów Biblioteki imienia Wróblewskich przy Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių bibliote-

kos Rankraščiu Skyrius. Dalej *LMAVB RS*) po prace badaczy cmentarzy, którzy w swoim czasie spisali inskrypcje epigraficzne. Są to Ludwik Albert Zasztowt [1] i Wacław Wejtko [2]. Materiał dotyczący epitafium kolumbariów i kaplicy na cmentarzu Bernardyńskim został niedawno opublikowany z tłumaczeniem na język litewski [6, s.149-189].

I. Rola epitafium w życiu mieszczan

Stosunek mieszczan do cmentarzy

XIX w. Europie był bardzo owocny ze względu na zakładanie nowych cmentarzy poza granicami miasta. Jednak mieszczanie początkowo patrzeli na takie nekropole z brakiem zaufania i nawet z pewnym strachem. Bowiem najstarsze cmentarze były zwykle zakładane razem z kościołem [12, s.181-182]. I według tradycji, w zależności od zajmowanego miejsca w społeczności, mieszczanie byli grzebani w samym kościele bądź w jego podziemiu, poczynając od zamożniejszych, i poza murami świątyni, kończąc szarą prostotą. Dlatego też umieszczano płyty z okazałymi epitafium dla elity społeczeństwa wewnątrz lub na zewnątrz budynku kościoła, a dla spoczywających obok, często w zbiorowych, niejednokrotnie przeoranych i dopełnionych dołach [12, s.182], umieszczano skromną tablicę przy bramie wejściowej lub na otaczającym kościół murze. Cmentarze więc były w granicach miasta i mieszczanie byli do tego przyzwyczajeni. Jednakże od XVIII w. zaczyna rosnąć tendencja zakładania cmentarzy z dala od miast. Kościół Katolicki taki porządek próbował przyjąć w życie już od XVI w., wydając zakazy grzebania zmarłych wewnątrz kościołów [4, s.58-59], jednakże takie prawo weszło w życie dopiero po tym, gdy za to się wzięły władzy świeckie. W Carskiej Rosji, już w 1723 r. zakazano grzebania zmarłych (z niewielkimi wyjątkami) w granicach miasta, we Francji – 1776 r., a w sąsiedniej Polsce (również z kilkoma wyjątkami) – 1776 r. [7, s.11]. Taki zakaz uzasadniano tym, iż ziemia na przykościelnym cmentarzu, gdzie od wieków grzebano zmarłych mogiła na mogile, wydziela szkodliwe gazy zanieczyszczając powietrze miejskie. Na ten temat ukazywało się mnóstwo rozpraw naukowych w całej Europie. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż cmentarze poza granicami grodu również istniały od dawna. Według tradycji, nazywano je cmentarzami choleryków, trędowatych, bowiem byli tam grzebani samobójcy, pojedyncze ofiary dżumy, nędzarze, oszuści, ofiary publicznych egzekucji. Od takich miejsc społeczeństwo trzymało się z dala [7, s.11]. Więc jest oczywiste, dlaczego i w późniejszych wiekach mieszczaństwo unikało cmentarzy założonych poza miastem.

Sytuacja z biegiem czasu zaczęła się zmieniać. Nowo założone cmentarze zwykle przerastały przykościelne pod względem wielkości powierzchni, każdy

umarły tu grzebany otrzymał skrawek ziemi, co oznaczało, że to miejsce staje się osobistym miejscem jego wiecznego spoczynku i na górę nikt nie będzie grzebany. Z tego wynika, iż stworzona została możliwość upamiętnienia takiego miejsca postawieniem pomnika. Choć pomniki nagrobne oraz epitafium już istniały od dawna, w końcu XVIII w. – początku XIX w. zaczynają one przybierać charakter bardziej osobisty, tzn. treść epitafium zostaje bardzo ściśle powiązana ze zmarłym [13, s.225]. Praktycznie od samego początku epitafium nie przestało być powiązane z nieboszczykiem, dla którego było napisane, jednak przez wiele wieków był to przywilej wyłącznie dla bogatych. Więc w taki sposób, nawet niezamożni mieli szansę według swoich możliwości zostawić pamiątkę po zmarłym, choćby najskromniejszą. Jak twierdzi historyk literatury polskiej i literatur zachodniosłowiańskich Jacek Kolbuszewski, “to wtedy właśnie śmierć, zawsze równająca ludzi, poczęła ich równać w sposób bardziej demokratyczny, każdy bowiem mógł wystawić swoim bliskim trwały pomnik z odpowiednim napisem, na co wcześniej pozwalali sobie tylko możni tego świata, stawiający grobowce w kościołach lub przynajmniej umieszczający tablice grobowe w kościołach i na cmentarnych murach” [9, s.8].

Role epitafium zwiększyła nowa tradycja zwiedzania cmentarzy, gdzie nekropol staje się świadkiem przeszłości. Pięknie wyryte napisy reprezentowały cnoty oraz zasługi tu spoczywających ludzi, w ten sposób pełniąc funkcję wychowawczą dla przechodniów. Przyszłą koncepcję cmentarza, jaka będzie miała miejsce w XIX w., trafnie przedstawił niejaki M. Móły w drugiej połowie XVIII w.: “Zachowa się hierarchię urzędów i godności, a nadzieja znalezienia się wśród znakomitych i zasłużonych będzie ożywiać geniusz, podsycać miłość ojczyzny, objawiać światu cnoty”, a słowami Philippe Aries, cmentarz w XIX w. miał stać się galerią słynnych ludzi [4, s.483]. To wszystko natomiast zadecydowało o celowym i masowym odwiedzaniu cmentarzy. Zaczęła się tzw. era kultu zmarłych [7, s.11] czy kultu cmentarzy [5, s.197].

Cel i treść epitafium

Na ogół rzecz biorąc, w Litwie badania nad epitafium nie są rozwinięte tak, jak nad innymi źródłami historycznymi, mimo to, z obecnych zagranicznych dzieł i rozpraw widnieją pewne rzeczy. Epitafium, jako gatunek poezji istnieje już od dawien dawna – sięga piątego wieku przed naszą erą [9, s.6]. Jednak okazalsze epitafium, jako źródło, pełne informacji pojawia się wraz z grzebaniem zamożnych zmarłych w kościołach, tj. w Średniowieczu. Philippe Aries badając epitafium wczesnego Średniowiecza, stwierdza, iż napisy nagrobne tej epoki (do XIV w.) składają się z dwóch podstawowych części, z których każda ma swój cel. Pierwsza – “jest świadectwem świadomości” nieboszczyka, część druga, natomiast, jest modlitwą do Boga za duszę zmarłego [4, s.217]. W wiekach póź-

niejszych pierwsza tradycja zostanie bardziej rozbudowana, zwłaszcza w XV – XVI w. kiedy to na pomniku będą rytowane bogate i pyszne biografie. Na cmentarzach Wilna owa tradycja zostaje żywa aż do drugiej połowy XIX w. W późniejszych epitafium informacja została bardzo ograniczona, do kilku słów. Natomiast druga tradycja – modlitwa za zmarłego – jest różnie interpretowana. Tego samego autora zdaniem [4, s.217-218], to “jest to bardzo stara tradycja *contempus mundi* i *memento mori*” czyli wezwanie do pokóty. Początkowo to “zmarły zwraca się do żyjącego (...) aby prosić go o modlitwę na swoją intencję”, natomiast w wiekach późniejszych inskrypcja miała na celu nawrócić tego, kto ją czyta. Takie epitafium staje się lekcją i wezwaniem do nawrócenia. Myśl przedłuża przedstawiciel szkoły Annałów – Jacques le Goff. Badając fenomen czyśćca, dochodzi do wniosku, iż na początku chrześcijaństwa pojawia się wiara w to, że niektóre grzechy można odkupić i po śmierci, wypełniając niektóre warunki. O tym świadczy liturgia i napisy nagrobne [10, s.115]. Najciekawsze jest to, że według J. le Goffa dusze, przebywające w czyśćcu za pomocą inskrypcji nagrobnych proszą przechodniów, żeby ci, wróciwszy na ziemię, zachęcili ich krewnych do modlitwy, bowiem swoim wstawieniem mogą skrócić ich czas przebywania w czyśćcu [10, s.165]. Bardzo podobne tendencje zauważalne na cmentarzach Wilna. Krewni w swoim imieniu, bądź w imieniu nieboszczyka za pomocą epitafium zwracają się do przechodnia i proszą o modlitwę za swoją duszę tu spoczywającego, wspominając przechodniowi, iż i na niego czeka taki samy los, tzn. śmierć, czas w czyśćcu – też będzie potrzebował modlitw za swoją duszę, na przykład w napisie nagrobnym Ksawerego Korewy:

S.P. / Ksawery / z DĘBNA / KOREWA / b.Marszałek Pttu / Trockiego. / zm.23 Czerwca / 1881r. / wieku lat 84. / Tu jest kres wielkości i nędzy człowieka / Tu się zatrzymaj przechodniu, / obacz co cię czeka / A przejęty widokiem swego przeznaczenia / Spoczywającemu w grobie nie / odmów westchnienia.

Co do części składowych epitafium, w późniejszych epokach nastąpiły zmiany. W dobie Renesansu, tradycje Średniowiecza zderzyły się z ideą humanizmu, na wskutek czego w epitafium tego okresu widnieje oczywista chęć upamiętnienia swojego miejsca w społeczeństwie [16, s.6] – przede wszystkim sławę i honor. Kardynalne zmiany zaszły w epoce baroku. Jak twierdzi V. Vaitkevičiūtė, społeczeństwo skupiło się na chrześcijańskich cnotach i pobożności [14, s.69]. Dlatego zmienia się i treść epitafium – emocjonalne społeczeństwo dodało kilka słów głębokiej rozterki [4, s.517].

Wszystkie te tendencje mniej czy więcej przetrwały i do wieku XIX i są widoczne w inskrypcjach cmentarzy Wileńskich tego wieku. Jedynie biografie zostały skrócone, zmniejszono stopień wychwalania zmarłego, a wyraz żalu występuje dosłownie w kilku słowach, często powtarzających się w innych epitafium, które przyjęły rolę pewnego szablonu. Natomiast od drugiej połowy

XIX w. tradycje owe zaczynają masowo zanikać. Jak twierdzi J. Kolbuszewski, „mniej więcej od połowy XIX wieku zwyczaj tego nagrobnego wierszowania poczał się coraz bardziej rozszerzać (...), w parze z tym poszła stopniowa degradacja tej poezji [nagrobniej]“ [9, s.9-10].

II. Co odzwierciedla się w inskrypcjach?

Inskrypcja nagrobna XIX w. w cmentarzach Wileńskich zazwyczaj przypomina biografię – cała informacja jest skupiona wokół pochowanej osoby. Na pierwszym miejscu, po imieniu zmarłego, najczęściej występuje jego zawód przedstawiany z chlubą i dumą, wymieniając wszystkie tytuły i zdobyte wyróżnienia, zasługi i nazwy instytucji. W ten sposób powstaje bogaty wpis, np.:

D.O.M. / Michał Pelka – POLIŃSKI / Radca Stanu Publiczny / Zwyczajny Professor i Dziekan / CESARSKIEGO / Wileńskiego Uniwersytetu / oraz Kawaler wielu Orderów / urodził się dnia 4. Maja 1783 r. / Umarł dnia 10 Września 1848. roku /

W wypadkach, gdy epitafium nie jest takie bogate, wszystko jedno zachowuje podstawową informację o zawodzie tu spoczywającego, np. epitafium spoczywającego na Rossie wojskowego:

Ś.P. Antoniego Pacowskiego / Kapitana Wojsk Polskich / Kawalera Orderu Wojskowego Zasługi / ur. 1790, um. r. 1841 8bra 8go d. / przywiązana w żalości córka [11, s.318]

Następnym aspektem, odzwierciedlającym się w napisie nagrobnym jest stosunek społeczeństwa do osoby, dla której wyryte jest epitafium. Inskrypcja z jednej strony miała na celu przekazać informację dla późniejszych pokoleń kim dla społeczeństwa była tu pochowana osoba, tj. w jaki sposób utrwalił się w kolektywnej pamięci, czyli „kim go zapamiętano“. Najczęściej zdobycie uznania u mieszczan wiąże się z zawodem i sławą, często też ujawnia się pewne aktualia, krążące w danym czasie. Jest to dobrze widoczne w inskrypcji nagrobnej pochowanego na Rossach Euzebiusza Słowackiego:

EUZEBJUSZOWI / OJCU JULJUSZA / SŁOWACKIEMU / Prof. Uniw. Wł. / ur. 1772 + 1814. [11, s.309]

Albo nieistniejący już napis na tablicy nagrobnej Felicjana Derszkoffa (kolumbarium na Rossie), głosił: *FELICYAN / DERSZKOFF / DOKTOR MEDYCYNY CZŁONEK TOWARZY=STWA MEDYCZgo WILENGo ŻYŁ LAT 36 / UMARŁ ROKU 1828 LUTEGO 14 D. / Tego który dla bliźnich swe poświęcił życie / Boże, nagroź zbawieniem – ziomkowie wspomnijcie [2, de s.64]*

Równie interesująca inskrypcja była na nieistniejącym więcej cmentarzu św. Stefana:

Bychowiec / Józef Władysław / 1778 + 1845. / Tłumacz Kanta na / język polski, filozof / i były adjutant przy / generale Chlewizirskim / w 1794 r. / Urodził się w Chmielnicy w / pow. Słonimskim / Um. Nagle w Wilnie. [2, bu s.414]

Jak już było wspomniane wcześniej, w związku z rozpoczęciem się kultu cmentarzy, niezwykle rozwój przeżyły i epitafium – pogrzebani w mogiłach zaczęli przedstawiać w jak najjaśniejszych kolorach, wyliczając ich wielkie czyny i cnoty. Zbadawszy wielką ilość epitafium, możemy wyciągać wnioski, iż na skutek masowego odwiedzania grobów, w inskrypcjach nagrobnych został sformowany pewien wzorzec – godny do naśladowania – przykładowego człowieka, żyjącego w XIX w., bowiem cmentarz przyjął funkcję wychowawczą. Pierwsze, co było akcentowane, to są cnoty. W napisach nagrobnych najczęściej powtarzają się: *pobożność, cnota, rodzina, obywatelskość*. Na przykład nie istniejącego już epitafium z podziemia kaplicy cmentarza Bernardyńskiego:

D. O. M. / Ku czci i uwielbieniu cnot / Religijnych, Domowych, / Towarzyskich i Obywatelskich / Śtey P-ci / Michała Dmochowskiego / Komisarza Kommissyi Edukacyjnej Wilen. / Ur. 1773-go Lutego 12-o d. / †1832-go Sierpnia 3-o d. / Społeczeństwo po Jego stracie bolesney / Niepocieszone / <...> oplaka- na powszechnego żalu / <...> poświęciło [6, s.185]

Na szczególną uwagę, zdaniem autora niniejszej rozprawy, zasługuje cnota obywatelskości. Jest ona spotykana w większości napisów nagrobnych, czasem występuje pojedynczo – tzn. inne cnoty nie towarzyszą. Jednakże ważne jest to, że za pomocą epitafium można oglądać zmianę pojęcia obywatelskości. Na przykład, na nieistniejącej płycie nagrobnej kapitana Gaspra Rószczyca w Zachodnim kolumbarium cmentarza Bernardyńskiego, obywatelskość miało o wiele szersze pojęcie niż w późniejszych dziesięcioleciach:

D. O. M. / J. W. Gasper Rószczyc Kapitan b. Woysk Pol: pozniej Sędz: Gra: Pttu Wilen / po 50 letnim wieku zeszy w dniu 2 / lipca 1815 R-u z żalem czuley żony, / osieroconych dzieci, pokrewnych, / przyjaciół i spółobywateli / w tym grobie złożony / Dzielnym ogniem miłości Ojczyzny natchniony. / Walczył, gdy go Kray wzywał do świętey obrony / Później pełniąc przystoynie współ- ziomcom usługi, / Uczyl się miecz zamienić na lemiesz i pługi / Dziś spoczął pod tym glazem, a smutkiem dręczona / Nad niepowrotną stratą czuła płacze żona / Przechodniu był on oyciec, przyjaciel, mąż i tklivy. / Życiem zazażdził przyjem- ność, zgonem żal prawdziwy. [6, s.154]

W tym wypadku obywatelskość jest wyrażona nie tylko jako „idea świętości obowiązków obywatela” [15], ale również jako patriotyzm. Wiąże się to ze starym pokoleniem urzędników miasta, którzy sprawowali swoje urzędy jeszcze za czasów niepodległego W.X.L., i za którego obywateli siebie uznawali mimo rozbiorów. I do którego czuli nostalgię i wierność. Natomiast w czasach późniejszych treść długich i bogatych wierszy mówiących o cnocie miłości do ojczyzny

pomieściła się w słowie „obywatel“. Jednakże należy pamiętać, iż to, co było wykute dla oczu przechodniów nie obowiązkowo musiało być prawdą. Jak pisał w „Przechadzkach po Wilnie“ Adam Honory Kirkor: „niewczesna chęć popisu, obok niewykształconego smaku, dyktują i dziś jeszcze podobne nagrobki, z pretensją sławienia po śmierci nieboszczyka, kładąc fałszywe nieraz świadectwa owych wzorów żon, mężów, ojców, synów, do tego stopnia, iż na cmentarzu sama tylko najczystsza spoczywa cnota, gdy na świecie różnie się dzieje, - któż tego niewie?!“ [8, s.279].

Oglądając napisy „wzorowych ojców i matek“, często można napotkać informację dotyczącą składu rodziny. W większości wypadków, rodziny to są wielodzietne.

Obok już wymienionej informacji, w epitafium autorzy dłuta często zostawiali inne dane. Informacja ta mogła dotyczyć pochodzenia nieboszczyka, jeśli nie był on miejscowym, na przykład napis na płycie kolumbarium na Rossie: *D.O.M. / Tu spoczywa w nadziei / Ludwik de Bruxet / Szambelan b. Dworu Polskiego Starosta i Kawaler / Urodzony w Francji w prowencji Pikardji / w mieście Korbi; żył lat 82 / Umarł w Wilnie roku 1820 mca 12 gbva / czuły przechodniu westchnij za duszę / Jego **** p. Alex. Bru.* [2, bo s.302]. Nieraz informacja dotyczyła pomnika czy też jego mecenata, na przykład na nieistniejącym pomniku na cmentarzu św. Stefana: *Ten Kamień grobowy wdzięczna żona i Dzie= / ci dla uszanowania zwłoków Męża i Oyca / najlepszego sprowadzili z Królewca w Roku / śmierci Jego 1807 Marca 19. / Wierz Czytelniku, że Onufry Biały / Tu pogrzebiony, przeżył swoy wiek cały / W bojaźni Bożej od ludzi Kochanym, / Naydłużej zatem, wart bydz poważanym / Mówże modlitwę: na hold Temu w Grobie / A bądź cnotliwym, pamiętay o sobie* [2, b s.127]

Wnioski

1. Epitafium od końca XVIII w. jest nieodłączną częścią miasta, bo dzięki masowemu zakładaniu zamiejskich cmentarzy, pomniki i inskrypcja nagrobna przestają być atrybutem wyłącznie bogatych, epitafium staje się dostępne dla zwykłych mieszczan, rozpoczyna się rozkwit nie tylko poezji nagrobnej, ale i epitafium jako źródła historycznego do badania *socium*.

2. W epitafium ukazana osobista informacja nie tylko dopełnia luki znajomości biografii niektórych mieszczan (szczególnie zasłużonych miastu), ale też umożliwia robienia badań statystycznych na szeroką skalę. Autor dochodzi do wniosku, iż długość i obfitość tekstu w epitafium zależała oczywiście od możliwości finansowych, jednakże struktura i rdzeń treści epitafium pozostawał taki sam. Według tego można wyróżnić dla ówczesnej społeczności najważniejsze

aspekty w życiu, a mianowicie: miejsce w społeczeństwie, postawa pocziwego, cnotliwego obywatela. Jednakże to nie znaczy, iż społeczeństwo trzymało się tego, co samo propagowało.

Źródła i literatura

1. LMAVB RS, f. 151-177
2. LMAVB RS, f. 28-1/1
3. LMAVB RS, f. 28-9
4. Aries, Philippe. Człowiek i śmierć / Philippe Aries. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989.
5. Aries, Philippe. Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje / Philippe Aries. – Vilnius, 1993.
6. Girininkienė, Vida. Bernardinų kapinių statiniai. Vilniaus Bernardinų kapinės 1810–2010 / Vida Girininkienė. – Vilnius: Versus Aureus, 2010.
7. Girininkienė, Vida. Vilniaus kapinės / Vida Girininkienė. – Vilnius: Atkula, 2004.
8. Jan ze Sliwina [Kirkor, Adam Honory]. Przechadzki po Wilnie i jego okolicach, przez Jana ze Sliwina. – Wilno: Nakład Maurycego Orgelbranda, 1859.
9. Kolbuszewski, Jacek. Najpiękniejsze epitafia polskie / Jacek Kolbuszewski. – Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka, 1989.
10. Le Goff, Jacques. Viduramžių vaizduotė / Jacques le Goff. – Vilnius: Alma litera, 2003.
11. Małachowicz, Edmund. Cmentarz na Rossie w Wilnie. Zakład Narodowy imienia Ossolinskich / Edmund Małachowicz. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1993.
12. Małachowicz, Edmund. Wilno. Dzieje. Architektura. Cmentarze / Edmund Małachowicz. – Wrocław, 1996.
13. Tolkačevski, Kšištof. Mirusiojo atminimas antkapinio paminklo užrašė. Vilniaus Bernardinų kapinės 1810–2010. – Vilnius: Versus Aureus, 2010.
14. Vaitkevičiūtė, Viktorija. LDK katalikiškasis baroko pamokslas. Tarp ars vivendi ir ars moriendi. – Vilnius: 2008.
15. Krasieński, Adam. Obywatelskość / Adam Krasieński / Słownik języka polskiego, tom III. – Warszawa, 1904.
16. Оментовская, А. И. Итальянская гуманистическая эпитафия: ее судьба и проблематика / А. И. Оментовская. – Издательство С.-Петербургского университета, 1995.

Кшиштоф Толкачевский, историк, выпускник Виленского педагогического университета. В 2011 г. написал дипломную работу, посвященную исследованию эпитафических надписей на Бернардинском кладбище, с 2010 г. – магистрант факультета коммуникации Виленского университета.

УРБАНИСТИКА БЕЛАРУСИ В ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА УКРАИНЫ В КИЕВЕ

Рассмотрены материалы по истории Беларуси XV – начала XX в. в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве. Перво-степенное внимание обращено на источники по истории белорусской урбанистики: названы и охарактеризованы фонды с такими материалами, показан порядок их формирования и информационный потенциал. Приведен ряд примеров и дано описание наиболее ценных, с точки зрения изучения урбанистики Беларуси, фондов, описей и дел ЦГИАУ.

Конечно, по логике вещей, нам бы хотелось иметь все свое архивное богатство в собственных руках. И, соответственно, самостоятельно распоряжаться им. Но, та же логика, подсказывает, что это невозможно в силу самого хода истории. Как мы знаем, историческая судьба белорусских архивов складывалась зачастую весьма трагично. Наше историческое документальное наследие не только безвозвратно погибало, но и становилось военным трофеем более сильных соседей. Это и Литовская Метрика, большая часть которой оказалась в России, и массовая передача архивного наследия Беларуси в XX столетии в новые Польшу и Литву.

Проблема доступа к архивным материалам всегда была актуальна для исторической науки. Ее острота не преодолена и сегодня. На пути научного поиска стоят многочисленные барьеры не только эвристического, но и организационно-финансового свойства. За последние десятилетия для белорусских историков, несомненно, расширились возможности работы в зарубежных архивах. В то же время, в силу объективных причин – стало сложнее работать на постсоветском пространстве. Если говорить о приоритетах, то, на мой взгляд, предпочтения отечественных историков выстраиваются следующим образом: на первом плане – интерес к архивам России, затем идут Польша и Литва. К материалам украинских архивов отечественные историки обращаются достаточно редко, хотя, как будет показано ниже, и там есть весьма ценные и информативные источники по истории Беларуси.

Комплектация архивного фонда Украины несколько отличается от принятой в наших архивах. Если у нас архивное наследие, рожденное до 1917 г., сосредоточено в двух архивах – Национальных исторических архивах в Минске и в Гродно, то в Украине дела XIX-го и даже более поздних столетий, вплоть до XV – XVI вв., можно встретить и в областных архивах. Кроме того, Киев и Севастополь имеют свои городские государственные архивы, с документами, охватывающими всю историю этих городов. Такая ситуация сложилась еще с советских времен [1].

И, все же, основной массив архивной документации по начало XX в. сосредоточен в двух Центральных государственных исторических архивах Украины, соответственно в Киеве и во Львове. Наше сообщение касается белорусских материалов в фондах киевского архива. В этом архиве более 1600 фондов, свыше 1300000 единиц хранения, старейшая из которых датируется 1369 г.

Отечественные архивисты и историки знают, что в белорусских архивных хранилищах нет полного комплекса документов конца XVIII – начала XIX в. В ходе войны 1812 г. спешная эвакуация царской администрации и кратковременное, но основательное хозяйничание на части беларуских земель французских оккупационных войск самым отрицательным образом сказались на сохранности архивных богатств. Например, минские губернские власти покинули город 24 июня, за два дня до прихода французских войск, и вплоть до ноября временная резиденция минского гражданского губернатора размещалась в уездной Речице. Архивы казенных учреждений в ситуации всеобщей паники и хаоса отправились сначала в Борисов, а потом, по воде, в далекий Чернигов [2]. Сегодня мы можем только гадать о количестве документов, пропавших на этом трудном пути или брошенных на произвол судьбы в Минске, а также о том, что же все-таки в конечном счете вернулось на Беларусь. Не жалели архивов и перешедшие в наступление российские войска. Широкою известность приобрела история разграбления ими богатейшего архива Радзивилов в Несвиже. Таким образом, с определенностью можно сказать о значительном уроне, который наше архивное наследие понесло в ходе войны 1812 г. Восполнить образовавшуюся лауну могут зарубежные архивы, в том числе упомянутый нами Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве (далее: ЦГИАУ).

«Белорусский след» в этом архиве мне удалось отыскать в фонде Киевского военного губернатора (Ф. 533). Дело в том, что именно в его административное подчинение на основании указа от 9 сентября 1801 г. перешла Минская губерния. Именной императорский указ гласил: «Сообразно положению о губерниях в сей день от нас изданному, по удобнейшему рас-

пределению губерний пограничных и на особенных правах состоящих под управлением Военных Губернаторов, повелеваем: 1. киевскому Военному Губернатору Генералу от Инфантерии Феншу присоединить к управлению его Губернию Минскую. 2. Подольскому Военному Губернатору Генералу от Инфантерии Розенбергу оставить в управлении своем губернию Волынскую. 3. Литовскому Военному Губернатору Генерал-Лейтенанту Бенигсену управлять на том же основании и вновь учреждаемою в Литве Губернию. ... 5. В двух Белорусских Губерниях на таком же основании управлять Гражданскою частью Генерал-Лейтенанту Римскому Корсакову» [3]. Вскоре, с 1803 г., киевского военного губернатора Фенша сменил генерал Александр Петрович Тормасов, его в свою очередь в 1806 г. сменил будущий победитель Наполеона генерал от инфантерии Михаил Илларионович Голенищев-Кутузов, на смену которому пришел в 1810 г. еще один герой войны 1812 г., тоже генерал от инфантерии, Михаил Андреевич Милорадович [4, с. 20]. Такое административное подчинение Минска Киеву продолжалось до 1812 г., когда, в связи с отъездом М.А.Милорадовича в действующую армию, управление Киевской губернии по гражданской части было поручено вновь назначенному киевскому гражданскому губернатору, а управление военными делами – киевскому коменданту. Должность киевского военного губернатора была восстановлена указом от 4 марта 1827 г., но об административном подчинении ему и Минской губернии в указе уже не говорилось.

Кстати, хотя, казалось бы, административное деление белорусских земель в составе Российской империи достаточно хорошо изучено, в отечественной историографии нет даже упоминаний о том, что в начале XIX в. Минская губерния в течение более 10 лет напрямую подчинялась киевскому военному губернатору [5, с. 47]. Обошли своим вниманием этот сюжет из «чужой» истории и украинские исследователи, хотя о «своих» губернаторствах у них имеются фундаментальные труды [6, 7, 8].

Не будем забывать и о специфике ведения документации. Она такова, что нередко архивные дела составлялись не в одном экземпляре, зачастую копировались, и затем попадали в различные архивохранилища. Поэтому, в Киеве оказалось то, что, конечно, должно бы сохраниться, но не сохранилось в наших архивах.

Судя по документам, учрежденное в 1801 г. новое административное подчинение не было пустой формальностью. Уже в 1802 г. планировался обзорный визит киевского губернатора во вновь подчиненную ему Минскую губернию. В этом же году киевский военный губернатор вслед за минским губернатором в своем запросе Сенату поддержал просьбу «минского градского общества», а от его имени и всех «прочих Минской губер-

нии купцов и мещан» о распространении на них общероссийских прав и привилегий на основании Жалованной грамоте городам 1785 г. [9]. В 1805 г. киевский военный губернатор в письме министру внутренних дел просил удовлетворить предложение минского губернатора З.Е.Корнеева о превращении однодневных Минских контрактных ярмарок в десятидневные, с 1 по 10 марта, к «всеобщей выгоде обывателей». Инициаторами такого изменения выступили местные помещики, «знатные и посредственные», которым явно не хватало одного дня для оформления купли-продажи имений и заключения арендных сделок [10].

Не только минские губернаторы, но и уездное начальство регулярно сообщали Киеву о состоянии дел на вверенной им территории. Ведению киевского губернатора подлежали и дела судебного характера, состав и назначение чиновников, религиозные вопросы, рекрутские наборы, ряд проблем экономического характера (управление казенным имуществом, строительство каналов и судоходство). Комплекс документов ЦГИАУ по этим вопросам относится к 1801-1805 гг., то есть ко времени губернаторствования в Минске Захара Егоровича Корнеева. Он занимал этот пост с 8 января 1797 г. по 1806 г.

В сентябре 1803 г. З.Е.Корнеев посылает в Киев подробнейшее донесение о состоянии дел в губернии. Общую ситуацию он оценивает следующим образом: «В Минской губернии тишина и спокойствие повсеместно существуют» [11]. Согласно «Генеральной табели о числе обитающих в Минской губернии разного состояния народа, с показанием количества мужеска и женска пола душ по последнему исчислению» (Д. 1676) население губернии составляло 875862 человека (438455 мужчин и 437407 женщин). Причем под губернаторский учет попали все, вплоть до цыган, которых насчитывалось 206 человек (104 мужчины и 102 женщины), татар – 595 человек (288 мужчин и 307 женщин), иностранцев – 396 человек (220 мужчин и 176 женщин). В графе «нищие, убогие и калеки» лишь две записи: в Борисовском и Слуцком уездах. Таковых оказалось, соответственно, 9 и 2 человека, все мужчины [12].

Безусловно, что все многообразие городской жизни нельзя свести к сухим цифрам городской статистики. Но именно она составляет основу городского портрета и является важнейшим источником для изучения городской истории. Документы, найденные нами в ЦГИАУ, позволяют достаточно подробно представить облик Минска в начале XIX в., численность, социальную и религиозную принадлежность горожан, характер городской застройки, а также познакомить нас с городской «вертикалью» – узнать имена тех минчан, кто входил в то время в состав городского самоуправления. Это «Генеральная табель о числе обитающих в минской губернии

разного состояния народа, с показанием количества мужеска и женска пола душ по последнему исчислению» (1803 г.), «Табель губернского города Минска о градских жителях и строениях» (1803 г.) и «Ведомость минского городского магистрата о присутствующих» (9 сентября 1803 г.).

«Табель губернского города Минска о градских жителях и строениях» [13] насчитала в 1803 г. 9623 горожанина (4775/4848)¹. Они делились на две большие группы: «жительствоющих в городе» и «временно пребывающих в городе». В первую категорию входили 117 купцов-христиан (57/60) и 95 купцов-евреев (43/52), 2381 мещанин-христианин (1185/1196) и 2023 мещанина-еврея (1526/1497), 890 цеховых-христиан (458/432) и 1077 цеховых-евреев (492/585), 894 дворянина (417/477), 154 представителя духовенства (78/76), 133 разночинца (66/67), 119 татар (58/61) и 33 обитателя богаделен (12/21). Среди временно пребывающих в городе «при разных должностях» 239 человек (137/102) и «по торгу, в промыслах и разных работах» 468 человек (246/222).

Город был разделен на две части, четыре квартала и насчитывал 1048 жилых домов, 58 каменных и 990 деревянных. Остальные здания попали в категорию «публичных и общественных строений». Среди них каменный униатский монастырь, 5 каменных и 4 деревянных католических монастыря, 3 каменные и одна деревянная «грекороссийские», то есть православные, церкви; каменный и деревянный парафиальные католические костелы, каменная и деревянная лютеранские кирхи, деревянная татарская мечеть, 2 каменные и 3 деревянные «еврейские школы». Здесь же отмечены 6 каменных и 3 деревянных «публичных и каменных строений», каменное и деревянное «общественные строения».

Городскую промышленность и торговлю представляли 134 каменные и 24 деревянные лавки, 4 водяные, 1 ветряная и одна пильная мельницы, 3 каменные и 6 деревянных кузниц, 6 кирпичных заводов, кожевенный завод и медная фабрика.

Тогдашние коммунальные услуги оказывали одна каменная и две деревянные бани. Столько же в Минске насчитывалось и богаделен.

«Ведомость минского городского магистрата о присутствующих», датированная 9 сентября 1803 г., знакомит нас с составом городского самоуправления. Это были два бургомистра – Игнатий Таранкевич и Иван Байков, четыре ратмана – Петр Дарашевич, Германт Марсанта, Елья Гиршович, Файбиш Ицкович и три лавника – Николай Савицкий, Николай Парафинович и Мордух Шлиомович. Наличие лавников, которые исполняли функции присяжных заседателей, свидетельствует о том, что город ча-

¹ Здесь и далее первая цифра в скобках обозначает количество мужчин, вторая – женщин.

стично сохранил элементы магдебургского права, и городское самоуправление в те годы представляло комбинацию старых традиций и новой для Беларуси системы российского городского управления.

Механизм организации, выборов и работы минского городского магистрата на рубеже XVIII – XIX вв. довольно подробно изложен в статье В.А.Шелкопляс [14]. Она справедливо подчеркивает, что «круг вопросов, рассматриваемых Минским магистратом, был более широким, чем в городах России, и деятельность его тесно переплеталась с работой других органов местного управления» [14, с. 71]. Материалы киевского архива убедительно подтверждают этот вывод.

Хотелось бы отметить, что в качестве иллюстрации, я выбрал документы по столичному губернскому городу. Частично они были нами опубликованы [15].

В том же фонде 533 есть еще немало ценных дел, относящихся как к истории Минска, так и истории городов и местечек Минской губернии начала XIX в. А это, я напомним, по современному административному делению не только Минщина, но и значительные части Брестской, Витебской, Гомельской, Гродненской и Могилевской областей. Назовем некоторые из этих документов: «О присоединении Минской губ. к Киевскому военному губернатору. 1801 г.» (Д. 1553), «Об опеке над малолетним князем Домиником Радзивилом и уплате его долгов» (1801 г., Д. 1557; 1802 г., Д. 1628), «О штате минской губернии. 1801 г.» (Д. 1558), «Об учреждении в Минске дворянского военного училища. 1802 г.» (Д. 1583), «Об уравнивании мещан Минской губернии с мещанами великороссийских городов. 1802 г.» (Д. 1592), «Об отдаче на откуп казенных имений Минской губернии. 1802 г.» (Д. 1598), «Об утверждении дворян Минской губернии на должностях. 1802-1803 гг.» (Д. 1619), «О благосостоянии по Минской губернии. 1802 г.» (Д. 1633, Д. 1633 А), «О различных казенных строениях по Минской губернии с чертежами и планами. 1803 г.» (Д. 1643), «О посещении Минской губ. киевским военным губернатором. 1803 г.» (Д. 1665), «О разграничении поветов Минской губернии. 1804 г.» (Д. 1709), «О помещике Зброжке, избобличенном в тиранстве и жестокостях, причиняемым безвинно крестьянам своим. 1804 г.» (Д. 1735), «Отчет минского губернатора за 1805 г.» (Д. 1764), «По жалобе несвижской ратуши на командира артиллерийского полка графа Сиверса за разорение его подчиненными жителей города Несвижа. 1805 г.» (Д. 1787).

Так как Минская и Могилевская губернии входили в сферу деятельности окружного фабричного инспектора Киевского фабричного округа и Киевского округа путей сообщения, а суды Могилевской губернии подчи-

нялись Киевской судебной палате, то, соответственно, в данных фондах ЦГИАУ отложились и белорусские материалы.

При этом фонды Канцелярии окружного фабричного инспектора Киевского округа (Ф. 575) и Киевской судебной палаты (Ф. 317) наиболее интенсивно использовались белорусскими историками. Свою роль сыграла здесь специфика советской историографии. Именно в этих фондах отложились материалы о революционном движении, агитации и пропаганде против царизма, распространении нелегальной литературы, забастовках, демонстрациях, нелегальных организациях – все то, что в первую очередь интересовало историков той эпохи. Вполне понятно, что ссылки на их дела и материалы имеются в статьях и монографиях времен БССР.

Однако богатство этих фондов не исчерпывается тем материалом, который уже введен в научный оборот советскими историками. Например, в фонде Канцелярии окружного фабричного инспектора Киевского округа (907 дел, 1885-1918 гг.) вне их внимания оказался значительный массив документов статистического характера, отчеты фабричной инспекции по надзору за промышленными предприятиями и паровыми котлами, правила внутреннего распорядка промышленных предприятий, журналы заседаний и личные дела фабричных инспекторов. Довольно много документов о нарастании экономических сложностей в связи с началом Первой мировой войны.

Остается надеяться, что если белорусские историки попробуют создать отечественную аналогию сравнительно недавно изданной монографии российского историка А.Ю.Володина «История фабричной инспекции в России 1882 – 1914 гг.» (М.: РОССПЭН, 2009. – 207 с.), то материалы соответствующего фонда ЦГИАУ будут востребованы ими в полном объеме.

С 1844 по 1892 г. существовал 11-й округ путей сообщения с центром в Могилеве. Затем, 11 декабря 1892 г., он был упразднен и подведомственная ему территория передана в Киевский округ путей сообщения. Туда же, в Киев, переместились и его архивные дела. Именно этим объясняется то, что в Национальном историческом архиве Беларуси в Минске о существовании Могилевского округа путей сообщения напоминают всего 23 дела за 1880 – 1893 гг. Зато в Киеве, в фонде Правления Киевского ОПС (Ф. 692) оказалась значительная коллекция документов по истории сухопутных и водных путей Беларуси второй половины XIX – начала XX в. Например, документация Довского заставного дома (ведомости о дорожном сборе, книги для записи грузов, тетради для записи проследовавших экипажей) за 1851-1902 гг. (Ф. 692. Оп. 1. Д. 1716-1864). В местечке Довск, Рогачевского у., Могилевской губ. пересекались важнейшие сухопутные шоссе Российской империи – Белорусский тракт из Петербурга в Киев (участок до Довска проложен в 1851 г., а от Довска до Киева – в 1859 г.) и

Московско-Варшавское шоссе (строительство закончено также в 1851 г., по белорусской территории оно проходило через Кричев-Довск-Бобруйск-Слуцк-Кобрин-Брест). Поэтому Довская застава являлась главным контрольным пунктом на этих стратегических путях. Факт примечательный, но фактически не отмеченный в отечественной историографии, так как основной массив документов, как видим, оказался в Киеве.

Тематически связаны с делами Киевского округа путей сообщения материалы Киевского порайонного комитета по регулированию массовых перевозок грузов по железным дорогам (Ф. 882). Он был учрежден 1 октября 1906 г. с целью регулирования массовых перевозок грузов и увеличения пропускной способности железных дорог. Имел особое бюро в Варшаве. В ведении комитета находились: Привислиньские, Варшавская, Венская, Лодзинская, Полесские и Юго-Западные железные дороги, Новозыбковские, Стародубские и Южные подъездные пути и железнодорожная линия Волковыск-Седлец. В этом фонде сохранились интересные материалы о состоянии дел на железных дорогах белорусских губерний, экономическом положении Виленской, Гродненской, Минской, Могилевской губерний (1903-1911 гг.), о строительстве железнодорожной магистрали Жлобин-Мозырь-Овруч-Старокопанин (Ф. 882. Оп. 2. Д. 32. 1910 г.), о грузах и беженцах на железных дорогах в годы Первой мировой войны.

С событиями Первой мировой войны связано и создание в Киеве Комитета по водным перевозкам бассейна рек Днепра, Южного Буга и Днестра (Ф. 703. 1916-1920 гг. 245 дел). Среди его документов материалы о состоянии судоходства на верхнем Днепре и его главных притоках – Березине, Соже и Припяти, списки судов парового и непарового флота, грузообороты по важнейшим пристаням (Орша, Бобруйск, Жлобин, Гомель, Лоев, Речица и др.).

Бассейн верхнего Днепра входил в сферу экономических интересов Первого и Второго пароходных обществ по Днепру и его притокам. Их правления располагались в Киеве и материалы соответствующих фондов в ЦГИАУ (Ф. 694. 1885-1908 гг. 39 дел; Ф. 695. 1881-1911 гг. 323 дела; Ф. 1424. 1893-1919 гг. 309 дел) включают подробные данные о действиях этих обществ на реках белорусских губерний.

Как известно, в 1832 г. царские власти закрыли Виленский университет, а ряд его преподавателей и учебная база частично были переведены в Киев и вошли в состав вновь открытого университета. Соответственно, туда переместился и ряд документов по истории Виленского университета. Сегодня они в фонде Управления Киевского учебного округа (Ф. 707. В основном Оп. 315. Виленский университет. 1802-1831 гг.). В этом же фон-

де отдельную опись составляют документы Белорусского учебного округа, переданные в Киевский УО (Ф. 707. Оп. 314. 1834-1841 гг.).

Особо отметим фамильные фонды ЦГИАУ. Общеизвестно, что со времен ВКЛ ряд магнатских и шляхетских династий был тесно связан с историческими судьбами Беларуси и Украины, как, впрочем, и Польши, и Литвы. Поэтому их архивное наследие тоже имеет различную архивную «прописку». В фамильных фондах ЦГИАУ материалы о частновладельческих городах, магнатских резиденциях, личная и хозяйственная переписка, актовые материалы, документы имущественного характера, материалы об экономической жизни, судебные дела.

Назовем основные фамильные фонды ЦГИАУ, имеющие самое непосредственное отношение к нашей истории: Ф. 257. Радзивилы. 1338-1847 гг.; Ф. 48. Сапег. 1402-1831 гг.; Ф. 741. Плятеры. 1750-1911 гг. (документы по генеалогии, переписка, мемуары); Ф. 878. Пржездзецкие. 1819-1923 гг. (биографический очерк о сенаторе и дипломате XVIII в. Антонии Пржездзецком, каталоги библиотеки и картинной галереи); Ф. 236. Любомирские. 1500-1907 гг. (документы по владениям в Могилевской губ.); Ф. 960. Ходкевичи. 1642-1908 гг. (в том числе материалы про их владения в Минской губ.); Ф. 240. Оскерки. 1809-1886 гг. (документы по имениям в Мозырском и Речицком уу.); Ф. 744. Озембловские. 1622-1801 гг. (дела имущественного характера, в том числе документы Игнатия Озембловского, брестского скарбника).

Вероятно, реставраторов Несвижского замка могут заинтересовать книги записи прихода и расхода по несвижскому имению 1634, 1654, 1665-1679, 1681-1700 гг. (Ф. 257. Оп. 1. Д. 119-123), выписки из несвижских городских книг XVIII - XIX вв., описания имения, контракты и другие документы по управлению Несвижем (Ф. 257. Оп. 1. Д. 11), письма управляющему Несвижским ключом Рдултовскому от маркграфа Несвижского замка Яна Курнатовича (1835 г. Ф. 257. Оп. 1. Д. 16А), альбом портретов рода Радзивил (Ф. 257. Оп. 1. Д. 134) и список портретов галереи Несвижского дворца (Ф. 257. Оп. 1. Д. 1). Кроме того, в этом фонде инвентари Радзивилового ключа (1798 г. Ф. 257. Оп. 1. Д. 7), Кричевского староства (1693 г. Ф. 257. Оп. 1. Д. 55), много документов о Клецкой, Давыд-Городокской и других экономиях Радзивилов.

Несомненный интерес представляет «Инструкция обер-стражнику Беловежской пуши про порядок административно-хозяйственного управления ею» (конец XVIII – начало XIX в. Ф. 257. Оп. 1. Д. 148).

В фамильном фонде Сапег значительное место занимает переписка, в том числе и письма Льва Сапег, и документы об имении и местечке Деречине (начиная с 1402 г.).

Вместе с тем, казалось бы «наш» фонд – «Белорусская греко-униатская консистория (Ф. 972. 1751-1840 гг. 277 дел) – на самом деле содержит дела, в основном касающиеся Правобережной Украины.

Таким образом, белорусские материалы в фондах ЦГИАУ можно сгруппировать по трем категориям. Первое – материалы, полученные из белорусских губерний в силу их вхождения в сферу деятельности административных учреждений с центром в Киеве: фонды Киевского военного губернатора, Канцелярии окружного фабричного инспектора Киевского округа, Киевской судебной палаты, Киевского округа путей сообщения, Киевского порайонного комитета по регулированию массовых перевозок грузов по железным дорогам, Комитета по водным перевозкам бассейна рек Днепра, Южного Буга и Днестра. Во-вторых, «унаследованные документы», то есть – попавшие в Украину после перевода туда учреждений, ранее находившихся на территории современной Беларуси, или имевших непосредственное отношение к истории Беларуси: Могилевского округа путей сообщения, Белорусского учебного округа, Виленского университета. В-третьих, архивные дела общего происхождения, куда можно отнести ряд фамильных фондов и документы тех предприятий, чья деятельность охватывала как Украину, так и Беларусь.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что тематика статьи сосредоточена на новых возможностях, которые материалы фондов Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве открывают для исследований в области белорусской урбанистики. Естественно, что такие возможности гораздо шире. Естественно и то, что в поле зрения автора попало далеко не все украинское архивное наследие, связанное с белорусскими историческими сюжетами. Так что, поиск и, главное, изучение и введение в научный оборот таких материалов, целесообразно продолжить.

Список источников и литературы

1. Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. /Отв. ред. А.Г. Митюков. – Киев: Наукова думка, 1988. – 219 с.
2. Ерашэвіч, А. З гісторыі Рэчыцкага павета ў час вайны 1812 г. /А. Ерашэвіч // Трэція Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14-15 верасня 2001 г.) / Рэд. кал.: В.М.Лебедзева (адк. рэд.) і інш. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2002. – С. 281 – 282.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Т XXVI. – 1800-1801. – СПб. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – № 20005. – С. 779.
4. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708-1917/ под общ. ред. Б.В. Грызлова. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2003. – 535 с.

5. О существовании указа 1801 г. есть краткое упоминание в статье В.А.Шелкопляс, но она почему-то посчитала, что на его основании в состав Минского генерал-губернаторства вошла Киевская губерния. См.: Шаўкапляс В.А. Асаблівасці арганізацыі мясцовых органаў кіравання і суда ў Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. - № 2. - 1972.
6. Бутіч, М.І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). / М.І. Бутіч // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових прац. – Вип. II. – Київ, 1985. – С. 45-50.
7. Шандра, В. Київське генерал-губернаторство. 1832-1914: Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. Шандра. – Київ: ГАН при КМ України. УДНДІАСД, 1999. – 141 с.
8. Шандра, В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / В. Шандра. – Київ, [Держ. ком. Архівів України], 2001. – 355 с.
9. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве (далее: ЦГИАУ). Ф. 533. – Оп. 1. – Д. 1592. – Л. 1-3, 8 об.
10. Там же. – Д. 1795. – Л. 1-3 об.
11. Там же. – Д. 1676. – Л. 1.
12. Там же. – Л. 2 об., 3.
13. Там же. – Л. 80-80 об.
14. Шелкопляс, В.А. Минский городской магистрат в 1795-1805 гг. / В. А. Шелкопляс // Веснік БДУ. – Серыя III. – 1971. – № 1 (7). – С. 68 – 72.
15. Киштымов, А.Л. Минск начала XIX в.: новые документы / А. Л. Киштымов // Стратегическое планирование и управление развитием городов. Материалы Международной научно-практической конференции «Стратегическое планирование и управление развитием городов», состоявшейся 7-8 октября 2004 г. в Минске. / Под общ. ред. В.А. Бобкова: В 2 ч. – Ч. 2. – Минск: МНИИСЭПП, 2004. – С. 178 – 184.

Андрей Леонидович Киштымов, кандидат исторических наук. С 1979 г. по 2005 г. работал в Институте истории НАН Беларуси, в настоящее время является доцентом ЧУО «Институт парламентаризма и предпринимательства» (Минск). Занимается вопросами геополитики, истории этнического самосознания, конфессиональной истории, истории науки и техники, социально-экономической истории, истории предпринимательства Беларуси и проблемами историографии. Автор более 200 публикаций по вышеназванной тематике в научных изданиях Беларуси, Германии, США, Польши, Чехии, России, Украины, Литвы, Эстонии, Киргизии.

ТЭАТРАЛЬНАЕ ЖЫЦЦЁ ГАРАДОЎ І МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ Ў XIX СТ.: КРЫНІЦАЗНАЎЧЫ АСПЕКТ

На основе характеристики процессов, происходивших в истории театрального дела на белорусских землях в XIX веке, показаны наиболее существенные черты источниковой базы, особенности ее трансформации, смены репертуара источников, их информативности.

Дакументальныя матэрыялы, якія раскрываюць гісторыю тэатральной справы ў канцы XVIII – XIX стст., уяўляюць цікаўнасць не толькі для гісторыкаў тэатра. Дынаміка росту іх колькасці, змены фондаўтваральнікаў, пашырэнне рэпертуару дакументаў дазваляюць зрабіць назіранні, якія маюць каштоўнасць для даследавання працэсаў у гісторыі культуры і грамадства, у тым ліку, у гісторыі гарадской культуры згаданага перыяду.

У назапашванні матэрыялаў па гісторыі тэатра выразна вылучаюцца дзве тэндэнцыі: павелічэнне колькасці актавых дакументаў; пашырэнне рэпертуару крыніц, якія ўтрымліваюць звесткі аб тэатральным жыцці. І адна, і другая тэндэнцыі звязаныя з спецыфікай фармавання тэатральнага жыцці і ўвогуле культурнай прасторы ў канцы XVIII – XIX стст.

Тэатр у гэты час змяняе формы свайго функцыянавання. Да сярэдзіны XVIII ст. асноўнай формай тэатральнага жыцця былі маёнткавыя тэатры, якія амаль цалкам залежалі ад свайго ўладальніка. Гэта былі, галоўным чынам, прафесійныя тэатры, у якіх працавалі прыгонныя, а таксама некаторыя запрошаныя, часцей з-за мяжы свабодныя прафесійныя актёры, драматургі, спевакі і музыканты. Інфармацыя аб такіх тэатрах утрымліваецца, за рэдкім выключэннем, у мемуарнай літаратуры, інвентарах, выданнях п'ес. Менавіта на базе гэтых крыніц пабудаваны даследаванні аб тэатры Агінскага ў Слоніме, ці тэатры Тызенгаўза ў Гродна [1]. Апошні, хоць і меў элементы камерцыйнага (можна было набыць квіток на паказы), але цалкам залежаў ад свайго ўладальніка.

З другой паловы XVIII ст. адносіны да культуры з боку дзяржавы, грамадства змяняецца, што абумоўлена як зменамі ў парадых культурнага працэсу, так і ў сацыяльна-эканамічным жыцці. Культура, найперш, адукацыйная яе частка, становіцца важным чыннікам грамадска-

га прагрэсу; дзяржава бярэ ў свае рукі, ці пад свой кантроль выхаванне грамадзяніна. Тэатр, які ў гэты час паступова пераходзіць на камерцыйныя рэйкі, становіцца адным з самых дэмакратычных відаў мастацтва, яго агульнадасяжнасць дазваляе распаўсюджваць ідэі і ацэнкі на шырокае кола грамадскасці. Тэатральныя паказы пераносяцца ў гарады, выводзяцца з-пад апекі ўладальніка. Усё гэта робіць тэатр аб'ектам увагі ўлад. Такім чынам з другой паловы XVIII ст. назіраюцца і змены ў рэпертуары крыніц, якія раскрываюць тэатральнае жыццё: амаль цалкам знікаюць звесткі ў інвентарах панскіх маёнткаў (з канца XVIII ст.) і з'яўляюцца дакументы, стваральнікам якіх былі органы ўлады. Для апошніх гадоў Рэчы Паспалітай яны яшчэ рэдкія і паходзяць з каралеўскага двара: распараджэнні аб арганізацыі паказаў у час сеймаў і іншых дзяржаўных падзей; аб прызначэнні асоб, якія курыравалі тэатральную справу (Рыкс) і інш. Найбольшую інфармацыю аб гэтым перыядзе ў дзейнасці тэатра ўтрымліваюць успаміны Войцеха Багуслаўскага, які ў сваім творы прыводзіць і цытаты з дакументаў [2]. На беларускіх землях, якія ўваходзілі ў гэты час ў склад Расійскай імперыі, такіх дакументаў намі не выяўлена. Апошняе можа тлумачыцца і тым, што прыватных труп там не існавала ў той час, а тэатральныя паказы ладзіліся аматарскімі калектывамі, часцей вучнямі навучальных устаноў з нагоды знамянальных падзей.

У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. колькасць актавых матэрыялаў пачынае павялічвацца, пашыраецца іх рэпертуар. Уваходжанне беларускіх земляў у склад Расійскай імперыі абумовіла і змены ў арганізацыі інстытуцыянальнай пабудовы культуры, змяняецца і роля дзяржавы ў культурным жыцці грамадства. У дачыненні да тэатра дзяржава пакуль што бярэ на сябе толькі кантралюючыя функцыі, а таксама функцыю арбітра ў вырашэнні спрэчных справаў. Кантралюючая дзейнасць заключалася ў арганізацыі папярэдняй цэнзуры, якая была перададзена Віленскаму ўніверсітэту, як дзяржаўнай установе, якая, аднак, мела пэўную аўтаномію. Цэнзуры падлягалі толькі новыя драматычныя творы, кантроль жа за паказамі пакуль не ажыццяўляўся. Такая сітуацыя характэрна для першых двух дзесяцігоддзяў XIX ст. Арганізацыя папярэдняй цэнзуры дала магчымасць з'явіцца на свет новаму віду крыніц – пратаколам і іншым дакументам цэнзурнага камітэта [3]. Невялікая колькасць дакументаў адкладваецца таксама ў канцылярыях губернатараў і генерал-губернатараў. Яны ўзнікаюць, у пераважнай большасці, у сувязі са спрэчкамі антрэпрэнёраў аб гастролях і арэндзе тэатральных будынкаў [4]. Новымі крыніцамі па гісторыі тэатра ў згаданы перыяд становяцца таксама афішы аб паказах, а таксама хоць і рэдкія, анонсы і рэцэнзіі на паказы ў віленскай прэсе [5]. Асобны корпус крыніц, якія дазваляюць скласці ўяўленне аб стаўленні

грамадства да тэатра, аб якасці і змесце тэатральных паказаў, у гэты час складаюць эпісталарыі, найперш, перапіска філарэтаў і філаматаў. Многія з іх былі заўзятымі тэатраламі і ў сваіх лістах пераказвалі ўражанні ад спектакляў, давалі характарыстыку асобным акцёрам і антрэпрэнёрам, характарызавалі адносіны ўладаў да тэатра і яго прадстаўнікоў [6].

Трэцядзесцігоддзе XIX ст. характарызуецца паступовым узмацненнем дзяржаўнага нагляду за дзейнасцю тэатра. Кансерватыўныя тэндэнцыі, якія акрэсліліся ў палітычным жыцці Расійскай імперыі ў гэты час, абумоўліваюць узнікненне новых органаў нагляду за дзейнасцю прадстаўнікоў культуры, за ідэалогіяй і маральнасцю грамадства. Найбольш значнай установай у гэтым сэнсе становіцца III Аддзяленне імператарскай канцылярыі і створаны пры ім корпус жандараў. З сярэдзіны 1820-х гг. павялічваюцца функцыі, абавязкі і кампетэнцыі губернатараў у справах, якія датычаць культурнага жыцця грамадства. Змяняецца і прыналежнасць, а таксама рэгламент дзейнасці цэнзурных камітэтаў, у тым ліку, і Віленскага. Пачынаючы з гэтага часу, дакументы афіцыйнага паходжання становяцца, бадай што, найбольш інфармацыйнай крыніцай аб тэатральным жыцці беларускіх земляў. Гэта тэндэнцыя ўзрастае ў пасляпаўстанцкія часы, калі ўлады не проста кантралююць, а бяруць у свае рукі пытанні арганізацыі культурнага жыцця і фармавання яго ідэйнага аблічча. У канцылярыях губернатараў і генерал-губернатараў адкладваюцца рэпертуарныя спісы, прашэнні аб дазволе паказаў, дакументы аб складзе тэатральных калектываў, часе і змесце паказаў, рапарты мясцовай улады аб тэрмінах і даходнасці спектакляў і інш. З'яўляюцца і дакументы аб наглядзе за асобнымі прадстаўнікамі тэатральнага цэху, аб карных дзеяннях у дачыненні да іх за антыўрадавыя ўчынкі. Да гэтых дакументаў дадаюцца даведкі аб добранадзейнасці, якія сталі абавязковым дакументам пры атрыманні права на паказы. Такія даведкі, апрача іншага, утрымліваюць інфармацыю біяграфічнага характару [7]. У пачатку 1840 г. у сувязі з заснаваннем пры III аддзяленні 5-й цэнзурнай экспедыцыі, яе фонды папаўняюць пералік крыніц, якія маюць у сваім распараджэнні гісторыкі тэатра. Гэта не толькі «Кнігі выпісак месцаў, якія падаліся цэнзарам нязручнымі», але таксама спісы тэатральных твораў, якія дазволены да паказу ў Расійскай імперыі.

Увогуле, з 1830-х гадоў колькасць матэрыялаў і дакументаў, якія дазваляюць вывучаць гісторыю тэатральнага жыцця на беларускіх землях, значна павялічваецца. Не толькі дзяржаўны нагляд паўплываў на пашырэнне кола крыніц аб тэатральным жыцці, але таксама і разбудова самаго тэатра. Тэатр становіцца абавязковым элементам гарадской культуры ў губернскіх цэнтрах; функцыянаванне тэатральных калектываў як аб'язных труп, якія, маючы сталую базу ў губернскім горадзе, альбо ў буйным уез-

ным цэнтры, рабілі турнэ па губерні, забяспечвала пашырэнне геаграфіі тэатральнай справы, уключэнне ў тэатральнае жыццё і невялікіх населеных пунктаў. Значна ўзрастае колькасць тэатральных калектываў, расце і больш разнастайным становіцца рэпертуар. Для стварэння цэласнай карціны тэатральнага жыцця даследчык цяпер павінен прыцягваць інфармацыю з іншых галін чалавечай дзейнасці. Неабходна аперыраваць звесткамі аб колькасці гарадскога насельніцтва і яго сацыяльным складзе, заможнасці – без гэтага немагчыма ацаніць ступень даходнасці тэатральных антрэпрыз, акрэсліць адрасата тэатральных паказаў. Такім чынам у кола дакументаў уваходзяць справаздачы губернатараў аб становішчы губерні, іншыя статыстычныя матэрыялы. Ацэнка камерцыйнай паспяховасці тэатральнай антрэпрызы немагчыма таксама без валодання інфармацыяй аб цэнах, аб стане эканомікі, узроўню інфляцыі і інш. Такая інфармацыя неабходна таксама для ацэнкі матэрыяльнага становішча дзеячоў тэатра. Паколькі пераважная большасць акцёраў і антрэпрэнёраў на беларускіх землях паходзіла з беднай ці незаможнай шляхты, у кола зроку даследчыка цяпер трапляюць і матэрыялы, якія датычаць палітыкі ўлад у дачыненні да гэтай варствы грамадства. Падобны пералік можна працягваць.

Асаблівасцю тэатральнага жыцця беларускіх земляў у 1830-1840-я гады, на нашу думку, з'яўляецца адсутнасць сфармаванай тэатральнай крытыкі. Нягледзячы на існаванне неафіцыйных дадаткаў да губернскіх ведамасцей, існаванне такіх выданняў, як «Tygodnik Petersburgski» ці „Kurjer Litewski” і „Dziennik Wileński” і інш., прэса амаль не звяртала ўвагі на тэатральныя паказы.

Асобны комплекс дакументаў, якія раскрываюць становішча тэатральнай справы на беларускіх землях, складаюць матэрыялы тэатральнай рэформы 1844-1847 г. Імкнучыся зрабіць тэатр цалкам падкантрольным дзяржаве, па прапанове віленскага генерал-губернатара Ф.Я.Міркавіча быў падпрыняты цэлы комплекс арганізацыйных мерапрыемстваў [8]. Паколькі тэатральная рэформа датычыла ўсіх г.зв. заходніх губерняў, рашэнне аб яе правядзенні прымалася на самым высокім дзяржаўным узроўні. Абмеркаванне яе ў Камітэце міністраў суправаджалася палемікай, да стэнаграмы былі дададзены разнастайныя дакументы, што павялічвае каштоўнасць дадзенай крыніцы [9]. У далейшым у межах рэформы была праведзена рэвізія тэатральнай справы ў Віленскім генерал-губернатарстве, акрэслены рэпертуар, агледжаны тэатральныя будынкі і інш. Такім чынам створаны комплекс дакументаў, які дазваляе даць дакладную карціну функцыянавання тэатральных труп, убачыць пазіцыю ўлад у дачыненні да ролі тэатра ў жыцці грамадства.

У 1840-я гады на тэатральныя падмосткі актыўна выходзяць творы мясцовых літаратараў – В.Дуніна-Марцінкевіча, Ул. Сыракомлі,

Каржанеўскага і іншых. Іх творы таксама з гэтага часу могуць разглядацца як адна з крыніц па гісторыі нашага тэатра.

Асобна належыць сказаць аб мове крыніц. Мова ў гэты час служыць своеасаблівым ідэнтыфікатарам, які паказвае і адрасата тэатральных паказаў, і дае ўяўленне аб нацыянальнай палітыцы на беларускіх землях. Большасць крыніц афіцыйнага паходжання ў першай палове XIX ст. – рускамоўныя. Крыніцы, якія паходзяць з тэатральнага асяроддзя, напісаны як на польскай, так і на рускай мовах. Да часоў тэатральнай рэформы большасць труп, якія выступалі на сцэнічных пляцоўках Літвы і Беларусі, былі польскамоўнымі. Оперныя спектаклі таксама маглі ісці на італьянскай ці нямецкай мовах (труп К.В. фон Шмідкофа). Дакументы, якія падаваліся антрэпрэнёрамі і акцёрамі ў дзяржаўныя ўстановы, былі, як правіла, на рускай мове. На рускую ж мову перакладаліся і рэпертуарныя спісы, назвы п'ес у рапартах і паведамленнях. Праца з такімі рэпертуарнымі спісамі, перакладзенымі не вельмі добра валодаючым рускай мовай антрэпрэнёрам, з'яўляецца вельмі цяжкай. Памылкі ў перакладзе настолькі нявечачь першасную назву, што часам даводзіцца рабіць спецыяльнае даследаванне для усталявання п'есы, якую ставіла труп. У канцы 1840-х гадоў на ўсходзе Беларусі пачынаюць гастрляваць рускія трупы, якія ставяць, пераважна, творы рускай драматургіі, або перакладзеныя на рускую мову сачыненні еўрапейскіх драматургаў. Гэта абумоўлівае і характар крыніц, якія паходзяць з тэатральнага асяроддзя Магілёўскай і Віцебскай губерні. Пасля тэатральнай рэформы двухмоўнымі становяцца афішы, у рэпертуарах труп, якія выступалі ў гарадах Віленскага генерал-губернатарства, з'яўляюцца і творы рускіх класікаў.

У сярэдзіне XIX ст. пашыраецца кола мемуарных крыніц. Згадкі аб выступленнях тэатральных калектываў можна знайсці ва ўспамінах Г. Пузыні, Ф.Я. Мірковіча і іншых [10].

Другая палова XIX ст. прынесла значныя змены ў дзейнасць тэатральных калектываў, увогуле ў тэатральнае жыццё Беларусі, што адбілася і на характары крыніцавай базы.

Тэатр у гэты час становіцца цалкам падкантрольным ўладам праз сістэму папярэдняй і наступнай цензуры, а таксама шляхам арганізацыі тэатральных дырэкцый, якія прымалі рашэнне аб ангажаванні трупы, аб яе рэпертуары і памерах аплаты за паказы. Гарадскія думы і губернскія праўленні кантралявалі выданне і распаўсюджанне афіш, сачылі за адпаведнасцю рэпертуара спісам дазволёных для паказу п'ес, якія дасылала Галоўнае ўпраўленне па справах друку. Корпус дакументаў, якія адклаліся ў фондах органаў улады, дае добрае ўяўленне аб разнастайных баках тэатральнага жыцця, утрымлівае дакументы розных відаў і тыпаў: тэлеграмы, паданні, рэпертуарныя спісы, аўтабіяграфіі, афішы і г.д.

Пасля 1864 г., калі ў Беларусі было забаронена выступленне польскамоўных труп, а акцёры, якія мелі месцам жыхарства польскія губерні, выдалены з краю, каб не дапусціць заняпаду тэатральнай справы ўлады вырашылі падпрыняць некаторыя захады. Найперш, былі вылучаны дзяржаўныя субсідыі для рускіх труп у губернскіх гарадах (да 2 тыс. руб. у год), па-другое, арганізаваны друк рэцэнзій на рускія спектаклі ў дзяржаўнай прэсе. Субсідыі былі добрым рэгулюючым інструментам, які дазваляў тэатральным дырэкцыям ставіць умовы аб характары, змесце рэпертуара, падборы акцёраў. Дакументы, якія датычаць выдачы і выкарыстання субсідый, даюць магчымасць убачыць жыццё за кулісамі, раскрываюць характар канкурэнтнай барацьбы і іншыя акалічнасці тэатральнага жыцця. Рэцэнзіі ў перыядычным друку, якія цяпер з'яўляюцца ва ўсіх губернскіх ведамасцях і многіх іншых перыядычных выданнях, не пазбаўлены тэндэнцыйнасці, аднак могуць служыць крыніцай для характарыстыкі ўзроўню акцёрскага майстэрства і пастаноўкі спектаклей. Менавіта на гэтую крыніцу, як асноўную, абавіраецца ў сваёй працы па гісторыі рускага тэатра ў Беларусі Ю.А.Пашкін [11].

У другой палове XIX ст. узнікае і асобны фонд, дзе адкладваюцца дакументы аб дзейнасці буйнейшага ў той час на беларускіх землях Віленскага тэатра [12]. Належыць, аднак, сказаць, што дакументы гэтага перыядуносяць дастаткова фрагментарны характар, датычаць, у большасці, фінансавых спраў ці матэрыяльнага забеспячэння – пералікі дэкарацый, бібліятэчныя спісы, вопісы касцюмаў і інш.

Сярэдзіна і другая палова XIX ст. больш багатая на мемуарныя і іншыя крыніцы асабістага паходжання, чым папярэдні час. Для гісторыкаў тэатра важным з'яўляецца ўзнiкненне ўспамінаў саміх тэатральных дзеячоў. Некаторыя з такіх мемуараў рускіх акцёраў выкарыстаў у сваёй працы згаданы вышэй Ю.А.Пашкін. Вялікую цікаўнасць уяўляюць таксама ўспаміны К.Скібінскага і Э.Дзерынга, напісаныя і надрукаваныя па-польску і асвятляючыя тэатральнае жыццё першай паловы – сярэдзіны XIX ст. [13].

Таксама, як і ў папярэдні перыяд, у кола крыніц уваходзяць матэрыялы, якія датычыць сацыяльна-эканамічнага жыцця гарадоў, дэмаграфічныя і статыстычныя крыніцы, якія дапамагаюць убачыць месца тэатра ў жыцці грамадства, найперш, у жыцці гараджан у згаданы перыяд.

Такім чынам, аналіз крыніцавай базы па гісторыі тэатра на беларускіх землях паказвае, што іх рэпертуар і змест, інфарматыўнасць залежала ад хода гісторыка-культурнага працэсу. Не менш важную ролю ў гэтай дынаміцы адыгрывалі ўрбанізацыйныя працэсы і асаблівае палітычнае жыццё. На нашу думку, толькі прыцягненне ведаў і крыніц, якія датычаць розных бакоў развіцця грамадства, дазваляе зразумець працэсы, якія адбываюцца ў тэатральнай справе, а таксама паказаць яе месца і ролю ў грамадстве.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Miller, A. Teatr polski i muzyka na Litwie jako strażnicy kultury Zachodu / A. Miller. – Wilno, 1936; Софронова, Л.А. Польская театральная культура эпохи Просвещения / Л. А. Софронова. – М.: Наука, 1985; Гісторыя беларускага тэатра. У 3 т.: Т.1. Беларускі тэатр ад вытокаў да кастрычніка 1917 г./ М. Каладзінскі, А. Мальдзіс, І. Ягорава і інш. – Мн.: Навука і тэхніка, 1983 і інш.
2. Dzieje Teatru Narodowego oraz wiadomości o życiu sławnych artystów przez Wojciecha Bogusławskiego. – Przemyśl, 1884; Bogusławski, W. Dzieje teatru narodowego w Polsce / W. Bogusławski. – Warszawa, 1965. – 124 s.
3. Lietuvos valstybinis istorijos archyvas (LVIA). F. 721. Виленский университет, ап. 1, b. 72, 73 і інш.
4. Lietuvos valstybinis istorijos archyvas (LVIA). F. 378. Канцелярия Виленского, Гродненского и Минского генерал-губернатора, 1802, b.151; 1802, b.307; 1803, b.266; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродна (НГАБ у Гродна). Ф. 1. Канцылярыя Гродзенскага грамадзянскага губернатара. – Воп.1. – Спр.59; Воп. 4. – Спр. 618 і інш.
5. Makomacka E. Afisze teatru w Grodnie z 1806 r.// Pamiętnik teatralny. – 1972.-z. 2-3. – S.329 – 345.
6. Korespondencja filomatów (1817-1823). – Warszawa: PWN, 1989. – 499 s.
7. НГАБ у Гродна. Ф. 1. – Воп.4. – Спр. 618 і інш; НГАБ у Мінску. – Ф. 1430 Кацылярыя Віцебскага, грамадзянскага губернатара. – Воп. 1. – Спр. 2820, 50330, 6286 і інш; Ф.1297. Віцебскага, Магілёўскага і Смаленскага генерал-губернатара. – Воп. 1. – Спр. 5540, 10480, 10512 і інш; Ф. 295. Канцылярыя Мінскага грамадзянскага губернатара. –Воп. 1. – Спр. 199. і інш.
8. LVIA. F. 378, 1845, b.1978.
9. Российский государственный исторический архив (РГИА). Фонд 780. – Оп. 2. – Д.13.
10. Puzynina, G. W Wilnie i w dworach litewskich. 1815-1843. – Wilno, 1928. – 389 s.; Федор Яковлевич Миркович. Его жизнеописание. 1789-1866. – СПб, 1889.
11. Пашкин, Ю.А. Русский драматический театр в Белоруссии XIX века / Ю.А. Пашкин. – Мн.: Наука и техника,1980. – 216 с.
12. Lietuvos literatūra, E. Z pamiętników aktora wileńskiego / E. Z. Deryng // Pamiętnik teatralny. – 1986. Z. 2-3. – S.359-382.; Skibiński K. Pamiętnik aktora. (1786-1858) / Oprac. I wyd. M.Rulikowski. – Warszawa, 1912. – 306 s.

Святлана Яўгенаўна Куль-Сяльверстава, доктар гістарычных навук, прафесар кафедры археалогіі і этналогіі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я.Купалы. Сфера навуковых зацікаўленняў: гісторыя культуры Беларусі, гістарычная рэгіяналістыка.

КРЫНІЦЫ ДЛЯ ДАСЛЕДАВАННЯ ГІСТОРЫІ ЯЎРЭЯЎ У МЕЖАХ ГАРАДСКОЙ ПРАСТОРЫ БЕЛАРУСІ КАНЦА XVIII – ПАЧАТКУ XX СТ.

В статье представлена типология источников для изучения городской истории белорусского еврейства, дана краткая характеристика фондов исторических архивов Беларуси, России, Польши, Литвы и Израиля, в которых они хранятся, сформулированы основные проблемы источниковедения по данному научному направлению.

Для сучаснага даследчыка сродкам рэканструкцыі старажытнасці з’яўляюцца не толькі апавядальныя і пісьмовыя крыніцы, але і ўсе прадметы побыту – касметыка, мэбля, ежа, прылады працы, дзіцячыя цацкі. Гэта абумоўлена тым, што паўсядзённасць складаецца з мноства розных сюжэтаў – працы і адпачынку, спорту і гульні, эмацыянальнага жыцця і сэкса. Постмадэрнісцкія падыходы заклікаюць вучоных да “уседазволенасці інтэрпрэтацый”. Як лічыць А. Людткэ, у вывучэнні матэрыяльнай культуры “дапамог бы візіт на блашыны кірмаш альбо кірмаш ужываных рэчаў. Там ёсць сляды таго, што, так бы мовіць, безыменнае, сляды, якія былі без адкладу выкінутыя на сметнік” [1, с.101]. Сам тэкст разумеецца не толькі як крыніца ведаў, але і як метафара мінулага. Даследчыкаў вабяць неапавядальныя тэксты, у якіх няма сістэмы і агульнай думкі (выпадковыя запісы, нататнікі, надпісы на платах і ў прыбіральнях). Мы засяродзімся на вывучэнні традыцыйных пісьмовых крыніц. Іх патэнцыял практычна невычэрпны. Многія з архіўных тэкстаў дагэтуль не ўведзены ў навуковы ўжытак. Асноўная маса крыніц па тэме знаходзіцца ў фондах двух архіваў Беларусі, трох Расійскай Федэрацыі, па аднаму ў Літве, Польшчы і Ізраілі. Разуменне значнасці архіваў для даследавання жыцця яўрэйскіх суполак Беларусі прывяло да стварэння тэматычных шляхаводнікаў.

Уласны варыянт даведніка па архіўнай іўдаіцы расійскай сталіцы прапаноўвае выданне “Дакументы па гісторыі і культуры яўрэяў у архівах Масквы” [2]. Варта звярнуць увагу на раздзелы “Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў” (далей – РДАСА), “Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (далей – ДАРФ)”, “Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны

архіў (далей – РДВГА)”, “Расійскі дзяржаўны архіў кінафотадакументаў”. Серыю шляхаводнікаў па архіўнай іўдаіцы працягнуў даведнік “Дакументы па гісторыі і культуры яўрэяў у архівах Беларусі” [3]. Ён мае тую ж структуру, што першая кніга серыі, яго карысць для беларускіх вучоных узмацняецца тым бяспрэчным фактам, што большасць актаў па гісторыі яўрэяў у гарадскіх паселішчах нашай краіны захоўваецца менавіта ў беларускіх архівах. Хацелася б дачакацца выхаду даведнікаў па іерусалімскай, пецярбургскай і віленскай іўдаіцы. Кожны з архіваў перыядычна абнаўляе ўласны шляхаводнік. Прыкладам можа быць новае выданне даведніка “Фонды Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі” [4], у якім ахарактарызаваны зборы менскай філіі. Праўда, адсутнасць у кнізе тэматычнага паказальніка ўскладняе працу з ёй.

Аптымізаваць даследаванне адной з самых важных друкаваных крыніц канца XIX – пачатку XX ст., штотыднёвіка “Восход” можа даведнік А.Р.Румянцава [5]. У ім прыведзены сістэматызаваны пералік усіх артыкулаў часопіса ў храналагічнай паслядоўнасці згодна з рубрыкамі “Сучасны летапіс”, “Літаратурны летапіс”, “Замежная хроніка”. Шкада, што аўтар далучыў да даведніка толькі імяны паказальнік, геаграфічны індэкс таксама пайшоў бы гэтаму выданню на карысць.

Першыя працы, прысвечаныя крыніцазнаўчай праблематыцы, з’явіліся ў міжваенны час. У 1938 г. Б. Брозд у артыкуле, надрукаваным у віленскім «Ateneum», ахарактарызаваў стан архіваў гродзенскай яўрэйскай суполкі [6]. Асабліва каштоўнасць працы ў тым, што большая частка дакументаў, пра якія пісаў Брозд, загінулі ў перыяд Халакосту. Увагу нашых сучаснікаў, якія вывучаюць крыніцы па гісторыі яўрэяў у гарадах Беларусі, нярэдка прыцягваюць архіўныя матэрыялы па генеалогіі яўрэйскага насельніцтва. Гэтай тэме прысвечаны артыкулы С. Рыбчонка, В. Сінегоўскага, В. Сошнікава [7]. Удалай спробай абагульнення крыніцазнаўчай працы па гісторыі яўрэяў, зробленай да канца XX ст., стала выданне, якое ажыццявіла А. Меламед [8].

Па функцыянальнаму прызначэнню, форме захоўвання і характару інфармацыі крыніцы для даследавання гісторыі яўрэяў Беларусі ў гарадах могуць быць умоўна падзелены на наступныя групы:

Юрыдычныя акты, якія рэгулявалі жыццё яўрэйскай супольнасці, аб’ядноўваюць заканадаўчыя акты і актавыя матэрыялы.

Надрукаваныя. Асноўнай крыніцай для даследавання заканадаўства Расійскай імперыі адносна яўрэяў з’яўляецца зборнік законаў В.О. Ляванды [9]. Аднак адсутнасць ў ім шэрагу заканадаўчых актаў і храналагічнае абмежаванне выклікаюць неабходнасць прыцягнення дадатковых матэрыялаў з Поўнага Збору Законаў Расійскай імперыі [10]. Яны даюць уяўленне пра

палітыку царызму адносна яўрэяў: правы і абавязкі, умовы вядзення гаспадарчай дзейнасці, рэгламентуюць побыт і рэлігійнае жыццё.

Ненадрукаваныя. У сховішчах ДАРФ у Маскве і Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Санкт-Пецярбурзе (далей – РДГА) захоўваюцца арыгіналы шматлікіх дакументаў міністэрстваў і ведамстваў Расійскай імперыі, якія мелі дачыненне да рэгулявання статусу яўрэяў мяжы аселасці. Асабліваю цікаўнасць выклікае 109 ф. ДАРФ (Трэцяе адзяленне Яго Імператарскай Высокасці канцылярыі), дзе захоўваюцца матэрыялы працы Яўрэйскіх камісій, якія ўплывалі на палітыку ўрада. У зборы 1-й экспедыцыі шмат спраў прысвечана правам на ажыццяўленне праз яўрэяў гаспадарчай дзейнасці.

Дакументы ф. 102 ДАРФ (Дэпартамент паліцыі МУС) адлюстроўвае спектр меркаванняў па “яўрэйскаму пытанню” у 1881-1917 гг. Дэпартамент паліцыі з’яўляўся цэнтральнай установай дзяржаўнай паліцыі Расійскай імперыі, узначальваў палітычны і крымінальны вышук. Адсюль вынікае каштоўнасць гэтай калекцыі дакументаў для нашага даследавання.

Матэрыялы ф. 16 “Унутранае кіраванне”, ф. 248 “Сенат і Сенацкія ўстановы”, ф. 12 “Справы пра Польшчу і Літву” РДАСА дазваляюць прасачыць першыя этапы фарміравання расійскага заканадаўства адносна яўрэяў. Дакументы РДГА («Камітэт міністраў» (ф. 1263), «Канцылярыя генерал-пракурора» (ф. 1374), «Дэпартамент паліцыі МУС» (ф. 1286), «Дэпартамент народнай асветы» (ф. 733)) утрымліваюць шматлікія цыркуляры, пастановы і ўказы кіруючых інстанцый Расійскай імперыі, якія рэгулявалі асобныя бакі жыцця яўрэйскай супольнасці.

Лакальны ўзровень палітыкі царызму адносна яўрэяў адлюстраваны ў фондах “Канцылярыі Віленскага грамадзянскага губернатара” (ф. 380), “Канцылярыі Віленскага, Ковенскага і Гродзенскага генерал-губернатара” (ф. 378) Дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы. Яго дапаўняюць фонды НГАБ у Мінску. У апошнім асабліваю ўвагу трэба звярнуць на ф. 2567 (Полацкае намесніцкае кіраванне), дзе знойдзем указы Кацярыны II і Сената, падпісанні генерал-губернатара і кіраўніка Полацкага намесніцтва; ф. 1297 (Канцылярыя генерал-губернатара Віцебскага, Магілёўскага і Смаленскага), ф. 1430 (Канцылярыя Віцебскага грамадзянскага губернатара), 295 і 2001 (Канцылярыі Мінскага і Магілёўскага губернатараў), ф. 3219 (Беларускае губернскае кіраванне) і фонд 1 (Канцылярыя Гродзенскага губернатара) НГАБ у Гродне. Дзякуючы сабраным тут прававым актам можна прасачыць не толькі фарміраванне юрыдычнага статусу яўрэяў Беларусі шляхам пастаноў “зверху”, але і рэалізацыю гэтых законаў у канкрэтных мясцовасцях, з усімі недарэчнасцямі і перагібамі, рэакцыю мясцовых палітычных эліт на заканадаўчыя ініцыятывы ўраду.

Рэлігійна-прававая літаратура. Паўсядзённае жыццё яўрэйскай супольнасці цесна спавіваецца з патрабаваннямі юдаізму. Заповеты рэгламентуюць адносіны паміж паламі, прафесійную і грамадскую дзейнасць, харчаванне, паводзіны ў розных сітуацыях, кантакты з неяўрэйскім светам, адукацыю і асвету, мастацкае жыццё. У сувязі з гэтым пры рэканструкцыі ладу жыцця яўрэяў у гарадах і мястэчках Беларусі не абыйсціся без вывучэння Торы і Талмуда, а таксама каментараў да іх аўтарытэтных рабінаў (напрыклад, р. А. Штэйнзальца [11] і р. Й. Цялушкіна [12]).

Матэрыялы фіскальнага, адміністрацыйнага і дзяржаўнага ўліку. Гэтая група крыніц аб'ядноўвае дакументы справаводства і паданні прыватных асоб, у якіх адлюстроўваецца натуральны рух яўрэйскага насельніцтва, яго саслоўны склад, удзел у гаспадарцы беларускіх гарадоў, адукацыю яўрэйскай супольнасці. Дакладнасць асобных крыніц, якія ўтрымліваюць звесткі пра колькасны склад яўрэйскага насельніцтва ў гарадскіх паселішчах Беларусі выклікаюць недавер. Фіскальны характар рэвізій і традыцыя кругавой парукі прымушалі яўрэяў XIX ст. ухіляцца ад падачы дакладнай інфармацыі. Выпісы з метрычных кніг, зробленыя праз рабінаў няпоўныя з-за ўхілення яўрэяў ад рэкруцкай павіннасці. Сітуацыя ускладняецца тым, што незнаёмыя з яўрэйскай мовай і звычаямі ўрадавыя чыноўнікі пры зборы звестак ненаўмысна скажалі іх. Гэта прыводзіць да неабходнасці выкарыстання цэлага комплексу крыніц рознага паходжання. Атрыманыя шляхам параўнання лічбы могуць быць прынятыя для адноснай ацэнкі колькасці яўрэйскага насельніцтва Беларусі.

Надрукаваныя крыніцы. У канцы XIX – пачатку XX ст.ст. з друку выходзілі матэрыялы адміністрацыйнага і фіскальнага ўліку, якія адлюстроўвалі статыстыку яўрэйскага насельніцтва ў беларускай частцы мяжы аселасці, распаўсюджанне асобных відаў дзейнасці, наяўнасць прадпрыемстваў, што належалі яўрэям і г.д. Сярод іх асаблівае месца займаюць: “Ведамасць пра мануфактуры ў Расіі” [13], «Пералік фабрык і заводаў» [14], “Паказальнік фабрык і заводаў Расійскай імперыі” [15], “Статыстычны гадавік Расійскай імперыі” [16], “Статыстычныя табліцы” А. Рыцціа [17], матэрыялы перапісу насельніцтва 1897 г. [18].

Стварыць малюнак яўрэйскага жыцця ў гарадах і мястэчках Беларусі дапамагаюць зборнікі дакументаў, выдадзеныя ў савецкія часы. Нягледзячы на адсутнасць дакладнай сістэмы, для даследавання дынамікі яўрэйскага насельніцтва ў гарадах і мястэчках Беларусі і іх саслоўнага складу, удзелу ў развіцці прамысловасці карысны дакументы, змешчаныя ў зборніку «Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі ў часы распаду феадалізму», недахопам якога з’яўляецца таксама адсутнасць многіх матэрыялаў з Заходняй Беларусі [19]. У 60-я гады адбылося выданне

архіўных крыніц “Беларусь у часы феадалізму” [20], 2 і 3 тамы якога дапамагаюць у асэнсаванні нашай тэмы.

Ненадрукаваныя крыніцы. Фонды архіваў утрымліваюць даклады губернатараў, розных дзяржаўных структур па эканамічных пытаннях; рэвізскія казкі, справаздачы кіраўніцтва яўрэйскіх суполак, метрычныя кнігі, якія даюць падставы для падліку колькаснага складу яўрэйскай супольнасці на Беларусі. Цяжкім для вывучэння, практычна нявыкарыстаным комплексам дакументаў застаюцца метрычныя кнігі. Яны нязручныя ў апрацоўцы: вялікі лічбавы матэрыял, незразумелы почырк, запісы на мясцовых варыяцыях іўрыта. Ды і самі архівісты, прыкрываючыся законам аб ахове асабістай таямніцы, неахвотна даюць дазвол на карыстанне ўсім, хто не звязаны па крыві з названымі ў метрыках асобамі. Аднак прыцягненне дадзенай крыніцы раскрывае вялікія магчымасці для аналізу дэмаграфічнай сітуацыі ў асобных яўрэйскіх суполках гарадоў і мястэчак Беларусі, раскрывае пытанні шлюбных адносінаў, гісторыі яўрэйскіх сем’яў.

У НГАБ у Гродне захоўваюцца дакументы органаў кіравання Расійскай імперыі, якія рэгламентавалі розныя аспекты дзейнасці яўрэяў на тэрыторыі Гродзенскай губерні. Ф. 1 (Канцылярыя Гродзенскага губернатара) утрымлівае справаздачы пра эканамічнае становішча гарадоў губерні са статыстыкай яўрэйскага насельніцтва, ведамасці пра рух за мяжу і атрыманне пашпартоў, статыстыку злачынстваў, звесткі пра набыццё нерухомасці, выданне гільдзейскіх пасведчанняў. Тут можна знайсці інфармацыю пра колькасць і лакалізацыю культавых устаноў яўрэяў Гродзенскай губерні, скаргі яўрэяў на кагальнае кіраўніцтва, звесткі пра яўрэйска-хрысціянскія кантакты, традыцыйную структуру занятасці і яе трансфармацыю ў канцы XIX – пачатку XX ст.

3 дакументаў 2 і 14 фондаў (Гродзенская губернскае праўленне і Статыстычны камітэт) НГАБ у Гродне цікаўнасць прадстаўляюць звесткі пра хрост яўрэяў, статыстыка колькасці насельніцтва, малітоўных дамоў і сінагог у гарадах і мястэчках, ведамасці пра падаткаабкладанне яўрэяў. Журналы губернскага праўлення даюць уяўленне пра рэакцыю мясцовых органаў улады на патрэбы яўрэйскіх суполак губерні: тут захоўваюцца паданні аб выкарыстанні сродкаў скрыначнага збору на справы адукацыі і медыцыны. Ф. 8 (Будаўнічае аддзяленне Гродзенскага губернскага праўлення) утрымлівае тэкставыя і графічныя матэрыялы пра будаванне яўрэйскіх культавых устаноў, домаўладанне, архітэктурную яўрэйскіх дамоў, будаўніцтва і рамонт прамысловых прадпрыемстваў і крам.

3 калекцыі дакументаў 9 ф. (Урачэбнае аддзяленне Гродзенскага губернскага праўлення) даведаемца пра распаўсюджанне прастытуцыі ў яўрэйскім асяроддзі, хваробы, эпідэміі, стан яўрэйскіх шпітальных, дзей-

насьць яўрэйскага медычнага персаналу і падрыхтоўку медыкаў у сярэдзіне XIX – пачатку XX ст. Справаздачы гарадскіх, губернскіх і павятовых урачоў ствараюць малюнак санітарных умоў, у якіх жыў яўрэйскі квартал. Дадзеныя ф. 1678 (Гродзенская губернская камісія па яўрэйскіх даўгах) даюць уяўленне пра крэдытораў гродзенскага кагала ў 30-40-я гг XIX ст. і запазычанасць яўрэйскага грамадства. Ф. 1021 (Гродзенская губернская спецыяльная камісія па перапісу яўрэяў) і 232 (Брэсцкае яўрэйскае грамадства) утрымліваюць пасямейныя спісы яўрэяў Брэста.

У НГАБ у Мінску асаблівай увагі заслугоўвае ф. 1530 (Навагрудскі кагал), які ўтрымлівае істотнейшыя звесткі па гісторыі яўрэйскай сям’і і дэмаграфічных працэсах у яўрэйскім асяроддзі гэтай буйной суполкі – метрычныя кнігі. Цікаўнасць выклікае таксама табель яе даўгоў. Для характарыстыкі паўсядзённага жыцця гродзенскай яўрэйскай супольнасці асаблівае значэнне маюць крыніцы ф. 1755 (Гродзенскі земскі суд), у актавых кнігах якога ёсць інфармацыя пра рэлігійнае жыццё, кантакты паміж яўрэямі і хрысціянамі, гандаль канца XVIII ст. Ф. 1761 і 1882 (Гродзенскі магістрат і Гродзенская каралеўская эканомія) цікавыя, дзякуючы апісанню нерухомасці гродзенскай суполкі, дакументам пра сферы занятасці яўрэяў Гродна ў канцы XVIII ст. Ф. 1711 (Гродзенскі гродскі суд) дае звесткі пра распаўсюджанне ў Гродне і яго ваколіцах антысемітызму, ліхварства і гаспадарчых адносінах паміж яўрэямі і памешчыкамі.

Багатымі матэрыяламі пра жыццё яўрэяў гарадоў і мястэчак Полаччыны канца XVIII ст. адрозніваецца ф. 2567 (Полацкае намесніцкае кіраванне), дзе можна знайсці акты пра адносіны кагалаў і ўлады, кантрабанду, падаткаабкладанне, скасаванні шлюбаў, друкарнях, гаспадарчай ролі яўрэяў на тэрыторыі Полацкага намесніцтва. У ф. 3219 (Беларускае губернскае кіраванне) захоўваюцца дакументы пра адносіны паміж яўрэйскімі суполкамі гарадоў і мястэчак з гарадскімі магістратамі, рэлігійнае жыццё, падаткі і колькасць яўрэяў Беларускай губерні на мяжы XVIII-XIX стст.

Карысную інфармацыю можна атрымаць пры вывучэнні актаў 1297 ф. (Канцылярыя генерал-губернатара віцебскага, магілёўскага і смаленскага), дзе ёсць статыстыка колькасці сінагог і кагальнага кіраўніцтва Віцебскай і Магілёўскай губерняў. Ф. 24 (Мінская гарадская дума) выклікае цікаўнасць, дзякуючы спісам рамеснікаў г. Мінску, у тым ліку яўрэяў. Сярод актаў 2507 ф. (Дырэкцыя народных вучылішчаў Віцебскай губерні) знаходзіцца статут Віленскага рабінскага вучылішча, праз якое прайшло цэлае пакаленне рабінаў і яўрэйскіх настаўнікаў, што працавалі ў беларускіх гарадах. Пры вывучэнні фарміравання гарадской інтэлігенцыі нельга абмінуць ф. 3219 (Беларускае губернскае праўленне), дзе маюцца звесткі пра яўрэйскіх медыкаў г. Невеля.

Адмысловая крыніца ведаў пра жыццё яўрэяў у гарадах і мястэчках Мінскай губерні – ф. 299 (Мінскае губернскае праўленне). У гэтых зборы дакументаў знойдзем акты пра рэлігійнае і сацыяльна-эканамічнае жыццё яўрэяў, дзейнасць Таварыства Ізраільскіх хрысціянаў, звесткі пра натуральных рух яўрэйскай супольнасці. Тут захоўваюцца дадзеныя пра антысемітызм, выбары кагальнага кіраўніцтва і парушэнне заканадаўства – як з боку яўрэяў, так і ў дачыненні да іх з боку хрысціян.

Пры дапамозе дакументаў 295 і 2001 ф. НГАБ у Мінску (Канцылярыі Мінскага і Магілёўскага губернатараў) можна ахарактарызаваць дзейнасць яўрэйскіх медычных устаноў у гарадах гэтых губерняў на працягу XIX – пачатку XX стст; ажыццяўленне прымусовых міграцый яўрэяў з сельскай мясцовасці ў гарады і мястэчкі, пераход гарадскіх яўрэяў да земляробства ў калоніях Беларускіх губерняў і Наваросіі. Сабраныя тут акты дапамагаюць прасачыць дынаміку колькасці яўрэйскага насельніцтва ў гарадах, шляхі развіцця адукацыі, дамаўладанне, этапы фарміравання яўрэйскага заканадаўства Расійскай імперыі, сацыяльную стратыфікацыю, даць характарыстыку заняткаў мяшчан і купцоў (выбары рабінаў, хрост, распаўсюджанне хасідызму).

Даследчык яўрэйскага жыцця ў гарадах Беларусі не павінен праходзіць міма дакументаў 1430 ф. НГАБ у Мінску (Канцылярыя Віцебскага губернатара). Ён захоўвае інфармацыю пра адкрыццё яўрэйскіх шпітальёў, кар’еру настаўнікаў-яўрэяў, працу камісій па рэформе адукацыі для яўрэяў і паездку М. Лілліенталя па гарадах Віцебскай губерні. Тут можна знайсці статыстыку сінагог, паданні на імя губернатара аб дазvole прыняць хрысціянства, дадзеныя пра яўрэйскае дамаўладанне, інфармацыю пра натуральны рух яўрэйскай супольнасці. Ёсць звесткі пра гаспадарчыя заняткі віцебскага яўрэйства.

НГАБ у Мінску захоўвае дакументы асобных яўрэйскіх інстытуцый і суполак. Даследаванне гісторыі яўрэйскай адукацыі немажліва без выкарыстання актаў з фондаў яўрэйскіх казённых вучылішчаў – ф. 2634 (г. Віцебск), 2605 (г. Сураж), 2672 (м. Дуброўна), 2449 і 2440 (г. Чэрыкаў), ф. 2417 Магілёўскай прыватнай гімназіі Э.М. Хейфец, ф. 2285 (г. Магілёў), 2286 (г. Рагачоў), 3025 (г. Беліца). Фонды рабінаў і яўрэйскіх грамадстваў, дзе знаходзяцца метрыкі і зводныя ведамасці пра колькасць яўрэйскага насельніцтва, дапамагаюць прасачыць дэмаграфічныя працэсы ў яўрэйскім асяроддзі. Сярод іх ф. 332, 1226 (г. Мінска і Мінскі пав.), 1608 (Барысаў), 1520 (Гарадок), 2731 (Лепель), 2606 (Віцебск), яўрэйскія грамадствы – 2402 (Гомельскае), 2456 (Горацкае), 2487 (Дашкаўскае Быхаўскага павета), 2403 (Дабрамысленскае Аршанскага павета), 2458 (Дубровенскае), 2457

(Жлобінскае), 2404 (Журавіцкае Быхаўскага павета), 2405 (Забычанска-Негінскае), 2406 (Клімавіцкае), 2407 (Казіміра-Слабодскае Мсціслаўскага павета), 2408 (Карпілаўскае Рагачоўскага павета), 2451 (Лядненскае Клімавіцкага павета), 1227 (Мінскае мяшчанскае).

У кантэксце вывучэння яўрэйскай адукацыі цікаўнасць выклікаюць дакументы з асабістага фонду Пятра (Пейсаха) Сямёнавіча Марэка (Ф. Р-9533 “Марэк П.С.), які знаходзіцца ў ДАРФ. На пачатку 1900-х гг. П. Марэк падарожнічаў па гарадах і мястэчках мяжы аселасці з мэтай збору матэрыялаў па гісторыі адукацыі яўрэяў. Апісанні яўрэйскіх навучальных устаноў Бабруйска, Віцебска, Шклова, Гомеля і Магілёва з’яўляюцца неацэннай крыніцай інфармацыі. Актualнасці не губляюць працы Марэка-гісторыка, рукапісы якіх захоўваюцца ў тым жа фондзе. Тут і гісторыя горацкай і гродзенскай суполак, напісаная для “Яўрэйскай энцыклапедыі”, і даследаванне ролі жанчыны ў яўрэйскім свеце, і разважанні пра сістэму збору падаткаў у яўрэйскіх абшчынах. У дакументах фонда ф. 102 ДАРФ (Дэпартамент паліцыі Міністэрства унутраных спраў) маюцца Журналы пасяджэнняў Савета міністраў аб прыёме яўрэяў у навучальныя ўстановы, дадзеныя пра гаспадарчую і палітычную дзейнасць яўрэйскага насельніцтва гарадоў і мястэчак Беларусі.

РДВГА ў Маскве сярод актаў 396 ф. захоўвае важныя звесткі пра ўдзел купцоў у падрадах для расійскай арміі. Дакументы 405 ф. (Дэпартамент ваенных пасяленняў) распавядае пра хрысціянізацыю маладых яўрэяў, якія былі прызваныя ў войска з беларускіх гарадоў.

Шмат дакументаў, якія характарызуюць розныя бакі жыцця яўрэяў гарадоў і мястэчак Беларусі сёння знаходзяцца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве (Archiwum Główne Akt Dawnych, далей – AGAD). Асаблівай увагі вартыя акты Archiwum Roskie Potockich, дзе захоўваюцца дакументы роду Патоцкіх, якія распавядаюць пра фінансава-эканамічныя адносіны прадстаўнікоў магнатаў сям’і ў яўрэямі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Не менш карысныя дакументы Archiwum Tyzenhauzów, якія адносяцца да дзейнасці Антонія Тызенгаўза ў Гродне, паколькі сярод майстроў, працаваўшых на мануфактурах Тызенгаўза, сустракаліся яўрэі, як з Беларусі, так і з Заходняй Еўропы. Дакументы адлюстроўваюць таксама канфлікт падскарбія з гродзенскай яўрэйскай суполкай і пераход да яе часткі маёнтку Тызенгаўза. Archiwum Radziwiłłów з Нясвіжа захоўвае акты эканамічнага характару, якія дазваляюць стварыць уяўленне пра гаспадарчае жыццё Нясвіжа, Слуцка, Капыля і другіх беларускіх уладанняў Радзівілаў і эканамічную ролю прадстаўнікоў яўрэйскай супольнасці. Ён дае таксама шмат цікавай інфармацыі пра хрысціянска-яўрэйскія кантакты на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII ст.

Матэрыялы палітычных партый. Паколькі ў перыяд, які мы вывучаем, усе яўрэйскія палітычныя партыі знаходзіліся на нелегальным становішчы, інфармацыю пра іх дзейнасць на тэрыторыі гарадоў і мястэчак Беларусі, колькасны склад і г.д. можна знайсці ў фондах карных устаноў Расійскай імперыі. Пры вывучэнні гэтага аспекту тэмы варта звярнуцца да спраў ДАРФ з 124 ф. (Угалоўнае аддзяленне першага Дэпартаменту Міністэрства юстыцыі), сярод папер якога ёсць шмат інфармацыі пра Бунд. Ф. 63 (Аддзяленне па абароне грамадскай бяспекі і парадку ў Маскве пры маскоўскім граданачальніку) дазваляе прасачыць распаўсюджанне ў гарадах Беларусі арганізацый Бунда, Паалей-цыён, СЕРП, руху “Іўрыя”. Ф. 1741 (Калекцыя нелегальных выданняў) прапануе шырокі асартымент улёткаў, брашур яўрэйскіх партый, якія былі канфіскаваны.

Гаспадарча-геаграфічныя і этнаграфічныя апісанні. Не губляюць актуальнасці “Матэрыялы, сабраныя афіцэрамі Генеральнага штабу”, па Гродзенскай і Мінскай губернях [21, 22] А.П. Субоцін выдаў нарысы, дзякуючы якім мы можам уявіць, як жылі яўрэі Гродна, Мінску і Брэста [23]. Этнаграфічныя замалёўкі побыту ёсць сярод літаратуры XIX – пачатку XX ст. Гэта апісанні вясельнага абраду Л.О. Ляванды [24], этнаграфічныя нарысы М. Мастоўскага [25] і М. Берліна [26].

Дакументы асабістага паходжання. Лісты, мемуары, нататкі падарожнікаў дазваляюць убачыць гісторыю яўрэяў у гарадскіх паселішчах Беларусі з пункту гледжання канкрэтнага чалавека. Не адмаўляючы іх суб’ектыўнасці, заўважым, што без яе гарадская гісторыя страціла б свой каларыт. З другога боку, свядомасць асобы, яе ўнутраны свет, пачуцці – таксама цікавыя актуальны прадмет даследавання.

Надрукаваныя. На сённяшні дзень выдадзены комплекс ўспамінаў яўрэяў гарадоў і мястэчак беларускай часткі мяжы аселасці: Аркадзя Коўнэра (м. Эйшышкі, Мір) [27], Генрых Сліозберга (м. Налібокi, Мір) [28], Ехезкела Коціка (м. Камянец-Літоўскі) [29], Саламона Маймона (г. Нясвіж) [30], Паўліны Вянгеравай (г. Брэст-Літоўскі) [31], Бэлы Шагал (г. Віцебск) [32], Ганны Выгодскай (г. Бабруйск) [33], Сафіі Дубновай-Эрліх (м. Мсціслаў) [34], Мендэле Мойхер-Сфарыма [35] і Абрама Паперны (м. Капыль) [36]. Ва ўспамінах Уладзіслава Сыракомлі [37] знойдзем маляўнічыя апісанні міжэтнічных адносін, побыту і заняткаў яўрэйскай супольнасці ў мястэчках Мір, Нясвіж, Стоўбцы, Койданава. Мардэхай Бэн-Амі (Марк Якаўлевіч Рабіновіч) ў нарысах “Поездка на Литву” [38] прывёў шмат цікавых замалёвак з жыцця яўрэйскіх мястэчак Беларусі. Не губляюць актуальнасці ў якасці гістарычных крыніц апісанні гарадоў і мястэчак, зробленыя праз Ф.Д. Воінава, М. Без-Карніловіча, П.М. Шпілеўскага [39].

Ненадрукаваныя крыніцы. Сярод спраў, якія знаходзяцца ў Цэнтральным архіве гісторыі яўрэйскага народу ў Іерусаліме (The Central Archives for the History of the Jewish People (Jerusalem, Israel)) сярод арыгінальных дакументаў увагі заслугоўваюць асабістыя фонды, перадусім Я.Ш. Палякова (№ Р 238), у якім прысутнічаюць успаміны пра яго дзяцінства і маладосць, праведзеныя ў Магілёўскай губерні.

У НГАБ у Мінску цікавасць уяўляюць асабістыя фонды Я.Д. Іозельсон (ф. 738), Бабруйскага купца Кагановіча (ф. 1563), якія ўтрымліваюць і асабістыя лісты. Расійскі дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва захоўвае дакументальную памяць пра дзячаў мастацтва, жыццё якіх было звязана ў беларускімі гарадамі і мястэчкамі. Сярод іншых гэта пісьменнік, калекцыянер, аўтар “Альбома яўрэйскай даўніны” С. Ан-скі (Сямён Акімавіч Рапапорт) – ф. 2583; драматург С.З. Галкін – ф. 2234; скульптар І.Я. Гінцбург – ф. 733.

Перыядычны друк. Увагі заслугоўваюць афіцыйныя часопісы асобных міністэрстваў (“Статистический журнал Российской империи”, “Журнал Министерства народного просвещения”, «Журнал Министерства внутренних дел», «Журнал мануфактур и торговли» и др.). У іх друкаваліся статьистычныя матэрыялы, паказаны стан яўрэйскіх устаноў адукацыі, капіталы купцоў і прамыслоўцаў, дынаміка росту прамысловых прадпрыемстваў і г.д.

У другой палове XIX ст. з’явілася яўрэйская перыёдыка на рускай, польскай мовах і іўрыце «Восход», «Еврейская школа», «Еврейская старина», «Еврейская летопись», «Еврейская жизнь», «Русский еврей», «Еврейская библиотека»; «Гамелиц», «Гаарец», «Izraelita», «Jutrozenka» і інш. Артыкулы, героямі якіх былі яўрэі, з’яўляліся таксама на старонках газет і часопісаў Расійскай імперыі (“Губернские ведомости”, “Епархиальные ведомости”, «Киевлянин», «Отечественные записки» і інш.). Каштоўнасць матэрыялаў друку ў тым, што яны асвятляюць рэальныя факты, падзеі і працэсы, якія адбываліся ў жыцці яўрэйскага квартала альбо мястэчка мяжы аселасці і паказваюць уласнае стаўленне аўтараў да падзеі. Адначасовае выкарыстанне ўнутраных (яўрэйскіх) і знешніх (афіцыйных, дзяржаўных, прыватных) газет і часопісаў дазваляе мінімалізаваць тэндэнцыйнасць, уласціваю гэтаму тыпу крыніц.

Даведачныя выданні. Скласці ўяўленне пра ўдзел яўрэйскіх прадпрымальнікаў у развіцці прамысловасці, фінансавай дзейнасці і авалоданне вольнымі прафесіямі ў гарадах Беларусі дазваляе даведачнае выданне “Уся Расія” [40]. Асобны комплекс дакументаў складаюць “Памятныя кніжкі” – Віленскай навучальнай акругі, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў і асобных губернскіх гарадоў, у якіх адлюстравана інфармацыя пра яўрэйскую інтэлігенцыю, куль-

тавыя і навучальныя ўстановы, яўрэяў у прамысловасці, сферы паслуг і г.д.. Даведачную інфармацыю знойдзем у энцыклапедычных выданнях: Яўрэйскай энцыклапедыі, Кароткай яўрэйскай энцыклапедыі, Энцыклапедыі Бракаўза і Эфрона, Энцыклапедыі гісторыі Беларусі ў 6 тамах і інш. [41].

Графічныя матэрыялы. Графічныя матэрыялы ўключаюць у сябе карты, схемы, малюнкi, эскізы, фатаздымкі аб’ектаў, звязаныя з гісторыяй яўрэяў у гарадах, а таксама з адлюстраваннем планіровачнай структуры паселішчаў, часткай насельніцтва якіх былі яўрэі. Лепшыя зборы картаграфічных матэрыялаў, эскізы і планы будынкаў – сінагог, фабрык і заводаў, прыватных яўрэйскіх дамоў і грамадскіх устаноў – захоўваюцца ў НГАБ у Гродне: (ф. 2. Гродзенскае губернскае праўленне, ф. 8. Будаўнічае аддзяленне Гродзенскага губернскага праўлення, ф. 11. Гродзенская губернская чарчэжная); AGAD у Варшаве (ф. „Zbiór kartograficzny”).

Для стварэння комплекснага ўяўлення пра лад жыцця гараджан-яўрэяў неабходны і візуальныя матэрыялы. У гэтым дапамагаюць фотадакументы, што захоўваюцца ў архівах і прыватных калекцыях. У Беларускім дзяржаўным архіве кінафотафонадакументаў няшмат здымкаў канца XIX – пачатку XX ст., героямі якіх былі б яўрэі. Неабходныя нам кадры можна знайсці ў раздзелах “Яўрэі і яўрэйскі рабочы рух”, Рэлігія”, “Гаспадарка Беларусі ў дарэвалюцыйны перыяд”. Выдатная калекцыя арыгіналаў і копій фатаздымкаў з выявамі сінагог і жанравымі сцэнкамі з яўрэйскага жыцця Гродна, Ліды, Мінску, Магілёва, м. Азёры і Пескі Гродзенскай губерні, Слоніма, Пінска і Брэста захоўваюцца ў фондах Яўрэйскага гістарычнага інстытута ў Варшаве (Zydowski Instytut Historyczny). Побыт гарадскіх яўрэяў, святы, звычаі, мода – гэтая інфармацыя знаходзіцца таксама на яўрэйскіх паштоўках. Буйнейшым калекцыянерам старых паштовак і фатаздымкаў з Гародні з’яўляецца Фелікс Варашыльскі, са зборам якога можна пазнаёміцца на спецыяльным сайце [42].

Такім чынам, крыніцавая база даследавання яўрэйскага насельніцтва гарадоў і мястэчак Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XX ст.ст. багатая і разнастайная. Нягледзячы на дрэнную захаванасць актаў, якія паходзяць з рубяжа XVIII-XIX стагоддзяў, матэрыялаў дастаткова, каб выявіць структуру занятасці яўрэяў у гарадах і яе трансфармацыю ў сярэдзіне – другой палове XIX ст., прасачыць дынаміку колькасці і сацыяльны склад яўрэйскага насельніцтва, станаўленне сістэмы адукацыі для яўрэяў, мастацкае, палітычнае і рэлігійнае жыццё, лёс славурых прадстаўнікоў яўрэйскай культуры – асноўныя праявы паўсядзённага і святочнага жыцця яўрэйскай супольнасці Беларусі.

Даследаванне крыніц па нашай тэме ўскладняе распыленасць асноўных архіўных крыніц па сховішчах пяці краін (Беларусі, Расіі, Польшчы, Літвы і Ізраіля), што пры марным фінансаванні навуковых даследаванняў востра ставіць пытанне рэальнай дасягальнасці крыніц для даследчыкаў. Адным са шляхоў вырашэння гэтай праблемы магло б стаць выкананне вялікай навуковай праграмы па збору копіі крыніц па беларускай іўдаіцы накішталт ізраільскай дзяржаўнай праграмы. Другім крокам магло б стаць стварэнне электронных баз дадзеных, даступных для карыстальнікаў Інтэрнэту, дзе былі б прадстаўлены зводы найбольш значных крыніц – як друкаваных, так і ненадрукаваных – а таксама сістэматызацыя дадзеных пра тыя электронныя крыніцы, якія ўжо маюцца на сённяшні дзень. Вельмі не хапае выдання зборнікаў актавых, графічных крыніц і мемуарнай літаратуры па беларускай гісторыі наогул і гісторыі яўрэяў як яе часткі. З гэтым аспектам мяжуе пытанне пра неабходнасць перакладу шэрагу крыніц з іўрыту і ідышу.

Чарговая праблема, якая падсцерагае даследчыкаў яўрэйскай гісторыі ў гарадах – недасканаласць расійскіх і беларускіх архіўных каталогаў, у масе сваёй створаных у савецкія часы, калі слова “яўрэй” лічылася амаль што непрыстойным і замянялася разнастайнымі эўфемізмамі. Рукапісныя, са шматлікімі памылкамі, зашмальцованыя, яны рыхтуюць навукоўцам шмат “цудоўных адкрыццяў”. Электронныя каталогі на Інтэрнэт-старонках архіваў прапаноўваюць выключна пералік асноўных фондаў. Праблема дрэнных каталогаў ужо пачала вырашацца, дзякуючы серыі даведнікаў па архіўнай іўдаіцы. Сама культура абслугоўвання наведвальнікаў архіваў з боку іх працаўнікоў на постсавецкай прасторы пакідае чакаць шмат лепшага, а пазіцыя “сабакі на сене” – хаваць, не выдаваць самае каштоўнае, не раіць, баяцца на ўсялякі выпадак усяго наогул – абядняе гістарычную навуку і марнуе час таленавітых даследчыкаў, якія сваімі творамі маглі б зрабіць славу Беларусі. Зразумела, што і матэрыяльная база архіваў (умяшчальнасць чытальных залаў, іх асвятленне і забеспячэнне якасным абсталяваннем для чытання мікрафільмаў) знаходзіцца ў марным стане, што таксама жалю варта, бо не толькі вакзалы і спартыўныя аб’екты ствараюць імідж краіны, для навуковай грамадскасці стан архіваў таксама з’яўляецца паказчыкам яе дабрабыту.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Luedtke, A. *Materialność, rozkosz władzy i urok* / A.Luedtke // *Historia społeczna. Historia codzienności. Mikrohistoria.* – Warszawa: Oficyna wydawnicza Volumen, Niemiecki Instytut Historyczny. – 1996. – S. 101.

2. Документы по истории и культуре евреев архивах Москвы; под ред. М.С.Куповецкого, Э.М.Савицкого, М.Веба. – М.: РГГУ, ЕТСА, ИВО, 1997. – 503 с.
3. Документы по истории и культуре евреев архивах Беларуси; под ред. М.С.Куповецкого, Э.М.Савицкого, М.Веба. – М.: РГГУ, ЕТСА, ИВО, 2003. – 607 с.
4. Фонды Национального исторического архива Беларуси: справочник / сост. Г.Е.Акудович [и др.]. – Минск: БелНИИДАД, 2006. – 304 с.
5. “Восход” – “Книжки Восхода”: роспись содержания. 1881-1906 / Сост. А.Р.Румянцев. – СПб.: А.Гешт, 2001. – 264 с.
6. Brozd, B. Archiwa żydowskie w Grodnie / B.Brozdz // *Ateneum Wileńskie*. – 1938. – Roczник XIII. – Zeszyt 1. – S. 242–249.
7. Rybchonok, S. Documents of Jewish Genealogical Value in the Radzivil Archive of the State Archives of Belarus / S.Rybchonok, V.Sinegovsky // *Avotaynu: Tte Internet Rev. of Jewish Genealogy*. – 1995. – Vol. XI. – 3 4. – P. 28-29; Soshnikov V. Belorussian Archives Revisited / V.Soshnikov // *Avotaynu: Tte Internet Rev. of Jewish Genealogy*. – 1994. – Vol. X. – 3 3. – P. 12-14; Soshnikov V. Sources for Jewish Genealogy in Belorussian Archives; New Discoveries from Recent Research / V.Soshnikov // *Avotaynu: Tte Internet Rev. of Jewish Genealogy*. – 1995. – Vol. XI. – 3 3. – P. 31-32; Soshnikov V. RAGAS Provides Mohilev Gubernia Inventory; Visit to Ukrainian Archives / V.Soshnikov // *Avotaynu: Tte Internet Rev. of Jewish Genealogy*. – 1997. – Vol. XIII. – 3 4. – P. 31-32; Soshnikov V. About the Russian Archivist's Soul / V.Soshnikov // *Avotaynu: Tte Internet Rev. of Jewish Genealogy*. – 1998. – Vol. XIV. – 3 3. – P. 66-68.
8. Архивная иудаика России, Украины и Белоруссии: материалы для указателя литературы / сост. Е.И.Меламед / Под ред. Д.А.Эльяшевича. – СПб.: Изд-во Петерб. Ин-та иудаики, 2001. – 104 с.
9. Леванда, В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (от 1649 до 1873 г.): Извлечение из Полного Собрания Законов Российской империи / В.О.Леванда. – СПб., 1874. – 1158 с.
10. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830-1884. – Собр. 1. Т. XXII. – Собр. 2. Т. LV.
11. Штейнзальц, А. Введение в Талмуд / А.Штейнзальц. – М.: Израильский ин-т талмудических публикаций, Ин-т изучения иудаизма в России, 1993. – 382 с.
12. Телушкин, Й. Еврейский мир: важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / Й.Телушкин. – Иерусалим-М.: Гешарим–Еврейский университет, 1992. – 574 с.
13. Ведомость о мануфактурах в России за 1813 и 1814 годы. – СПб., 1816. – 457 с.
14. Перечень фабрик и заводов. – СПб, 1897. – 1050 с.
15. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. / Сост. П.А. Орлов. – СПб, 1887. – С. I – XIV, 1 – 824.

16. Статистический временник Российской империи. – СПб, 1886. – Серия III. Выпуск 9. Еврейская питейная торговля в России. – 581 с.
17. Риттих, А.Ф. Статистические таблицы Западно-русского края по вероисповеданию, составленная при МВД подполковником Генерального штаба Риттихом / А.Ф.Риттих. – СПб., 1861. – 1 с.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года: Издание Центрального Статистического комитета МВД: XI Гродненская губерния. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб, 1904. – 319 с.
19. Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі ў часы распаду феадалізма: У 2 ч. – Мінск, 1934.
20. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. документов и материалов. Т. 2, 3. – Мн., 1960, 1961.
21. Бобровский, П. Материалы по географии и статистике России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губерния: в 2 ч. / П.Бобровский. – СПб, 1863.
22. Зеленский, И. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Минская губерния: в 2 ч. / И.Зеленский. – СПб., 1864. – Ч. 1. – 672 с.
23. Субботин, А.П. В черте еврейской оседлости: отрывки из экономических исследований в западной и Юго – Западной России за лето 1887 года / А.П.Субботин. – СПб., 1888. – Вып. 1. – 148 с.; 1890. – Вып. 2. – 240 с.
24. Леванда, Л.О. Старинные еврейские свадебные обычаи / Л.О.Леванда // Перезитое. – СПб, 1911. – С. 103-135.
25. Мостовский, М. Этнографические очерки России / М.Мостовский. – М., 1874. – 149 с.
26. Берлин, М. Очерк этнографии еврейского народонаселения в России / М.Берлин // Этнографический сборник, издаваемый императорским русским географическим обществом. – СПб, 1862. – Вып. V. – С. 1-94.
27. Ковнер, А.Г. Из записок еврея / А.Г.Ковнер // Евреи в России: XIX век; ред. В.Е.Кельнер. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – С. 177-246.
28. Слиозберг, Г.Б. Дела минувших дней / Г.Б.Слиозберг // Евреи в России: XIX век; ред. В.Е.Кельнер. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – С. 247-496.
29. Котик, Е. Мои воспоминания / Е.Котик. – СПб.–М.–Иерусалим: Мосты культуры / Гешарим, 2009. – 367 с.
30. Из биографии Соломона Маймона // Еврейская библиотека. – 1881. – Т. 1. – С. 189-249.
31. Венгерова, П. Воспоминания бабушки: очерк культурной истории евреев России в XIX веке / П.Венгерова. – Иерусалим: Гешарим – М.: Мосты культуры, 2003. – 335 с.
32. Chagall, B. Płonące świece / B.Chagall. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1978. – 377 s.
33. Выгодская, А.П. История одной жизни: воспоминания / А.П.Выгодская. – Рига, 1938. – Ч. 1. – 233 с.

34. Дубнова–Эрлих, С.С. Хлеб и маца: воспоминания. Стихи разных лет / С.С.Дубнова–Эрлих. – СПб.: Максима, 1995. – 297 с.
35. Менделе Мойхер Сфорим. История одной жизни: воспоминания писателя // Еврейский мир. 1909, январь – май.
36. Паперна, А.И. Из Николаевской эпохи / А.И.Паперна // Евреи в России: XIX век; ред. В.Е. Кельнер. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – С. 31-176.
37. Сыракомля, У. Вандроўкі па маіх былых ваколіцах / У.Сыракомля. – Мн., 1992. – 159 с.
38. Бен-Ами. Поездка на Литву // Восход. – 1894. – Кн. 2 – 11.
39. Без-Корнилович, М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии / М.О.Без-Корнилович. Справочное издание факсимильного типа. – Мн., 1995; Путевые записки ст. сов. Ф.Д. Воинова или Воспоминания о пребывании его в Минской губернии с февраля 1865 по 1 мая 1866 г. – СПб., 1891; Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю / П.М.Шпилевский. – Мн., 1992.
40. Вся Россия: Русская книга промышленности, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи / Изд. А.С.Суворина. – СПб., 1900. – Т. 1. – 3179+128 с.
41. 41. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под ред. Л.Кацельсона и Д.Г.Гинцбурга. – СПб, б. г. – Т. 1-15; Брокгауз, Ф.А. Энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. – СПб., 1894; Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс] / Ассоциация по изучению еврейских общин. – Иерусалим, 2009. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il>. – Дата доступа: 09.10.2009.
42. 42. Woroszyński F. My Grodno Postcards: open Postcards Gallery [Электронный ресурс] / F.Woroszyński. – Hamburg, 2009. – Режим доступа: <http://www.way.to/Grodno>. – Дата доступа: 13.09.2011.

Вольга Аляксандраўна Сабалеўская, кандыдат культуралогіі, дацэнт кафедры культуралогіі ГрДУ імя Я. Купалы, дацэнт. Сфера навуковых зацікаўленняў: гісторыя і культура яўрэяў Расійскай імперыі, гістарычная культуралогія. Аўтар больш за 70 артыкулаў і 2 манаграфій.

КРЫНІЦЫ БЕЛАРУСКИХ АРХІВАСХОВІШЧАЎ АБ ПАДЗЕЯХ 60-Х гг. XIX ст. У ПАВЯТОВЫХ ГАРАДАХ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКИХ ГУБЕРНІЯЎ РАСИЙСКОЙ ІМПЕРЫІ

В статье автор проводит источниковедческую характеристику комплекса документальных материалов из белорусских архивохранилищ по истории событий 1863 – 1864 гг. в уездных городах, а именно на примере г. Мозыря. На основе сравнительного анализа выявленных источников определены особенные черты каждой из групп коллекции, установлен их информационный потенциал.

Як вядома, аснову гістарычнага даследавання складаюць першакрыніцы. На жаль, прыходзіцца канстатаваць, што не заўсёды гэты пастулат з’яўляецца вызначальным у напісанні навуковых прац. У палітычнай гісторыі Беларусі XIX ст. даволі востра дадзенае пытанне гучыць пры асвятленні паўстання 1863-1864 гг. Таму на сучасным этапе актывізавалася распрацоўка крыніцазнаўчага аспекту праблемы, асабліва дакументальных комплексаў мясцовага (рэгіянальнага) паходжання. Для аб’ектыўнай рэканструкцыі агульнай карціны падзей 1863-1864 гг. рацыянальным крокам падаецца звярнуцца да іх вывучэння спачатку ў маштабе горада, павета, затым губерні, бо скласці паўнаважны пазл магчыма толькі пры наяўнасці ўсіх яго частак. Прычым дакументы беларускіх архіваў валодаюць дастатковай інфармацыяй для вырашэння пастаўленай задачы. Прасочым гэта на прыкладзе Мазыршчыны.

Аснову тэматычнай калекцыі складаюць матэрыялы з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей НГАБ). Пераважна яны выяўлены ў фондах 295 “Канцылярыя Мінскага грамадзянскага губернатара”, 296 “Часовы ваенны губернатар Мінскай губерні і камандуючы войскамі ў ёй размешчаных, г. Мінск”, 299 “Мінскае губернскае праўленне”, 159 “Мінскі павятовы суд”, 242 “Мінскае губернскае па сялянскіх справах “присутствие”, 1521 “Ваенны начальнік Пінскага павету”, 2532 “Лепельская павятовая паліцэйская ўправа”. Аналіз знешняй формы дакументаў дазваляе вызначыць шэраг характэрных іх асаблівасцей:

У большай ступені калекцыя змяшчае арыгінальныя пісьмовыя крыніцы;

Сярод распараджальнай дакументацы ўзроўню генерал-губернатарства і губерні пераважае друкаваны матэрыял, аднак асноўная частка дакументаў розных устаноў прадстаўлена рукапісным выкананнем;

У комплексе матэрыялаў маюцца дакументы, якія цяжка прачытаць. Прычынай таму неразборлівасць почырка і неабходнасць рэстаўрацыі некаторых рукапісаў. Але ў агульнай масе іх колькасць нязначная;

Вызначаным матэрыялам уласціва ведамасная прыналежнасць. Яны паходзяць з фондаў губернскіх канцылярыяў, губернскіх, павятовых, валасных, паліцэйскіх кіраванняў, судоў;

Інфармацыйны патэнцыял носіць экстэрытарыяльны характар, г. зн. не прывязаны да пэўнай тэрыторыі і датычыцца ўсяго генерал-губернатарства.

Зыходзячы з відавай напэўняльнасці сабранага дакументальнага корпусу ў аснову класіфікацыйнай сістэмы пакладзены функцыянальны прынцып. Базу крыніц складаюць дакументальныя матэрыялы афіцыйнага справаводства, сярод якіх вылучаны падгрупы: а) арганізацыйна-распарадчай; б) уліковай дакументацыі; в) дзелавой перапіскі.

Арганізацыйна-распарадчая дакументацыя прадстаўлена цыркулярамі, распараджэннямі, прадпісаннямі. Цыркуляры, распараджэнні і прадпісанні ўяўляюць сабой пісьмовыя дырэктывы, якія рассылаліся падпарадкаваным установам для абавязковага выканання. Прычым назву “цыркуляр” мелі толькі загады міністра ўнутраных спраў і генерал-губернатара, астатнія называліся “распараджэннямі” ці “прадпісаннямі”. Апошнія два з’яўляюцца дастаткова аднатыпнымі. Розніца паміж імі заключаецца ў адрасаце (каму накіравана). Калі ён на ступені чыноўнай іерархіі знаходзіўся ў прамым падпарадкаванні ад асобы, якая накіроўвала дакумент, то хутчэй за ўсё від дакумента вызначаецца як “прадпісанне”, у іншым выпадку – як “распараджэнне”.

Распараджэнні і прадпісанні маюць уніфікаваную знешнюю форму. Дакументы ўтрымліваюць чатыры абавязковыя блокі-ўказанні, якія канкрэтызуюць складальніка (ад каго зыходзіць), выканаўцу (каму накіравана), змест (сутнасць мерапрыемства) і сакратара (кім запісана). Указанне на складальніка зафіксавана звычайна зверху слупком на левым краі ліста і ўключае яшчэ дату, месца складання і нумар справаводчага ўліку. Для цыркуляраў характэрна засведчанне канцылярыі і стала. Трэба адзначыць, што напісанне даты мае два фарматы: 1) месяц, дзень, год; 2) дзень, месяц, год. У першым выпадку назва месяца папярэднічала лічбаваму пазначэнню дня, пасля якога заўсёды ставілася кропка, што ўказвала на выкарыстанне роднага склону пры агучванні рэгалій дакумента. Афармленне распараджэнняў, цыркуляраў, прадпісанняў выконвалася строга па вышэй

апісанай канцылярскай сістэме. Прычым, амаль на кожным дакуменце акрамя выходнага нумару, збоку або ўверсе над тэкстам іншым почыркам зазначаны ўваходны нумар. Гэта дае шмат падстаў для вызначэння ступені аўтэнтычнасці дакумента.

Большасць распараджэнняў прадстаўлены чарнавіком (сустракаюцца закрэсліванні, выпраўленні) і белавіком дакумента, што дазваляе прасачыць этапы стварэння дакумента, ход думак, ідэйныя змяненні. Цыркуляры ж і прадпісанні маюцца толькі ў белавым варыянце. У калекцыі знаходзіцца даволі шмат экзэмпляраў тых ці іншых цыркуляраў, распараджэнняў, прадпісанняў. Адны з іх з'яўляюцца заверанымі копіямі арыгіналаў, другія кратнымі (копія з копіі). Таму адзначаным відам характэрны і друкаваная, і рукапісныя формы.

Адметнай рысай дадзенай падгрупы з'яўляецца яе тэматычная звязнасць і накіраванасць. Са зместу бачна, што наступныя загады працягваюць ці дапаўняюць раней прынятыя [2, 3, 10].

Уліковая дакументацыя прадстаўлена ведамасцямі і алфавітнымі спісамі. Ведамасці прысвечаны розным прадметам уліку, пачынаючы ад фіксацыі асоб, прыналежных да паўстання 1863-1864 гг., да зачыненых касцёлаў. Распаўсюджана таблічная форма ведамасцяў і спісаў. Наяўнасць тых ці іншых граф для запаўнення залежыць ад аб'екту і мэты ўліку. Алфавітныя спісы нагадваюць прасцейшую форму вопісу па пэўнаму прадметна-тэматычнаму ўліку, дзе ўказваліся ў алфавітным парадку толькі прозвішча і імя, у некаторых – сацыяльнае паходжанне асобы. Патрэбна адзначыць, што характэрнай прыкметай для гэтай падгрупы дакументаў, з'яўляецца даволі дрэннае іх афармленне і запаўненне, у многіх графах увогуле адсутнічае інфармацыя. Таму правесці статыстычны аналіз па іх вельмі складана. Аднак, як удакладняльны матэрыял, ведамасці ўліку і алфавітныя спісы з'яўляюцца вельмі карыснымі [7, 8, 11].

Сярод відаў дакументальных матэрыялаў, якія ўваходзяць у падгрупу *дзелавай перапіскі*, пераважаюць рапарты і данясенні. Яны характарызуюць зносіны падначаленых устаноў, а таксама асоб са сваім прамым начальствам. Падзел паміж рапартамі і данясеннямі даволі ўмоўны. Кожны з відаў можна назваць маленькай справаздачай, прысвечанай аднаму канкрэтнаму пытанню. Большасць рапартаў падавалася прадстаўнікамі дзяржаўнага апарату, што займалі ваенныя пасады, калі малодшы па званні дакладваў старэйшаму. Астатнія ідэнтыфікуюцца як данясенні, некаторыя з іх сустракаюцца з назвай “сообщение” або “отношение”. Такая назва сведчыць пра роўнасць статусу і юрыдычную сілу дзяржаўных органаў, паміж якімі вялася перапіска. Яны не знаходзіліся ў прамым падпарадкаванні, бо належалі да розных дэпартаментнаў, міністэрстваў, а тым самым сферы іх

компетэнцыі не былі ўзаемазвязанымі. Прадстаўленыя дакументы дадзенай групы найбольш поўна атаясамляюць сваю афіцыйную назву з відавым найменнем у крыніцазнаўстве. У іх прасочваецца захаванасць адпаведнасці афармлення запісу з усталяванай у справаводстве формай. Гэта адзіная група пісьмовых крыніц, у якой на кожным дакуменце прысутнічае яго назва (рапарт, данясенне і г. д.). Яна пазначана ў цэнтры, а перад ёй ідзе ўказанне каму накіраваны дакумент, звычайна такога плану “Его Высокоблагородию Господину...”. З правага боку зафіксавана ад каго, з левага – выхадны справаводчы нумар, дата і пісар. Зверху, іншым почыркам, зазначаны ўваходны справаводчы нумар. Праўда, ён прысутнічае не на ўсіх дакументах. Часткова данясенні і рапартаў сустракаюцца ў двух асобніках. Гэта нармальная з’ява, бо арыгінал заставаўся ва ўстанове, у якую накіравана паведамленне, а копія там, адкуль яно адпраўлена. Маюцца і чарнавыя варыянты рапартаў і данясенняў, для якіх характэрны закрэсліванні, выпраўленні. У адрозненні ад арганізацыйна-распарадчай дакументацыі, матэрыялы дзелавой перапіскі напісаны вельмі дрэнна, почырк нерэзборлівы, складаны. На большасці рапартаў і данясенняў утрымліваюцца прыпісы “к сведению, исполнено, к распоряжению, на усмотрение Его Сиятельства, распоряжение сделано, к делу”, што дае магчымасць прасачыць далейшы лёс закранутага пытання. Рапартаў і данясенні – вельмі спецыфічныя крыніцы. З аднаго боку, можна заўважыць шэраг відавочных недахопаў: лаканічнасць, сухасць інфармацыі, паўтор абавязковых казённых фармулёвак, аднастайнасць даных. З другога боку, вартасць іх выражаецца ў высокай ступені факталагічнай дакладнасці. У вызначаным зборы яны прысвечаны ў асноўным выкананню ўсемагчымых распараджэнняў па арганізацыі ваенна-грамадзянскага кіравання [1, 4].

Інфармацыйны патэнцыял прааналізаваных вышэй дакументаў дазваляе з упэўненасцю сцвярджаць, што грамадскасць Мазыршчыны не засталася абыякавай да паўстання 1863-1864 гг. Асабліва актыўна праявілі сябе жыхары г. Мазыра ў маніфестацыйны перыяд (зіма – восень 1861 г.). Першыя акцыі антыўрадавага характару прайшлі ў форме касцёльных дэмаршаў. Самымі распаўсюджанымі іх спосабамі былі жалобныя набажэнствы і спеў патрыятычных гімнаў. Так, у Мазырскім рыма-каталіцкім касцёле падобныя мерапрыемствы адбываліся ў сакавіку 1861 г. У рапарце ваеннага начальніка паведамлялася, што 15 сакавіка “при большом съезде помещиков, с особенным торжеством и церемонией совершаемо было Богослужение и панихида за упокой убитых на Гороховом поле в Польскую кампанию 1831 г.; и что Ксендз Кульвановский говорил при сем проповедь, в которой между прочим Польша сравнена с народом Израильским, бывшим под рабством Египетским” [5, арк. 9]. А 31 сакавіка, у час паніхіды па

загінуўшых у Варшаве 15 лютага 1861 г. гэты ж ксёндз заклікаў вернікаў да спагады палякам, бо “край Литовский от времен Владислава и Ядвиги Ягелонов тесно связаны с Польшей” [5, арк. 10з.].

Сярод актывістаў спеву патрыятычных гімнаў вылучыліся мясцовыя жанчыны – памешчыца Маркевіч і Жаркевіч. Асаблівы рэзананс у ваеннага начальства выклікаў учынак Ванды Жаркевіч. 1 кастрычніка 1861 г. пасля літургіі яна адкрыта звярнулася да жанчын з просьбай падтрымаць сваіх мужоў, стала на калені і заспявала гімн. Прычым яе падтрымала большасць прысутных [1, арк. 1]. У выніку Мазырскі Бернардынскі касцёл быў зачынены і пераўтвораны ў праваслаўную царкву. Нягледзячы на аргументы вернікаў, што ў горадзе ўжо функцыянавалі тры царквы, касцёл не быў вернуты ў каталіцкае духоўнае ведамства [6, арк. 4]. За сакавік – кастрычнік 1861 г. у справаздачнай дакументацыі мазырскага начальства зафіксавана 137 выпадкаў касцёльных дэмаршаў рознага кшталту.

Да хваляванняў у горадзе далучыліся таксама і вучні Мазырскай гімназіі. Яны ўдзельнічалі ў патрыятычных набажэнствах, а таксама наладжвалі ўнутрыгімназійныя і вулічныя беспарадкі, распаўсюджвалі сімвалічныя знакі, вобразы. Напрыклад, 13 красавіка 1863 г. вучні Мазырскай гімназіі Потоцкі, Замайскі, Александровіч, Навакоўскі, Навіцкі, Галіцкі, апранутыя ў доўгія паляўнічыя боты, чорную сялянскую кашулю, падперазаную скураным лакаваным поясам з бляхаю, у фуражках-батураўках, з’явіліся да дырэктара Шульгіна і патрабавалі звароту грошай, выплачаных імі за навучанне. У падобных касцюмах яны шпацыравалі па вуліцах горада, у натоўпе людзей выкрывалі рэвалюцыйныя лозунгі, чым пужалі мясцовых жыхароў. Ноччу, 14 красавіка, гэтая ж група навучэнцаў разбіла вокны на кватэры дырэктара, а ў адну з красавіцкіх нядзель, сустрэўшы ля касцёла калезскага асэсара Паўла Філатава, выражалася нецэнзурна супраць дзейнасці дырэктара, а на ланцужок з вобразам Хрыста Збаўцы на шыі Філатава заявіла, што “прежде Lotrach wieszali na krzyzach, а teraz na Lotrach krzyze /что прежде негодяев вешали на крестах, а теперь кресты на негодях/” [9, арк. 36]. Каб папярэдзіць аналагічныя выпадкі, па распараджэнню гараднічага генерал-маёра Кушанава для штодзённых абыходаў публічных месцаў у дапамогу паліцыі былі прызначаны два дадатковыя салдаты [3, арк. 3]. Увогуле, ахову Мазырскага павету забяспечвала адна сотня казакоў 33 палка [8, арк. 3]. Неаднаразова ў рапартх земскіх спраўнікаў сустракалася інфармацыя пра наяўнасць у павеце паўстанцкіх атрадаў і арганізаваных груп людзей пад назвай “Лясныя браты” [4, арк. 1з.]. Праўда, значных ваенных сутыкненняў на тэрыторыі адзначанага рэгіёну не адбывалася. З-за сваёй даволі актыўнай палітычнай пазіцыі і геаграфічнага становішча (на р. Прыпяць) горад Мазыр разам з Пінскам,

Лоевам і іншымі павятовымі гарадамі знаходзіліся пад асаблівым наглядом вышэйшага начальства [10, арк. 83.].

Такім чынам, прыведзеныя найбольш яркія выпадкі (хаця яны былі неадзінкавыя) з гісторыі паўстання 1863-1864 гг. на Мазыршчыне сведчаць аб тым, што корпус дакументаў беларускіх архівасховішчаў валодае трывалай факталагічнай платформай і адкрывае перад сучаснымі гісторыкамі перспектывыя накірункі ў даследаванні праблемы. Прычым, як па характары крыніц, так і па фактуры, вылучаюцца падобныя дакументальныя калекцыі па г. Пінску, Слуцку, Наваградку, Лепелю і г. д., што ўказвае на рацыянальнасць меркавання аб значнай ролі павятовых гарадоў у паўстанцкім руху 60-х гг. XIX ст. Інфармацыйны патэнцыял гэтых дакументаў цесна звязаны з іх функцыянальнымі якасцямі ў рэальным жыцці. Так, распараджальна-арганізацыйная дакументацыя з фондаў канцылярый губернатараў прадастаўляе інфармацыю для ўсебаковага раскрыцця прадмета прававога ўздзеяння, умоў яго рэалізацыі, правоў і абавязкаў суб'ектаў і аб'ектаў грамадскага жыцця. Матэрыялы афіцыйнага справаводства з фондаў валасных, павятовых, паліцэйскіх праўленняў, следчых камісій дапаўняюць першы тэарэтычны пласт крыніц фактамі практычнага выканання прадпісанняў і спецыфікай рэальнага жыцця горада або рэгіёна. На сінтэзаваным выкарыстанні адзначаных груп крыніц магчыма глыбей прааналізаваць паводзіны грамадзян у сферы дзяржаўнага кіравання, арганізацыі і дзейнасці механізма выканаўчай улады, прававы стан розных сацыяльных груп і іх адносіны да падзей 1863-1864 гг., а таксама дапоўніць звесткі па рэгіяналістыцы, біяграфістыцы і гістарычнай урбаністыцы Беларусі.

Спіс крыніц

1. НГАБ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6681. Дело о пени запрещенного гимна 1 Октября 1861 г. в Мозырском римско-католическом костеле запрещенного гимна помещицею Вандою Жаркевичевою 1861–1862 гг.
2. НГАБ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6689. Указы и предписания относительно мер для прекращения обнаружившихся в Западном Крае беспорядков 1861–1864 гг.
3. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 1430. Циркуляр временного правительства о назначении в помощь полиции солдат по рапорту Мозырского городничего о возмутительных стихах, приклеенных к воротам Мозырской гимназии 1861 г.
4. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 1438. Рапорты Мозырского земского исправника о появлении в лесу около мес. Капаткевичи неизвестных людей в количестве 17-ти человек под названием «Лесные братья» 1863 г.

5. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 1444. Дело о римско-католическом ксендзе Кульвановском, высланном в Олонецкую губ. за произнесенную проповедь против православной веры 1861 г.
6. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 1496. – Дело об отдаче упраздненного Бернардинского каменного костела в г. Мозыре в православное духовное ведомство под помещение местного причта 1862–1863 гг.
7. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 1627. Дело об отпуске средств для вознаграждения крестьян за содействие в подавлении восстания 1863 г.
8. НГАБ. – Фонд 296. – Воп. 1. – Спр. 148. Дело о новом распределении казачьих частей по уездам Минской губернии 1865 г.
9. НГАБ. – Фонд 299. – Воп. 2. – Спр. 5978. Дело о выяснении причин волнений среди учеников Мозырской городской гимназии 1861–1864 гг.
10. НГАБ. – Фонд 1521. – Воп. 1. – Спр. 3. Предписания Минского военного губернатора Пинскому уездному военному начальнику об установлении надзора за пассажирами и проверке грузов переправляемых по судоходным рекам рапорта последнего о выполнении предписаний 1863–1864 гг.
11. НГАБ. – Фонд 2532. – Воп. 1. – Спр. 15. Дело о розыске имений землевладельцев Виленской, Гродненской, Ковенской и Могилевской губ., подлежащих продаже за их участие в восстании 1863 г.

Алена Эдвардаўна Фірыновіч, магістр педагагічных навук, аспірант Інстытута гісторыі НАН Беларусі (нав. кір. – кандидат гіст. навук, дацэнт В.В.Яноўская). Даследуе крыніцы па палітычнай гісторыі Беларусі другой паловы XIX ст.

ВІЛЕНСКІЯ ГУБЕРНСКІЯ ВЕДАМАСЦІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ ХІХ СТ. ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ГАРАДОЎ І МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ

В «Виленских губернских ведомостях» можно найти богатую информацию, касающуюся разных аспектов социальной и экономической жизни городов и местечек второй половины XIX в. Особенно «продуктивной» в этом плане является «неофициальная» часть газеты. Тут содержатся сведения о развитии образования, медицины, промышленности и сельского хозяйства, приводятся разнообразные статистические сведения и эпизоды повседневной жизни.

“Віленскія губернскія ведамасці” – адна з мноства афіцыйных газет, што выдаваліся ўладамі ў губернскіх цэнтрах Расійскай імперыі. Дадзенае выданне выходзіла ў Вільні з 1838 па 1916 г. з рознай перыядычнасцю. Яе рэдактарамі з’яўляліся А. Глінскі, Л. Ляванда, П. Дабравольскі, А. Часцякоў, І. Горскі, І. Патулаў, Т. Лісіцын, А. Львоў. Інфармацыйны блок газеты, як і ўсіх іншых падобных выданняў, складаўся з афіцыйнай і неафіцыйнай частак. Першая з іх мела два аддзелы, у якіх друкаваліся пастановы, распараджэнні, весці цэнтральных і мясцовых уладаў, але цэнтральнае месца займалі аб’явы аб продажы нерухомай маёмасці з самым падрабязным апісаннем саміх маёнткаў. У сувязі з тым, што Вільня была цэнтрам генерал-губернатарства, матэрыялы, што размяшчаліся на старонках “Віленскіх губернскіх ведамасцей” ахоплівалі ўсю азначаную тэрыторыю, а таксама, нярэдка выходзілі за яе межы.

Аб’ектам дадзенага даследавання з’яўляецца “неафіцыйная частка” “Віленскіх губернскіх ведамасцей” другой паловы ХІХ ст. Азначаны аддзел у 1846–1863 г. выдаваўся ў якасці самастойнай газеты пад той жа назвай. З 1864 г. ён друкаваўся на апошніх старонках газеты [1]. У некаторых выпадках ён мог складацца з кароткіх метэаралагічных паведамленняў, а ў некаторых – па аб’ёму перавышаў нават афіцыйную частку. Цягам другой паловы ХІХ ст. інфармацыйнае напаўненне рубрык мянялася. Найбольшую цікаўнасць для нас уяўляюць такія з іх як “Здарэнні (Дзённік здарэнняў) па Віленскай губ.”, “Мясцовая хроніка”, “Тэлеграмы сталічных

газет”, “Судовыя весткі”, “Унутраныя весткі” і інш. Менавіта ў іх утрымліваецца асноўны масіў інфармацыі, у якім у той ці іншай ступені знайшлі свае адлюстраванне старонкі тагачаснага жыцця беларускіх гарадоў і мястэчак.

Усебаковы аналіз “неафіцыйнай часткі” “Віленскіх губернскіх ведамасцей” сведчыць аб тым, што ў ёй прадстаўлены розныя аспекты грамадскага жыцця гарадоў і мястэчак Беларусі. Яны ўключаюць у сябе элементы штодзённасці, сацыяльна-эканамічнага развіцця, матэрыялы па развіццю адукацыі і медыцыны, статыстыку, некралогі, звесткі аб візітах розных асоб і аб надзвычайных здарэннях, што адбываліся цягам другой паловы XIX ст. у розных населеных пунктах. Звяртае на сябе ўвагу факт, што мясцовым падзеям газета прысвечала куды менш увагі, чым асвятленню тых, што мелі месца ў іншых гарадах імперыі і па-за яе межамі. Але нават уважлівы прагляд такіх рубрык як “*Тэлеграмы сталічных газет*” і “*Унутраныя весткі*” можа выявіць цікавую інфармацыю, датычную беларускіх зямель.

Найбольш поўную рэпрэзентатывнасць у “неафіцыйнай частцы” маюць матэрыялы, якія тычацца адукацыйнай сферы. Так, “Віленскія губернскія весткі” з’яўляюцца каштоўнай крыніцай па гісторыі Горы-Горацкай земляробчай школы. Штогод газета друкавала падрабязную справаздачу-паведамленне аб чарговым выпуску гэтай навучальнай установы. Прадстаўленыя дадзеныя ўключалі ў сябе дэталёвае апісанне самой выпускной цырымоніі, пералік узнагароджаных вучняў і іх падзел у адпаведнасці з якасцю атэстата, інфармацыю аб прафесійнай спецыялізацыі таго ці іншага студэнта. Напрыклад, з 38 выпускнікоў 1855 г. два былі падрыхтаваныя ў канавалы, два ў агароднікі, тры ў аўчары [2]. Дыпламы (атэстаты) ў адпаведнасці з якасцю адзнак, што былі атрыманыя цягам усяго перыяду навучання і на экзаменах, падраздзяляліся на тры разрады. Адсотак тых, хто атрымоўваў атэстат першага разраду, быў параўнальна невялікі. Акрамя таго, мелася яшчэ адмысловая катэгорыя атэстатаў, што ўручалася выпускнікам з ліку панскіх сялян.

З прадстаўленых звестак вынікае, што не ўсе асобы, якія заканчвалі навучальны курс земляробчай школы, аўтаматычна атрымоўвалі дыплом спецыяліста. У некаторых выпадках пэўны студэнт мог быць пакінуты на другі год для удасканалення практычных навыкаў у той ці іншай галіне сельскай гаспадаркі [3] (авечкагадоўля, садаводства і г.д.). Звяртае на сябе ўвагу факт, што і ў тыя часы ў дадзенай навучальнай установе існавала практыка размеркавання выпускнікоў. Што праўда, яна закранала катэгорыю выключна так званых “пансіянераў палат”, якія пасля заканчэння Горы-Горацкай навучальнай установы накіроўваліся на службу ў казённые

палаты тых губерняў, якія аплочвалі ім навучанне і пансіён. Такім чынам, гэтая інфармацыя дае магчымасць прасачыць, з якіх мясцовасцей паходзілі вучні дадзенага вучылішча.

Акрамя таго, у “Віленскіх губернскіх ведамасцях” можна знайсці звесткі і некаторыя аналітычныя развагі адносна асобных навучальных устаноў на тэрыторыі Беларусі і тых падзей, што адбываліся ў іх сценах, а таксама стагатычныя матэрыялы па гэтаму прадмету за розныя гады. У асноўным газетныя артыкулы паведамляюць аб адкрыцці той ці іншай адукацыйнай установы ці яе наведванні нейкай высокапастаўленай асобай. Напрыклад, “губернскія ведамасці” за 1859 г. інфармуюць аб адкрыцці дзявочых вучылішчаў у Вільні, Гродне, Мінску і іншых гарадах, а таксама друкуюць падрабязныя правілы функцыянавання падобнага тыпу школ [4]. У іншых нумарах, датаваных гэтым жа годам, паведамляецца аб стварэнні гімназіі ў Мазыры, апісваецца цырымонія яе адкрыцця, даюцца агульныя звесткі па колькасці рознага тыпу навучальных устаноў па Віленскай навучальнай акрузе [5]. Да дадзенай катэгорыі звестак таксама можна далучыць артыкул “Аб недахопе ў губернскіх гарадах публічных бібліятэк”, які быў змешчаны ў адным з нумароў за 1860 г. [6]. Прычынай з’яўлення дадзенага паведамлення сталі новыя правілы (змешчаныя тут жа) дзейнасці і фінансавання падобнай установы ў Гродне. Як вынікае з гэтай публікацыі, у горадзе над Нёманам па прапанове губернатара сярод мясцовага чынавенства быў уведзены 1% збор ад сумы іх заробка на патрэбы губернскай бібліятэкі. Аўтар параўноўвае падобную практыку з іншымі гарадамі і выказвае спадзяванне, што гэты вопыт у хуткім часе будзе там перанят.

Новыя старонкі развіцця сельскагаспадарчай адукацыі разгортвае некралог, прысвечаны жыццёваму шляху і дзейнасці Міхала Ачапоўскага. Гэтае прозвішча амаль не вядома сёння, а ў свой час яго працы з’яўляліся падставай для вядзення гаспадаркі ў многіх маёнтках беларуска-літоўскага края. Працуючы прафесарам у Віленскім універсітэце і ўзначальваючы там кафедру сельскай гаспадаркі да яго закрыцця ў 1831 г., Ачапоўскі выдаў такія грунтоўныя працы як *“Асновы сельскагаспадарчай хіміі”*, *“Асновы аграноміі – навукі аб глебах”*, *“Аб спосабе гаспадарання ў паўночным клімаце”* (2 тамы) і іншыя [7]. Таксама нельга не адзначыць факт асветлення на старонках “Віленскіх губернскіх ведамасцей” падзеі, звязанай з адкрыццём музея старажытнасцяў у Вільні, які заняў адметнае месца ў сістэме асветніцтва мясцовага края. Газетны артыкул досыць падрабязна адзначае ўсе дэталі, што спадарожнічалі ўрачыстасцям, прыводзіць спіс асоб, якія пры гэтым прысутнічалі, друкуе прамову Я. Тышкевіча з гэтае нагоды, узгадвае выступ А. Кіркора і іншых асоб [8].

Задушэнне паўстання 1863 г. і змена палітычнага курсу царызму ў адносінах да беларуска-літоўскіх зямель наклала свой адбітак на “неафіцыйную частку” “Віленскіх губернскіх ведамасцей”. Мясцовай інфармацыі ў ёй становіцца куды менш, галоўнае месца адводзіцца звесткам з розных рэгіёнаў імперыі, а таксама замежжа. Мянэцца і танальнасць публікацый. На старонках газеты друкуюцца артыкулы, вытрыманыя ў духу адданасці рускай ідэі і самадзяржаўю. Як прыклад тут можна прывесці паведамленне аб наведванні ў ліпені 1886 г. маладзечненскай настаўніцкай семінарыі віленскім губернатарам. Пры гэтым інфармуецца, што “вучні пелі “*Боже, царя храни*” і рускія народныя песні” [9]. Здаецца, вывучэнне народных (рускіх) спеваў у гэты час становіцца абавязковым пунктам навучання ў многіх адукацыйных установах на землях Беларусі. З Лідскага ўезду пісалі, што “справа народнай адукацыі ў нашым уездзе ідзе вельмі добра... 23 лютага (1886 г.) адбыўся экзамен у васілішскім народным вучылішчы... Пасля экзамена вучні хорам спявалі народныя песні і атрымалі пачастункі ад мясцовага валаснога старшыны” [10]. У Брэсце падчас візіту імператара заўзятары ідэі распаўсюджвання духа рускай народнасці сярод беларускіх сялян, апранулі вучняў мясцовых прыходскіх школ “у чырвоныя рускія кашулі” [11].

Іншай праявай у змене палітыцы царызму пасля 1863 г. стаў працэс пашырэння ўплыву праваслаўнай царквы на абшарах беларускіх зямель. У сваю чаргу, гэты працэс не мог не знайсці свайго адлюстравання на старонках афіцыйнага друкаванага органа, якім з’яўляліся “Віленскія губернскія ведамасці”. У газеце з’явіўся шэраг публікацый, у якіх аўтары з захапленнем апавядалі аб справе царкоўнага будаўніцтва ў краі. Да іх ліку адносіцца артыкул аб закладцы новага мураванага сабора і будаўніцтве капліцы ў Ашмянах (1873 г.) [12]. Дарэчы, дадзеная публікацыя таксама ўтрымлівае досыць цікавыя звесткі па гісторыі праваслаўных могілкаў у гэтым населеным пункце. Падрабязныя справаздачы аб пераводзе каталіцкіх касцёлаў у праваслаўныя цэрквы ў Краснасельску і Ляхавічах можна знайсці ў азначаным перыядычным выданні за 1867 г. [13]. Гэтыя нататкі ўключаюць у сябе не толькі апісанні самой падзеі і пералік прысутных асоб, але адлюстроўваюць увесь комплекс мерапрыемстваў падрыхтоўчай працы. Больш падрабязныя звесткі аб ходзе царкоўнага будаўніцтва на тэрыторыі беларуска-літоўскіх зямель прадстаўлены ў адным з нумароў газеты за 1867 г. У ім пададзены статыстычныя дадзеныя аб колькасці ўзведзеных праваслаўных цэркваў за перыяд з 1863 г., прыведзена табліца з пералікам гарадоў, мястэчак і вёсак, дзе былі пабудаваны драўляныя ці мураваныя храмы за гэты адрэзак часу [14].

Знайшло сваё адлюстраванне на старонках газеты ў вызначаны перыяд і нацыянальнае пытанне. Некалькі разоў у “Віленскіх ведамасцях” закраналіся некаторыя аспекты жыцця яўрэйскай супольнасці ў гарадах і мястэчках Беларусі. Найбольшую цікаўнасць, на нашу думку, уяўляе артыкул аб расколе, што адбыўся ў гродзенскай іўдзеіскай супольнасці напрыканцы 60-х гадоў XIX ст. Прычынай канфлікту стала новая спроба трактоўкі Талмуда, што была прэзентавана ў кнізе пад назвай “*Мафцейах*” (ключ). Аўтар гэтага выдання быў падвергнуты сапраўднай абструкцыі ў Гродне, а яго твор быў публічна спалены ў мясцовай школе. У адрозненні ад большасці публікацый таго часу, узгаданы артыкул носіць палемічны характар. У ім адкрыта асуджаюцца падобныя дзеянні гродзенскіх месцічаў, а мясцовы рэбе Нохем называецца “вядомым яўрэйскім фанатыкам” [15]. Таксама крытычны накірунак мае артыкул пад назвай “Рабінскае вучылішча”. У ім аўтар, чыё прозвішча зашыфравана выключна зычнымі літарамі “Н-в-с-л-в”, праводзіць усебаковы аналіз не толькі ўсёй сістэмы навучання, што склалася ў падобных навучальных установах, але таксама прапануе карэнныя крокі па іх рэарганізацыі па прыкладу рымска-каталіцкіх семінарыяў [16]. У газеце таксама можна знайсці разнастайныя статыстычныя звесткі, якія тычацца яўрэйскіх навучальных устаноў: іх тыпы, колькасць, размяшчэнне, праграмы, і г.д. [17].

Велізарным краязнаўчым патэнцыялам валодае рубрыка “Здарэнні” (“*дзёння здарэнняў па Віленскай губ.*”) У ёй з перыядычнасцю два разы на месяц паведамлялася аб тых надзвычайных падзеях (пажары, крадзяжы, забойствы, самазабойствы, рабунак, няшчасныя выпадкі, эпідэміі і г.д.), што адбыліся ў розных населеных пунктах губерні ці асобнага ўезду за азначаны адрэзак часу. На жаль, большасць звестак, якія прадстаўлены ў гэтым аддзеле, носяць статыстычны характар (напрыклад, паведамляецца, што за нейкі час у пэўнай мясцовасці адбылася пэўная колькасць пажараў), але ў асобных выпадках друкуюцца больш разгорнутыя апісанні некаторых найбольш буйных здарэнняў. Для ілюстрацыі патэнцыяльных магчымасцяў выкарыстання дадзенай рубрыкі ў ажыццяўленні мікрагістарычных даследаванняў прывядзем некалькі прыкладаў. “30 траўня (1883 г.) у м. Валожын быў праліўны дождж, ад якога ўтварылася вялікая паводка, якой зруйнавана некалькі жылых пабудов і халодных будынкаў па левым баку Мінскай вул. ... Разбураны і знесены валожынскі мост і яго мураванья падмуркі...” [18]. “У м. Радунь Лідскага ўезду 3-га жніўня (1873 г.) адбыўся пажар. Згарэла 7 хрысціянскіх і 10 яўрэйскіх хацін з усёй маёмасцю і хлебам. Страты 50 тыс. руб. срэбрам” [19]. Даволі часта сярод падобных звестак сустракаецца інфармацыя аб эпідэміях (у тым ліку

сярод хатніх жывёл), рабунках, атручваннях і г.д. “У Ашмянскім уздзе ў м. Мікалаева з’явілася хвароба скарлацін, ад якой памерла 12 дзяцей” [20].

У некаторых выпадках звесткі аб тых ці іншых надзвычайных падзеях друкаваліся ў “Віленскіх губернскіх ведамасях” у іншых рубрыках ці нават падаваліся зусім без назвы. Такія апісанні носяць куды больш разгорнуты, насычаны характар, што робіць іх каштоўнай крыніцай па гісторыі таго ці іншага населенага пункта. Чаго варта, напрыклад, апісанне паводкі і іншых няшчасцяў, што абрынуліся на жыхароў м. Лебедзева ў 1886 г. [21] У гэты ж год ад моцных веснавых паводак моцна пацярпелі Слонім, Пінск і палескія чыгункі. У гэтых населеных пунктах і іх ваколіцах вадой былі затопленыя масты, чыгуначнае палатно, што прывяло да парушэння руху цягнікоў у многіх накірунках [22]. З гібеллю Садома і Гаморы параўноўвае аўтар артыкула тыя няшчасці, што напаткалі Смаргонь у 1882-1883 г.: “Не паспелі мы яшчэ ачуняць пасля леташняга пажару (страты ад якога склалі 115 тыс руб., былі чалавечыя ахвяры) ... 5-га ліпеня зноў адбыўся жудасны пажар, у выніку якога знішчаны 21 жылы дом, 57 гаспадарчых будынкаў, 4 конезаводы. Агульная сума страт да 60 тыс. руб.”.

Асобна ў пераліку падобных надзвычайных здарэнняў стаіць паведамленне за 1859 г. аб “незвычайнай нябеснай з’яве” ў Мінску, якое можна смела аднесці да першых узгадак UFO на землях Беларусі. “20 сакавіка а 10¹⁵ увечары ад усходне-паўднёвага да заходне-паўночнага боку неба праляцела рознакаляровая зорка, якая пакідала пасля сябе на нябесным купале чырвона-агністы шлях... накірунак з’яўлення нябеснага цела зверху ўніз ... цела гэтае павялічвалася паступова і прымала форму паралелаграма, роўную плошчы дыска месяца. Гэтая вогненная глыба ... кідала з сябе ручаі рознакаляровых маланак... 20-30 секунд быў чуваць выбух метэарыту...” [23].

Аналізуючы крыніцазнаўчы патэнцыял “Віленскіх губернскіх ведамасцей”, нельга абмінуць увагай “Справаздачы з выязных сесій губернскіх судовых палат”. На жаль, падобныя паведамленні ў газеце сустракаюцца рэдка, але яны маюць вельмі багатае інфармацыйнае напаўненне. У якасці ілюстрацыі спынімся на справе аб злоўжываннях мінскага паліцмайсцара Закалінскага, што разглядалася віленскай судовай палатай 1 ліпеня 1886 г. у Мінску. Сутнасць абвінавчанняў супраць дадзенага чыноўніка заключалася ў тым, што ён, зайшоўшы ў снежні 1883 г. у рэстарачыю Сацукевіча на Захар’еўскай вул., папярэдзіў чыгуначных рабочых, якія гулялі там у карты з яўрэем Кругнерам, што яны “маюць справу з шулерам”. Апошні палічыў сябе настолькі абражаным, што падаў на паліцмайсцара скаргу міравому суддзі, а калі той пакінуў яе без наступстваў, дайшоў нават да Сената, які, у сваю чаргу, прыняў рашэнне перадаць суду Закалінскага. Далікатнасць гэтай справы заключалася ў тым, што Кругнер неаднаразова

прыцягваўся да суда за шулерства, але кожны раз пазбягаў пакарання з-за недахопу доказаў яго віны. Працэс меў вялікі рэзананс у Мінску – судовая зала была перапоўненая. Пасля працяглых слуханняў паліцмайстар урэшце быў вызвалены ад усялякае адказнасці [24].

Звесткі аб эканамічным развіцці беларускіх гарадоў і мястэчак можна выявіць у самых розных рубрыках “Віленскіх губернскіх ведамасцей”. Напрыклад, газета штомесяц друкавала спіс зацверджаных цэнаў на асноўныя прадукты харчавання для гарадоў губерні. Таксама да гэтага тыпу інфармацыі можна аднесці штогадовыя роспісы аб даходах і выдатках таго ці іншага гарадскога населенага пункта, якія змяшчаліся на старонках азначанага друкаванага органа [25]. З пэўнай перыядычнасцю ў газеце з’яўляліся заклікі да прыняцця ўдзелу ў сельскагаспадарчых выставах, што ладзіліся ў розных гарадах беларуска-літоўскіх губерняў. У некаторых выпадках газета таксама падавала спісы пераможцаў і прызёраў у розных намінацыях, што дае магчымасць прасачыць ступень развіцця той ці іншай галіны гаспадаркі ў розных рэгіёнах. Так, напрыклад, на выставе сельскагаспадарчых “твораў”, што праводзілася ў Вільні з 22-га верасня па 2-га кастрычніка 1866 г. асобныя намінацыі выйгралі Р. Ясянеўскі з Віленскага ўезду за прадстаўленыя тры пароды свіней (залаты медаль), садоўнікі Краке і Велер з Вільна за новыя гатункі бульбы, яўрэй П. Бразжэцкі з м. Свіслач за вырабленыя скуры і г.д. [26] Да гэтага інфармацыйнага блоку належаць паведамленні аб пачатку параходства на р. Віліі (1856 г.) [27], арыгінальным спосабе барацьбы з кантрабандай у Магілёве [28], адкрыцці аддзяленняў розных банкаў і г.д.

Падводзячы вынікі, хацелася б зазначыць, што нягледзячы на прадстаўлены тут матэрыял, патэнцыял “Віленскіх губернскіх ведамасцей” у справе даследавання розных аспектаў жыцця беларускіх гарадоў і мястэчак другой паловы XIX ст. невысокі. Справа ў тым, што большая частка інфармацыі па гэтым прадмеце, якая змяшчалася на старонках газеты – гэта перадрукі з іншых мясцовых і цэнтральных газетаў, у першую чаргу, з “Віленскага весніка”. Аўтэнтычныя матэрыялы, паведамленні карэспандэнтаў у падшыўках за некаторыя гады амаль што зусім не прадстаўлены ці рэпрэзентаваны нязначнай колькасцю. Найбольш выразна падобная тэндэнцыя прасочваецца ў 90-я гады XIX ст., паколькі праглядаючы сотняў нумароў “Віленскіх губернскіх ведамасцей” не выявіў якіх-небудзь вартых увагі фактаў па абранай тэме даследавання. Частае выкарыстанне інфармацыйных паведамленняў са старонак “Віленскага весніка” і іншых мясцовых “губернскіх ведамасцей” сведчыць аб тым, што менавіта гэтыя выданні павінны стаць аб’ектам больш пільнай увагі айчынных гісторыкаў, якія займаюцца праблемай урбаністыкі другой паловы XIX ст.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Мальдзіс, А. Виленские губернские ведомости / А. Мальдзіс // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т.: Т. 2. – Мн.: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 289.
2. Виленские губернские ведомости. – 1856. – 21 студзеня. – С. 9.
3. Виленские губернские ведомости. – 1856. – 21 студзеня. – С. 9.
4. Виленские губернские ведомости. – 1859. – 13 чэрвеня. – С. 103.
5. Виленские губернские ведомости. – 1859. – 12 снежня. – С. 193.
6. Виленские губернские ведомости. – 1860. – 6 лютага. – С. 22–23.
7. Виленские губернские ведомости. – 1856. – 4 жніўня. – С. 149–151.
8. Виленские губернские ведомости. – 1856. – 21 мая. – С. 120–121.
9. Виленские губернские ведомости. – 1886. – 13 чэрвеня. – С. 6.
10. Виленские губернские ведомости. – 1886. – 7 мая. – С. 4.
11. Виленские губернские ведомости. – 1886. – 6 верасня. – С. 5.
12. Виленские губернские ведомости. – 1873. – 28 лістапада. – С. 301.
13. Виленские губернские ведомости. – 1867. – 24 кастрычніка – С. 306; Виленские губернские ведомости. – 1867. – 28 кастрычніка. – С. 312.
14. Виленские губернские ведомости. – 1870. – 29 сакавіка. – С. 102.
15. Виленские губернские ведомости. – 1867. – 10 лютага. – С. 17.
16. Виленские губернские ведомости. – 1870. – 18 сакавіка. – С. 93–94.
17. Виленские губернские ведомости. – 1860. – № 8, 9, 10.
18. Виленские губернские ведомости. – 1883. – 6 ліпеня. – С. 4.
19. Виленские губернские ведомости. – 1873. – 11 жніўня. – С. 161.
20. Виленские губернские ведомости. – 1876. – 26 лютага. – С. 53.
21. Виленские губернские ведомости. – 1886. – 13 жніўня. – С. 4.
22. Виленские губернские ведомости. – 1886. – 2 красавіка. – С. 9; Виленские губернские ведомости. – 1886. – 5 красавіка. – С. 6.
23. Виленские губернские ведомости. – 1859. – 30 мая. – С. 96.
24. Виленские губернские ведомости. – 1886. – 5 жніўня. – С. 4.
25. Виленские губернские ведомости. – 1870. – 21 сакавіка. – С. 97–98.
26. Виленские губернские ведомости. – 1867. – 28 верасня. – С. 92.
27. Виленские губернские ведомости. – 1856. – 16 чэрвеня. – С. 120–121.
28. Виленские губернские ведомости. – 1883. – 8 студзеня. – С. 3.

Аляксандр Рыгоравіч Радзюк, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Працуе на кафедры грамадскіх дысцыплін Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэта. Даследуе рэпрэсіўную палітыку царызму на землях Беларусі ў XIX ст.

ЦЭНЫ Ў ГАРАДАХ БЕЛАРУСІ (1796–1861 гг.) ПАВОДЛЕ ДАКУМЕНТАЎ ФОНДАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ

В статье произведён обзор выявленных автором документов и материалов из 17 фондов Национального исторического архива Беларуси в Минске, содержащих сведения о ценах на главные сельскохозяйственные продукты в губернских и уездных городах Витебской, Могилёвской и Минской губерниях за 1796–1861 гг.

Адной з умоваў фарміравання і функцыянавання рэгіянальнага ўнутранага рынку Беларусі ў сістэме расійскага агульнаімперскага ў канцы XVIII – пачатку 60-х гг. XIX ст. была дынаміка цэнаў на розныя тавары і паслугі. Перадусім, неабходна вызначыць фактары эвалюцыі цэнаў на харчовыя прадукты, паслугі, рабочую сілу, будаўнічыя матэрыялы ў афіцыйных штатных і заштатных гарадах і мястэчках Беларусі перад адменаў прыгонніцтва. Аднак у апублікаваных працах беларускіх даследчыкаў, прысвечаных даследаванню працэсу развіцця розных аспектаў гарадской гаспадаркі ў 1796–1861 гг. [3; 13; 14 і інш.], падаюцца фрагментарныя, найчасцей ілюстрацыйныя, прыклады цэнаў на асобныя прадукты ў адзінкавых гарадскіх паселішчаў за пэўны прамежак часу, без аналізу працэсу іх фарміравання, развіцця і пераэмнасці. Для вырашэння пастаўленай праблемы неабходна ажыццявіць пошук, збор, адбор, сістэматызацыю, аналіз і асэнсаванне значных статыстычных эмпірычных даных, якія дагэтуль захоўваюцца ў архівах, бібліятэках і музеях Беларусі, Літвы, Расіі, Польшчы, Украіны.

Аўтар артыкула паспрабаў толькі выявіць і ахарактарызаваць комплекс дакументальных матэрыялаў аб цэнах губернскіх і ўезных гарадоў Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў за 1796–1861 гг. паводле фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Мінску. Адапаведныя звесткі па гарадах Гродзенскай губерні знаходзяцца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне, а Віленскай – у Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Вільні.

Зразумела, што ўзровень перакрываванага аналізу, верыфікацыі і параўнання звестак аб цэнах беларускіх гарадоў канца XVIII – пачатку

60-х гг. XIX ст., ацэнка дакладнасці, верагоднасці і паўнаты статыстычнай інфармацыі, залежаць не толькі ад тэарэтыка-метадалагічных падыходаў, але і ад ступені захаванасці дакументаў і матэрыялаў. На жаль, дакументальныя сховішчы дзяржаўнага архіўнага фонду панеслі значныя страты ў гады Другой сусветнай вайны. Так, паводле акта стратаў 1946 г., канцылярыя магілёўскага грамадзянскага губернатара скарацілася з 4205 да 2088 спраў, магілёўскага губернскага праўлення – з 73836 да 1394 [2, с. 13].

У афіцыйна-справаводных дакументах канца XVIII – пачатку 60-х гг. XIX ст. цэны, у асноўным, падзяляліся на складаныя даведачныя, базарныя ці гандлёвыя, з больш-менш пастаяннымі суадносінамі, у адзінкавых выпадках вылучаліся аптовыя цэны. Магістраты, гарадскія і земскія (сельскія) паліцыі абавязваліся дастаўляць грамадзянскім губернатарам звесткі аб штотыднёвых цэнах на харчовыя прадукты пад час іх продажу на рынках, кірмашах, у крамах (т.зв. гандлёвыя цэны). Гараднічыя ці паліцмайстры, земскія выпраўнікі і становыя прыставы (земскія суды) павінны былі ажыццяўляць збор звестак аб штомесячных гандлёвых цэнах на харчовыя прыпасы ў гарадах і ўездах (т.зв. даведачныя цэны). Сапраўдныя цэны зацвярджаліся ўезнымі прадвадзіцелямі дваранства, земскімі выпраўнікамі, гараднічымі ці паліцмайстрамі, гарадскімі галавамі з гласнымі ад гільдый штомесячна з верасня па май. Далей грамадзянскія губернатары ў губернскім праўленні ўсталёўвалі з уезных цэнаў, улічваючы гандлёвыя цэны і цэны па запатрабаванні правянецкіх камісіянераў, складаную (сярэдную) цану з абазначэннем самай вышэйшай і ніжэйшай. Сярэдняя (складаная) цана лічылася законнай для казённых закупаў ва ўездах, магла вызначацца і сярэдняя губернская цана з мэтай перакупу пры падрадах і пастаўках, нарыхтовак харчовых і фуражных прыпасаў, калі ўезная цана была даражэй.

Для ілюстрацыі складанасці задачы вызначэння сярэдніх памераў цэнаў на пэўныя тавары па губерням Беларусі, а таксама паказу тэндэнцыі суадносінаў рыначных і даведачных цэнаў можна прывесці даныя расійскага даследчыка XIX ст. А. Егунова, які ў дадатку да сваёй працы размясціў табліцы даведачных, рыначных і сярэдніх цэн за куль жытняй мукі, аўса, чвэрць пшаніцы і грэчкі, пуд сена зімой, вясной, летам і восенню па 50 губернях Расійскай імперыі за 1847–1853 гг.

Трэба таксама дадаць, што значны рэпрэзентатыўны матэрыял для параўнання, аналізу дынамікі працэсу фарміравання цэнаў, вызначэння агульных тэндэнцый і заканамернасцей іх руху ўтрымліваецца у гадавых справаздачах паліцмайстраў і гараднічых, думаў (захаваліся за асобныя гады са звесткамі пра сярэднія гандлёвыя цэны па месяцах) і штогодных справаздачаў грамадзянскіх губернатараў (у т. зв. статыстычных звестках

указваліся агульныя даведачныя цэны на правіянты і фураж, у дадатках – даведачныя і гандлёвыя цэны на розныя віды хлеба на працягу года).

Табліца – 1 Даведачныя і рыначныя цэны за чвэрць жыта ў губернях Беларусі ў 1847–1853 гг., кап. сер. [1, Табл. 1, 7]

Губерня	Віленская		Віцебская		Магілёўская		Мінская		Гродзенская	
	Жыта, чв.		Жыта, чв.		Жыта, чв.		Жыта, чв.		Жыта, чв.	
	Да-вед.	Рын.	Да-вед.	Рын.	Да-вед.	Рын.	Да-вед.	Рын.	Да-вед.	Рын.
Сярэдняя гадавая цана										
1847	713	642	571	514	463	417	565	509	519	467
1848	350	315	429	386	422	380	348	313	364	328
1849	249	224	387	349	406	366	283	255	250	225
1850	345	311	343	309	352	317	348	313	269	242
1851	504	464	380	342	389	350	447	403	348	313
1852	609	548	532	479	447	403	452	407	510	459
1853	585	527	543	489	452	407	468	421	608	547
Сярэднегадавая цана за 7 год										
Зіма	457		437		406		379		365	
Вясна	515		446		420		445		434	
Лета	492		470		434		443		425	
Восень	454		467		415		396		415	
Сярэдняя	480	433	455	410	419	377	416	374	410	370

У канцы XVIII – пачатку 60-х гг. XIX ст. у губернях Беларусі цэны хісталіся па рэгіёнах (губернях, уездах, асобных населеных пунктах), былі неаднолькавыя для розных прадуктаў. Вузкасць унутранага рынку (малая пакупальніцкая здольнасць асноўнай масы насельніцтва) абумоўлівала рэзкае ваганне цэнаў на хлебныя прадукты і фураж па асобным гадам і розным губерням. Існавала розніца цэнаў на сельскагаспадарчую прадукцыю паміж рознымі ўездамі.

У цэлым, дынаміка цэнаў залежала ад мноства фактараў: сезонных кліматычных зменаў на працягу года (меншыя восенню, большыя – зімой), ступені ўраджайнасці (цэны павялічваліся пры неўраджаях і падалі ва ўраджайныя гады, але назіралася ўстойлівая тэндэнцыя, што яны не дасягалі ранейшага ўзроўню), знешнеэканамічнай кан'юнктуры

(заможнага попыту ў Рызе і Кёнігсбергу і інш.), стану шляхоў зносінаў (недахоп сухапутных шляхоў зносінаў павялічваў цэны раёнаў, размешчаных удалечыні ад гарадоў і суднаходных рэк), размяшчэння расійскіх войскаў (значны пастой войскаў заўсёды павялічваў цэны), рост дарагоўлі абумоўліваўся павелічэннем попыту і памяншэннем прапановы, канкурэнцыяй велікарасійскіх і ўкраінскіх тавараў, падзеннем кошту папяровых грошай (інфляцыйнае абарачэнне дзяржаўных асігнацый).

Паколькі ў спісе крыніц і літаратуры адлюстраваны загаловкі архіўных спраў, спынімся толькі на агульных разважаннях і перспектывах далейшага вывучэння тэмы. З прыведзенага пераліку неапублікаваных дакументаў аб цэнах па Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях вынікае, што забяспечанасць першаснага статыстычнага матэрыялу неаднолькавая: больш за ўсё штомесячных ведамасцяў аб даведачных цэнах на хлебныя прадукты, фураж, рабочую сілу маецца па гарадах Беларускай губерні за 1797–1800 гг. [8], Віцебскай губерні (амаль за ўсе гады) [6], менш – па гарадах Мінскай [5] і Магілёўскай губерняў [7]. Трэба звярнуць увагу на амаль поўную адсутнасць абагульняючых падлікаў сярэдніх даведачных цэнаў на працягу шматлікіх гадоў: аўтарам выяўлены толькі ўсталяваныя памесячныя прадажныя цэны па гарадам і мястэчкам Мінскай губерні за кастрычнік 1826 – люты 1837 г. [9], ведамасці даведачных цэнаў на канцылярскія прыналежнасці і харчовыя тавары па г. Магілёву за ліпень 1853 – люты 1859 гг. [10], даведачныя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю і будаўнічыя матэрыялы па Віцебску за 1829–1839 гг. [11, л. 120–131], сярэднія цэны на жыта, гарох, авёс, пшаніцу, грэчку, ячмень, сена па месяцах кожнага з 1835–1844 гг. па гарадам Віцебскай губерні [12, л. 61–92]. У асноўным, у дакументах пазначаліся гарадскія цэны толькі на асноўныя сельскагаспадарчыя культуры таго часу (жыта, пшаніца, крупы, авёс, ячмень, сена), значна менш адшукана супастаўляльных звестак аб цэнах на садавіну і агародніну, прадукты жывёлагадоўлі, прадукты пераапрацоўкі сельскагаспадарчай сыравіны, прамысловыя вырабы, аб кошце паліва, рабочай сілы, перавозак і інш. Відавочны і недахоп даных аб цэнах ва уезных, заштатных гарадах і мястэчках, у адрозненні ад губернскіх цэнтраў.

Такім чынам, трэба прыкласці шмат намаганняў, каб у працэсе карпатлівай працы сабраць, сістэматызаваць і абагульніць з фондаў архівасховішчаў розных краінаў значны фактычны матэрыял аб цэнах у губернскіх, уезных, заштатных гарадах і мястэчках Беларусі. Пасля назапашвання неабходных эмпірычных даных можна прыступіць да высвятлення асноўных накірункаў развіцця гарадской (камунальнай) гаспадаркі, адлюстравання ўзроўню і якасці жыцця розных сацыяльна-аслоўных

і этна-канфесійных групаў гараджан. Тым больш, што ў расійскай гістарыяграфіі ўжо зроблена спроба аналізу дынамікі хлебных цэнаў за амаль 200 год у губернях і асноўных губернскіх цэнтрах з выкарыстаннем метадаў мнагамернага статыстычнага аналізу і выказаны меркаванні аб іх уплыве на сацыяльна-эканамічнае развіццё Расійскай імперыі [4].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Егунов, А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности / А.Н. Егунов. – М.: Университетская тип., 1855. – XXIV, 80 с., 11 л. табл.
2. Жумарь, С.В. Утраты документов Центрального исторического архива БССР (г. Могилёв) в годы Виликой Отечественной войны / С.В. Жумарь // *Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт. / Нац. гіст. арх. Беларусі.* – Мінск, 2008. – Вып. 6 / рэдкал.: Ю.М. Бохан [і інш.]. – С. 10–23.
3. Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX в. / А.М. Лютый. – Минск: Наука и техника, 1987. – 180 с.
4. Миронов, Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII–XIX вв.) / Б.Н. Миронов. – Л.: Наука, 1985. – 301 с.
5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 21. Минский губернский статистический комитет. – Оп. 1. – Д. 1.; – Ф. 24. Минская городская дума. – Оп. 1. – Д. 138, 218; Ф. 27. Минская палата государственных имуществ. – Оп. 5. – Д. 506; Ф. 295. Канцелярия Минского гражданского губернатора. – Оп. 1. – Д. 89, 90, 787–802, 956, 1279; Ф. 299. Минское губернское правление. – Оп. 2. – Д. 1409, 5362; Ф. 320. Канцелярия минского губернского предводителя дворянства. – Оп. 1. – Д. 40; Ф. 321. Минский уездный предводитель дворянства. – Оп. 1. – Д. 7; Ф. 333. Минская казённая палата. – Оп. 3. – Д. 228, 718; Оп. 4. – Д. 185, 540.
6. НГАБ. – Ф. 1297. Канцелярия генерал-губернатора витебского, могилёвского и смоленского. – Оп. 1. – Д. 78, 2492, 2559, 7479, 25016; Ф. 1416. Витебское губернское правление. – Оп. 2. – Д. 4036–4045, 4477–4485, 4946, 4956–4961, 5353–5362, 2971, 3426–3437, 3582–3593; Ф. 1430. Канцелярия Витебского гражданского губернатора. – Оп. 1. – Д. 71, 235, 533, 773, 783, 2344, 2423, 2570, 2609, 2911, 3711, 4584, 5033, 5153, 5576, 5577, 6721, 9466, 10310, 12549, 14111, 18532, 19857, 22487, 26928, 27629, 50658, 50728, 51056, 51226, 51772–51774, 51789, 51916, 53962, 53988, 53991, 54012, 54021; Ф. 2501. Витебская губернская комиссия народного продовольствия. – Оп. 1. – Д. 191, 229, 282; Ф. 2507. Дирекция народных училищ Витебской губернии. – Оп. 1. – Д. 272, 379, 455, 556; Ф. 2635. Витебский губернский комитет для рассмотрения и составления инвентарей помещичьих имений. – Оп. 1. – Д. 13; Ф. 2640. Витебская казённая палата. – Оп. 1. – Д. 79, 684.
7. НГАБ. – Ф. 1297. Канцелярия генерал-губернатора витебского, могилёвского и смоленского. – Оп. 1. – Д. 7479; Ф. 2224. Могилёвская губернская строи-

- тельная и дорожная комиссия. – Оп. 1. – Д. 51, 73, 130, 188, 274; Ф. 2254. Дирекция училищ Могилёвской губернии. – Оп. 1. – Д. 195.
8. НГАБ. – Ф. 3219. Белорусское губернское правление. – Оп. 1. – Д. 67–74, 686–697, 1385–1397, 1624–1636.
 9. НГАБ. – Ф. 333. Минская казённая палата. – Оп. 3. – Д. 228. О представлении сведений о ценах на провиант, фураж и рабочую силу по Минской губернии 2.10.1826 – 29.2.1837 г. 525 л. (установленные помесечные продажные цены по городами местечкам за 10.1826 – 02.1837 г.).
 10. НГАБ. – Ф. 2254. Дирекция училищ Могилёвской губернии. – Оп. 1. – Д. 195. Ведомости о справочных ценах на канцелярские принадлежности и продовольственные товары по г. Могилёву за 07.1853 – 02.1859 гг. 13.9.1851–19.3.1859 г. 254 л.
 11. НГАБ. – Ф. 2640. Витебская казённая палата. – Оп. 1. – Д. 684. Справочные цены на сельскохозяйственную продукцию и строительные материалы по Витебску за 1829–1839 гг. л. 120–131.
 12. НГАБ. – Ф. 2635. Витебский губернский комитет для рассмотрения и составления инвентарей помещичьих имений. – Оп. 1. – Д. 13. Об урожае озимого и ярового хлеба, сборе сена, справочных ценах в течение 1835–1844 гг. по уездам Витебской губернии 14.8.1845–2.6.1847 г. 113 л. (средние цены на рожь, горох, овёс, пшеницу, гречку, ячмень, сено на ассигнации по месяцам каждого года по городам л. 61–92 и средние сложные цены на рожь и сено по уездам л. 93–105).
 13. Соркіна, І. Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / І. Соркіна. – Вільня: ЕГУ, 2010. – 488 с.
 14. Чепко, В.В. Города Белоруссии в первой половине XIX в.: экономическое развитие / В.В. Чепко. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 144 с.

Аляксандр Уладзіміравіч Ерашэвіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры паліталогіі Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта. Сфера навуковых зацікаўленняў: гісторыя Беларусі 1772–1863 гг.

ЧАСТНЫЙ БАНКИРСКИЙ ПРОМЫСЕЛ В БЕЛОРУССКИХ ГОРОДАХ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.: ИСТОЧНИКИ

В статье анализируются статистические и архивные источники по истории частного банкирского промысла в белорусском крае. Характеризуется информация, которая содержится в них, подчеркивается недостаточность и неполнота источниковой базы, что существенно затрудняет исследование обозначенной проблемы.

Во второй половине XIX – начале XX в. на территории Беларуси наряду с действовавшими местными кредитными учреждениями, представленными в первую очередь обществами взаимного кредита, а также городскими общественными банками, получил широкое распространение частный банкирский промысел в виде банкирских контор, меняльных лавок, которые также относились к учреждениям краткосрочного коммерческого кредита.

Частный банкирский промысел в Российской империи в большинстве случаев был представлен обычными торговыми домами, владельцы которых занимались финансовыми операциями и совмещали торговлю с банковским делом. В итоге банковская деятельность нередко становилась основным источником доходов этих предпринимателей. Различия между банкирским домом и банкирской конторой были довольно условны. Под банкирским домом подразумевалось более крупное кредитное учреждение, хотя нередко и банкирские конторы по масштабу своих финансовых операций могли превосходить банкирский дом.

Несмотря на активно идущий процесс формирования капиталистической кредитной системы в период «великих реформ» 60 – 80-х гг. XIX в., начавшийся с отмены крепостного права, в России, и особенно на белорусских землях, сохранились и развивались частные банкирские учреждения, представленные в первую очередь банкирскими конторами, а также меняльными лавками и так называемыми дисконтерами. К частному банкирскому промыслу формально относилось и архаичное ростовщичество – исторически первичная форма кредита. Эти кредитные учреждения действовали в рамках довольно широкого сегмента финансового рынка Беларуси и сыграли определенную роль в финансировании местной экономики.

Характерно, что подавляющая часть таких банкирских учреждений функционировала в западных губерниях Российской империи. К 1913 г. в России, по данным Министерства финансов, действовало около 300 банкирских домов и контор. Пятая их часть находилась в столицах, остальные – в провинции, в Царстве Польском, Прибалтике, Беларуси, Украине, Молдавии [1, с. 286]. В белорусском крае фактически действовала своя сеть таких финансовых институтов. В этой связи возникает необходимость их специального изучения: систематизация, определение круга операций, проводимых частными банкирами, выявление численности, эволюции подобных кредитных учреждений.

Уже в конце XIX в. в Беларуси сложилась довольно широкая сеть учреждений частного банкирского промысла. По подсчетам, сделанных на основании изданной в 1900 г. «Русской книги промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации», она была представлена 49 банкирскими конторами и 8 отделениями и агентствами и охватывала уездные и губернские города и даже некоторые небольшие местечки. Три заведения находились в Витебской губернии, 4 – в белорусских уездах Виленской губернии, 10 – в Гродненской, 32 – в Минской, 8 – в Могилевской губернии [2; 3, с. 78–79]. Обращает на себя внимание абсолютное доминирование Минской губернии, а в ней Минска, где находилось 27 частных банкирских заведений.

Вместе с тем приведенные данные о числе банкирских заведений на белорусских землях нельзя считать точными и окончательными из-за отсутствия в Российской империи соответствующей статистики. Если в стране действовала строгая система законодательства, четко регламентировавшая деятельность коммерческих, общественных и государственных финансово-кредитных учреждений, основные положения которой были зафиксированы в Уставе кредитном, то банкирские дома и конторы находились на особом положении. Почти до начала 90-х гг. XIX в. в России, как и некоторых других европейских государствах (Франция, Германия), не было правовых норм, специально прописанных для банкирских заведений. Они подчинялись законодательным актам о частных предприятиях вообще, а их владельцы получали гильдейские свидетельства и билеты, на основании которых проводили банковские операции. Этим объясняется преобладание среди частных банкиров Беларуси представителей купеческого сословия.

Как свидетельствуют архивные источники, большинство владельцев банкирских заведений в течение длительного времени приписывались к купечеству. Почти все частные банкиры были собственниками торговых или промышленных предприятий и часть временно свободных средств,

высвобождавшихся в ходе кругооборота капитала, использовали в качестве кредитных ресурсов.

Вышедшие преимущественно в начале XX в. некоторые имперские статистические источники не дают достаточно точной информации о количестве учреждений частного банкирского промысла на территории Беларуси, времени их образования и характере проводимых банковских операций. Так, сборник банковских сведений, вышедший в 1907 г., приводит только 31 частное банкирское заведение, проводящее финансовые операции в пределах белорусского края [4, с. 197–211]. Несмотря на лаконичность этого источника, в нем присутствуют некоторые сведения, которых так недостает современным исследователям истории банковского дела: время создания финансового учреждения, наличие и места расположения агентств и отделений, имена первых основателей ряда банкирских заведений. Однако вызывает сомнение приведенное в сборнике число банкирских учреждений, что еще раз подтверждает отсутствие точных официальных статистических сведений о финансовых институтах этого типа.

Указатель действовавших в империи банков и банкирских контор, изданный в 1909 г. в Одессе, и выделивший только достаточно крупные учреждения, определил 32 банкирские конторы в белорусских городах и местечках [5, с. 43–44]. Составители этого издания, к сожалению, ограничились лишь очень краткой информацией о банкирских конторах империи. При этом филиальная сеть, которой располагали эти и другие заведения, в отмеченном источнике не приводилась, поэтому есть основания считать, что число банкирских заведений в Беларуси было гораздо большим.

Подтверждением тому служит иная статистика. К 1910 г. в Российской империи по сведениям, собранным Министерством финансов через губернские и городские органы власти, которые приводит известный современный российский исследователь истории банковского дела Б.В. Ананьич, насчитывалось 287 банкирских контор и 88 меняльных лавок. По их числу на первом месте стоял Западный край – литовско-белорусские губернии с 99 конторами [6, с. 29]. Приведенные данные еще раз свидетельствуют о неполной информации о банкирских конторах в Беларуси, которая содержится в некоторых источниках.

Полезную информацию по частным банкирским учреждениям содержат статистические источники, отражающие деятельность торговых обществ конца XIX в. Так, в «Сведениях о торговых домах», изданных в 1892 г., мы находим данные о капиталах некоторых банкирских контор, хозяйственной деятельности частных банкиров и др. [7, с. 20; 54]. Этот источник убедительно подтверждает тезис о сочетании многими владельцами банкирских контор финансовой и торговой деятельности. Однако составители

этого сборника концентрировали внимание преимущественно на торговых операциях банковских учреждений, что предопределило далеко не полный их список.

Нельзя не отметить положительное влияние закона от 3 июля 1894 г., поставившего банковские конторы в определенные рамки и установившего относительно четкий порядок создания подобных финансово-кредитных институтов. Теперь для открытия частного банковского учреждения необходимо было не только разрешение губернатора, но и мнение губернского жандармского правления о нравственных устоях заявителя, отсутствии каких-либо нарушений закона в осуществлении предпринимательской деятельности. Кроме того, лица, желавшие открыть банковскую контору или меняльную лавку, должны были указать в заявлении характер финансовых операций, которые они предполагали проводить [8, л. 2].

Подобные обращения в адрес властей, встречающиеся в документах Национального исторического архива Беларуси (далее – НИАБ) в Минске и Гродно, представляют собой весьма ценный источник по изучению истории банковского промысла. Особенно существенным для исследователей является то, что в заявлении на учреждение банковской конторы четко указывались операции, которые она будет проводить. Так, гродненский купец М.М. Эльяшев в своем «прошении» местному губернатору, поданном в 1896 г., назвал следующие банковские операции: «учет русских (т. е. российских. – Ю.Г.) векселей, железнодорожных накладных, квитанций транспортных обществ, ссуды под процентные бумаги и товары, прием документов на инкассо, прием сумм во вклады и на текущий счет, покупка и продажа процентных бумаг по поручению и страхование выигрышных билетов от тиража погашения» [9, л. 4].

Не меньший интерес представляет дело «по прошению» купца С.Д. Лурье на открытие банковской конторы в Кобрине [10, лл. 1–11]. В этом документе содержится подробная переписка администрации Гродненского гражданского губернатора с Особенной канцелярией имперского Министерства финансов, из которой видно, какие требования предъявлялись к владельцам частных банковских заведений. В этой связи любопытно поручительство местного руководства МВД за будущего банкира: «ни в чем предосудительном Лурье замечен не был».

В начале XX в., как свидетельствуют источники НИАБ, окончательно определился круг основных операций частных банковских учреждений белорусского края. Так, в 1909 г. граф Я.А. Развадовский в заявлении минскому губернатору с просьбой об открытии банковской конторы в Барановичах перечислял все операции, которые собирался осуществлять:

- учет векселей;
- учет «всякого рода торговых документов»;
- прием вкладов на текущие счета;
- прием денег на срочные вклады;
- покупка и продажа «процентных бумаг»;
- «выдача ссуд под товары и накладные»;
- «выдача переводов на другие города» [11, л. 1].

Архивные документы свидетельствуют, что банкирское заведение даже в небольшом городе имело право на проведение большинства распространённых в то время банковских операций, являясь своеобразным «мини-банком». Подобная информация, концентрировавшаяся в канцеляриях гражданских губернаторов белорусского края, оказывает неоценимую помощь исследователям истории не только национального, но общеимперского частного банкирского промысла.

Более полное представление о характере проводимых банкирскими конторами операций дают материалы периодической печати того времени. Так, газета «Северо-Западный край» сообщала, что минская контора «И. Цукерман и М.А. Брауде» занималась посредническими операциями, выступая в качестве представителя акционерного Московского земельного банка по Минской, Витебской и Могилевской губерниям. Контора принимала заявления о залоге имений и городского недвижимого имущества, осуществляла платежи банку, оплачивала его купоны, тиражные закладные листы и др., а также проводила страхование билетов внутреннего выигрышного государственного займа от возможности погашения [12]. Последнюю операцию имперское Министерство финансов пыталось в свое время запретить, затем ограничить. Дело в том, что владельцы выигрышных облигаций в случае их попадания в тираж теряли право на участие в очередных розыгрышах и несли финансовые потери, поэтому многие банки для уменьшения подобных потерь занимались их страхованием. Однако их проведение нередко сопровождалось жульничеством со стороны кредитных учреждений.

Кроме того, необходимо отметить и другую сторону закона от 3 июля 1894 г., который предписывал регистрацию банкирских контор и лавок. Следуя указаниям из центра, местная администрация начала в спешном порядке составлять списки частных банкиров, что в немалой степени позволяет современным исследователям систематизировать и обобщать информацию, касающуюся частных банкиров. Подобные документы сохранились в фондах гражданских губернаторов и статистических органов [8; 13; 14]. Эти источники могут оказать неоценимую помощь нынешним исследователям истории национальных финансов.

Вместе с тем, к большому сожалению, такие списки имеются не по всем административно-территориальным единицам, они также далеко не полные, и не позволяют более или менее точно систематизировать и описать это важное звено финансовой системы белорусского края.

Характеризуя архивные источники, отражающие деятельность банкирских контор, следует особо выделить фонды губернских отделений Государственного банка Российской империи, хранившиеся в НИАБ. Многие банкирские заведения кредитовались в этом главном финансовом учреждении государства. Для получения ссуды требовалось заполнение анкет, в которых сообщалось о характере деятельности заемщика, наличии задолженности, размере полученных займов и др. Так, например, в деле о кредитовании банкирской конторы братьев Ландау в Гродно мы находим банковский баланс с представлением собственного капитала, сведений о полученных ссудах, направлениях инвестирования заемных средств и др. [15, лл. 1–16].

Определенную информацию по банкирским конторам белорусского края можно почерпнуть также в следующих фондах НИАБ: Минская казенная палата (Ф. 333), Могилевская казенная палата (Ф. 2151), Витебская казенная палата (Ф. 2640). Однако и эти документы дают нам отрывочные, фрагментарные сведения о частном банкирском промысле Беларуси.

Таким образом, несмотря на наличие ряда интересных и содержательных источников, проблема частных банкирских заведений белорусского края пока далека от окончательного решения. Различные разрозненные и несистематизированные статистические и архивные источники являются неполными, не всегда достаточно точными, что существенно усложняет изучение процесса становления и развития банкирских учреждений в белорусских губерниях второй половины XIX – начала XX в.

Список литературы и источников

1. Бовыкин, В.И. Коммерческие банки Российской империи / В.И. Бовыкин, Ю.А. Петров. – М.: Независимое исслед. Информ. Агентство «Перспектива», 1994. – 350 с.
2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Адрес-календарь Российской империи. Т. 1. – СПб.: изд. А.С. Суворин, 1900. – VIII, 226 с.
3. Полетаева, Н.И. Банкирские конторы Беларуси (60-е гг. XIX – начало XX в. / Н.И. Полетаева, Ю.Л. Грузицкий // Веснік Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта. – 2003. – № 6. – С. 77–83.
4. Сборник банковских сведений / Сост. Федор Гааз /. – Одесса: тип. Акц. Южно-Русс. о-ва печатного дела, 1907. – IV, 248 с.

5. Указатель существующих в России банков, банкирских домов, казначейств, нотариусов и других необходимых коммерческих сведений. – Одесса: издание Я.М. Бергера, Д.Я. Раскина. Год издания первый, 1909. – XXXII, 75 с.
6. Ананьич, Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б.В. Ананьич / АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отд. – Л.: Наука. Ленингр. отд., 1991. – 196 с.
7. Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 г. – СПб.: тип. Кишбаума, 1893. – XII, 212 с.
8. НИАБ в г. Гродно. Ф. 1. (Канцелярия Гродненского гражданского губернатора). – Оп. 18. – Д. 287. «Дела о составлении списков банкирских контор и лавок. 1894–1895».
9. НИАБ в г. Гродно. Ф. 1. (Канцелярия Гродненского гражданского губернатора). – Оп. 18. – Д. 375. «Дело о прошении гродненского 1-й гильдии купца Эльяшева М.М. о разрешении открыть ему банкирскую контору в Гродно».
10. НИАБ в г. Гродно. Ф. 1. (Канцелярия Гродненского гражданского губернатора). – Оп. 18. – Д. 374. «Дело по прошению пинского 1-й гильдии купца, потомственного гражданина Лурье Самуила Давидовича о разрешении открыть ему банкирскую контору в гор. Кобрине».
11. НИАБ в г. Минске. Ф. 295 (Канцелярия Минского гражданского губернатора). – Оп. 1. – Д. 7888. «Дело об открытии банкирской конторы в Барановичах».
12. Северо-Западный край. – 1902. – 11 декабря; 1903. – 9 мая.
13. НИАБ в г. Минске. Ф. 2502. (Витебский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 685. «О банках и банкирских конторах в г. Речице».
14. НИАБ в г. Минске. Ф. 1430. (Канцелярия Витебского гражданского губернатора). – Оп. 1. – Д. 42231. «Сведения о банкирских заведениях и меняльных лавках».
15. НИАБ в г. Гродно. Ф. 27 (Гродненское отделение Государственного банка). – Оп. 1. – Д. 21. «Об открытии и увеличении кредитов банкирской конторе товарищества «Братьев Ландау» в г. Гродно 1891–1899».

Юрий Леонтьевич Грузицкий, канд. ист. наук, доцент каф. бюджета и финансов ВЭД и кафедры экономической истории БГЭУ, занимается историей финансов Беларуси.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПРОСТИТУЦИИ В ГОРОДАХ БЕЛАРУСИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

На основе анализа законодательных и нормативно-правовых документов центральных российских и местных органов власти в работе исследуются методы надзора за проституцией, особенности регламентации проституции в городах Беларуси, формы организации проституции, анализируется юридический статус женщин, занимающихся проституцией.

История проституции в позднеимперских городах Беларуси второй половины XIX–XX вв. является одной из наименее, или, вернее, практически неизученных тем в современной белорусской историографии. Публикации по данной теме единичны. И причина отнюдь не в отсутствии интереса к данной проблеме. Тема проституции в силу своей специфики и актуальности во все периоды истории человеческой цивилизации всегда привлекает к себе внимание как историков-профессионалов, так и любителей истории и простых обывателей. Сложность заключается в самих источниках и возможностях их поиска. Проблема, с которой сталкивается любой исследователь истории повседневности, состоит в том, что информация по истории проституции разрознена, а не компактно собрана в пределах одного архивного фонда или дела. Это, во-первых. А вторая проблема связана с доступностью материалов для белорусских историков. Все сохранившиеся фонды полицейских органов власти, в ведении которых находился надзор за проституцией в городах, находятся, в большинстве, за пределами Беларуси. Их изучение, конечно, связано с материальными трудностями для исследователей. Крайне бедны в белорусских архивах и фонды судебных органов власти. Проституции всегда сопутствует криминал, поэтому, естественно, что в судах рассматривались дела, связанные с торговлей женщинами. Отсутствуют в белорусских архивах и фонды военных учреждений российской армии,

служащие которой были одними из главных клиентов проституток в городах Беларуси. Все это осложняет исследование такого городского явления как проституция. Тем не менее, есть целый ряд других источников, анализ которых позволяет воссоздать картину этой темной шокирующей стороны жизни любого города. Особый интерес в этом отношении представляют опубликованные статистические данные, и делопроизводственные материалы городских, главным образом, медицинских учреждений, а также законодательные и нормативно-правовые документы центральных российских и местных органов власти.

В работе анализируются информационные возможности и состав именно последней группы источников, которые раскрывают методы надзора за проституцией, особенности регламентации проституции в городах Беларуси, формы организации проституции, исследуется юридический статус женщин, занимающихся проституцией. Другие виды источников рассматриваются только с целью объяснения конкретной ситуации, в которой применялись законодательные и нормативно-правовые документы Российской империи по надзору за проституцией.

Официально проституция в Российской империи была запрещена. В соответствии со статьей 155 Устава о предупреждении и пресечении преступлений запрещалось «открывать днем и ночью дом свой, или наемный, для непотребства, входить в оный и непотребством своим или непотребством иных снискивать себе пропитание» [18, с. 27]. Но, несмотря на все запреты, проституция существовала. Вследствие широкого распространения венерических заболеваний среди населения, а главное, среди войск, российское правительство решило проституцию, которая была названа главной причиной этого явления, то хотя бы взять под контроль. В результате появляется целый ряд циркуляров, постановлений, узаконений, регламентирующих проституцию. Эти многочисленные подзаконные акты фактически аннулировали статью 155.

Единого законодательства для всей Российской империи в отношении регламентации проституции не существовало. В каждом городе могли быть свои административные нормы, свои правила, которые в общих чертах соответствовали общеимперским. Первые «Правила содержательницам борделей» и «Правила для публичных женщин» были утверждены 29 мая 1844 г. [15, с. 76-78], и предназначались для Санкт-Петербурга. Затем эти правила были распространены на все города Российской империи. В 1861 г. для Санкт-Петербурга были разработаны новые правила, однако во всех остальных российских городах продолжали действовать правила 1844 г. и просуществовали они вплоть до начала XX в. В 1903 г. 8 октября было утверждено новое «Положение об организации надзора за проституцией в Империи» [11, л. 15-17об].

Уникальным городом был Минск. В нем действовали специально разработанные для Минска Обязательные постановления Минской городской думы о санитарном надзоре за проституцией, принятые в ноябре 1891 г.

Таким образом, занятие проституцией и организация проституции в Российской империи под контролем местных властей были институализированы.

В соответствии с «Правилами содержательницам борделей», «Правилами для публичных женщин» 1844 г. и циркуляром министра внутренних дел 26 октября 1851 г. [15, с. 75–76] все женщины, занимающиеся проституцией, а также дома терпимости подлежали обязательному строгому надзору со стороны полиции.

К концу XIX в. специальные органы контроля над проституцией в большинстве городов империи отсутствовали либо существовали только на бумаге. Витебск принадлежал к числу немногих городских центров, в которых действовал Врачебно-полицейский комитет в полном составе. В Сенно, Горках, Лиде, Пинске, Могилеве также были организованы Врачебно-полицейские комитеты, однако они не имели полного состава и их функции были сугубо совещательными. В Минске и Бобруйске надзор за проституцией находился в ведении городских органов самоуправления, а не полиции [20, с. 19-20]. Поэтому найти необходимые сведения о распространении проституции в уездных городах очень сложно.

В Минске Санитарный комитет по надзору за проституцией был учрежден в 1891 г. В Комитете для записей проституток было две книги: одна для проституток домов терпимости, другая – проституток-одиночек. При внесении женщины в книгу записывались ее имя, фамилия, возраст, вероисповедание, место рождения, настоящее и прежнее место жительства, прежние занятия, причины, побудившие заниматься проституцией, и «все остальные документы». На каждую проститутку заводилось личное дело.

В конце XIX – начале XX вв. в губернских городах за проституцией следил назначенный полицеймейстером помощник пристава. В уездных городах – полицейский надзиратель. Именно на основании донесений приставов и надзирателей полицейское управление составляло списки проституток, вносило новых, либо исключало из списка.

Шокирующие сведения содержатся в документах полицейского надзора. Порядок подчинения проституток надзору не гарантировал женщине того, что она не будет безосновательно привлечена к медицинскому осмотру и внесена в списки проституток [2, с. 41]. Подвергнуть женщину врачебно-полицейскому надзору и внести ее в списки проституток, можно было только при условии ее добровольного согласия, либо на основании сведений, представленных полицией. Однако добровольность подчине-

ния была достаточно условной. Если женщина не соглашалась, то ее привлекали к ответственности по 44 статье Устава о наказаниях, налагаемых мировыми судьями, «за не исполнение распоряжений правительства, относящихся к предупреждению непотребства» [17, с. 181], а, именно, «за тайный разврат». Закон предусматривал наказание в виде денежного штрафа в размере 100 рублей, либо лишение свободы сроком до одного месяца. Прямой статьи закона, которая давала бы возможность признать женщину проституткой и насильственно подчинить ее врачебно-полицейскому надзору, в российском законодательстве не было. Тем не менее, безграмотность женщин, их бесправие, давали широкие возможности для произвола полицейским органам власти. Привлечение к судебной ответственности было одним из способов давления на женщину, чтобы вынудить ее добровольно подчиниться врачебно-полицейскому надзору.

Результатом такого порядка стали многочисленные злоупотребления со стороны полицейских чиновников, когда были случаи арестов невинных девушек за «тайный разврат» по одному лишь подозрению полицейского чиновника. Опытные же проститутки, со стажем, откупаясь от полиции, годами могли тайно заниматься проституцией.

В некоторых городах существовали специальные агенты, сыщики, которые выслеживали женщин, тайно занимающихся проституцией. При Санитарном комитете в Минске состояло два таких специальных агента. Один из них наблюдал за квартирами проституток и гостиницами, второй – за домами терпимости.

Условия исключения женщин из списков проституток в правилах 1844 г. оговорены не были. По правилам 1903 г. женщина могла быть освобождена из-под врачебно-полицейского надзора только после того, как было доказано, что она «оставила промысел разврата». В правилах о надзоре за проституцией в Минске детализировалось, что женщина исключалась из списков проституток в случае ее смерти (будто можно было быть проституткой посмертно), замужества, либо в результате ходатайства самих женщин, если оно будет признано уважительным.

По данным 1889 г. в городах Витебской, Гродненской, Минской и Могилевской губерний насчитывалось 59 домов терпимости и свиданий, в которых работало 326 проституток [16, с. 2]. Поиск сведений о таких заведениях будет более успешным, если иметь в виду некоторые правила их деятельности.

Содержать бордели могли только женщины в возрасте от 30 до 60 лет. В 1903 г. минимальный возраст был увеличен до 35 лет, а максимальный не ограничивался вообще.

Для открытия борделя необходимо было получить специальное разрешение в полиции. С 1903 г. разрешение выдавал Врачебно-полицейский

комитет, там, где он существовал, но с санкции полиции. Требовалось также иметь еще и согласие домовладельца, в доме которого планировалось открыть бордель, а предполагаемую квартиру осматривала специальная комиссия.

Хозяйка борделя обязана была проживать непосредственно в своем заведении. В соответствии с законом 1903 г. содержательницы борделей имели право выходить замуж. Муж мог проживать вместе с ней в публичном доме, но ему категорически запрещалось вмешиваться в дела своей жены [11, с. 16 об.]. Вместе с тем, женщины не имели права содержать при себе своих собственных детей старше трехлетнего возраста.

Содержательница борделя обязывалась составлять списки всех работающих у нее женщин. Содержательница борделя обо всех изменениях в штате своего заведения обязана была сообщать немедленно врачу и полиции.

Содержательница борделя могла закрыть свое заведение в любое время по своему желанию, или передать другой хозяйке, предварительно уведомив об этом полицию. После закрытия борделя его хозяйка продолжала оставаться под надзором полиции.

Содержательница борделя обязывалась следить за чистотой в своем заведении. Помещение должно было быть достаточно просторным и соответствовать числу женщин, в нем проживающих. Кровати должны были отделяться друг от друга легкими перегородками, или ширмами. Хозяйка борделя следила не только за чистотой белья, но и за опрятностью самих женщин. С 1903 г. требовалось, чтобы у каждой женщины, работающей в борделе, была своя отдельная комната и необходимое количество постельного и нательного белья. В 1903 г. было сделано уточнение, что бордель не может размещаться в подвальных помещениях. Устраивать вход в бордель с улицы, как в торговых заведениях, запрещалось. Кроме того, были установлено, что бордели могут находиться на расстоянии не ближе 150 саженей от церковных, учебных и общественных зданий.

Существовали правила, предписывавшие достаточно «гуманное» отношение к женщинам, занимающимся проституцией. В соответствии с правилами 1844 г. содержательницы борделей обязывались не доводить работающих у нее женщин «до крайнего изнурения неумеренным употреблением» и, помимо всего прочего, «удерживать женщин своих от излишнего употребления крепких напитков». Строго запрещалось использовать какие-либо средства для прерывания беременности у публичных женщин, а также лечить заболевших женщин у лиц, не имеющих соответствующего медицинского образования.

В Минске проститутки, в случае нарушения их прав, или конфликта со своим сутенером или хозяйкой, имели право обращаться с жалоба-

ми в Санитарный комитет. И женщины активно пользовались поддержкой Санитарного комитета, в который ежедневно поступали прошения от проституток.

Каждая публичная женщина получала медицинский билет, в который вносились сведения о состоянии ее здоровья. За полученный билет проститутка платила по пять копеек серебром. Выходя на улицу, она всегда должна была иметь при себе медицинский билет.

Важное место в правилах 1844 г. отводилось соблюдению тишины и «возможной благопристойности» в борделе. Принимать посетителей «по воскресным и праздничным дням ... до окончания обедни» не разрешалось.

Женщинам было дано право оставить бордель в любое время, когда они захотят. Никакие денежные претензии хозяйки борделя к проститутке не могли стать причиной к задержанию ее в притоне. Хозяйки борделей имели право оставлять себе до 75 % всей суммы, заработанной проституткой. В соответствии с доходами своего заведения, хозяйка борделя обязана была предоставить работающей у нее женщине необходимую одежду, обувь, сытное питание, проживание. Вся одежда и обувь, если женщина проработала в борделе более одного года, оставалась в ее собственности.

Теоретически, возможно, все правила в некоторых борделях и соблюдались. Но в большинстве своем, особенно это касалось низко разрядных борделей, с наибольшей вероятностью выполнялось только несколько пунктов: о составлении списков и ведении медицинских билетов.

Помимо домов терпимости в Российской империи существовали еще и тайные притоны, притоны разврата и дома свиданий. Обычно хозяйки этих заведений предоставляли только помещения для встреч мужчин с проститутками. Но могли и сами поставлять клиентам проституток, которые, как правило, проживали на отдельных квартирах. Нередко в полицейских отчетах под притонами подразумевались квартиры проституток-одиночек. Однако сведения о таких заведениях – весьма скудные.

В Российской империи налоги ни с проституток, ни с содержательниц борделей официально не взыскивались. Своеобразная ситуация зафиксирована в Минске. С 1898 г. содержательницы домов терпимости и квартирные хозяйки проституток вносили «по добровольному соглашению» ежемесячно особые взносы на содержание специальной больницы для проституток в Минске. Насколько взносы были «добровольными», трудно сказать. Но ежегодно в 1898-1900 гг. сумма взносов содержательниц борделей и квартирных хозяек составляла чуть менее четырех тысяч рублей [3, л. 54-55, 108-109, 164-165]. Более подобных свидетельств не обнаружено, но не исключено, что минская ситуация была характерна и для других городов.

Судя по источникам, можно выделить две примерные группы проституток. Одна часть проституток, работала и проживала в домах терпимости (публичных домах, борделях). Другая группа работала самостоятельно, самостоятельно искала клиентов. Это, так называемые, проститутки-одиночки. Некоторые из них имели своих сутенеров.

Проституткам-одиночкам было разрешено снимать квартиры, но проживать в них они могли только по одной. В результате некоторые просто не имели средств для содержания постоянной квартиры. Поэтому летом они оставляли свое жилье и вели кочевой образ жизни, ночуя в поле, возле военных лагерей, на кладбищах, в развалинах старых домов. Когда не было средств для найма квартиры зимой, женщины день проводили в кабаках, трактирах, а ночь – в ночлежных домах.

В 1903 г. проституткам было разрешено снимать квартиры по двое. Несмотря на все ограничения, проститутки проживали на квартирах и по трое, и по четверо [9, л. 27-28]. Так было легче выживать.

В 1889 г. в городах Беларуси по официальным сведениям 624 женщины занимались проституцией [16, с. 2]. По мнению современников, в Российской империи число зарегистрированных проституток никогда не соответствовало реальной численности публичных женщин. В зависимости от города, число явных проституток составляло от 1/5 до 1/10 от действительного числа всех женщин, занимающихся проституцией [19, с. 876-877].

Сохранились сведения о детской проституции. По правилам 1844 г. в бордели можно было принимать женщин только с 16 лет. В начале XX в. легально заниматься проституцией было разрешено с 18 лет, а работать в борделях с 21 года.

В 1889 г. средний возраст проституток домов терпимости составлял 21 год, проституток-одиночек – 23 года [16, с. 2]. Две трети проституток (62 %) начинали работать в 15-18 лет. По официальным данным в 1889 г. в городах Беларуси самый ранний возраст начала занятия проституцией составлял 13 лет, самый поздний – 37 лет [16, с. 54-55, 58-59].

В Российской империи была распространена и востребована детская проституция. Поскольку возрастная планка занятия проституцией, а, следовательно, и подчинения надзору была ограничена, особые проблемы возникали с регистрацией малолетних проституток. По закону они должны были отдаваться на попечение родственникам или благотворительным и прочим подобным учреждениям. По постановлениям Минской городской думы о санитарном надзоре за проституцией, если отдать детей на попечительство не получалось, то они ставились на санитарный учет. В итоге, в Минске санитарные билеты получали девочки 10-11 лет [21, с. 277].

Правилами 1844 г. для проституток был установлен целый ряд санитарно-гигиенических правил. Из них можно почерпнуть самые интимные подробности. Проститутки должны были как можно чаще «обмывать холодной водой известные части». Особое внимание обращалось на то, чтобы «девки, употребленные не переходили бы тот час же к другим посетителям не обмывшись и, если можно, переменяли бы белье». В баню публичные женщины должны были ходить не менее двух раз в неделю. Так же им предписывалось употреблять как можно меньше «белил, румян, сильно-душистой помады, мазей и притираний». Заниматься обслуживанием клиентов во время менструаций запрещалось.

Документами, регламентирующими проституцию, на жизнь проституток налагался целый ряд ограничений. Поменять место жительства женщина могла только с ведома полиции. В Минске проститутка снять квартиру могла только с разрешения Санитарного комитета. Проституткам в Минске также запрещалось проживать в гостиницах, заезжих домах и прочих подобных заведениях. Теоретически, даже по личным делам проститутка не могла поехать в другой город и остановиться в гостинице. Публичным женщинам было запрещено появляться на улицах Минска после первого часа ночи, а окна их квартир всегда должны были завешиваться плотными шторами, а ночью закрываться ставнями [15, с. 170].

По правилам 1903 г. проституткам запрещалось появляться в окнах занимаемых ими квартир «в непристойном виде, затрагивать на улицах прохожих и зазывать их к себе». С точки зрения нравственности правило понятное. Но как в таком случае проституткам находить клиентов, ведь это – «зазывание к себе» – их работа, фактически узаконенная властями? Кроме того, женщинам, занимающимся проституцией, было запрещено появляться «на гуляньях» и в общественных местах по несколько вместе, а также занимать в театрах места в бельэтаже или первых рядах партера [11, л. 16 об.].

В Минске, в соответствии с правилами о санитарном надзоре за проституцией, запрещено было устраивать бордели в центре города. В соответствии с внесенными изменениями в 1916 г. открывать дома терпимости и проживать проституткам можно было только в определенных районах города, ограниченных 3-м и 5-м полицейскими участками [14, л. 30 об.].

В правилах 1844 г. о замене паспортов проституток медицинскими билетами речи не шло. Тем не менее, эта практика стала общераспространенной по всей Российской империи. В 1876 г. совместным постановлением гражданского и военного ведомств было принято решение о выдаче медицинских билетов взамен паспортов [7, л. 123]. В результате установленной системы надзора за проституцией ограничивалась личная свобода

женщины. Женщина лишалась общегражданских документов, удостоверяющих личность – вместо паспорта она получала медицинский (санитарный) билет (смотровую книжку), так называемый «желтый билет», в котором указывались имя, возраст и место жительства женщины, и данные о медицинских осмотрах.

Главной обязанностью публичных женщин, помимо выполнения сексуальных услуг, было «беспрекословно подвергаться освидетельствованию». Все проститутки обязаны были проходить регулярный, не менее одного раза в неделю, медицинский осмотр. Как правило, проститутки одиночки осматривались по субботам, а проститутки в домах терпимости по пятницам в первой половине дня [5, л. 105].

В 1876 г. вышло постановление Министерства внутренних дел, в соответствии с которым медицинское освидетельствование должно было проводиться два раза в неделю по средам и субботам с 10 до 12 часов дня проституток-одиночек – в городских больницах, а проживающих в домах терпимости – в те же дни в самих борделях.

На практике осмотры женщин проходили в самых разнообразных местах: на квартирах у врачей, в полицейских управлениях, при больницах. По правилам для Врачебно-полицейского комитета в Санкт-Петербурге, утвержденным в 1861 г., к которым обращались для разрешения многих вопросов, не разъясненных в правилах 1844 г., при осмотре обязаны были присутствовать еще и полицейские и военные чиновники. Не сложно представить, какая атмосфера царила, и какие сцены разыгрывались во время подобных осмотров, и что испытывали женщины, подвергавшиеся таким унижительным процедурам в присутствии нескольких мужчин, к тому же не имевших никакого отношения к медицине.

Со временем российское правительство осознало всю абсурдность ситуации. В 1903 г. в новых правилах уже отдельно указывалось, что «полицейские чины не могут присутствовать при самом акте врачебного осмотра» [11, л. 15 об.].

В Минске с учреждением Санитарного комитета осмотры всех проституток проходили в специальном смотровом пункте, организованном при комитете на средства города. Проститутки, проживающие в домах терпимости, осматривались по вторникам и пятницам, а проститутки-одиночки – по средам и субботам. Женщинам, оказавшимися при осмотре здоровыми, в билете ставился штамп «здорова» и назначалась дата следующего осмотра. Больная женщина снабжалась особой карточкой, с которой она отправлялась на лечение в больницу. Билет проститутки оставался на хранение в Санитарном комитете до ее выздоровления [12, л. 21-22 об.].

Все прибывающие в город проститутки также проходили медицинский осмотр. Признанные в результате осмотра здоровыми, получали ме-

дицинские билеты. Все женщины, у которых были обнаружены признаки венерического заболевания, отправлялись на принудительное лечение.

Проблемы медицинских обследований женщин хорошо отражены в изданиях по медицине. Методы и условия такого обследования во многих городах далеко не всегда соответствовали даже тогдашним медико-санитарным нормам. Не была детально разработана и сама методика медицинского освидетельствования женщин. Каждый врач проводил осмотры по своему усмотрению.

Минск был единственным городом в Беларуси и, вероятно, одним из немногих в Российской империи, где была разработана инструкция врачебному персоналу Санитарного комитета. В инструкции прописывалось, что осмотр каждой проститутки должен быть «возможно полным, осматриваться должны не только половые органы, с обязательным введением маточного зеркала, и полость рта, но и вся поверхность кожи туловища и конечностей». Входить в комнату к врачу женщина должна была в таком виде, «который обеспечивал бы возможность тщательного осмотра, как то: вымытой, соответствующе раздетой и т.п.».

Врачи признавали, что существовавшие методы диагностики не всегда позволяли обнаружить все проявления венерических заболеваний, вне зависимости от опыта, квалификации и добросовестности врача. Бактериологические исследования не проводились. В больницах даже губернских городов Беларуси на рубеже XIX–XX вв. не было микроскопов.

Женщины всячески избегали медицинских обследований, просто не являясь в назначенные дни и часы в больницу. Практически никогда не было полного состава проституток и в публичных домах в дни осмотров [7, л. 206]. Обнаружив признаки заболевания, женщины отмечались как выбывшие из публичного дома или вообще как покинувшие город. Попадая в больницу, женщины лишались возможности заработка, поэтому предпочитали лечиться, если лечились вообще, у частнопрактикующих врачей.

Одна из причин, по которой проститутки уклонялись от осмотров, – это плата за принудительное лечение. В Российской империи было установлено бесплатное лечение сифилиса. Но содержательницы борделей обязаны были оплачивать лечение своих подопечных. Хотя это и было запрещено законом, вся сумма затем ставилась хозяйками борделей в долг самим проституткам. Плата в больницах Приказа общественного призрения, куда и поступали, в большинстве случаев, заболевшие, взималась за месяц вперед и в конце XIX в. была не менее 10 рублей. К тому же необходимо было еще приносить свое питание в больницу. Сумма за лечение и питание получалась довольно значительная для большинства проституток. Из-за этого женщины всевозможными способами избегали осмотров. А со-

держательницы борделей всячески помогали им в этом, не желая ни платить за лечение, ни терять тот доход, который проститутка могла бы принести за время нахождения в больнице.

Сведения обо всех проститутках, не явившихся на осмотр, передавались полиции. Проститутки, не прошедшие осмотр без уважительных причин, привлекались полицией к ответственности по все той же 44 статье Устава о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. Как правило, они подвергались аресту сроком на 7-14 дней [6, л. 1-2 об.].

Одним из средств поиска проституток, не явившихся на медицинский осмотр, и выявления тайной проституции были ночные полицейские облавы. Все женщины, находящиеся в это время на улице, независимо от причины, и «навлекающие на себя явное подозрение в распутстве», арестовывались и затем подвергались принудительному медицинскому осмотру городовым врачом.

При этом российское правительство постаралось оградить права имущих классов – подчеркивалось, что касается эта мера только «бродячих женщин». То есть, все женщины из малоимущих и необеспеченных слоев населения рассматривались как потенциальные проститутки. Полиция получила право только по одному внешнему виду определять, может эта женщина заниматься проституцией, или нет. Единственной провинностью женщины в итоге была ее бедность. Эти женщины, попавшиеся во время ночных полицейских облав, считались «взятыми по комиссии», а сами женщины попадали в особый разряд «комиссионных». Они вносились в отдельный список, где указывалось их место жительства, а над ними устанавливался строгий полицейский надзор, почти как за проститутками. Если женщина вторично попадалась во время такой ночной облавы, то она уже заносилась в списки проституток с последующей выдачей санитарного билета

Эта была одна из самых грубых мер в Российской империи по надзору за проституцией. В 1903 г. российское правительство решило отказаться от подобных действий, разослав губернаторам указание, в котором говорилось: «Излишне строгие полицейские меры приводят лишь к усилению тайной проституции и, при недостаточной осторожности, могут незаслуженно оскорбить честь женщины и причинить ей непоправимый вред. Ввиду этого отнюдь не должны быть допускаемы уличные облавы на проституток» [11, с. 14 об.].

Выявленные полицией тайные (незарегистрированные) проститутки проходили такую же процедуру осмотра с последующим занесением в список и выдачей медицинского билета. Больные же отправлялись под надзором полиции в больницу для лечения.

Одной из мер, направленных на борьбу с распространением венерических заболеваний, был допрос мужчин, заболевших сифилисом. В соот-

ветствии со 158 статьей Устава о предупреждении и пресечении преступлений, женщины, указанные мужчинами, как заразившие их сифилисом, доставлялись полицией на принудительное медицинское освидетельствование и лечение [18, с. 27]. И опять же область применения этого закона ограничивалась категорией «бродячих, подлых и подозрительных девок»

Эта мера, «дознание» заразившихся сифилисом мужчин, себя не оправдывала. Часто заболевшие либо преднамеренно укрывали женщин и не сообщали настоящих имен, либо вообще знали женщину только в лицо. А чтобы отделаться от надоедавших допросов, просто называли первое пришедшее на ум имя какой-либо знакомой всем проститутки. В большинстве случаев девять из десяти женщин, осмотренных по показаниям солдат, оказывались здоровыми. Нередко названные женщины не существовали вообще [10, л. 15 об., 19].

В многочисленных циркулярах оговаривалось, что осмотр женщин, обвиненных мужчинами в заражении их сифилисом, должен проводиться только с предварительного разрешения полиции и «по произведении оно-го с должною осмотрительностью надлежащего дознания, если обнаружится, что указанная женщина действительно промышляет развратом» [10, л. 5-6 об.]. На практике данное условие не соблюдалось. Нередко происходили случаи, когда на осмотр доставляли девиц. Нетрудно представить, что переживала девушка, насильственно подвергнутая врачебно-полицейскому осмотру. Сама постановка вопроса была унижительна для женщины, поскольку ей предъявлялось обвинение в распространении сифилиса всего лишь на основании показаний одного мужчины, далеко не всегда отличавшегося высокими моральными и нравственными качествами.

Фактически женщины, особенно из низших слоев горожан, оказывались в бесправном положении. Мужчина, заболевший сифилисом, мог указать на любую женщину, как на заразившую его. Допрос заболевших женщин законом предусмотрен не был и не производился.

Российское государство волновала не столько проблема торговли женским телом, сексуального рабства женщины, сколько распространение венерических болезней. Женщины выступали источником заразы, такой же, как брюшной тиф, холера. И меры, принимаемые для контроля над проституцией, приравнивались к мерам, принимаемым против распространения инфекционных болезней. Роль мужчины в этом процессе была пассивна, как у неразумного доверчивого ребенка. Венерические болезни разносит «масса одиночной и бродячей проституции», женщины, торгующие своим телом, являются «заведомо заражающими других» [1, с. 156, 157]. У мужчины есть сексуальные желания и для их удовлетворения он должен получить «чистую» женщину. Проститутки обязаны были следить

за своим здоровьем, и при обнаружении признаков заболевания им запрещалось вступать в сексуальные контакты. В отношении мужчин таких правил предусмотрено не было. То, что заражают проститутки те же мужчины, даже не подразумевалось. Об этом говорили только сами проститутки. По правилам 1844 г. следить за здоровьем мужчин должны были сами проститутки. Публичные женщины обязывались «для предохранения себя от заражения ... осматривать детородные части и покрывающее оные белье у посетителей». Правила 1903 г. уже только рекомендовали подобные осмотры, говоря, что проститутки «имеют право осматривать половые органы и белье у посетителей, прежде сообщения с ними». Обязательные медицинские осмотры мужчин, посещающих проститутки, ни одним «циркуляром» предусмотрены не были. Так же как и в особые списки подобные мужчины не вносились и медицинские билеты вместо паспортов им не выдавались.

Таким образом, законодательные и нормативно-правовые документы Российской империи по надзору за проституцией позволяют изучить государственную политику в этой области, структуру «промысла» удовольствий и механизмы его функционирования, а также правовое положение проститутки. Однако для получения полной картины распространения проституции в городах Беларуси, законодательные и нормативно-правовые документы необходимо дополнять источниками полицейского, медицинского, общественного происхождения.

Анализ официальной документации показывает, что меры, принимаемые властями для контроля и борьбы с проституцией, скорее носили репрессивный характер и были направлены на ликвидацию последствий данного явления, а не на устранение его причин. Проституция в российском законодательстве рассматривалась исключительно как женское занятие. Все существовавшие циркуляры, распоряжения, постановления в отношении ограничения распространения венерических заболеваний в Российской империи, касались «лишь исключительно женщин, оставляя в стороне большое количество мужчин-проститутки, точно так же распространяющих сифилис» [13, л. 31].

При этом необходимо учитывать менталитет самого городского общества. Женщина в городском обществе Российской империи лишена была права сексуальности. Женщина не могла иметь сексуальные желания. Таковые могли быть только у мужчины, а женщина выступала в качестве объекта для удовлетворения мужских сексуальных потребностей. В глазах общества проститутки – это «продажные, публичные, развратные, распутные, непотребные, блудные, испорченные» женщины.

Список источников и литературы

1. Грацианов, П.А. К вопросу и реорганизации надзора за проституцией в России / П.А. Грацианов // Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины, издаваемый Медицинским Департаментом. – 1895. – Т. XXVIII. – Книга 2.
2. Елистратов, А. О прикреплении женщины к проституции: Врачебно-полицейский надзор / Елистратов А., прив.-доц. Казан. ун-та. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1903. – 419 с.
3. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). Ф. 67. – Оп. 1. – Ед. хр. 1.
4. Национальный исторический архив Беларуси в Гродно (далее – НИАБ в Гродно). Ф. 9. – Оп 4. – Ед. хр. 155.
5. НИАБ. Ф. 299. – Оп. 3. – Ед. хр. 318.
6. НИАБ в Гродно. Ф. 9. – Оп. 1. – Ед. хр. 2682.
7. НИАБ в Гродно. Ф. 9. – Оп. 1. – Ед. хр. 513.
8. НИАБ в Гродно. Ф. 9. – Оп. 2. – Ед. хр. 323.
9. НИАБ в Гродно. Ф. 9. – Оп. 3. – Ед. хр. 34.
10. НИАБ в Гродно. Ф. 9. – Оп. 4. – Ед. хр. 125.
11. НИАБ в Гродно. Ф. 9. – Оп. 4. – Ед. хр. 155.
12. НИАБ. Ф. 1. – Оп. 3. – Ед. хр. 161.
13. НИАБ. Ф. 2513. – Оп. 2. – Ед. хр. 1713.
14. НИАБ. Ф. 299. – Оп. 3. – Ед. хр. 1838.
15. Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в империи. – СПб., 1895–1896. – Вып. 1.
16. Статистика Российской империи. Вып. XIII: Проституция: по обследованию 1 августа 1889 г. / Под ред. А. Дубровского. – С.-Петербург: Тип. Министерства внутренних дел, 1890.
17. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями // Свод законов Российской Империи. – СПб., 1897. – Книга 2. – Т. 15.
18. Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи. Издание 1890 г. – Том 14. – СПб., Б. г.
19. Шашков, С.С. Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция. История русской женщины / С.С. Шашков // Собрание сочинений С. С. Шашкова. – СПб., 1898. – Том первый.
20. Штюмер, К.Л. Проституция в городах / К. Л. Штюмер // Труды высочайше разрешенного съезда по обсуждению мер против сифилиса в России. – СПб., 1897. – Т. 1.
21. Шыбека, З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый. / З. Шыбека. – Вільня: ЕГУ, 2009. – 372 с.

Татьяна Владимировна Воронич, кандидат исторических наук, доцент, кафедра экономической истории, Белорусский государственный экономический университет. Научные интересы – урбанистика, историческая антропология, гендерные исследования.

ПРАШЭННІ ГАРАДЖАН ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ПРАСТЫТУЦЫІ Ў ГРОДЗЕНСКОЙ ГУБЕРНІ (КАНЕЦ ХІХ – ПАЧАТАК ХХ СТСТ.)

В данной статье анализируются такие виды нетрадиционных источников, как прошения и жалобы горожан, отображается их место в изучении городской проституции в Гродненской губернии в кон. ХІХ – нач. ХХ вв. Автор статьи делает попытку классификации этих документов, изучения их текста и анализа содержания, что дает возможность более глубоко исследовать такое социальное явление, как проституция.

Развіццё гістарычнай навукі на сусветным і на ўласна беларускім узроўні ў апошні час звязана з увагай да малавядомых праблем гістарычнай антрапалогіі, якія раней ўвогуле ігнараваліся многімі навукоўцамі. Такія зрухі ў гістарыяграфіі адбыліся, дзякуючы ўвядзенню ў навуковы абарот нетрадыцыйных крыніц (лісты, карэспандэнцыі, падарожныя нататкі, скаргі, даносы, дзённікі, анекдоты і інш.), з дапамогай якіх сучасны даследчык, кажучы словамі А. Гурэвіча, можа “выявіць тыя разумовыя працэдуры, спосабы светаўспрымання, звычкі свядомасці, якія былі ўласцівы людзям пэўнай эпохі і пра якія самі гэтыя людзі маглі і не даваць сабе яснай справаздачы, ужываючы іх як бы аўтаматычна, не разважаючы пра іх, а таму не падвяргаючы іх крытыцы” [1, с. 48].

Для вывучэння штодзённасці беларускіх гарадоў другой паловы ХІХ – пачатку ХХ стст. важнае значэнне мае аналіз разнастайных заяў, скаргаў, ананімных даносаў гараджан, якія можна ўмоўна аб’яднаць пад састарэлай, але змястоўнай назвай “прашэнні”, бо ў кожным з іх утрымлівалася пэўная просьба да органаў мясцовай альбо цэнтральнай улады. Гэтыя дакументы адлюстроўваюць не толькі шырокую панараму тагачасных жыццёвых праблем і калізій, але набліжаюць даследчыка да разумення асаблівасцяў менталітэту гараджан і дынамікі яго змен, якія праяўляліся ва ўзаемаадносінах насельніцтва на мікраўзроўні (жыхары аднаго дома альбо вуліцы), у дыялогу “гараджане – улада” і ў спецыфічнай іерархіі каштоўнасцей. Чытаючы прашэнні, можна адчуць “дух часу”, спецыфіку паводзінаў людзей у канкрэтных матэрыяльных і юрыдычных абставінах.

Скаргі і рэакцыя на іх з боку чыноўніцтва – гэта таксама і пэўная форма палітычных адносін, якая ў шмат чым уплывала на карэкціроўку дзеянняў улады. Нарэшце, прашэнні з’яўляюцца своеасаблівым “сігналам з месца”, які паказваў ўсе заганы гарадскога жыцця, бо ў шматлюдным горадзе з яго цеснатой, трушчобамі і раскошнымі палацамі, маргінальнасцю і мітуснёй было звычайнай справай з’яўленне такіх раковых пухлін грамадства, як карупцыя, злачыннасць, наркаманыя і г.д. Да апошніх трэба аднесці і прастытуцыю, якая была вельмі шырока распаўсюджана амаль ва ўсіх гарадскіх цэнтрах Расійскай імперыі і непасрэдна сутыкалася з інтарэсамі мяшчанства.

Трэба заўважыць, што ўлады дарэвалюцыйнай Расіі, імкнучыся стрымаць распаўсюджванне венерычных захворванняў, у сярэдзіне XIX ст. фактычна легалізавалі прастытуцыю, узяўшы на сябе функцыю рэгулявання, кантролю, і, па сутнасці, яе арганізацыі. Прастытуткі сталі ўзаконеным пластом грамадства, а публічны дом альбо кватэры прастытутаў-адзіночак сталі звычайнай з’явай гарадскога пейзажа XIX – пачатку XX стст. Згодна з правіламі для ўладальніц бардэляў, прынятых у 1844 г., гаспадыні павінны былі ўтрымліваць гэтыя ўстановы ў неабходнай чысціні, сачыць за парадкам і цішынёй, не даводзіць кліентаў і прастытутаў да празмернага ап’янення [2, с. 606 - 608]. Але, зразумела, на практыцы гэтыя прадпісанні не заўсёды выконваліся належным чынам. Асабліва гэта было прыкметна ў правінцыі і на ўскраінах краіны. Па сведчаннях сучаснікаў, у правінцыйных публічных дамах панаваў бруд, затхлае паветра, а жанчыны былі вечна збітыя і п’яныя; у пакоях (нумарах) магло знаходзіцца некалькі ложкаў, часам нават нічым не аддзеленых адзін ад другога [3, с. 567]. Да таго ж з надыходам змроку жыццё ў доме распусты пачынала “бурліць” у поўную меру, усю ноч з яго вокнаў даносілася гучная музыка, гоман і лаянка, а побач з ім заўсёды хадзілі п’яныя кампаніі мужчын, якія часам маглі наўпрост пераблытаць будынкі. Таму суседства з такімі ўстановамі, зразумела, магло быць падставай для з’яўлення незадаволенасці і як вынік – вялікай колькасці апеляцый да ўлады з мэтай навесці парадак. З іншага боку, зачыненне бардэляў выклікала “лавіну” прашэнняў іх утрымальніц, і таму гісторыкі змаглі атрымаць шматлікі комплекс разнастайных крыніц, у якіх, хоць і з пэўнай доляй эмацыйнасці, адлюстроўваюцца карціны штодзённага жыцця публічнага дома, яго месца ў гарадскім асяроддзі і ва ўзаемадачынненнях паміж гараджанамі. Ва ўмовах адсутнасці ўспамінаў, дзёнікаў і лістоў шэраговых прастытутаў і іх гаспадароў з-за пераважаючай непісьменнасці, дадзены від крыніц уяўляецца нам найбольш важным пры вывучэнні “распуснага промыслу” не толькі на беларускіх землях, але і на тэрыторыі ўсёй Расійскай імперыі.

Па падліках у пяці беларускіх губернях у канцы XIX ст. існавала каля 70 публічных дамоў. Досыць вялікая частка гэтых устаноў прыходзілася на Гродзенскую губерню. На 1 студзеня 1880 г. у ёй налічваўся 21 дом распусты і спатканняў, у якіх працавала каля 100 прастытутаў [4, арк. 3 – 21]. Але лічбу гэту можна прызнаць даволі ўмоўнай і нетрывалай – кожны год колькасць бардэляў змянялася, як і колькасць працуючых у іх жанчын. Знаходжанне на тэрыторыі губерні вялікага вайсковага кантынгенту, што нараджала попыт на прастытуцыю, прадумовіла канцэнтрацыю публічных дамоў у буйных губернскіх цэнтрах – Гродна, Беластоку, Кобрыне і асабліва Брэсце, які займаў у гэтым спісе, як не дзіўна, першае месца. Таму вялікая колькасць прашэнняў і скаргаў, якія захоўваюцца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў г. Гродна, прыпадае менавіта на пералічаныя гарады.

Эфектыўнасць аналізу гэтай катэгорыі крыніц у шмат чым залежыць ад іх тыпалагізацыі і класіфікацыі. Разуменчы, што дадзеная тыпалагізацыя павінна здзяйсняцца па цэламу шэрагу параметраў, і вылучэнне якога-небудзь асобнага крытэрыя з’яўляецца немагчымым, мы прапануем звярнуцца да вопыту сусветнай гістарыяграфіі, дзе ўжо даўно існуюць прыклады класіфікацыі вялікай сукупнасці дакументаў, аб’яднаных пад агульнай назвай “лістоў ва ўладу”. Так, прашэнні можна падзяліць па іх адрасату. Адпаведна вылучаюцца прашэнні ва ўстановы і прашэнні пэўным асобам. У нашым выпадку да першай групы будуць адносіцца прашэнні ў розныя губернскія альбо павятовыя ўстановы, напрыклад у камітэты грамадскага здароўя. Але гэты тып дакументаў сустракаецца вельмі рэдка. Здзіўляе таксама і адсутнасць прашэнняў у гарадскую ўправу. Ва ўмовах перахода ад традыцыйнага да індустрыяльнага грамадства і панаваннем у грамадскім жыцці абсалютысцкіх і “верноподданических” нормаў па-ранейшаму вызначальным было прашэнне, звернутае да якога-небудзь высокага чыноўніка, у прыватнасці, да паліцмайстара або губернатара. На думку людзей гэта была менавіта тая інстанцыя, якая хутка, без бюракратычнай валакіты, магла зразумець іх просьбы і своєчасова вырашыць праблемы. Вялікую ролю тут іграла і асоба чыноўніка, яго маральныя, юрыдычныя і чалавечыя прынцыпы. Так, адна з утрымальніц зачыненага бардэля ў Гродна спадзявалася, што з прыходам новага губернатара справа з адкрыццём публічнага дома вырашыцца на яе карысць [5, арк. 35 аб]. Па колькасці прашэнняў можна таксама вызначыць і працаздольнасць дзяржаўнага апарата. Напрыклад, справы Брэсцкага гарадскога паліцэйскага ўпраўлення змяшчаюць значную колькасць прашэнняў утрымальніц аб адкрыцці раней зачыненых дамоў рас-

пусты, што, безумоўна, падкрэслівае актыўнасць брэсцкага паліцмайсцара ў справе барацьбы з прастытуцыяй у гэтым горадзе [6].

Магчыма выкарыстанне і жанравай класіфікацыі прашэнняў. Амерыканская даследчыца Ш.Фіцпатрык, вывучаючы савецкія “лісты ва ўладу” 1930-х гг., вылучыла такія жанры, як “шчырыя выяўленні сэрца”, “крык аб дапамозе”, “даносы і скаргі” і г.д [7, с. 97]. Дадзены падыход можна выкарыстоўваць і пры класіфікацыі прашэнняў гараджан XIX – пачатку XX стст., дадаючы сюды і ўласна аўтарскую мэту дакумента. Так, “крыкам аб дапамозе” можна назваць скаргі жыхароў пэўнай вуліцы або дому, жыццю і працы якіх перашкаджала наяўнасць публічнага дома, а “шчырым выяўленнем сэрца” – прашэнні ўтрымальніц зачыненых дамоў распусты, якія сапраўды “раскрываюць” сваю душу і сэрца перад уладным адрасатам, эмацыйна малюючы будучыя часы жабрацтва, галоднай смерці і спадзяючыся на літасць апошняга. Асобную групу складаюць тут і ананімныя даносы, аўтары якіх ставілі перад сабой зусім розныя мэты, як станоўчага, так і адмоўнага характару.

Разумеючы, што праблема тыпалагізацыі прашэнняў гараджан як вялікага комплексу разнастайных крыніц патрабуе яшчэ змястоўнага даследавання спецыялістамі-крыніцазнаўцамі, мы, са свайго боку, адносна вывучэння прашэнняў па гісторыі прастытуцыі, прапануем выкарыстоўваць аўтарскі падыход як больш поўны і дакладны. Згодна з ім дакументы можна падзяліць на тры групы:

1. Прашэнні ўтрымальніц (утрымальнікаў) публічных дамоў і домаўладальнікаў кватэр прастытутац-адзіночак;
2. Прашэнні жыхароў вуліц альбо аднаго дома, не звязаных з прастытуцыйным бізнесам;
3. Ананімныя даносы і скаргі.

Паспрабуем разгледзець кожную з гэтых груп паасобку.

Як ужо падкрэслівалася вышэй, даследчык гісторыі прастытуцыі на Беларусі сутыкаецца з вялікім дэфіцытам крыніц, створаных прамымі ўдзельнікамі гэтага промыслу. Таму прашэнні гаспадароў публічных дамоў і кватэр адзіночак уяўляюць значны інтарэс, бо праз іх з гісторыкам гіпатэтычна размаўляюць людзі, якія непасрэдна фарміравалі “аблічча” дарэвалуцыйнай прастытуцыі, арганізавалі яе і рабілі туды свае капіталаўкладанні. Дзякуючы гэтым крыніцам, можна вывучыць асобу тагачаснай утрымальніцы, стварыць яе сацыяльна-культурны і псіхалагічны партрэт. Так, у Гродзенскай губерні большасць утрымальніц публічных дамоў былі яўрэйкамі па нацыянальнасці, непісьменнымі, мяшчанкамі па паходжанню, іх сярэдні ўзрост вагаўся ад 35 да 70 гадоў. Палажэнне “на дне” грамадства вызначала і іх блізкае акружэнне: амаль

усе яны мелі палюбоўнікаў або мужоў са злачынным мінулым, нярэдка дамаўладальнікі тых кватэр, дзе ўтвараліся бардэлі, мелі з гаспадынямі гэтых устаноў любоўныя сувязі. Часам злачынцамі маглі быць і блізкія сваякі ўтрымальніцы, што магло пераўтвараць публічныя дамы ў сапраўдныя прытоны дэструктыўных асобаў з усяго горада [6, арк. 36 – 36 аб.]. Толькі адзінкі мелі трывалыя сем’і, у якія ўваходзілі шматлікія дзеці і старыя бацькі, што надта часта ў прашэннях вылівалася ў сродак эмацыйнага ціску на ўладу з мэтай дасягнення дазволу на ўзнаўленне сутэнёрскай дзейнасці. Распусны промысел мог быць і сямейнай справай: публічныя дамы маглі перадавацца ў спадчыну ад маці да дачкі альбо нявесткі. Такі “сямейны падрад” меў месца, напрыклад, у Гродна [5].

На жаль, праз прашэнні нельга прасачыць дакладна мінулае ўтрымальніц бардэляў, але можна меркаваць, што ў маладосці яны былі звычайнымі прастытуткамі, якія выкарысталі свой шанец вылезці з “ямы” і, сабраўшы пэўныя грашовыя сродкі, не прапалі ў жыцці. З маладых гадоў яны былі звязаны з гандлем цэлам і не хацелі змяняць гэты прыбытковы бізнес і надалей, бо нічога іншага рабіць не ўмелі. Гэта ў нейкай ступені пацвярджаюць і іх прашэнні. Калі ўлады зачынялі той ці іншы бардэль, то яго ўтрымальніца адразу ж прасіла зноў дазволіць ёй займацца ўтрыманнем прастытутак, бо спыненне гэтага промыслу азначала фактычнае беспрацоўе. Ніхто з іх не жадаў пазбавіцца такога бруднага заробку і знайсці сабе больш-менш прыстойную працу. У прашэннях яны выкарыстоўвалі найбольш эмацыйна акцэнтаваныя мадэлі зварту да адрасата: падкрэслівалі, што яны добрасумленна выконвалі ўсе правілы і абавязкі, не былі заўважаны ў злачынствах, што яны жанчыны-удовы, маюць старых бацькоў, дзяцей, якіх не будзе чым карміць, нават даносілі на сваіх “калегаў” па працы, каб хоць нейкім чынам забяспечыць для сябе станоўчае вырашэнне справы [6, арк. 48]. Некаторыя заяўлялі нават, што закрыццё іх публічнага дома адмоўна адаб’еца на здароўі мужчынскага насельніцтва горада [5, арк. 27]. Такім чынам, аўтары гэтых прашэнняў прытрымліваліся стратэгіі спецыяльнага моўнага ўздзеяння, якое абапіралася на выключна прагматычныя матывы. Але з маральнага пункту гледжання ўся гэта аргументацыя была толькі наборам слоў – на кану стаялі вялікія прыбыткі, і гэтыя людзі, для якіх прастытуткі былі звычайным таварам, імкнуліся ўсялякім чынам вярнуцца да старога занятку.

Прашэнні ўтрымальніц бардэляў могуць адлюстроўваць узровень і маштабы развіцця прастытуцы ў тым ці іншым горадзе Гродзенскай губерні. Дзякуючы аднаму такому дакументу, напрыклад, можна даведацца, што ў Гродна ў пачатку XX ст. дамы распусты і кватэры прастытутак-адзіночак знаходзіліся на Віленскім і Падгорным завул-

ках, Аляксандраўскай Слабадзе, Іерусалімскай і Падольнай вуліцах. Магчымымі месцамі адкрыцця новых бардэляў маглі быць Занёманскі фарштат і Прачачны завулак. Паведамлялася таксама, што ў Падгорным завулку публічны дом існаваў напрацягу 40 гадоў [5, арк. 20, 21, 27]. У Брэсце “азіс распусты” знаходзіўся на Широкай і Слабодскай вуліцах – амаль усе прашэнні маюць менавіта гэты адрас. У найбольш буйным публічным доме Фрадлі Ліётанберг, паводле прашэнняў, пэўны час працавала каля 19 жанчын, што было рэдкасцю нават для сталічных бардэляў [6, арк. 19].

Асобнае месца ў першай групе прашэнняў займаюць дакументы пад аўтарствам дамаўладальнікаў кватэр, у якіх пад наглядам утрымальніцы працавалі прастытуткі-адзіночкі. Калі паліцыя зачыняла гэтыя кватэры і распускала прастытутаў, то гэта таксама закранала і дамаўладальнікаў, якія пазбаўляліся арэнднага прыбытку. Некаторыя з іх былі вельмі блізка знаёмы з утрымальніцамі, нават маглі мець з імі інтымную сувязь, і таму іх прашэнні не ўяўляюць вялікай цікавасці, бо маюць вядомы змест. Але былі і тыя, каго прымушала звяртацца да ўладаў безвыходнасць. У асноўным гэта былі добрасумленныя людзі, не заўважаныя ў злачынным асяроддзі. Адносна гэтага цікава прашэнне аднаго адстаўнога бамбардзіра брэсцкаму паліцмайстру ад 5 мая 1912 г. Былы вайсковец прасіў паліцмаистра дазволіць здаваць у сваім доме кватэры для прастытутаў, бо папросту ніхто іншы на гэтай вуліцы жыць не жадаў. Просьбіт пісаў: “Широкая улица на плохом счету у жителей в виду того, что более 30 лет на ней помещаются заведения для проституток и частные лица в моем доме квартир не снимут” [6, арк. 60 аб.].

Найбольшая колькасць разглядаемых дакументаў уваходзіць у другую групу – гэта прашэнні жыхароў пэўнай вуліцы, дома, або асобнага чалавека, якія не мелі ніякага дачынення да прастытуцыі і ў выніку суседства з публічным домам сталі заложнікамі яго існавання. Змест гэтых прашэнняў вядомы – ва ўсіх іх чырвонай ніткай праходзіць просьба да ўладаў зачыніць дом распусты і перанесці яго ў іншае месца. Але важным для гісторыкаў можа быць не толькі змест гэтых дакументаў, карысным для нас падаецца і сам тэкст, сродкі аргументацыі і моўнага ўздзеяння на адрасата, што можа дапамагчы нават пры вывучэнні такой складанай і шмат’яруснай катэгорыі, як сістэма каштоўнасцей тагачаснага грамадства. Акрамя гэтага, прашэнні жыхароў могуць выступаць і як цікавы прыклад суадносінаў суб’ектыўнай надзеі “маленькага чалавека” і аб’ектыўных магчымасцей дзяржаўнага апарата, якія нярэдка знаходзіліся ва ўзаемнай канфрантацыі.

Амаль палова тэксту ўсіх прашэнняў гэтай групы ўтрымлівае апісанне праблемаў, звязаных з жыццём каля публічнага дома альбо ква-

тэр адзіночак, што дае цікавыя карціны паўсядзённасці гэтых устаноў у Гродзенскай губерні. Так, фактычна ўсе просьбіты скардзяцца на кліентаў бардэляў, якія ў п'яным стане парушаюць іх спакой. Сама скарга часам вылучаецца сваёй падрабязнасцю. Вось цытата з аднаго такога дакумента: “К проституткам ежедневно... являются пьяные лица, в большинстве нижние воинские чины, очень часто, разыскивая нужный им товар, стучат к нам в окна, в двери и, на случай если последняя не заперта на ключ, врываются в наши помещения с известными вопросами и, добравшись до места назначения, выходят оттуда парочками, начиная рассказывать по улице в самом неприличном виде, поют пахабные песни, сквернословят” [5, арк. 36]. Таксама “дастаецца” ў прашэннях і ўтрымальніцам (утрымальнікам), якіх паказваюць хітрымі, гатовымі пайсці на любыя подласці. Цікава, што меней за ўсё прыгадваюцца ў скаргах уласна “жрыцы любові” – сярод вывучаных намі прашэнняў толькі ў адным просьбіт скардзіцца на непаднаглядных прастытутак з аднаго бардэля, якія псуюць ягоны плот, калі ўцякаюць ад паліцыі [6, арк. 81]. Магчыма, што такія памяркоўныя адносіны тлумачыліся захаваннем у грамадстве рэштак жаласлівага вобраза “беднай прастытуткі, прыгнятаемай злой утрымальніцай”, так трапна намаляванага, напрыклад, А. Купрыным у апавесці “Яма”.

Вельмі цікавым з’яўляецца і разуменне становішча мясцовай ўлады ў сістэме канфліктаў “публічны дом – абывацелі”. Паводле многіх прашэнняў уладныя структуры выступаюць суцэльна на баку ўтрымальніц, не хочуць дапамагаць звычайным жыхарам і ўвогуле слаба рэагуюць на іх скаргі. “Неужели местным властям интересы притоносодержателя дороже интересов жителей-христиан всей улицы?” – абураліся, напрыклад, жыхары Кобрына [8, арк. 48 аб.]. Але такі стан рэчаў назіраўся не па ўсёй губерні і хутчэй за ўсё залежаў ад кампетэнтнасці чыноўнікаў на месцах. Справа ў тым, што ўлады сутыкаліся тут з вялікай дyleмай: з аднаго боку, да іх даходзіла мноства прашэнняў гараджан, на якія яны павінны былі нейкім чынам рэагаваць, з другога боку, ім не хацелася зачыняць публічныя дамы, якія былі лёгкай сродкам нагляду за прастытуцыяй. Таму, напрыклад, у Гродна ў пачатку XX ст. гэтая дyleма вырашалася на карысць абодвух бакоў – публічныя дамы то зачыняліся, то зноў адчыняліся, але многія прашэнні ўсё ж такі заставаліся праігнараванымі нават на высокім узроўні. У той жа час у Брэсце сітуацыя выглядала зусім інакш. Любая скарга магла адразу прывесці да хуткага закрыцця дома распусты і забароны яе ўтрымальніцы надалей займацца гэтымі справамі.

Амаль ўсе прашэнні гарадскіх жыхароў вылучаюцца сваёй стылёвай і моўнай разнастайнасцю, бо аўтарамі гэтых дакументаў былі людзі

адукавання, пісьменныя, прадстаўнікі гарадской інтэлігенцыі, настаўнікі, інжынеры, дваране. У прашэннях не было залішняга “плачу” альбо ляманту, тут прысутнічаў стрыманы тон і разгорнутая аргументацыя. Цікавымі з’яўляюцца і сродкі ўздзеяння на адрасата. Просьбіты заўялялі, што суседства з публічным домам перашкаджае іх спакойнаму жыццю і вольнаму часу; адмоўна ўздзейнічае на маральнае выхаванне іх дзяцей і асабліва дачок, якія праходзяць праз бардэлі, калі ідуць на вучобу; з’яўляецца небяспечным для прыстойных жанчын, бо наведвальнікі вельмі часта блытаюць іх з прастытуткамі. Заўважым, што апеляцыя, напрыклад, да хрысціянскага вучэння і каштоўнасцей цалкам адсутнічае ў гэтых дакументах. Дый нават уздзеянне праз выкарыстанне нейкіх маральных аргументаў займала другараднае становішча (у некаторых прашэннях яго няма ўвогуле) – галоўны націск рабіўся на эканамічныя праблемы. Справа ў тым, што наяўнасць публічнага дому альбо кватэр прастытутаў-адзіночак на пэўнай вуліцы абцяжарвала кошт суседніх кватэр альбо дамоў, а таксама выклікала адток патэнцыйных кватарантаў. Таму прашэнні былі пастаянна прасякнуты выразамі такога кшталту: “вследствие близости этого публичного дома наши квартиры остаются порожними, никто из честного класса лиц не соглашается их нанимать”, “присутствие этого позорного заведения крайне неблагоприятно отражается на домовладельцах, так как многие из квартирантов не желают иметь вблизи такое беспокойное и неприятное соседство”, “железнодорожные служащие, снимающие у нас помещения, уходят на другие улицы” і г.д.[5, арк. 29; 6, арк. 9; 8, арк. 48 аб]. Аднак трэба заўважыць, што аўтары прашэнняў паграбавалі ад уладаў толькі перанесці публічныя дамы на іншую вуліцу. Ніхто з іх не прасіў пазачыняць увагуле ўсе дамы распусты і бардэлі ў горадзе, паўсюдна знішчыць прастытуцыю і разабрацца з ёй раз і назаўжды. Гэты факт можа сцвярджаць, што тагачаснае грамадства фактычна “прывыкла” да прастытуцыі і лічыла яе звычайнай з’явай сацыяльнага жыцця, без якой гэтае жыццё амаль немагчыма. Верагодна, ў пачатку XX ст. прастытуцыя была такой зразумелай і звычайнай, як наведванне тэатру альбо рэстарана.

У апошнюю групу разглядаемых дакументаў уваходзяць усемагчымыя ананімныя даносы, мэты напісання якіх былі зусім рознымі. Адна з іх могуць быць важнай крыніцай для характарыстыкі такой рухаючай сілы гісторыі, як людская зайздрасць і нянавісць.

Абвінавачванне ў заняцці тайнай прастытуцыяй было вельмі сур’ёзным у канцы XIX – пачатку XX стст.: жанчыну маглі прымусова падвергнуць ганебнаму медыцынскаму агляду, скампраметаваць і сапсаваць яе рэпутацыю. Таму нядобразычліўцы даволі часта карысталіся гэтым ме-

тадам, каб адпомсціць, напрыклад, сваім палюбоўніцам, сяброўкам, альбо ўвогуле канкурэнткам. У такіх даносах падкрэслівалася, што пэўная асоба займаецца “тайным развратом” і настойліва патрабавалася ўзяць яе пад нагляд паліцыі. Вось прыклад аднаго з такіх дакументаў: “Доношу до вашего сведения [брэскага паліцмаистра – А.Г.], что девица лет 18, проживающая в городе Бресте, некая Елена Маньковская по слухам городских жителей занимается тайной проституцией почти более двух лет, в настоящее же время эта личность болеет хроническим трипером... Имею честь покорнейше просить вас подвергнуть таковую медицинскому осмотру и взять её под надзор полиции” [6, арк. 34 – 34 аб]. Адзначым, што паліцыя досыць пільна правярала кожны факт, пададзены ў такіх даносах і не рабіла паспешлівых вывадаў. У адносінах вышэйузгаданай Алены Манькоўскай, напрыклад, было праведзена даследаванне і выяўлена, што яна вядзе даволі сціплы лад жыцця, амаль нідзе не бывае і прастытуцыяй ніколі не займалася, а данос быў напісаны, паводле слоў паліцэйскага чыноўніка, “из-за мести к Маньковской как довольно красивой девушке” [6, арк. 35]. Ананімныя даносы пісаліся не толькі на пэўных асоб, але і на цэлыя ўстановы – гасцініцы, рэстараны – гаспадары якіх абвінавачваліся ва ўтрыманні тайных прытонаў. Але разам з гэтым “ананімкі” маглі ўтрымліваць і зусім рэальныя факты развіцця прастытуцыі ў губернскіх гарадах. Так, паводле адной ананімнай заявы, у г. Гродна ў 1912 г. настолькі пашырылася тайная прастытуцыя, што на галоўных вуліцах гораду непаднаглядныя путаны “нікому из проходящих не дают проходу” [8, арк. 38].

Безумоўна, прашэнні, скаргі, даносы гараджан уяўляюць вельмі цікавы і карысны комплекс крыніц па вывучэнню прастытуцыі ў Гродзенскай губерні, бо ўсе яны без выключэння ўтрымліваюць пэўны “адбітак часу”, з дапамогай якога можна зазірнуць у штодзённасць гарадскога жыцця мяжы XIX і XX стст. Прашэнні перадаюць сучаснаму даследчыку яскравую палітру ўзаемаадносінаў гараджан паміж сабою, адлюстроўваюць стаўленне абыяцеляў да мясцовых ўлад і да прастытуцыі, пэўным чынам паказваюць сістэму каштоўнасцей, пануючую ў тагачасным грамадстве. Упэўнены, што гісторыкі цалкам ацэняць усю вартасць гэтага віду крыніц і будуць выкарыстоўваць яго не толькі пры вывучэнні сацыяльнай гісторыі, але і пры даследаванні іншых праблем гісторыі Беларусі на розных прамежках часу.

Спіс крыніц і літаратуры

4. Гуревич, А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А.Я. Гуревич. – М.: Индрик, 1993. – 328 с.

5. Правила содержательницам борделей // «А се грехи злые, смертные...» : Рус. семейн. и сексуал. культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX - нач. XX в.: [Сборник: В 3 кн. / Изд. подгот.: Н.Л.Пушкарева, Л.В.Бессмертных; [Вступ. ст. Н.Л.Пушкаревой]. - М. : Ладомир, 2004. – Кн. 3. – С. 606 – 608.
6. Кузнецов, М.Г. Проституция и сифилис в России. / М.Г. Кузнецов // «А се грехи злые, смертные...» : Рус. семейн. и сексуал. культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX - нач. XX в.: [Сборник: В 3 кн. / Изд. подгот.: Н.Л.Пушкарева, Л.В.Бессмертных; [Вступ. ст. Н.Л.Пушкаревой]. - М. : Ладомир, 2004. – Кн. 3. – С. 542 – 602.
7. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна (НГАБ у г. Гродна). Фонд 9. – Воп. 1. – Спр. 57. Ведамасці аб колькасці публічных жанчын па губерні.
8. НГАБ у г. Гродна – Ф.9. – Воп. 2. – Спр. 2003. Справа аб закрыцці публічнага дома Глаз Сары і Рэйзы ў г. Гродна.
9. НГАБ у г. Гродна. – Ф.674. – Воп. 1. – Спр. 314. Справа па прашэнням жыхароў г. Брэста аб дазvole адкрыцця публічных дамоў, спісы публічных дамоў г. Брэста.
10. Лившин, А.Я. Власть и народ: «сигналы с мест» как источник по истории России 1917-1927 годов / А.Я. Лившин, И.Б. Орлов // Общественные науки и современность. – 1999. – №2. – С. 94 – 102.
11. НГАБ у г. Гродна. – Ф. 9. – Воп. 2. – Спр. 2815. Ведамасці аб аглядзе стану здароўя публічных жанчын губерні за 1912 г.

Аляксандр Сяргеевіч Горны, магістрант кафедры гісторыі Беларусі факультэта гісторыі і сацыялогіі ГрДУ імя Янкі Купалы. Сфера навуковых зацікаўленняў: палітычная і канфесійная гісторыя Заходняй Беларусі ў 1921 – 1939 гг., гісторыя сацыяльных нізоў Беларусі ў XIX – XX стст., гісторыя штодзённасці.

ПРАВАВАЯ РЭГЛАМЕНТАЦЫЯ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ГАРАДСКОЙ СІСТЭМЫ ГРАМАДСКАГА ХАРЧАВАННЯ Ё ГРОДЗЕНСКОЙ ГУБЕРНІ Ё XIX – ПАЧАТКУ XX СТСТ. ПАВОДЛЕ КРЫНІЦ

На основе анализа широкого круга исторических источников в статье рассматриваются особенности функционирования системы общественного питания в городах и местечках Гродненской губернии на протяжении XIX – начала XX века, делается акцент на законодательно-правовых аспектах функционирования учреждений общественного питания.

Палітыка дзяржавы ё адносінах да сферы грамадскага харчавання адзін з істотных паказчыкаў, які дае інтэгральную адзнаку сацыяльна-эканамічнага, нацыянальна-культурнага і духоўнага стану развіцця грамадства. На працягу XIX ст. рэгламентацыя сістэмы грамадскага харчавання на Беларусі зведвала пастаянныя змены, абумоўленыя ўключэннем беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі, якая праводзіла палітыку інтэграцыі ё адносінах да заходніх губерняў, аказвала вызначальны ўплыў на іх развіццё. Геаграфічныя рамкі даследавання, прадстаўленага ё дадзеным артыкуле, абмяжоўваюцца тэрыторыяй Гродзенскай губерні з 1842 г. (пасля далучэння да яе Беластоцкай вобласці). Нацыянальная і канфесійная стракатасць жыхароў, а таксама ўплыў заходнееўрапейскай культуры на тэрыторыі Гродзеншчыны дазваляюць выявіць узровень талерантнасці і памяркоўнасці з боку расійскіх улад у адносінах да насельніцтва далучаных зямель. Сістэма грамадскага харчавання своеасаблівая “лакмусавая папера”, якая дазваляе выявіць і прааналізаваць гэтыя адносіны.

Сістэма грамадскага харчавання ё Гродзенскай губерні была прадстаўлена шырокай разнастайнасцю тыпаў устаноў: корчмы, шынкі, тракціры, рэстараны, сталоўкі, буфеты, кавярні, чайныя, піўныя, закусачныя, пірожні. Тыпавая стракатасць вымагала выпрацоўкі дакладнай рэгламентацыі дзейнасці пунктаў харчавання з улікам іх тыпавай і функцыянальнай спецыфікі, адаптацыі расійскага заканадаўства да мясцовых рэаліяў, што абумовіла накладанне рускіх традыцый дзейнасці ўстаноў

грамадскага харчавання на мясцовыя традыцыі, якія фарміраваліся з XVI ст. З улікам каланізатарскай палітыкі расійскіх улад дамінуючым стаў рускі ўплыў, які праявіўся ў першую чаргу ў ладзе харчавання жыхара горада ці мястэчка Гродзенскай губерні. Менавіта кулінарная стракатасць была паказчыкам нацыянальна-этнічнай талеранцыі, а таксама своеасаблівай самабытнасці заходніх зямель Беларусі. Гарадская гастронамічная культура падвяргалася актыўным зменам у першую чаргу, сялянства ж па-ранейшаму заставалася верным свайму ладу харчавання, якое не вылучалася разнастайнасцю (малочнае, гародніна, вырабы з мукі, зрэдку, мясное). Ва ўстановах грамадскага харчавання ў гарадах Гродзенскай губерні яшчэ на пачатку XIX ст. можна было адведаць страваў яўрэйскай, польскай, літоўскай кухні. Аднак паступова гэтыя традыцыі выцяняліся, а з увядзеннем дзяржаўнай манаполіі на продаж спіртнога сітуацыя ў гэтым плане пагоршылася, бо яўрэі былі пазбаўлены магчымасці трымаць уласныя ўстановы харчавання, у якіх ажыццяўляўся гандаль не толькі стравамі яўрэйскай нацыянальнай кухні, але і польскай, літоўскай, украінскай і нават нямецкай. Дзяржаўныя “трактірныя заведзены” прапаноўвалі ўніфікаваную ежу: булкі, селядцы, вырабы з мукі, гародніны. Так, напрыклад, меню сталоўкі Міністэрства унутраных спраў у г. Гродна ў 1885 г. складалася з супа, кавалка смажанага мяса ці катлеты на другое; да мяса па жаданню можна было ўзяць хрэн, гарчыцу, салёныя гуркі, капусту, бульбу ці крупяную кашу з кавалкам іржанага хлеба [1, арк. 31].

Яўрэйскае насельніцтва імкнулася адстаяць сваё права на вернасць нацыянальным традыцыям харчавання. Вядомыя скаргі, што падавалі яўрэі губернатару па прычыне закрыцця яўрэйскіх трактірных устаноў, у сувязі з чым яўрэі не мелі магчымасці сталавацца закускамі, прыгатаванымі па абраднасці іўдзейскай веры. Найбольш яскравым таму прыкладам з’яўляецца прашэнне слоніmsкіх яўрэяў ад 5 снежня 1889 г. на імя губернатара А. М. Пацёмкіна. У прашэнні выражалася скарга на тое, што ў Слоніме засталіся толькі дзве ўстановы харчавання: першая пры доме Грынберга, а другая пры наглядзе месціча-хрысціяніна Траянскага. У скаргзе гаворыцца: “в оба эти трактира евреем доступа нет по неимению в них пищи из мяса, приготовленного по правилам еврейской веры. Между тем, этот недостаток очень ощущается для города, имеющего в себе еврейского населения около 12 000 душ, а также куда с приходом железнодорожных поездов 4 раза в сутки с обеих сторон, и многих лиц на подводах, являются сотни евреев, коим негде получить мясной обед”. Затым ідзе прашэнне на дазвол адчыніць у Слоніме ўстанову грамадскага харчавання яўрэям, дзе

здзяйснялася б рэалізацыя не толькі страваў яўрэйскай кухні, але і продаж спіртнога, так як “содержание же ресторана исключительно для обедов, без напитков, не оплачивается” [2, арк.5]. Станоўчага адказу на дадзенае прашэнне не было, што гаворыць аб дастаткова жорсткай пазіцыі дзяржавы ў адносінах да віннай манаполіі.

Палітыка дзяржавы ў адносінах да кіравання ўстановамі грамадскага харчавання цесна перапляталася з эканамічнымі эфектамі ад выручкі з продажу спіртнога. Гэта адна з галоўнейшых прычын даволі жорсткай і дэталёвай рэгламентацыі дзейнасці ўстаноў грамадскага харчавання. Паводле Алеся Белага ў 1859 г. 46 % даходаў дзяржаўнага бюджэту Расійскай імперыі давалі падаткі ад продажу і вытворчасці алкагольных напояў, а ў Гродзенскай губерні на іх долю прыходзілася 55 % дзяржаўных даходаў [3, с. 412]. Да вызначальных дакументаў агульнадзяржаўнага характару, што рэгламентавалі сферу дзейнасці піцейных устаноў і продаж спіртнога ў іх варта аднесці “Правила, Высочайше утверждённые 4 июля о продаже горячих напитков в Губерниях и областях, где существует вольная оным продажа, по определённым ценам (1842 г.)”, “Положение 4 июля сего года, Высочайше утверждённое об акцизе с заведений и мест раздробительной продажи горячих напитков в Губерниях, где существует вольная оным продажа (1842 г.)”, “Высочайше утверждённое положение о трактирных заведениях (4 июля 1861 г.)”, “Высочайше утверждённое положение о трактирном промысле (8 июля 1893 г.)”. Імкненне ўлады кантраляваць продаж спіртнога і манапалізаваць з гэтага даходы было зафіксавана не толькі заканадаўча, а і на практыцы, што абумовіла шырокія функцыі паліцыі ў сферы кантролю за дзейнасцю ўстаноў грамадскага харчавання і фактычна неабмежаваныя паўнамоцтвы паліцыі ў дачыненні да дзейнасці ўстаноў грамадскага харчавання: нагляд, кантроль, вышук, высочванне, якое часта пераходзіла мяжу ад разгляду эканамічных злачынстваў (безакцызны продаж спіртнога) да выяўлення недабранадзейных асоб з боку трымальнікаў устаноў грамадскага харчавання, адсочванне сярэд іх наведвальнікаў антырасійскіх настрояў.

Аналіз дакументаў уласна расійскага заканадаўчага корпусу дазваляе зразумець палітыку дзяржавы ў сферы сістэмы грамадскага харчавання, вызначыць прынцыпы і мэты класіфікацыі ўстаноў грамадскага харчавання, формы іх функцыянавання і падатковыя абавязкі, кампетэнцыі мясцовай адміністрацыі і паліцыі ў адносінах да ўстаноў тракцёрнага промыслу, правы і абавязацельствы іх уладальнікаў, парадак адкрыцця піцейнай установы, ацаніць захаваны, што прымаліся дзяржавай для рэгулявання гандлю спіртным, не толькі ў мэтах фінансаванага кантролю і манапалізацыі

прыбытку, але і ў мэтах захавання маральнасці і здароўя насельніцтва, шкоду якому наносіла непамерна вялікае ўжыванне спіртнога. На ўласна рускіх землях п'янства і алкагалізм ператварыліся ў сапраўднае народнае бедства, хаця на ўласна беларускіх землях не дасягнула катастрофічных маштабаў. Тым не менш праблема існавала. Вырашыць гэтае пытанне імкнуліся і царква і касцёл, праводзячы маштабную антыалкагольную прапаганду, а сярод насельніцтва губерні ўзніклі стыхійныя антыалкагольныя рухі.

Утварэнне “Попечительств о народной трезвости” (1897) стала першым важным дзяржаўным праектам, які быў накіраваны на змаганне з распаўсюджваннем уплыву Бахуса. Дзяржава хавала (ці не бачыла) сапраўдныя прычыны співання народа, перакладаючы ўсю віну на ўстановы тракцёрнага промыслу, што рэалізоўвалі спіртное, ігнаравала шырока распаўсюджанае ў Расійскай імперыі бытавое(хатняе) п'янства, што зарадзілася ў асяроддзі вышэйшых колаў грамадства: з усходу ішло ад памешчыкаў, а з захаду ад магнатаў і шляхты яшчэ з часоў Рэчы Паспалітай. Пры гэтым магнаты і шляхта не толькі самі пілі, але яшчэ і спойвалі пры гэтым народ, гвалтам прымушаючы залежных ад іх людзей набываць і піць гарэлку. Станіслаў Цярохін сцвярджае, што ў XIX ст. п'янства набыло характар сацыяльнай эпідэміі [4, с. 40]. Гэтая выснова падмацоўваецца шматлікімі гістарычнымі крыніцамі, якія даюць звесткі аб колькасці людзей, схільных да гэтай заганы. П'янства было не толькі праблемай вёскі, але і горада. Так, пры аналізе “Отчёта об экономическом и культурном состоянии и народонаселении уездных городов” (ад 1835 г.) можна вызначыць колькасць спажывання віна па уезным гарадам, колькасць людзей, затрыманых за п'янства і памерлых ад яго. Паводле дакумента ў Брэсце за 1835 г. было арыштавана за п'янства 18 мужчын і 2 жанчыны, у тым жа годзе ў горадзе Ліда адзін чалавек загінуў ад п'янства, у Кобрыне было арыштавана 9 чалавек і “спасена жизнь врачами троих находящихся пьяными от отчаяния в жизни” [5, арк. 100]. Горад Гродна стаў лідарам па сумнай статыстыцы: за 1835 г. было арыштавана за п'янства 166 чалавек, з іх 129 мужчын і 37 жанчын, дваіх дактары выратавалі ад смерці [5, с. 90].

Статут “Попечительств о народной трезвости” у самым пачатку дакумента абгрунтоўвае мэту сваёй дзейнасці: “для ограждения населения от злоупотребления крепкими напитками” [6]. Галоўная ідэя дзейнасці “Попечительств о народной трезвости” была накіравана на тое, каб перацягнуць насельніцтва ад наведвання тракцёрнаў ды кабакоў да іншых спосабаў баўлення часу: наведванне народных чытанняў, вечароў, чайных

устаноў, арганізацыя якіх стала галоўным дасягненнем “попечительств”. Члены “попечительства” надзяляліся правам наведваць установы грамадскага харчавання ў якасці кантралёраў, для выкрыцця тайнага безакызнага гандлю спіртным, выкрываць парушэнні і па факту складаць пратаколы, якія потым перадавалі паліцыі ці чынам акцызнага надзора. Безумоўную эфектыўнасць дзейнасці “попечительств” сцвярджаць нельга. Нягледзячы на тое, што дзяржава садзейнічала іх арганізацыі, тым не менш ідэя дадзенага органу мела грамадскія вытокі. Адносіны дзяржавы да “попечительств” мелі дэкларатыўны характар, таму што дзяржава была зусім не зацікаўлена ў змяншэнні аб’ёмаў продажу спіртнога, а значыць у змяншэнні прыбытку ў скарб. Пэўны фармалізм дзейнасці дадзеных устаноў пацвярджаецца і тым, што па некаторых уездах гэтыя арганізацыі так і не былі канчаткова ўсталяваныя. Напрыклад, з рапарта ваўкавыскага прадвадзіцеля дваранства на імя губернатара выяўляецца, што па Ваўкавыскаму уезду “попечительство о народной трезвости ещё не проявило своей деятельности, открыв только чайную в городе; кроме того попечительство это и не сформировалось окончательно” [7, арк. 110]. Тым не менш на месцах было шмат спадзяванняў на дзейнасць “попечительств”. У 1898 г. брэсцкі уезны прадвадзіцель дваранства рапартаваў губернатару наступнае: “Попечительства о народной трезвости, во всяком случае учреждения весьма полезные и симпатичные, а при замене прежней системы продажи вина представляют собой насущную потребность, потому что Комитет Попечительства устраивает чайные заведения, читальни, публичные чтения и т. п. заменяя этим прежние корчмы” [7, арк. 110]. З аптымізмам ставіўся да дадзеных устаноў і прадвадзіцель дваранства Бельскага ўезда: “с развитием попечительств о народной трезвости можно надеяться, что пьянство ещё более уменьшится” [7, арк. 110]. Неэфектыўнасць дзейнасці “попечительств” можна растлумачыць і кароткім праемежкам часу іх існавання, якое фактычна прыпынілася ў 1914 г., а канчаткова было згорнута ў 1917 г.

Найбольш глыбока выявіць спецыфіку прававой рэгламентацыі дзейнасці устаноў грамадскага харчавання дазваляюць нарматыўныя дакументы мясцовага характару, да найбольш характэрных з якіх варта аднесці наступныя: 1. Пастановы гарадскіх дум; 2. “Обязательные постановления об обеспечении нормального отдыха служащих в торговых заведениях”; 3. “Обязательные постановления по содержанию трактиров и постоянных дворов”; 4. “Обязательные постановления о порядке устройства и содержания в местностях и селениях Гродненской губернии оптовых складов пива и мёда и пивных лавок”; 5. “Инструкция полициям об обязанностях их по

питейному делу”; 6. “Извлечение из правил, высочайше утверждённых 14 мая 1885 г., о раздробительной торговле крепкими напитками”.

Інфармацыйны патэнцыял вышэйпералічанага комплексу крыніц дазваляе: а) скласці класіфікацыю ўстаноў грамадскага харчавання, што працавалі на тэрыторыі Гродзенскай губерні з аналізам іх прававога статусу і функцыянальнага зместу; б) прасачыць парадак адкрыцця піцейнай установы з выяўленнем усіх неабходных для гэтага этапаў; в) вызначыць катэгорыі насельніцтва, што мелі права на адкрыццё пункта харчавання, нацыянальны і сацыяльны склад трымальнікаў піцейных устаноў, а таксама тыповы склад публікі; г) вызначыць патрабаванні да абслугоўваючага персаналу; д) вылучыць асаблівасці падаткаабкладання; е) стварыць карціну санітарных і бытавых умоваў існавання піцейных устаноў, патрабаванні да якасці ежы; ж) указанні да парадку месцаразмяшчэння ўстаноў грамадскага харчавання і час іх дзейнасці.

Атрымаць найбольш яскравую карціну дзейнасці ўстаноў грамадскага харчавання можна не раскрыццём зместу вышэйпералічаных нарматыўных актаў, а аналізам характару іх парушэнняў. На першым месцы па колькасці парушэнняў знаходзілася невыкананне правілаў гандлю спіртным: беспатэнтны гандаль, продаж спіртнога ва ўстановах, дзе гэта забаранялася, продаж спіртнога па коштах, вышэйшых за ўказаныя на этыкетках, рэалізацыя спіртнога не ва ўстаноўлены час. У адпаведнасці з “Обязательным постановлением об обеспечении нормального отдыха служащих в торговых заведениях” ад 1892 г. замацоўваўся наступны парадак дзейнасці піцейных устаноў: “Заведения, имеющие целью продажу кушаний и напитков для потребления на месте, в том числе распивочные пивные лавки, могут быть открыты: а) рестораны и трактиры с 11 часов утра до 2 часов ночи; б) харчевни и чайные с 7 часов утра до 10 часов вечера; в) пивные распивочные лавки с 8 часов утра до 11 часов вечера; г) кофейные и кондитерские с 10 часов утра до 1 часу ночи” [8, арк. 4]. Зыходзячы з колькасці пратаколаў паліцыі можна меркаваць, што гэты рэгламент пастаянна парушаўся. Напрыклад, у Брэсце ў піўной па Пушкінскай вуліцы наведвальнікі працягвалі сядзець да 12 ночы, пакуль паліцмайстар не зайшоў ва ўстанову і не ўбачыў прастытутак, сядзячых за сталом з прадстаўнікамі служачых ніжэйшых чыноў, якія пілі піва. Піўная лаўка мяшчанкі Брэста Айзіковай рэгулярна пачынала працу раней устаноўленых 8 гадзін раніцы. Пратакол быў складзены і на жыхара Брэста Мойшу Венеамінавіча, які не зачыніў сваёй установы ў азначаны час, “а лишь притворил дверь лавки, где находилось около 10 человек”. У пратаколе ад 20 верасня 1910 г. зафіксаваны яшчэ адзін характэрны вы-

падак парушэння: “хотя снаружи закрыто, но в нём (тракціры – *Л.Р.*) производится торговля. Всё помещение освещено, а сам Охриц (уладальнік – *Л.Р.*) стоит за стойкой, в одной комнате распивают спиртное шесть человек простолюдин, а в другой играют в бильярд, и в той же комнате сидит совершенно пьяный посетитель” [8, арк. 15 – 40].

Другім распаўсюджаным па колькасці выпадкаў парушэннем было невыкананне санітарна-гігіенічных нормаў. Можна зрабіць выснову, што да іх дзяржава адносілася больш строга: пакаранне за невыкананне правілаў гандлю спіртным абмяжоўвалася штрафамі, зрэдку закрыццём піцейнай установы, а невыкананне санітарна-гігіенічных нормаў у пераважнай большасці выпадкаў вяло за закрыцця дзейнасці ўстановы грамадскага харчавання. Да прыкладу, ў 1896 г. у Гродна быў зачынены трактір Казіміра Васілеўскага. Пры наведванні азначанага трактіра назіральнікам Акцызнага Упраўлення было выяўлена, што “трактирное заведение содержится крайне неудовлетворительно, не видно приготовления горячей пищи” [арк. с. 11]. Антысанітарыя стала падставай для закрыцця піцейнай установы ў м. Дварэц Слонімскага ўезду. Як становіцца вядома з пратакола: “в комнатах трактирного заведения царит всюду невозможная нечистота, столы для посетителей грязны и не покрыты ни скатертями, ни клеёнками, при чём горячая пища в трактирном заведении этом вовсе не готовится и в кухне не только не имеется никакой посуды для приготовления горячей пищи, но не имеется даже самовара” [2, арк. 15].

Даволі часта парушаўся пункт 41 “Обязательного постановления об устройствах разного рода заведений трактирного промысла”, у якім акрэслена забарона спяваць ці граць на музычных інструментах у трактірных установах, а таксама гуляць у карты, шашкі, шахматы ці іншыя падобныя гульні. Для таго, каб арганізаваць якія-небудзь забавы для наведвальнікаў трактірнай установы яе трымальнік павінен быў атрымаць дазвол ад губернатара – вышэйшага звяна губернскай улады [арк. с. 44]. Пункт 44 забараняў у піцейных установах “драки, буйства, разного рода бесчинства”, якія тым не менш мелі месца ва ўсе часы ва ўстановах, дзе рэалізоўваўся продаж і спажыванне спіртнога на месцы [9, арк. 44]. Усе вышэйпералічаныя заганы былі характэрныя для трактірнай установы Суража, што належала Якаву Якаўчуку, якога абвінавацілі “в допущении постоянных бесчинств и беспорядков в его трактире, в продаже казённого вина выше цены вставленной на этикетке и в торговле питьями в незаконное и позднее время. В трактирном заведении находилось много пьяных посетителей и между ними были лица, обличённые в краже и других проступках, трактир его служит притоном для подобных личностей; сверх

того выяснено, что в трактире этом допускается карточная игра, бывают ссоры, драки и тому подобные бесчинства и производится отпуск вина в долг и под расписки” [2, арк. 131].

Механізм кантролю і пакарання дзейнічаў даволі зладжана. Пры гэтым, безумоўна, станоўчым аспектам прававой рэгламентацыі сістэмы грамадскага харчавання было стварэнне ґрунтоўнай базы заканадаўства ў сферы санітарных патрабаванняў. Найбольш тыповым з’яўляецца дакумент “Обязательные постановления по содержанию трактиров и постоянных дворов (25 апреля 1905 г.)”. Дакумент замацоўваў абавязак утрымліваць тракціры, гасцініцы, пастаяльныя двары ў чысціні, у памяшканнях рэкамендавалася дасканала прыбіраць і праветрываць іх. У кухнях “во всём следует соблюдать самую строгую опрятность, причём никак не допускается служащим в них спать или держать посторонние принадлежности.” Усе прадукты для прыгатавання ежы павінны быць свежымі і захоўвацца ў чыстым посудзе. Сталовы і чайны посуд павінен быць ідэальна чыстым, а медныя рэчы добра прасушаныя, на металічных відэльцах і лыжках не павінна быць іржаўчыны. Сурвэткі і абрусы на сталах, фартукі на служачых павінны быць сухімі і чыстымі, у тракцірнай установе мусіць быць усталяваны рукамынік са свежай вадою. Двор пры тракцірных установах наказвалася ўтрымліваць у чысціні і парадку, а пункт 11 замацоўваў, што “отхожие места должны быть устроены так, чтобы от них не происходило зловония; они должны иметь отдельные помещения для мужчин и женщин, должны быть достаточно светлы и содержаться в опрятности” [10, арк. 171]. Аналізуючы шэраг дакументаў такога зместу, можна сцвярджаць, што XIX ст. стала часам закладання асновы санітарна-гігіенічных патрабаванняў для сучасных устаноў грамадскага харчавання.

Такім чынам, прававая рэгламентацыя сістэмы грамадскага харчавання ў Гродзенскай губерні ўзначалены перыяд развівалася неадназначна і супярэчліва. З аднаго боку, ішла выпрацоўка дакладнага заканадаўчага корпуса, з дастаткова падрабязнай рэгламентацыяй. Дзяржава кантралявала асартымент прадукцыі, тэхнічную і бытавую забяспечанасць устаноў грамадскага харчавання, кваліфікацыю персаналу, якасць абслугоўвання, віды паслуг. З іншага ж боку, ўсе меры расійскіх улад у адносінах да сістэмы грамадскага харчавання далучаных губерняў былі накіраваныя на ўніфікацыю і стандартызацыю устаноў грамадскага харчавання, што прывяло да сцірвання нацыянальных асаблівасцяў, а ў канечным выпадку знішчыла нацыянальна-культурную складаючую дзейнасці традыцыйных устаноў харчавання для беларускіх земляў – корчмаў і шынокў, ператварыўшы іх у аднатыпныя рэстараны, буфеты і сталойкі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна (далей НГАБ у Гродна). Фонд 1. – Воп. 8. – Спр. 1613. Дело по жалобе чиновников служивших в подведомственных МВД учреждениях на плохое приготовление обедов и грубое обращение с питавшимися чиновниками, заведующего столовой МВД в Гродно Гилевского.
2. НГАБ у Гродна. Фонд 1. – Воп. 9. – Спр. 848. По прешениям разных лиц о разрешении им открывать рестораны и пивные, переписка с управлением акцизными сборами по этому вопросу.
3. Белы, Алесь. Наша страва: Сапраўдная беларуская кухня / А. Белы, З. Дзядзенка, А. Дзярновіч і інш. – Мінск: І. П. Логвінаў, 2009. – 468 с.
4. Цярохін, Станіслаў. Біць лазовымі дубцамі/С. Цярохін // Беларуская мінуўшчына. – № 1. – 1995. – С. 40 – 43.
5. НГАБ у Гродна. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 863. Отчёты об экономическом и культурном достоянии и народонаселении уездных городов.
6. Вандышев, А. Действия и распоряжения правительства в трактиропромышленной сфере Российской империи /А. Вандышев // Электронная библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://posolon.blogspot.com/2010/08/orders-of-government-of-russiaempire.html>– Дата доступа: 18. 09. 2011.
7. НГАБ у Гродна. Фонд 1. – Воп. 18. – Спр. 484. Переписка с полицейским управлением о составлении списков лиц, содержателей трактиров и кабаков губернии.
8. НГАБ у Гродна. Фонд 674. – Воп. 1. – Спр. 85. Предписание гродненского правления о порядке оплаты гербового сбора содержателями гостиниц и ресторанов, прошения жителей г. Бреста о разрешении на открытие меблированных комнат, гостиниц и др. вопросы.
9. НГАБ у Гродна. Фонд 1564. – Воп. 1. – Спр. 11. Лидская городская Дума. Протоколы заседания Городской Думы.
10. НГАБ у Гродна. Фонд 117. – Воп. 1. – Спр. 1. Гродненское полицейское управление. Правила, обязательные постановления гродненского губернатора.

Людміла Фёдарэўна Рогач, магістр гістарычных навук, аспірантка кафедры археалогіі і этналогіі факультэта гісторыі і сацыялогіі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы (нав. кір. – доктар гіст. навук, дацэнт С.Я.Куль-Сяльверстава). Сфера навуковых зацікаўленняў: гісторыя корчмаў і шынок, гісторыя і культура роду Агініцкіх.

ГАРАДСКАЯ ПРАСТОРА НАВАГРУДКА Ё ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX СТ. (ПА ДАКУМЕНТАМ КАНЦЫЛЯРЫ ГРОДЗЕНСКАГА ГРАМАДЗЯНСКАГА ГУБЕРНАТАРА)

В статье рассматриваются различные аспекты жизни города Новогрудка в первой половине XIX в. в освещении документов Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно. Архивные документы позволяют изучить социальную и этническую структуру городского населения, проанализировать специфику экономического и религиозного развития города в период его нахождения в составе Гродненской губернии.

Навагрудак у першай палове XIX ст. быў невялікім уезным горадам Гродзенскай губерні, а з 1842 г. – Мінскай губерні. Пасля статусу сталіцы ваяводства ў Рэчы Паспалітай значэнне Навагрудка як гандлёвага і адміністрацыйнага цэнтра знізілася. Менавіта таму дадзены перыяд гісторыі горада менш даследаваны. Дзякуючы неблагой захаванасці архіўных матэрыялаў, перш за ўсё фонда № 1 “Канцылярыя гродзенскага грамадзянскага губернатара” Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродна, можна паспрабаваць асветліць некаторыя аспекты жыцця горада падчас знаходжання яго ў складзе Гродзенскай губерні.

З архіўных дакументаў можна даведацца аб планіроўцы Навагрудка. У Навагрудку ў гэты перыяд была адна плошча (Рынак) і 13 вуліц з завулкамі: Замкавая, Кавальская, Траецкая, Сянежыцкая, Валяўская, Жыдоўская, Слоніўская, Францысканская, Школьны двор, Вакрасенская, Базыльянская, Пярэсека, завулкі Вайтаўшчызна і Рацаўлянскі [5, арк. 555–568]. Яўрэйскае насельніцтва горада канцэнтравалася на Жыдоўскай (30) і Валеўскай (41) вуліцах (сучасныя вуліцы Савецкая і Леніна). На вуліцах Кавальскай, Траецкай, Слоніўскай, Вакрасенскай і Пярэсецы месцілася менш за 10 дамоў яўрэяў на кожнай, г.зн. гэта былі вуліцы са змяшаным яўрэйска-хрысціянскім насельніцтвам. З 13 вуліц і завулкаў Навагрудка замошчаны каменем былі толькі Рынак (сучасная плошча Леніна) і яшчэ 3 вуліцы, на жаль, невядома якія [14, арк.72; 18, арк.55].

Абавязак масціць вуліцы ўскладаўся на жыхароў, кожны з якіх павінен быў выкласці каменем участак насупраць уласнага дома. Рынак замасцілі яшчэ ў 1815 г. [3, арк.3]. Горад быў забудаваны пераважна драў-

лянымі дамамі. Іх колькасць увесь перыяд вагалася: яны знішчаліся падчас пажараў, разбіраліся з-за ветхасці, будаваліся новыя. Так, калі ў 1831 г. у горадзе было 407 драўляных дамоў, то ў 1836 г. – 295. Каменнымі былі дамы заможных гараджан (Д. Фішара, Р. Зайчыка), у 1835 г. пабудаваны каменныя гандлёвыя рады на Рынку. Таксама каменнымі былі культавыя пабудовы: сінагога пачатку XVIII ст., каталіцкія касцёлы, ўніяцкія цэрквы [10, арк.3 адв.; 14, арк.72, 73 адв.].

Асноўным заняткам жыхароў Навагрудка ў першай палове XIX ст. было земляробства і гандаль, а найбяднейшыя жыхары горада займаліся фурманствам і т.п. [14, арк.77]. У афіцыйных дакументах гэтага перыяду адзначалася адсутнасць фабрык і заводаў у Навагрудку. Пад гэтымі назвамі разумеліся пераважна дробныя прадпрыемствы са слабой механізацыяй вытворчасці, але нават іх развіццю ў Навагрудку перашкаджала аддаленасць ад асноўных гандлёвых шляхоў і адсутнасць вялікіх крыніц вады (рэк і азёр). Навагрудчане карысталіся вадой з калодзежаў [14, арк.72].

Гандлявалі ў Навагрудку ў дадзены перыяд пераважна яўрэі. У 1829 г. у горадзе сярод гандляроў былі 1 дваранін, 8 купцоў і 27 мяшчан [8, арк.139]. Па дадзеных Наваградскага земскага суда, яўрэі ў Навагрудку і Навагрудскім уездзе прапаноўвалі шаўковыя, суконныя тканіны і іншыя тавары, якія атрымлівалі сухапутна з Масквы і іншых месцаў [14, арк.76 адв.; 18, арк.58 адв.; 23, арк.53]. Большая частка яўрэяў горада аддавала перавагу дробнаму гандлю рознымі харчовымі таварамі, а таксама гарэлкай (гарачым віном) на разліў, трымала шынкі, корчмы [11, арк.7–8; 23, арк.53]. У 1830-х гг. у горадзе налічвалася 80 крам з “чырвоным” таварам, адна срэбная крама, 9 хлебных, 8 корчмаў і гасцініц, 1 кавярня, 2 склепы з вінаградным віном і ад 34 да 55 піцейных дамоў [10, арк.4 адв.; 14, арк.76 адв.; 18, арк.58 адв.]. Кліентамі найбольш заможных і багатых па асартыменту вінных і прадуктовых крам (напрыклад, крамы М. Гаркаві) былі мясцовыя памешчыкі, якія прыезджалі ў Навагрудак на балі [27].

Кожны тыдзень у горадзе адбываліся таргі [1, с.42]. Важнай падзеяй для горада былі кірмашы. У афіцыйных дакументах яны называліся не ярмаркі, а кантракты, на якіх пераважна заключаліся дамовы паміж памешчыкамі. Яны пачыналіся 18 сакавіка і цягнуліся некалькі дзён [10, арк.5 адв.]. Таксама праводзіўся кірмаш на 11-м тыдні пасля Вялікадня [1, с.42].

Рамяство ў Навагрудку развівалася менш актыўна ў параўнанні з гандлем. У 1829 г. у горадзе налічвалася 130 цэхавых рамеснікаў і 1 вольны [8, л.137]. У справаздачах 1830-х гг., відавочна, ўлічваліся не цэхавыя рамеснікі, бо згодна з іх дадзенымі ў Навагрудку было 15 краўцоў і 10 шаўцоў, 5 кавалёў, 3 слесары [14, арк.76 адв.; 18, арк.58 адв.].

Асноўную колькасць жыхароў горада складалі мяшчане (каля 60 % ад усяго насельніцтва) [8, арк.144; 14, арк.74 адв.]. У 1831 г. у Навагрудку

налічвалася 1503 мяшчан-яўрэяў абодвух палоў супраць 337 мяшчан-хрысціян [10, арк.2]. Колькасць купцоў у Навагрудку была невялікая (5–6 чалавек), аднак яны былі больш заможныя ў параўнанні з астатнімі гарадскімі жыхарамі [14, арк.74–74 адв.]. У горадзе таксама жылі чыноўнікі гарадской адміністрацыі, сяляне (памешчыцкія і дзяржаўныя). Дваране хоць і валодалі ў Навагрудку нерухомай маёмасцю, жылі пераважна ў сваіх маёнтках ва ўездзе, а ў горад прыязджалі ўзімку для забаў [10, арк.10; 14, арк.74 адв.].

Значную частку гараджан у дадзены перыяд складалі вайскоўцы. У 1836 г. у горадзе жыло каля 50 афіцэраў і 450 салдат на 3419 жыхароў, у наступным 1837 колькасць служачых ніжэйшых вайсковых чыноў узрасла да 712 чалавек пры агульнай колькасці насельніцтва 3681 чалавек [17, арк.64 адв.; 18, арк.56–57]. У 1816 г. у горадзе размяшчалася драгунская дывізія генерал-майора Генгарда, у 1838 г. тут стаяў Сумскі гусарскі полк [2, арк.74; 23, арк.192 адв.]. Таксама мелася інвалідная каманда. Аднак факт наяўнасці ў Навагрудку такой колькасці вайскоўцаў падумаў пытанне аб іх размяшчэнні. Жыхары Навагрудка неслі абавязак воінскага пастоя, што значна абцяжарвала іх. Яны скардзіліся губернатару на немагчымасць утрымання вайскоўцаў у сваіх дамах [2, арк.74, 75, 309]. Вайскоўцы нярэдка чынілі гвалт над жыхарамі горада і ўезда [2, арк.26, 147, 399; 6].

У архіўных дакументах маюцца звесткі аб этнічным і канфесійным складзе жыхароў горада. Насельніцтва Навагрудка ў гэты перыяд заставалася поліэтнічным і шматканфесійным. У 1829 г. у горадзе налічвалася 1464 жыхара, з якіх 835 былі іўдзеямі (яўрэямі), 560 – рыма-каталікамі, 149 – магаметанамі, 96 – уніятамі, 10 – праваслаўнымі, 5 – лютэранамі [8, арк.63 адв.]. Відавочна, што значную частку гарадскога насельніцтва складалі яўрэі. Доля яўрэйскага насельніцтва ў агульнай колькасці жыхароў Навагрудка ў гэты перыяд вагалася каля 50 % [14, арк. 74 адв.; 19, арк.137 адв. – 138].

З “ревизских сказок” і ведамасцей аб колькасці кагалаў і іншых яўрэйскіх устаноў можна даведацца аб дынаміцы колькасці яўрэйскага насельніцтва ў Навагрудку (гл. табліцу 1).

З табліцы 1 бачна, што колькасць жыхароў горада яўрэйскай нацыянальнасці значна ўзрасла за перыяд з 1807 па 1847 гг., асабліва значны рост адзначаўся з 1829 па 1836 г. Гэта можа тлумачыцца паляпшэннем статыстыкі, а не натуральнымі прычынамі росту, тым больш што ў 1831 г. у Навагрудку здарыўся пажар і эпідэмічная хвароба, якія прывялі да змяншэння колькасці жыхароў [13, арк.6]. Аднак трэба адзначыць, што дадзеныя аб колькасці яўрэяў звычайна падаваліся рабінамі па запыту мясцовых улад, і нельга выключыць магчымасць заніжэння колькасці жыхароў горада з мэтай змяншэння сумы падаткаў і збораў. Навагрудскія татары ў адроз-

ненне ад яўрэяў займаліся земляробствам, маючы сваю зямлю, а таксама былі вызвалены ад усіх павіннасцей, акрамя воінскага пастою і падводнай павіннасці [2, арк.245–245 адв.].

Табліца 1 – Дынаміка колькасці яўрэяў Навагрудка ў першай палове XIX ст.

Год	Колькасць яўрэяў
1807	615
1811	922
1816	713
1817	726
1825	763 (без уліку дзяцей да 13 гадоў)
1829	835
1836	2054
1837	2081
1847	2576

Заўвага: табліца складзена аўтарам па дадзеных: [5, арк.210–261, 291–325адв., 555–568; 8, арк.140; 19, арк.137 адв. – 138 ; 22, арк.4, 5; 26, с.277; 28].

Яўрэйскую грамаду Навагрудка ва ўзаемаадносінах з уладамі прадстаўлялі рабін і выбраныя кагальныя. У маштабах губерні навагрудскі яўрэйскі кагал лічыўся невялікім. Меншымі за яго па колькасці жыхароў былі ў той перыяд толькі Ваўкавыскі, Пружанскі і Лідскі кагалы [19, арк.249–251]. У архіўных дакументах ёсць звесткі аб навагрудскіх кагальных. Сярод іх ў пачатку XIX ст. былі прадстаўнікі заможнай гарадской сям’і Гаркаві: Элла Гіршанавіч Гаркаві (1818–1821 гг.) і Зіскінд Гіршанавіч Гаркаві (1823–1825 гг.), а таксама Элла Іцкавіч Слуцкі (1823–1825 гг.), Янкель Літвін (1821–1823 гг.), Ізраіл Зяльвянскі (1818–1821 гг.), Герц Нотавіч Ізраэліт (1816–1818 гг.) [5, арк.132]. Рабінамі Навагрудка ў першай палове XIX ст. былі Давід Бен Харав Мош, які быў знакаміты сваёй кнігай «Gallia Masechta», Цві Хірш, Аляксандр Зіскінд Гаркаві (1835–1850 гг.) [26].

У архіўных дакументах утрымліваюцца звесткі аб адукацыйных установах Навагрудка, але гэта ў асноўным іх пералік з указаннем колькасці вучняў. У 1818 г. у Навагрудскай школе дамініканцаў вучылася 220 вучняў [4, арк.1 адв.]. Бедныя дзяўчаты са шляхецкіх сем’яў маглі вучыцца ў дамініканак. У 1829 г. у горадзе было дваранскае ўезнае вучылішча і 2 пансіёна з пражываннем [8, арк.142]. У 1835 г. ва ўезным вучылішчы, якое ўтрымлівалася дваранствам Навагрудскага ўезду, было 6 настаўнікаў і 182 вучні [14, арк.77 адв.]. У 1837 г. у гэтым вучылішчы было ўжо 192 вучні і 7 настаўнікаў [18, арк.59]. У 1835 г. настаўнік французскай мовы Навагрудскага дваранскага вучылішча П. дэ Сандан атрымаў дазвол на

адкрыццё ў Навагрудку дзявочага пансіёну [20, арк.1, 3]. У 1838 г. тут дзейнічалі высякародны мужчынскі пансіён, уезнае дваранскае вучылішча, прыходскае аднакласнае вучылішча, дзе ішло навучанне па ланкастарскай методыцы, прыватны дзявочы пансіён [23, арк.134 адв.–136].

Пэўнае месца ў архіўных дакументах займала дабрачынная дзейнасць. У Навагрудку ў пачатку XIX ст. існавала дабрачыннае таварыства. Пэўнае ўяўленне аб яго працы даюць штогадовыя справаздачы. У 1810-х гг. таварыства карысталася домам, які падарыў князь Дамінік Радзівіл, аднак потым яго забралі пад палкавы лазарэт. У 1837 г. яно купіла драўляны дом з пляцам і агародам у жыхара горада Вайніловіча. У доме жылі хлопцы-сіраты і настаўнік, які вучыў іх рускай і польскай мовам і арыфметыцы, таксама састарэлыя жанчыны, дзяўчаты-сіраты, калекі. Таварыства існавала за кошт фондушаў яго членаў, сярод якіх былі такія выбітныя асобы, як граф Несялоўскі, граф Храптовіч. Аднак узніклі праблемы са спаганнем адпісаных таварыству па тэстаменту грошай ад спадчыннікаў памерлых (Храпавіцкай, Стравінскага) [15, арк.4 адв.–5; 21, арк.2–3 адв.; 24, арк.10, 115–116, 147–148]. Акрамя дома дабрачыннага таварыства ў Навагрудку меліся прытулкі для састарэлых пры культавых установах [10, арк.4 адв.]. У 1830-х гг. у горадзе дзейнічалі Навагрудская гарадская бальніца, заснаваная ў 1823 г., і шпіталь высякароднага пансіёна [10, арк.4 адв.; 23, арк.40, 228; 25]. Яўрэй ў Навагрудку ў першай палове XIX ст. таксама займаўся дабрачыннасцю. У 1825 г. на Жыдоўскай вуліцы ў доме № 159 мясціўся яўрэйскі шпіталь [5, арк.563 адв.–564 адв.]. У 1838 г. яўрэйскім дабрачынным таварыствам быў пабудаваны драўляны дом для яўрэйскага шпіталю [23, арк. 282].

З архіўных дакументаў можна атрымаць звесткі аб рэлігійным жыцці горада. У 1820-я гг. у Навагрудку было 4 манастыра. У горадзе мелі свае рэзідэнцыі дамініканцы, францысканцы, баніфратры і дамініканкі (адзіны у Беларусі жаночы манастыр гэтага ордэна). Існавалі яны як за кошт фондушаў, а таксама ўсе (акрамя баніфратраў) мелі фальваркі з сялянамі [8, арк.45–47 адв.]. Фарны касцёл у 1816 г. выкарыстоўваўся як магазін правіянту (склад фуражу). Гэта выклікала абурэнне прыхаджан, і навагрудскі канонік А. Альшэўскі неаднаразова звяртаўся да губернатара з просьбай перанесці склад з касцёла ў іншае месца [2, арк.366, 403, 404, 405]. У дадзены перыяд у Навагрудку дзейнічала 5 яўрэйскіх малітоўных школ, некаторыя з іх былі заснаваны яшчэ ў XVIII ст. [22, арк.137 адв.–138]. У горадзе быў адзін рабін, адзін габай (стараста сінагогі) і адзін найман (скарбнік сінагогі). Хлопчыкі з яўрэйскіх сем’яў навучаліся ў хедарах, якіх у 1830-х гг. было 20 [21, арк.137 адв.–138; 23, арк.4, 5].

Такім чынам, вывучэнне архіўных дакументаў фонда № 1 “Канцылярыя гродзенскага губернатара” Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродна дае магчымасць ахарактарызаваць сацыяльнае,

эканамічнае і культурнае развіццё Навагрудка ў 1810–1830-х гг., жыццё яўрэйскай абшчыны горада. Найбольш інфармацыі змяшчаецца ў гадавых справаздачах аб стане горада, што падаваліся гарадскімі ўладамі ў губернскае праўленне. У святле архіўных дакументаў Навагрудка паўстае як рэлігійны і адукацыйны цэнтр уезда. Эканамічнае значэнне горада ў першай палове XIX ст. было невялікім, што было абумоўлена адсутнасцю тут мануфактурнай вытворчасці і буйных гандлёвых кірмашоў. Гандляры і рамеснікі Навагрудка працавалі на ўнутраныя патрэбы горада і ўезда. У першай палове XIX ст. насельніцтва горада заставалася поліканфесійным і поліэтнічным са значнай перавагай яўрэйскага кампанента.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи: изд. при 1-м отделении деп. Ген. штаба. Т. 9. Ч. 4. Минская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. штаба, 1848. – 60 с.
- Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродна (НГАБ у Гродна):**
2. Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 753. Справа аб прашэнні жыхароў горада Навагрудка аб вызваленні іх ад ваеннага пастоя і інш. (1816 г.).
3. Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 1330. Справа аб нанясенні пабояў мешчаніну Г.І. Левіну навагрудскім гараднічым (1818 г.).
4. Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 1800. Справаздача дырэктара вучылішч губерні аб стане вучылішчаў і колькасці ў іх вучняў (1819 г.).
5. Фонд 1. – Воп. 2. – Спр. 961. Следчая справа аб утойванні Навагрудскім яўрэйскім кагалам 700 душ насельніцтва і здзеках таго ж кагалу над мешчанінам Замкавым Ідалем, які данёс уладам аб гэтым злачынстве (1825 г.).
6. Фонд 1. – Воп. 2. – Спр. 1234. Справа аб нанясенні пабояў навагрудскаму жыхару Бонце Хаіму салдатам Скварэўскім (1825 г.).
7. Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 74. Справа аб скарзе паверанага адкупшчыка Н. Хеймінтша на карчэмшчыкаў горада Навагрудка аб парушэнні праз іх правіл водкупу (1828 г.).
8. Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 422. Статыстычныя звесткі аб народнай гаспадарцы па ўездах Гродзенскай губерні (1830 г.).
9. Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 780. Справа аб хадайніцтве Навагрудскага яўрэйскага грамадства аб змяншэнні акцызнага падатку (1830 г.).
10. Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 1012. Параўнальная ведамасць гарадоў Навагрудка і Пружан с паказаннем статыстычных звестак аб колькасці насельніцтва, стане гандлю і інш. (1831 г.)
11. Фонд 1. – Воп. 4. – Спр. 577. Справа аб скарзе гандляроў горада Навагрудка на гарадавы магістрат аб абцяжарванні іх ваенным і вагавым падаткамі. (1836 г.).
12. Фонд 1. – Воп. 10. – Спр. 626. Справа аб зборы акцызнага падатку з жыхароў горада Навагрудка і Пружан (1833 г.).

13. Фонд 1. – Воп. 10. – Спр. 1964. Перапіска з казённой палатай аб прычынах недаімак у зборы дзяржаўных падаткаў па гораду Навагрудку (1836 г.).
14. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 863. Справаздачы аб эканамічным і культурным стане і народнасельніцтве ўездных гарадоў губерні (1835–1836 гг.).
15. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 968. – Справаздача аб дзейнасці навагрудскага, брэсцкага і гродзенскага дабрачыннага таварыстваў за 1835 г.
16. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 1025. Справа аб затрыманні кантрабандных тавараў, якія правозілі мяшчане горада Навагрудка Нікчэмны А. і Левін І. (1836 г.).
17. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 1299. Справаздачы аб стане жыхароў губерні за 1836 г. (1837 г.).
18. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 1300. Гадавыя справаздачы гараднічых аб стане гарадоў Гродзенскай губерні ў 1837 г.
19. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 1212. Звесткі аб колькасці кагалаў, сінагог, школ, службовых асобаў і настаўнікоў яўрэйскага закона на 1836 г.
20. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 1244. Справа аб адкрыцці дзявочага пансіёна ў г. Навагрудку (1836 г.).
21. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 1501. Ведамасці аб стане дабрачынных таварыстваў (1837 г.).
22. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 1525. Ведамасці аб колькасці сінагог, кагалаў, народжаных, узяўшых шлюб і памерлых яўрэйскай нацыянальнасці (24.12.1837 – 24.02.1838 г.).
23. Фонд 1. – Воп. 19. – Спр. 1557. Справаздачы аб стане гарадоў губерні за 1838 г.
24. Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 1342. Справаздачы дабрачынных таварыстваў па Гродзенскай губерні і іх дзейнасці (1819–1824 гг.).
25. Фонд 1. – Воп. 2. – Спр. 399. Справа аб заснаванні ў горадзе Навагрудку гарадскага шпіталя (1823 г.).
26. Сабалеўская, В.А. Яўрэі Гродзеншчыны ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы рэсп. навук. канф., Гродна, 5-6 снеж. 1997 г. / Гродзен. дзярж. ун-т ; адказ. рэд. І.П. Крэнь. – Гродна, 1998. – С. 277–280.
27. Leaders and ordinary members of the community // Navaredok Memorial Book. (Translation of Pinkas Navaredok. [Electronic resource] / Edited by E. Yerushalmi. – Tel Aviv, 1963. – Mode of access : <http://www.jewishgen.org/yizkor/Novogrudok/nov042.html> . - Date of access : 02.09.2011.
28. Novogrudok // Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Volume VIII. Districts Vilna, Bialystok, Nowogrodek. [Electronic resource] / . Editor Sh. Spector, co-editor B. Freundlich. – Jerusalem :Yad Vashem, 2005. – P. 430-437. – Mode of access : http://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol8_00430.html . - Date of access : 02.08.2011.

Алена Мікалаеўна Макрушыч, выкладчык кафедры гісторыі Беларусі факультэта гісторыі і сацыялогіі ГРДУ ім. Я. Купалы. Сфера навуковых інтарэсаў: этнакультурнае развіццё Беларусі, гісторыя гарадоў заходняга рэгіёну Беларусі ў канцы XX ст., гісторыя Навагрудчыны ў XIX – пачатку XX ст.

КРЫНІЦЫ ПА ГІСТОРЫІ ШЛЯХЕЦКІХ УСТАНОЎ ВАЎКАВЫСКА XIX – ПACH. XX CTCT.

Дворянские учреждения г. Волковыска во времена Российской империи состояли из канцелярии предводителя дворянства и Дворянской Опек. Статья посвящена анализу документов НИАБ в г. Гродно, которые содержат данные о деятельности этих учреждений. Автор анализирует дела двух фондов архива № 91 и 866. Определяются основные направления деятельности уездного предводителя дворянства и учреждений, ему подчинённых.

Пасля ўключэння зямель Ваўкавыскага павету Рэчы Паспалітай у склад Расійскай імперыі была ўведзена пасада павятовага маршалка шляхты (уездный предводитель дворянства), які кіраваў дваранскай карпарацыяй рэгіёна. Спачатку пасада была выбарнай, павятовыя маршалкі выбіраліся з кандыдатаў, высунутых на губернскіх дваранскіх сходах, іх зацвярджаў губернатар. 28 лістапада 1861 г. выйшаў указ аб забароне выбараў маршалкаў, іх пачаў прызначаць урад. Маршалкі шляхты ажыццяўлялі кіраванне дваранскімі сходамі, адказвалі за выдачу пасведчанняў, якія тычыліся ладу жыцця і добранадзейнасці шляхты. Фактычна, функцыяй маршалкаў было прадстаўленне інтарэсаў шляхты [1, с. 559]. Кола пытанняў, да якіх меў дачыненне маршалак шляхты і яго канцылярыя, было вельмі шырокім. Фактычна, любая сітуацыя, дзе закраналіся інтарэсы дваран павета, трапляла пад кантроль маршалка.

Павятовыя Дваранскія Апекі былі заснаваны указам Сената ад 28 лютага 1817 г. Мэтай дзеяння гэтых устаноў стала апека маёнткаў непаўналетніх шляхціцаў, тых, хто сам не мог займацца сваёй маёмасцю па стане здароўя (у першую чаргу меліся на ўвазе псіхічныя захворванні). Трэцяя катэгорыя маёнткаў, якія траплялі пад юрысдыкцыю Апекі, мелі значныя запазычанасці Дзяржаўнаму Заёмнаму банку [22, с. 25].

Да 1911 г. Апекі дзейнічалі ў кожным павеце, аднак пазней былі аб'яднаны для эканоміі сродкаў. Апякунскія справы разглядаліся ў чатырох Апехах губерні, адной з іх стала Ваўкавыска-Пружанска-Слонімска [7, арк. 35–41], якая мясцілася ў Ваўкавыску. У значнай ступені яе дзейнасць была звязана з канцылярыяй маршалка. У пач. XX ст. Апека падпарадкоўвалася непасрэдна маршалку, успрыималася як асобны аддзел яго канцылярыі.

Маршалкі шляхты Ваўкавыскага павета

НГАБ у г. Гродна з'яўляецца асноўным месцам захавання дакументаў па гісторыі шляхецкіх устаноў г. Ваўкавыска. Значныя звесткі па розных аспектах жыцця шляхецкага саслоўя ўтрымлівае фонд № 91 “Фонд Ваўкавыскага павятовага маршалка шляхты”. Фонд гэты не вельмі вялікі, складаецца з трох вопісаў, пры гэтым першы ўтрымлівае 52 справы, другі – 11, трэці – адну справу. Значная частка дакументаў фонда тычыцца пачатку XX ст. і часоў I-й сусветнай вайны. Справы адлюстроўваюць кола пытанняў, з якімі сустракаўся ў сваёй дзейнасці маршалак шляхты. Фонд дазваляе добра ўявіць сабе кадравы склад канцылярыі: захаваліся фармулярныя спісы служачых за розныя гады. Вельмі карысную інфармацыю ўтрымліваюць чатыры справы, у якіх змешчаны спісы шляхты: пасямейны 1914 г., спіс 1796 г. маёнткаў з пазначэннем прозвішчаў іх гаспадароў і адваротны спіс таго ж года – прозвішчаў памешчыкаў з пазначэннем іх маёнткаў.

Справы гэтага фонда захоўваюць пасведчанні аб шляхецтве, даведкі аб колькасці зямлі ў маёнтках, матэрыялы аб правядзенні аграрнай рэформы 1861 г., падаткі з маёнткаў, выбары ў I-ю і II-ю Дзяржаўныя Думы, перапіска з рознымі ўстановамі губернскага і павятовага ўзроўняў, дакументы аб эвакуацыі служачых 1915 г., зборы ахвяр для пацярпелых падчас вайны з Японіяй, медыцынская дапамога эвакуіраванаму насельніцтву і г.д.

У 1924 г. польскі даследчык Л. Шчука склаў спіс павятовых і губернскіх маршалкаў шляхты Гродзенскай губерні і надрукаваў яго ў часопісе “Ateneum Wileńskie”. Нягледзячы на маленькія недакладнасці, гэты спіс дае магчымасць зрабіць некаторыя высновы. Пасада маршалка шляхты ў Ваўкавыскім павеце існавала на працягу ўсяго перыяду знаходжання ў складзе Расійскай імперыі з 1795 па 1917 гг. – 122 гады. За ўсю гісторыю існавання павета гэтую пасаду займала не менш за 18 чалавек. Частка іх мела мясцовае паходжанне. Пасля 1865 г. маршалкі шляхты прызначаліся з асоб прыезджых, што можна растлумачыць аб'ектыўнымі прычынамі – цэнтральныя ўлады пасля паўстання перасталі давяраць мясцовай шляхце каталіцкага паходжання. Частка з іх займала гэтую пасаду вельмі кароткі перыяд: 3–6 гадоў. Найбольшы перыяд пасаду займалі Г.Я. Белянкоў (22 гады), Ю. Талочка (16 гадоў), М.Я. Дэльфін (11 гадоў), Казімір Грабоўскі (10 гадоў), Т. Сегень (9 гадоў), Ксаверый Грабоўскі (7 гадоў). Толькі адзін з іх, Іахім Булгарын, займаў пасаду двойчы з перарывам у 1816–1820 і 1825–1828 гг. [23, с. 421–429]

Параўнанне “Спіса патомнай шляхты Ваўкавыскага павета” за 1910 г. з пералікам маршалкаў шляхты дае наступныя вынікі. У “Спісе” не згадваюцца некалькі першых і апошніх маршалкаў шляхты: Казімір Грабоўскі,

С. Дэспат-Зяновіч, А. Радавіцкі, Ксаверый Грабоўскі, М. Шымва, С.М. Обручаў, А. Ушакоў, Б. Палеолаг, С.У. Альдэнборгер. Няма ў “Спісе” Антона Радавіцкага, хаця сям’я з такім прозвішчам згадалася [12].

Для большасці ваўкавыскіх маршалкаў гэтая пасада стала верхам іх кар’еры. Некаторыя з іх пайшлі далей – на губернскі ўзровень (А. Ушакоў). Удалося сабраць некаторыя звесткі пра маршалкаў шляхты мясцовага паходжання і прыезджых. Аналіз фармулярных спісаў маршалкаў шляхты дазваляе выявіць некаторыя агульныя рысы ў іх кар’ерах і ўзроўні адукацыі. Дакументы НГАБ у г. Гродна дазваляюць выявіць трох маршалкаў шляхты, якія не згадваюцца ў спісе Л. Шчукі, і назваць імёны двух з іх: Ігнацый Кулеша (1796 г.), невядомы (1905–1907 гг.) і Сяргей Мельніцкі (1915–1917 гг.). НГАБ у г. Гродна захоўвае дакументы, якія ўтрымліваюць дадзеныя аб службе, маёмасным стане і сям’і большасці маршалкаў шляхты Ваўкавыскага павята: П. Біспінга, гр. Ксаверыя Грабоўскага, Ю. Талочкі, Г.Я. Белянкова, А.І. Ушакова, Б. М. Палеолага і С.У. Альдэнборгера.

У НГАБ у г. Гродна знаходзяцца фармулярныя спісы ўсіх служачых канцылярыі Ваўкавыскага павятовага маршалка, калі на чале яе стаяў Юльян Талочка. Гэтыя дакументы захаваліся злучанымі ў адну справу [5]. У 1910 г. канцылярыя маршалка і службы, ёй падначаленыя, складаліся з маршалка С.У. Альдэнборгера, засядацеляў Ваўкавыска-Пружанска-Слонімскай Дваранскай Апекі А.П. Швоба, М.А. Уладычанскага, А.А. Багушэвіча, служыцеля канцылярыі маршалка А.М. Матвейчыка, журналіста Апекі П.А. Швоба [7]. Існуе магчымасць параўнаць фармулярныя спісы за 1850-х са спісамі 1910–1912 гг. Гэтае параўнанне дазваляе высветліць, якія змены адбыліся ў кадрах канцылярыі амаль за палову стагоддзя.

Можна адзначыць пэўную дэмакратызацыю ў дачыненні да кадраў. Пры Талочку ў канцылярыі працавалі выключна шляхціцы, нават на самых ніжэйшых пасадах канцылярыстаў. У 1910 г. на тых жа пасадах мы адзначаем ужо выхадцаў з іншых саслоўяў: сялян і мяшчан. Пры гэтым узровень адукацыі служачых павысіўся. Як мінімум яны маюць за плячыма павятовае вучылішча, калі ў сярэдзіне XIX ст. нярэдка былі асобы толькі з хатняй адукацыяй, узровень якой вызначыць цяжка. У пач. XX ст. служачы павінен быў абавязкова мець пасведчанні аб адукацыі. Тыя, хто вучыўся дома, павінны былі здаваць экзамены экстэрнам у адпаведных установах.

Доўгі час маршалкі шляхты не атрымлівалі жалавання. З тых часоў, калі іх пачалі прызначаць, з’явілася і зарабатная плата. У 1910 г. маршалак С.У. Альдэнборгер атрымліваў жалаванне 1200 руб. у год як старшыня Павятовага з’езда і 650 руб. сталовых. Разам з іншымі выплатамі ў год ён зарабляў 2,5 тыс. руб. [7, арк. 19–25] У 1901 г. жалаванне чыноўнікам канцылярыі маршалка і Дваранскай Апекі і іншыя выплаты пачыналіся

з 20 дня кожнага месяца. Жалаванне давалі за мінулы месяц, сталовыя грошы – за месяц наперад, кватэрныя – за 4 месяцы наперад. У выпадку, калі чалавек паміраў ці выходзіў у адстаўку, ён не быў павінны вяртаць атрыманыя ўперад грошы [18, арк. 6].

Расійская імперыя славілася сваёй любоўю да мундзіраў. Мундзіры там мелі студэнты, грамадзянскія служачыя і розныя іншыя катэгорыі, якія зараз формы не маюць (настаўнікі). Афіцыйна маршалкі шляхты і іх канцылярыі адносіліся да ведамства Міністэрства ўнутраных спраў, таксама як паліцыя. Дакументы фондаў № 866 і 91 даюць уяўленне аб тым, як выглядалі мундзіры служачых шляхецкіх устаноў павета. Аднаго позірку чалавека XIX ст. на адзенне было дастаткова, каб зразумець яго сацыяльны статус, губерню, з якой ён паходзіць і г.д. Залатое шыццё па “шляхецкім” малюнку па каўнеры і абшлагах адрознівала губернскіх, абласных і павятовых маршалкаў і дваранскіх засядацеляў ад іншых служачых [18, арк. 99–100; 9, арк. 9–9 адв.]

Маршалкі шляхты Гродзенскай губерні складалі адную карпарацыю, у межах якой існавалі некаторыя традыцыі. Калі маршалак пераводзіўся за межы губерні, было прынята святочна з ім развітвацца, у Гродне ладзілі абед і рыхтавалі памятны падарунак. У 1912 г. брэсцкі павятовы маршалак шляхты П.А. Сазонаў быў абраны ў Думу і пакідаў сваю пасаду. У якасці падарунка ад калег ён атрымаў “складны масіўны залаты эмаліраваны жэтон”, на якім была зроблена выява гербаў Гродзенскай губерні і Брэсцкага павета, а таксама выгравіраваны прозвішчы ўсіх яго маршалкаў, якія заказалі падарунак. Сярод іх значылася і прозвішча Ваўкавыскага маршалка С.У.Альдэнборгера. На развітанне быў дадзены святочны сяброўскі абед, на якім граў аркестр духавой музыкі і, як пісалася ў дакуменце “хор балалаечнікаў” [8, арк. 48, 59].

У 1915 г. нямецкія войскі пачалі наступленне на землях Гродзенскай губерні. Пачалася актыўная эвакуацыя мясцовага насельніцтва і, канешне, у першую чаргу, чыноўнікаў губернскага і павятовага ўзроўню. Яны мелі права быць вывезенымі чыгункай разам са сваімі сем’ямі. У лістападзе 1915 г., ужо калі канцылярыя была эвакуіравана, разглядалася пытанне аб неабходнасці скараціць некаторых яе супрацоўнікаў на час эвакуацыі, каб паменшыць выдаткі. На той момант у ведамстве маршалка знаходзілася яго канцылярыя, Часовы камітэт па наглядае за арыштным домам і Ваўкавыска-Пружанска-Слонімска-Дваранская апека. Маршалак прапанаваў скараціць дзорцу і 3 надзіральнікаў арыштнага дома, якія на той момант не выконвалі ніякіх абавязкаў. У канцылярыі працавалі 3 засядацеля, адзін з іх быў мабілізаваны, і пісьмавадзіцель [10, арк. 19–21 адв.]

З пачаткам вайны пачаліся значныя перамены ў розных сферах жыцця грамадства. Мужчыны прызываліся ў войска, адбывалася шмат

перамяшчэнняў на пасадах. Па дакументах гэтага перыяду вельмі цяжка зразумець, куды і як перамяшчаліся маршалкі шляхты. У снежні 1914 г. абавязкі маршалка часова выконваў тытулярны саветнік Васілеўскі, чакалі новага – стацкага саветніка Каморнага [9, арк. 41]. Аднак, відаць гэта не адбылося, таму што загадам 20 снежня 1914 г. (па старым стылі) з пасады маршалка шляхты Ігуменскага павета ў Ваўкавыск быў перамешчаны Сяргей Валер’янавіч Мельніцкі. Яго папярэднік С.В. Альдэнборгер быў перамешчаны на месца маршалка шляхты Брэсцкага павета [10, арк. 1, 9]. Хутчэй за ўсё, апошнім маршалкам шляхты быў менавіта С.В. Мельніцкі. Яго прозвішчам падпісваліся дакументы да верасня 1917 г.

Ваўкавыска-Пружанска-Слоні́мская Дваранская Апека

Фонд 866 “Ваўкавыска-Пружанска-Слоні́мская Дваранская Апека” утрымлівае 51 справу за 1879–1917 гг. Некалькі спраў захоўваюць дакументы аб службе канцылярскіх чыноўнікаў Апекі, ходзе апякунскіх спраў, ёсць пратаколы паседжанняў Апекі за 1914–1917 гг. Гэтыя дакументы былі вывезены ў 1915 г. у эвакуацыю, таму захаваліся да нашых дзён. Вядома, што вывозіліся з сабой у глыб Расіі толькі дакументы па незакончаных справах. Астатнія былі пакінуты ў Ваўкавыску і загінулі. Аднак нават гэты, зусім няпоўны, комплекс дакументаў дазваляе ўявіць сабе, якім чынам ажыццяўлялася дзейнасць гэтай установы і абставіны апекі над маёмасцю і непаўналетнімі дзецьмі некаторых шляхціцаў Ваўкавыскага павета: П.Я. Тулоўскага, Л. Звяровіча, Т. Сегеня і інш.

Сярод дакументаў фонда № 866 знаходзяцца звесткі аб засядацелях і служачых Ваўкавыскай Дваранскай Апекі І.Р. Радчэўскім, А.А. Пальмцвейгу, Л.С. Чубрыку, П. В. Кавалёве, М.А. Уладычанскім, А.Я. Талкачу. Сярод дакументаў Апекі за 1910 г. захаваліся фармулярныя спісы ўсіх яе тагачасных служачых, большасць з якіх працавала ў ёй да самага канца яе існавання – 1917 г.: засядацелі Павел Іванавіч Швоб, Мануіл Аляксандравіч Уладычанскі, Абрагам Аляксандравіч Багушэвіч. Акрамя іх у Канцылярыі маршалка служыў канцылярскі служачы Антоній Міхайлавіч Матвейчык. Письмавадзіцелем канцылярыі быў Ігнацій Іванавіч Шаўчук. Апошнім і самым маладым служачым Апекі на пасадзе журналіста быў Павел Аляксандравіч Швоб – сын засядацеля [7, арк. 43–53].

На той момант Ваўкавыска-Пружанска-Слоні́мская Дваранская Апека ўяўляла з сябе цікавы ўзор рэлігійнай талерантнасці: засядацелі адносіліся да розных веравызнанняў: А.П. Швоб і М.А. Уладычанскі быў праваслаўнымі, А.А. Багушэвіч – мусульманінам. Талерантнасць праяўлялася і ў іх сямейным жыцці. Праваслаўныя Павел Швоб і М.А. Уладычанскі мелі за жонак каталічак.

У 1901 г. за Ваўкавыскай Дваранскай Апекай лічылася 27 апякунскіх і 7 адміністрацыйных спраў. Агульны кошт маёмасці, якая знаходзілася ў распараджэнні Апекі, складала каля 829 тыс. 894 руб. [18, арк. 20 адв.–26].

На працягу 1913 г. Апекай было скончана 52 справы. У канцы 1913 г. за Апекай засталася 6 спраў: па Ваўкавыскім павеце – 3, па Пружанскім – 2, па Слоніўскім – 1. Тры справы ў Ваўкавыскім павеце тычыліся маёмасці памерлых шляхціцаў: гаспадара маёнтка Навасёлкі Уладзіслава Даўнаровіча, шляхціца Леапольда Звалінскага і гаспадара маёнтка Межырэчча Станіслава Махвіца [14, арк. 36–39].

У пачатку XX ст. на папачэнні Апекі знаходзіўся ўладальнік маёнтка Стокі Сігізмунд Аляксандравіч Ляскоўскі, які лічыўся псіхічна хворым. 25 жніўня 1912 г. маёнтак Стокі за пазыкі быў прададзены на публічных таргах Л. Байрашэўскаму. Маёнтак складаўся з некалькіх будынкаў і 162,5 дзес. зямлі. Справа апекі над С.А. Ляскоўскім захавалася сярод дакументаў фонда № 866 [15, арк. 1–5, 8–15, 18–29, 63–68, 77, 90].

Пасля смерці ўладальніка маёнтка Нямейкі Леанарда Нікадзімавіча Звяровіча Дваранская Апека выявіла пазыкі на 53 тыс. 618 руб. За маёнткам лічылася 386 дзес. зямлі. Каб выплаціць пазыкі, Апека была вымушана арганізаваць распродаж рухомай маёмасці Л.Н. Звяровіча: яго транспартныя сродкі, адзенне, авец, свіней, фартэпіяна і г.д. 25 снежня 1879 г. адбыліся таргі за сам маёнтак, каб вярнуць пазыку Віленскаму земскаму банку [20, арк. 1, 27 адв., 29, 38, 44–46 адв., 149, 235].

Пасля смерці ў 1912 г. памешчыка Пятра Якімавіча Тулоўскага, Апека вырашала далейшы лёс яго чатырохгадовай дачкі Марыі-Караліны-Меланіі. Удава Сафія Тулоўская з Сасноўскіх звярнулася ў Ваўкавыска-Пружанска-Слоніўскую Апеку с просьбай прызначыць у якасці апекуноў дзяўчынкі сябе і свайго брата Сігізмунда Сасноўскага. Нябожчык Тулоўскі меў маёнтак Андрыяшкі (або Андрэеўцы), які ў 1910 г. быў аддадзены ў арэнду Ігнацыю Мацянскаму. Ужо ў 1913 г. удава была замужам другі раз і падпісвала дакументы як Мацянская. Хутчэй за ўсё, яе мужам стаў арандатар маёнтка [17, арк. 1–5, 17, 47, 78, 80–80 адв., 90, 118–118 адв.] Архіўная справа захоўвае шмат дакументаў, якія адлюстроўваюць многія аспекты арганізацыі апекі над дзяўчынкай і маёнткам.

Пасля таго, як нямецкія войскі занялі тэрыторыю Гродзенскай губерні, Ваўкавыска-Пружанска-Слоніўская Апека пераехала ў глыб Расіі, як і большасць яе пад апекай. Апека працягвала працаваць і ў эвакуацыі. Яна размясцілася ў г. Медынь Калужскай губ. Да нашых дзён захаваліся журналы паседжанняў Апекі за ўсе гады вайны. Пасля таго, як засядацель М.А. Уладычанскі быў прызваны ў дзеючую армію, Апека складалася толькі з ваўкавыскага маршалка С.У. Мельніцкага, засядацеляў А.А. Багушэвіча і А.П. Швоба [13, арк. 68, 76].

Дзейнасць Апекі ўскладнялася тым, што шляхта трох паветаў, ёй падначаленых, апекуны і апякаемыя былі раскіданы па розных рэгіёнах Расійскай імперыі. Часам іх было цяжка знайсці. Аднак члены Апекі вывезлі грошы ў сваёй касе і каштоўныя паперы, за кошт якіх жылі некаторыя апякаемыя [19, арк. 2–3]. На той час Апека займалася справамі дзяцей нябожчыка Казіміра Людвікавіча Адляніцкага-Пачобута з маёнтка Жэрнаўка, якіх апекаваў старэйшы брат Сігізмунд [19, арк. 13–13 адв., 18].

На пачатак 1915 г. за Апекай лічылася 49 спраў, 6 з іх былі завершаны на працягу года, таму што апякаемыя дасягнулі паўналецця. Такім чынам, на пачатак 1916 г. засталася 43 справы, з іх у 32 выпадках апека ажыццяўлялася над маёмасцю непаўналетніх, у 6 – над псіхічна хворымі, у 5 – па іншых прычынах. Фармальна ў распараджэнні Апекі (таму што тэрыторыя паветаў была занята немцамі) знаходзілася маёмасць на суму 1 млн. 123 тыс. 680 руб. [16, арк. 6–7]

У 1917 г. за Апекай лічылася і справа апекі Габрыэлай Павенцкай сына Станіслава пасля смерці яе мужа Івана Павенцкага. Рухомай і нерухомай маёмасці ў іх не было. Апякунша певадамляла аб дрэнным матэрыяльным становішчы, таму што яна хварэла і не магла працаваць, каб утрымліваць свайго сына [19, арк. 13 адв.] У верасні 1917 г. абмяркоўвалася справа апекі над непаўналетнімі дзецьмі нябожчыка шляхціца акаліцы Выраб'і Валерыяна Бяляўскага. Апякуншай была іх маці Соф'я Ігнацьеўна. Сын Станіслаў на той момант дасягнуў 17 гадоў, таму апека над ім скончылася. Маёмасцю гэтай сям'і быў жывы і мёртвы інвентар у акаліцы Вераб'і на суму 3033 руб. [19, арк. 19–19 адв.] Зразумела, што гэта падчас вайны была хутчэй віртуальная маёмасць.

Дабрачынная дзейнасць шляхты даволі добра адлюстравана ў дакументах фондаў № 91 і 866 НГАБ у г. Гродна. Дабрачыннасць была даволі папулярнай сярод шляхты, асабліва заможнай. Існавалі розныя яе праявы. У якасці адрасатаў дабрачыннай дзейнасці найчасцей за ўсё выступалі бедныя шляхціцы і сяляне, якія жылі ў навакольных вёсках. Пасля адмены прыгоннага права асабістай залежнасці сялян ужо не было. Аднак часцей за ўсё толькі памешчыкі маглі прапанаваць сялянам некаторыя сацыяльныя стандарты. У першую чаргу гэта тычылася заснавання школ і медыцынскага абслугоўвання.

У дакуменце аб заснаванні масалянскай ардынацыі асобнай умовай ішло адкрыццё сялянскіх вучылішчаў і багадзельняў пры Верцялішскай і Вярэйкаўскай царквах, на гэта выдзялялася сума па 150 руб. срэбрам штогадова. Асобна па 22 руб. 50 кап. выдзялялася на навучанне хлопчыкаў у Скробляжскім сялянскім вучылішчы [21, с. 342]. Вучылішчы былі адкрыты пасля смерці заснавальніц А. Свечынай і Ю. Вайчынскай [6, арк. 19–20 адв.]

Існуюць вельмі цікавыя прыклады дабрачыннай дзейнасці памешчыкаў Ваўкавыскага павета. У 1824 г. памешчык Шамбелан Франц Піятроўскі склаў завяшчанне, якім загадваў выхоўваць бедных хлопчыкаў-дваран на свой капітал у 50 тыс. зл. Адпаведна яго волі, на працягу 7 гадоў пяць хлопчыкаў павінны былі атрымліваць адукацыю ў публічных навучальных установах губерні. Па задумцы Піятроўскага хлопчыкі шляхецкага паходжання, пераважна сіроты, павінны былі навучацца ў Шчучынскім павятовым вучылішчы. За грошы фондуша кожны з іх павінен быў штогадова атрымліваць памяшканне, харчаванне, вопратку і абутак, неабходныя падручнікі. Для іх патрэбна было прызначаць надзірацеля. Душапрыказчыкі завяшчацеля, якія адказвалі за рэалізацыю волі Піятроўскага, злоўжывалі сваімі функцыямі. Разбіральніцтвы паміж адукацыйнымі ўстановамі і душапрыказчыкамі пакінулі пасля сябе шмат дакументаў [4, арк. 24–24 адв.]

Будаўніцтва і ўтрыманне храмаў таксама можна аднесці да аднаго з накірункаў дабрачыннай дзейнасці. У 1861 г. маёр у адстаўцы Януарый Гранкоўскі склаў завяшчанне, якім пакідаў крамянецкаму касцёлу 1 тыс. руб. Пасля яго смерці брат Баляслаў згадзіўся забяспечыць адпісаны капітал на сваім маёнтку Вішнева ў Ваўкавыскім павеце, з умовай платы касцёлу 5 % [2, арк. 1].

Мясцовыя памешчыкі, у большасці сваёй каталікі, нярэдка дапамагалі праваслаўным цэрквам. Гэтая традыцыя існавала з часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай. У 1860-я гг. на грошы мясцовых сялян у памяць аб адмене прыгоннага права будавалася праваслаўная царква ў в. Пацэвічы. Кіраваў будаўніцтвам свяшчэннік Самуйловічскай царквы С. Кульчыцкі. Ён звярнуўся да вакольных памешчыкаў за дапамогай, аднак адгукнуўся толькі А. Стырэйка, уладальнік маёнтка Пацэвічы. Ён выдзяліў пад царкву 1900 кв. саж. зямлі і згадзіўся дапамагчы грашыма. За гэтую сваю ахвяру А. Стырнейка прасіў маліцца за здароўе сваё і родзічаў (усяго шэсць чалавек), а пасля смерці іх – за ўпакой, увесь час, пакуль будзе існаваць царква. Справа вырашалася на ўзроўні гродзенскага губернатара І.М. Скварцова, якога занепакоіла жаданне каталіка, каб за яго маліліся ў праваслаўнай царкве. За парадай, як быць у гэтай сітуацыі, губернатар звярнуўся да Епіскапа Брэсцкага Ігнацыя. Епіскап адказаў, што царква маліцца будзе і за каталіка (усё ж хрысціянін), капітал браць трэба, не зважаючы на веравызнанне ахвярадаўцы [11, арк. 1–4, 10 адв.–11 адв.]

Ваўкавыскі павет, як правінцыяльны рэгіён Расійскай імперыі, адчуваў на сабе рэха тых працэсаў, якія адбываліся ў вялікіх гарадах і абодвух сталіцах. Некаторыя ініцыятывы, якія нараджаліся ў Пецярбургу, Маскве або Вільні, прыжываліся і тут. Некаторыя з іх не знаходзілі свайго водгуку па розных прычынах. У 1900 г. адбылася спроба заснаваць у

Ваўкавыску пасагавую касу, па ўзоры адпаведнай у Вільні. Каля двух гадоў праект разглядаўся ўладамі. За гэты час сабралася дастаткова жадаючых стаць членамі касы, амаль усе яны былі яўрэямі. У 1901 г. Міністэрства ўнутраных спраў забараніла адкрыццё пасагавай касы. Не дапамаглі і подпісы некалькіх шляхціцаў, якія з'явіліся на прашэнні [3, арк. 1–28].

Заклучэнне

У Ваўкавыску часоў панавання Расійскай імперыі існавалі такія павятовыя шляхецкія ўстановы, як канцылярыя маршалка шляхты і Дваранская Апека. Мэтай дзейнасці канцылярыі было прадстаўленне інтарэсаў шляхты ва ўсіх справах і установах. Кола пытанняў Дваранскай Апекі – распадраджэнне маёнткамі і сродкамі, якія да яе траплялі, нагляд за дзейнасцю апекуноў (яна павінна была правяраць штогадовую справаздачу апекуноў). Часам існавалі асобныя дабрачынныя фондушы, нагляд за якімі таксама ажыццяўляла Апека. Асноўныя дакументы, якія адлюстроўваюць дзейнасць гэтых устаноў, захоўваюцца ў фондах № 91 і 866 НГАБ у г. Гродна. Даволі часта гэтыя справы аб ахвяраванні грошай былі звязаны з падманамі і ашуканнямі, часцей за ўсё ад нашчадкаў ці выканаўцаў завяшчання. Дакументы дазваляюць прааналізаваць кадравы склад гэтых устаноў і яго эвалюцыю ў сяр. XIX – пач. XX стст. Такім чынам, разгледжаныя крыніцы на прыкладзе Ваўкавыска паказваюць магчымасці даследавання яшчэ адной старонкі гісторыі гарадоў Беларусі часоў Расійскай імперыі – дзейнасці ў іх шляхетных устаноў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Вяроўкін-Шэлюта, У. Прадвядзіцель дваранства / У. Вяроўкін-Шэлюта // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 5. – Мн.: БелЭнц, 1999. – С. 559.
2. Нацыянальны гістарычны архіў у г. Гродна:
3. Ф. 1. – Воп. 6. – Спр. 1525. Переписка с виленским генерал-губернатором о пожертвовании денег кременецкому костёлу Волковьского уезда отставным майором Гронковским (1868 г.)
4. Ф. 1. – Воп. 77. – Спр. 661. Об учреждении в г. Волковыске приданной кассы (1900–1901 гг.)
5. Ф. 2. – Воп. 34. – Спр. 107. Дело о завещании жителем г. Волковыска Пиотровским шамбеланом попечителю Белорусского учебного округа денег на воспитание бедных дворян (1845 г.)
6. Ф. 2. – Воп. 37. – Спр. 1543. Формулярный список Толлочко Юлиана Антоновича, Волковьского уездного предводителя дворянства за 1824–1850 гг.
7. Ф. 38. – Воп. 1. – Спр. 19. Дело о деятельности Верейковского народного училища Волковьского уезда (1864–1869 гг.)

8. Ф. 91. – Воп. 1. – Спр. 17. Формулярные списки канцелярских служащих (1910 г.)
9. Ф. 91. – Воп. 1. – Спр. 20. Переписка с гродненским губернским правлением, волостными правлениями и др. о рассмотрении проекта сельскохозяйственной школы, производстве ревизии волостных правлений и др. (1912 г.)
10. Ф. 91. – Воп. 1. – Спр. 31. Циркуляры Министерства Внутренних Дел об эвакуации служащих и их семейств (1914 г.)
11. Ф. 91. – Воп. 1. – Спр. 40. Переписка с Гродненским губернским правлением, Брестским уездным предводителем дворянства и др. о призыве на военную службу обер-офицеров и врачей, о высылке копии формулярного списка о службе предводителя дворянства Ольденборгера С.В. и др. (1915 г.)
12. Ф. 97. – Воп. 1. – Спр. 168. О пожертвовании денежной суммы помещиком им. Пацевичи Волковысского уезда для постройки православной церкви д. Пацевичи того же уезда (1866–1867 гг.)
13. Ф. 332. – Воп. 2. – Спр. 3. Список потомственных дворян Волковысского уезда (1910 г.)
14. Ф. 866. – Воп. 1. – Спр. 2. Дело о службе канцелярских чиновников опеки (1912–1917 гг.)
15. Ф. 866. – Воп. 1. – Спр. 13. Дело о ходе опекунских дел (1914 г.)
16. Ф. 866. – Воп. 1. – Спр. 21. Об учреждении опеки над имуществом умершего дворянина им. Стоки Сигизмунда Александровича Ляковского (1914–1915 гг.)
17. Ф. 866. – Воп. 1. – Спр. 34. Дело о назначении опеки над имуществом умерших дворян Станислава и Александра Сегеней и Александра Дельфин (1916 г.)
18. Ф. 866. – Воп. 1. – Спр. 38. Об опеке над имуществом и малолетними детьми умершего дворянина Туловского Петра Якимовича (1912–1915 гг.)
19. Ф. 866. – Воп. 1. – Спр. 42. Дело о ходе опекунских дел (1882–1915 гг.)
20. Ф. 866. – Воп. 1. – Спр. 47. Протоколы заседаний опеки за 1917 г.
21. Ф. 866. – Воп. 1. – Спр. 51. Дело об установлении опеки над им. Немейки помещика Зверовича (1879–1880 гг.)
22. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XX-VIII. – Отделение первое (1853 г.). – Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854. – С. 342.
23. Центральный государственный исторический архив БССР в гор. Гродно. Путеводитель. – Минск, 1965. – 220 с.
24. Szczuka, L. *Marszałkowie szlachty gubernii grodzieńskiej* / L. Szczuka // *Ateneum Wileńskie*. – Т. II. – Wilno. – 1924. – S. 421–429.

Вольга Мікалаеўна Папко, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры філасофіі і культуралогіі Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта. Сфера навуковых зацікаўленняў: гісторыя шляхецкіх родаў Беларусі канца XVIII – пач. XX стст., гісторыя роду кн. Радзівілаў, шляхецкая культура часоў Расійскай імперыі.

ХАРОНІМЫ ГРОДНА Ў XIX – XX СТСТ.

Статья посвящена анализу названий предместий, урочищ, деревень и микрорайонов Гродно XIX – XX столетий. Значительное внимание уделено проблеме развития хоронимов Гродно этого периода. Внесены конкретные предложения по восстановлению исторической урбанонимии Гродно.

Любы ўрбанонім (унутрыгарадская назва) каштоўны тым, што ён архітэктурны, гістарычная планіроўка ці археалагічны культурны пласт. Усе ўрбанонімы ўмоўна можна падзяліць на 2 вялікія часткі, адрозненні паміж якімі вельмі істотныя. У першую ўваходзяць так званыя гадонімы (назвы лінейных аб’ектаў гарадской планіроўкі – вуліц, завулкаў, праездаў, бульвараў, трактаў, праспектаў) і агаронімы (найменні плошчаў), якія маюць вызначаную планіроўку і, адпаведна, пэўныя памеры. Гэтыя фактары садзейнічаюць таму, што даследчык такіх ўрбанонімаў мае шырокі выбар крыніц – архіўных дакументаў, перыядычнага друку, геаграфічных карт.

У другую частку ўрбанонімаў можна ўключыць харонімы (назвы прадмесцяў, урочышчаў, сядзіб, фальваркаў, вёсак, мікрараёнаў і раёнаў) – найменні асобных тэрыторый, якія вельмі рэдка маюць вызначаныя межы. Прадмесце (таксама сустракаюцца тэрміны “пасад” ці “фарштад”) – гэта забудаваная частка горада вакол замка і рынка. Урочышча – незбудаваная рэгулярнымі кварталамі гарадская тэрыторыя, дзе размяшчаюцца асобныя будынкі ці аб’екты, якія маюць сацыяльна-эканамічнае ці рэлігійнае значэнне для горада. Сядзіба і фальварак – гэта гаспадарка з пэўнай навакольнай тэрыторыяй. Вёска – тэрыторыя з сялянскімі дварамі і гаспадаркамі. Мікрараён – сучасны аналаг прадмесця, які з’явіўся ў 1960-х. Раён – гэта адзіны харонім, які мае вызначаныя межы. Трэба заўважыць, што харонімы на працягу XIX – XX стст. не былі статычнымі, яны развіваліся: урочышчы з цягам часу забудоўваліся і становіліся прадмесцямі, фальваркі – урочышчамі, вёскі – мікрараёнамі. Займацца даследаваннем харонімаў досыць складана, бо яны не мелі дакладна вызначаных межаў і таму не так часта фіксаваліся ў дакументах, як гадонімы і агаронімы. Менавіта яны – харонімы – і з’яўляюцца аб’ектамі даследавання дадзенага артыкула. Пры гэтым аўтар не разглядае ненарматыўныя ці побытавыя харонімы,

якія былі распаўсюджаныя ў другой палове XX ст., а таксама найменні адміністрацыйных раёнаў.

На пачатак XIX ст. у Гродна налічвалася 6 прадмесцяў: Траецкае, Падол, Курган, Гарадніца, Калюжа і Занёманне. Траецкае прадмесце, бадай, з’яўляецца найстаражытным у Гродне. Тэрыторыя прадмесця месціцца на поўнач ад замка і Рыначнай (сёння Савецкай) плошчы [3, с. 57]. Назва гэтага прадмесця, безумоўна, пайшла ад аднаіменнай царквы, размешчанай у мінулым недзе тут. У гэтым раёне канцэнтравалася яўрэйскае насельніцтва горада, што не дзіўна, бо побач знаходзілася галоўная гандлёвая плошча. Назва гістарычнага прадмесця захавалася ў найменнях дзвюх вуліц – Вялікай і Малой Траецкай. І хоць большая частка кварталаў Траецкага прадмесця захавалася, у 1960-80-ыя гады была поўнасцю знесена заходняя частка прадмесця паміж Галоўнай сінагогай і рэчкай Гараднічанкай. Цікава, што Траецкае прадмесце таксама існуе і ў Мінску.

Яшчэ адным старажытным прадмесцем Гродна з’яўляецца Падол – тэрыторыя ўзбярэжнай паласы паміж Нёманам і высокімі пагоркамі Старога і Новага замкаў, Драматычнага тэатра, Бернардзінскага касцёла і Курганнем. Назва тлумачыцца даволі лёгка і азначае мясцовасць перад узвышшам, паміж гарой і ракой, “падэшву” [17, с. 472]. Захаваліся трасіроўкі дзвюх вуліц Падолы – Падольнай і Падгорнай, якія цудоўна ілюструюць сэнс назвы прадмесця. На жаль, забудова прадмесця была амаль поўнасцю знесена за апошнія 30-40 год, захавалася толькі невялікая частка за чыгункай каля Старых хрысціянскіх могілак. Прадмесці з такой жа назвай таксама існуюць у Кіеве і мястэчку Мір.

На ўсход ад плошчы Старога Рынку ў пачатку XIX ст. яшчэ назіраліся групы курганоў, якія і далі найменне спачатку ўрочышчу, а да сярэдзіны XIX ст. і прадмесцю [7, с. 6]. Курган, Курганы, Курганне – такія варыяцыйныя назвы прадмесця сустракаюцца ў тагачасных дакументах. Прыкладную тэрыторыю прадмесця можна вызначыць сучаснымі вуліцамі Парыжскай Камуны, Камсамольскай, паўднёвай часткай Будзённага і Святрдова. На жаль, сёння назва “Курган” нідзе не фігуруе, нават, галоўная вуліца прадмесця Курганная, якая звязвала яго з цэнтральнай часткай горада, цяпер называецца вуліцай Парыжскай Камуны.

Найвядомейшым прадмесцем Гродна, маючым багатую гістарыяграфію, безумоўна, з’яўляецца Гарадніца [9, с. 73]. Славу гэтаму прадмесцю прынёс ініцыятар яго ўзвядзення ў другой палове XVIII стагоддзя, старошта гродзенскі Антоній Тызенгаўз. На пачатак XIX ст. Гарадніца хоць і з’яўлялася паўночна-усходняй ускраінай горада, але перахапіла лідарства ў плошчы Старога Рынка і стала палітыка-адміністрацыйным і культурным цэнтрам Гродна. Тэрыторыя Гарадніцы была абмежавана сучаснымі

вуліцамі Ажэшкі, 1 Мая і рэчышчам Гараднічанкі. На тэрыторыі было-га прадмесця зараз размешчаны плошчы Леніна і Тызенгаўза, парк імя Жылібера. Хутчэй за ўсё, назва пайшла ад рэчкі Гараднічанкі, якая раней называлася Гарадніцай. Цікавы факт: невялікая рачулка Гараднічанка дала найменні як гораду, так і яго асобнаму прадмесцю. Унікальнасць прадмесця падкрэсліваецца тым, што гэта – адзінае ў Беларусі прадмесце, якое мае музей уласнай гісторыі. Праўда, сёлета (2011) музей, які размешчаны ў “басняцкім доміку”, закрыты на рэканструкцыю. Назве гэтага прадмесця знікненне не пагражае, бо існуе Гараднічанская вуліца, якая звязвала “стары” горад з тэрыторыяй Гарадніцы. Акрамя таго, гісторыя кожнага з дамоў гэтага раёна, пабудаваных у канцы XVIII ст., неадрыўна звязана са словам “Гарадніца”. Невялікая частка даліны Гараднічанкі атрымала ў другой палове XIX ст. асобную назву “Швейцарская даліна”, што было звязана з яе вельмі маляўнічымі ладшафтамі [5, с. 160].

На заходняй ускраіне горада, аддзеленай ад яго далінай Гараднічанкі, знаходзілася прадмесце Каложа. Сёння гэтая назва непарыўна звязана з Барыса-Глебскай царквой, якая таксама называецца Каложскай. Паходжанне гэтай назвы доўгі час памылкова тлумачылася версіяй, нібыта князь Вітаўт пасяліў там палонных з пскоўскага прадмесця Каложа, а ўжо яны “перанеслі” назву з роднага горада ў Гродна. Але, як слушна заўважыў даследчык гісторыі Гродна Ігар Трусаў, доказаў гэтаму няма. І прапанаваў сваё цалкам верагоднае тлумачэнне наймення прадмесця [14, с. 10-11]. Згодна яму прадмесце першапачаткова называлася Каложань ці Калозень, і толькі пазней атрымала форму “Каложа”, што значыць “месца, дзе б’юць крыніцы”. Забудова прадмесця была амаль поўнасцю знесена ў другой палове XX ст., на яе месцы зараз знаходзіцца парк з грувасткай назвай “імя 40-годдзя ЛКСМБ”. Нават галоўная вуліца, якая звязвае Каложу з цэнтральнай часткай горада, названа ў гонар рускага паэта Лермантава, які, канешне, ніколі ў Гродне не быў.

І апошняе прадмесце Гродна ў пачатку XIX ст. знаходзілася на левым беразе Нёмана, аддзеленае ракой ад асноўнай часткі горада. Таму і атрымала назву Занёманне, якая з’яўляецца тыповай для многіх гарадоў, дзе існавала перашкода для штодзённых зносін у выглядзе ракі [2, с. 22-23]. Так, у Полацку былі прадмесці Задзвінне і Запалоцце, у Віцебску – Задзвінне, Заручаё і Задунаё, у Оршы – Задняпроўе, у Магілёве – Задубровенскі пасад (за Дубровенкай). Галоўнай архітэктурнай дамінантай Занёмання, безумоўна, з’яўляецца касцёл былога францішканскага манастыра. Амаль поўнасцю захавалася планіровачная структура прадмесця і значная частка забудовы, а вось назва “Занёманне” сёння не выкарыстоўваецца.

А зараз пяройдзем да разгляду ўрочышчаў, сядзібаў і фальваракаў Гродна, якія на працягу XIX – XX стст. увайшлі ў склад горада. На Скідзельскім тракце ў XIX – пачатку XX ст. знаходзілася карчма Пагулянка. Яна і дала назву ўрочышчу, якое размяшчалася на месцы сучаснага аўтавакзала і праспекта Касманаўтаў. Цікава, што ў Мінску існавала ўрочышча Пагулянка, а ў Вільні – прадмесце. Гэта цікавая назва мае два варыянты этымалогіі [17, с. 461-462]. На першаму з іх найменне “пагулянка” пайшло ад поля, якое пакінута, “адпачывае”, “гуляе”. На другому – гэтая назва паходзіць ад месца, дзе адбываліся гулянкi ды гульбішчы. Наяўнасць побач карчмы падказвае, які варыянт паходжання назвы меў месца ў Гродне. Сумна, што такая арыгінальная назва сёння не запатрабавана ў горадзе на Нёмане. На паўночны ўсход ад Пагулянкi ў першай палове XX ст. было вядома ўрочышча Сабачая Горка. Сёння – узвышша ля скрыжавання вуліцы Пралетарскай і Азёрскай шашы. Урочышча таксама ўзгадвалася ў дакументах як Мысліўская Горка. Чаму так называлася мясціна, пакуль невядома і патрабуе далейшага даследавання. Чога не скажаш пра урочышча Слабодку, якое размяшчалася ў канцы XIX – пачатку XX ст. у квартале паміж сучаснымі вуліцамі Белуша, Антонова і Парахавой. Звычайна ў беларускіх гарадах XIX ст. слабодамі называлі гарадскую тэрыторыю, насельнікі якой мелі падатковыя паслабленні ці іншыя ільготы [6, с. 348-349]. Напрыклад, у Мінску існавалі Татарская, Раманаўская, Ляхаўская, Захараўская, Старосцінская, Салдацкая і Штацкая слабоды. Фактычна тэрмін “слабада” з’яўляецца сінонімам прадмесцю. Побач з Слабодкай знаходзілася ўрочышча з загадкавай назвай “Слімак”. Гэта – невялікая тэрыторыя на поўдзень ад Цэнтральнага рынку і пачатка вуліцы Белуша, спуск уздоўж праезда ад вуліцы Белуша да Падольнай. Напэўна, савецкія ўлады Гродна таксама не разумелі паходжання гэтай назвы, бо ў 1945 г. перайменавалі “спуск Слімака” у вуліцу Светлую [11].

У другой палове XVIII ст. ў ваколіцах Гродна былі ўзведзены 3 сядзібы для апошняга караля Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага. На паўночна-усходняй ускраіне Гродна была пабудавана сядзіба Станіславава, названая ў гонар караля [15, с. 20]. У XIX ст. вакол яе з’явіліся гаспадарчыя пабудовы і яна ператварылася ў фальварак. Побач быў пабудаваны чыгуначны вакзал, тут жа ў 1927 г. заснавалі заалагічны сад. Галоўная алея, якая звязвала сядзібу з Верцялішскай дарогай (сучасная вуліца Ажэшкі) паступова ператварылася ў гарадскую вуліцу Станіславоўскую (цяпер Ціміразева). Назва “Станіславава” перакінулася на некалькі суседніх з сядзібай кварталаў па сучасных вуліцах Ціміразева, Каханоўскага, завулку Ціміразева. Хоць будынак сядзібы і захаваўся, назва аказалася амаль забытай. Яшчэ адна каралеўская рэзідэнцыя з’явілася

за 2 км на паўднёвы захад ад горада, на Занёманні. І таксама атрымала імя ў каралеўскі гонар – Аўгустова. У XIX ст. яна “абрасла” гаспадаркай і навакольную мясцовасць пачалі называць урочышчам Аўгустова. Ад комплекса былой сядзібы захаваліся будынкі карчмы і капліцы. Побач у 1980-90-ыя ўзняліся шматпавярховыя дамы мікрараёна па вуліцы Рэпіна, а самабытнае імя – “Аўгустова” – было забыта. І трэцяя каралеўская рэзідэнцыя паўстала на правым беразе Нёмана на ўсход ад горада. Напэўна таму, што размясцілася яна каля Нёмана, атрымала найменне “Панёмань”. Побач з сядзібай у XX ст. з’явілася вёска з паланізаванай назвай “Панямунь”. Некалькі гадоў таму яна была ўключана ў межы Гродна, былыя вясковыя вуліцы атрымалі назвы Берагавая, Прагулачная і Панёмуньская (а неабходна – Панёманьская!). Сядзіба хоць і захавалася, але знаходзіцца ў вельмі занябаным выглядзе, а назва былой каралеўскай рэзідэнцыі “Панёмань” вядома, бадай, толькі жыхарам былой вёскі.

Фолюш – так называлі фальварак і ўрочышча на захад ад сядзібы Аўгустова ля берага рэчкі Ласасянкі ў XIX – першай палове XX ст. І.Трусаў выказаў цікавую версію паходжання назвы гэтага ўрочышча [8]. Згодна з ёю, ягонае найменне паходзіць ад беларускага слова “хваля”. На бераг рэчкі Ласасянкі ў канцы XVIII ст. былі перанесены мануфактуры Тызенгаўза, у тым ліку суконныя. Па тэхналагічнаму працэсу такіх мануфактур сукно павінна было “хвалявацца” ці “фалявацца”, гэта значыць – пазбавіцца ад няроўнасцяў, павісеўшы на паветры. На месцы мануфактур ў XIX ст. былі ўзведзены расійскія вайсковыя казармы, якія атрымалі назву “Фолюш”. Потым там размяшчаліся польскія, савецкія, беларускія казармы, а назва заставалася. Сёння назву “Фолюш” носяць некалькі жылых мікрараёнаў, вуліца, магазіны і канцавы прыпынак грамадскага транспарту. Рэдкі выпадак, калі старажытная і арыгінальная назва не толькі захавалася, але і штодзень эстэтычна ўзбагачае жыццё гарадзенцаў. Хацелася б толькі пажадаць ім ведаць паходжанне назвы іх мікрараёна.

Назва яшчэ аднаго фальварка XVIII ст. паступова стала асацыявацца з наваколлем, ператварыўшыся ў найменне ўрочыша – Друцк. Здавалася, падобныя тапонімы ўласцівыя толькі старажытным гарадам Беларусі, бо такім чынам ўзніклі назвы Менска, Полацка, Слуцка, Друцка на Друці. Аднак тут мы маем цікавае выключэнне – назва “Друцк” пайшла ад прозвішча ўладальнікаў фальварка князёў Друцкіх. А магчыма, наадварот – гэтая праблема патрабуе далейшага даследавання. Фальварак размяшчаўся каля скрыжавання сучасных праспекта Кляцкова і вуліцы Белуша, насупраць Дзяржаўтаінспекцыі Гродзенскай вобласці. Калі ў сярэдзіне XX ст. фальварак стаў калгасам, там былі пабудаваны жылыя дамы барачнага тыпу. Некалькі з іх захаваліся, адрасаваныя па вуліцы Друцк. Бадай, гэта

ўсё, што засталася ад кавалка гарадзенскай гісторыі з мілагучнай назвай “Друцк”. Яшчэ адзін фальварак атрымаў імя ад прозвішча ўладальнікаў – Румлёва. Маёнтак належыў Каралю Румелю і знаходзіўся на левым беразе Нёмана, там, дзе зараз размешчаны парк Румлёва (неафіцыйная назва). Ад былога фальварка акрамя парка і невялікай вежы, амаль нічога не засталася. Але назва не знікла, а перайшла ў спадчыну двум мікрараёнам, якія будаваліся ў межах праспектаў Кляцкова, Янкі Купалы і вуліцы Гая ў 1970-90-х. Румлеўскім жыхары Гродна называюць і мост праз Нёман па праспекту Кляцкова.

У першай палове XIX ст. Гродна актыўна пашыраў свае межы на поўнач. Тут, уздоўж сучасных вуліц 1 Мая, 17 Верасня, Міцкевіча і Горкага, імкліва выраслі кварталы прадмесця Новы Свет. Назва падкрэслівае час з’яўлення прадмесця, тое, што яно, у адрозненне ад іншых частак горада, зусім новае [16, с. 3]. Падобная назва была досыць папулярная ў многіх гарадах міжваеннай Польшчы. Цікава, што ў гарадах Савецкай Беларусі ў той жа час была папулярна назва прадмесця “Новы Быт”. Новы Свет настолькі хутка пашыраў сваю тэрыторыю, што яна раскінулася ад Заалагічнага саду да яўрэйскіх могілак (сучасны спартыўны комплекс “Нёманскі”) і, нават, далей. Назва ўжо не дапамагала арыентавацца ў гарадской прасторы. Не дзіўна, што на ўскраінах Новага Свету ў канцы 1930-х з’явіліся новыя харонімы.

Так, узвышша на скрыжаванні сучасных вуліц Горкага і Астроўскага пачалі называць Залатой Горкай [16, с. 49]. Аб паходжанні гэтай назвы пакуль можна толькі здагадвацца. Будзе цікава даведацца, але ў Мінску ў XIX – першай палове XX ст. таксама існавала прадмесце Залатая Горка. І таксама этымалогія назвы пакуль да канца не вызначана. У Мінску ёсць 3 версіі паходжання наймення. Першыя дзве можна назваць легендарнымі, а таму і малаверагоднымі. Па першай з іх назва пайшла ад заможных (“залатых”) купцоў, якія спыняліся там перад наведваннем кірмаша. Па другой – назва “Залатая Горка” узнікла пасля эпідэміі тыфу, калі мінчане сабралі цэлую горку залатых манет, на якія і пабудавалі касцёл Святога Роха на мясцовых каталіцкіх могілках [13, с. 66]. Трэцяя версія выглядае найбольш верагоднай: горка была так названа мінчанамі з-за бярозавага гаю, які восенню становіўся залатым. Мінская Залатая Горка поўнасю змяніла сваё аблічча пасля Вялікай Айчыннай вайны, калі былі знішчаны могілкі і забудавана тэрыторыя. Назва захавалася дзякуючы Залатагорскаму Траецкаму касцёлу Святога Роха, які некалькі год таму быў поўнасю перададзены вернікам. Ну, а назва “Залатая Горка” ў Гродне сёння вядома, напэўна, толькі спецыялістам і абаронцам архітэктурнай спадчыны горада.

А вось з тлумачэннем назвы прадмесця Настаўніцкая Калонія аніякіх праблем няма, сама назва падказвае нам, што там, уздоўж сучасных вуліц Чкалава і Асіпенкі, ў 1930-ыя гады атрымалі магчымасць пабудаваць дамы ў папулярным стылі канструктывізму гродзенскія настаўнікі. Сучасная вуліца Лермантава аддзяляла Настаўніцкую Калонію ад прадмесця Завершызна ці, як было б правільна па-беларуску, Завершчына. Цяпер гэта тэрыторыя вакол Палаца дзіцячай творчасці з вуліц і завулкам Цаглянымі [1]. Назва дапамагае зразумець, што дамкі прадмесця Завершчына ўзніклі за гарой або вяршыняй у дачыненні да суседніх, ужо асвоеных гарадскіх кварталаў. Унікальныя назвы “Настаўніцкая Калонія” і “Завершчына” сёння ў Гродне нідзе не сустракаюцца. Таксама, як і Цагельня (іншы варыянт – Цаглярня). Гэта – тэрыторыя паміж вуліцамі Пушкіна, Дзяржынскага і Дубко. Зразумела, што ўрочышча Цагельня славілася вытворчасцю цэгля.

У другой палове XX ст. у склад Гродна ўвайшлі многія навакольныя вёскі. Так, у 1957 г. у межы горада былі ўключаны вёскі Пярэселка, Пышкі і правабярэжная частка Ласосны [10]. Цікава, што дамкі далучаных вёсак захаваліся амаль поўнасцю. Былая вёска Пярэселка размешчана ў межах вуліц Каліноўскага, Паўлава і Дабралюбава. Захавалася галоўная вуліца былой вёскі – цяпер вуліца Санфіравай. Магчыма, вёску заснавалі ў сярэдзіне XX ст. (на польскіх картах Гродна 1930-х яе яшчэ няма) нейкія перасяленцы. Зусім побач знаходзілася вёска Пышкі, большасць дамоў якой таксама захавалася па вуліцах Вясеннай, Цёткі (якая непавага да Алаізы Пашкевіч!) і Фестывальнай. На тэрыторыі былога маёнтка Пышкі, адрасаванага сёння па вуліцы Пышкі, размешчаны Гродназелянгас. Пышкамі называюць і вялікі лесапарк, які раскінуўся ў межах горада на правабярэжжы Нёмана. Этымалогія наймення мае дзве версіі. Па першай назва пайшла ад імя або мянушкі “пыш”. Такім чынам, Пышкі – месца, дзе жылі нашчадкі Пыша. Згодна з другой версіяй, найменне паходзіць ад асаблівасці ландшафту: пышкамі раней называлі рыхлую, мяккую зямлю [4, с. 315]. Назва ж вёскі Ласосна, безумоўна, паходзіць ад аднаіменнай рэчкі. А вось вёска Дзевятоўка на сённяшні дзень амаль поўнасцю знесена. Праўда, імя былой вёскі перадалося новаму мікрараёну і канцавому прыпынку транспарта. Растлумачыць гэтую назву можна двума спосабамі. Або вёска была дзявятым уладаннем, участкам зямлі, або яе першым уладальнікам быў чалавек з прозвішчам Дзевятоў.

У другой палове XX ст. на картах беларускіх гарадоў узнікаюць мікрараёны. Новыя кварталы ў розных частках Гродна атрымалі імёны былых вёсак і ўрочышчаў Вішнявец (вёска Вішнявец да 1964 г. называлася Гнойніца [4, с. 441]), Дзевятоўка, Румлёва, Фолюш. Новы мікрараён у паўночна-заходняй частцы горада атрымаў назву Фарты – у напамін аб

фартах Гродзенскай крэпасці XIX – пачатку XX ст. На жаль, гістарычная пераемнасць сустракалася не заўсёды. Так, мікрараён індывідуальнай забудовы побач з вёскай Малахавічы, які пачыналі ўзводзіць у 1971 г., першапачаткова называлі пасёлак Малахавічы [12]. Але ў выніку ўжаранілася зусім іншая назва – пасёлак Паўднёвы. Дзіўна выглядае найменне мікрараёна Прыёманскі, які знаходзіцца на вялікай адлегласці ад Нёмана, а не побач, як можна было б зразумець з назвы.

Такім чынам, на працягу XIX – XX ст. у Гродне існавалі дзясяткі харонімаў, якія адлюстроўвалі сацыяльна-эканамічныя, канфесійныя і ландшафтныя асаблівасці горада. І толькі некаторыя з іх здолелі захавацца да сённяшняга дня. Унікальныя, прыгожыя і своеасаблівыя назвы прадмесцяў, урочышчаў, паркаў, пасёлкаў і мікрараёнаў не толькі эстэтычна ўзбагачаюць нашае жыццё, але і напамінаюць гістарычным сэнсам штодзённы побыт. На жаль, пасля рэзкага росту колькасці насельніцтва горада ў 1960-80-ыя гады ў значнай ступені за кошт міграцыі, канцэнтрацыі “новых” гарадзенцаў ў вялізарных мікрараёнах, большасць старых “аўтахтонных” найменняў Гродна аказаліся не патрэбнымі. Бяз гэтых назваў горад і гараджане культурна і гістарычна збяднелі. Для адраджэння гістарычнай урбаніміі і прыстасавання яе для патрэбаў сучаснага Гродна неабходна правесці шэраг сістэмных мерапрыемстваў. Сярод іх важнейшае месца належыць гісторыкам і краязнаўцам, якія павінны пастаянна прапагандаваць гісторыю Гродна ў СМІ. Важна, каб да гэтай работы далучыліся дзяржаўныя і адукацыйныя арганізацыі, бо выхаванне патрыятызму без ведання гісторыі немагчымае. Трэба ініцыяваць найменаванне “безымянных” мікрараёнаў, прадмесцяў і сквераў горада, вяртанне гістарычных назваў праз перайменаванне існуючых вуліц. Можна называць крамы, кавярні, цырульні, кінатэатры і іншыя ўстановы ў гонар гістарычных найменняў.

Мерапрыемствы па адраджэнню гістарычных харонімаў Гродна можна падзяліць на некалькі блокаў:

А. Афійцыйнае найменаванне безымянных мікрараёнаў: 1) мікрараён у межах вуліц Гарнавых, Савецкіх пагранічнікаў, Гагарына і Міра назваць “Занёманне”; 2) мікрараён у межах вуліц Чайкінай, Рэпіна і Соламавай назваць “Аўгустова”; 3) новы мікрараён у граніцах вуліц Каліноўскага, Вясенняй і Падпярэселка назваць “Пярэселка”; 4) мікрараён у межах вуліц Белуша, Лідскай і 2-га завулка Белуша назваць “Друцк”; 5) пасёлак Паўднёвы назваць мікрараёнам “Малахавічы”.

Б. Найменаванне паркаў і сквераў: 1) парк імя 40-годдзя ЛКСМБ назваць “Каложскім”; 2) сквер уздоўж Гараднічанкі ад моста па вуліцы Ажэшкі да плошчы Леніна найменаваць “Швейцарскай далінай”; 3) парк на левым беразе Нёмана каля мікрараёна Румлёва назваць “Румлёўскім”;

4) сквер паміж ракой Нёман і вуліцай Леванабярэжнай найменаваць “Занёманскім”.

В. Змяніць назвы некаторых устаноў горада: 1) перайменаваць кінатэатр “Космас” у “Залатую Горку”; 2) перайменаваць кінатэатр “Усход” у “Пагулянку”; 3) змяніць назву гіпермаркета “Алмі” на “Алмі-Друцк”.

Г. Патрабаваць ад “Белкартаграфіі” і іншых арганізацый, якія тыражуюць геаграфічныя, турысцкія і транспартныя карты Гродна, указваць на іх наступныя прадмесці і мікрараёны горада: Падол, Курган, Траецкае, Занёманне, Гарадніца, Завершчына, Аўгустова, Друцк, Панёмань, Румлёва, Новы Свет, Залатая Горка, Пярэселка, Малахавічы, Фарты, Фолюш, Дзевятоўка.

Д. Вярнуць гістарычныя назвы наступным вуліцам: 1) Парыжскай Камуны – Курганная; 2) Лермантава – Каложская, 3) Частцы вуліцы Гарнавых ад Старога моста да Савецкіх пагранічнікаў – Занёманская; 4) Ціміразева – Станіславоўская; 5) Рэпіна – Аўгустоўская; 6) 17 Верасня – Новы Свет (а ў гонар уз’яднання беларускага народа ўсталяваць памятны знак); 7) Астроўскага – Залатая Горка.

Е. Перайменаваць некаторыя прыпынкі грамадскага транспарту: 1) канцавы прыпынак “Райсяльгастэхніка” на “Панёмань”; 2) канцавы прыпынак “пасёлак Паўднёвы” на “мікрараён Малахавічы”; 3) канцавы прыпынак “Рэпіна” на “Аўгустова”; 4) прыпынак “Абласная філармонія” на “Занёманне”.

Спіс літаратуры

1. Plan miasta Grodna. – Grodna : Nakład księgarnie Iberskiego, 1937.
2. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня / Ю. Гардзееў – Гародня-Wrocław, 2008. – 383 с.
3. Гродназнаўства : дапам. / А.П. Госцеў [і інш.] ; пад агул. рэд. В.В. Шведа, В.Р. Карнелюка. – 2-е выд. – Гродна : ГрДУ, 2010. – 219 с.
4. Жучкевич В. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В. Жучкевич. – Минск: Изд. БГУ, 1974. – 448 с.
5. Ивашенко, Н. Швейцарская долина / Н. Ивашенко // Гродна і гродзенцы : дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 880-годдзя горада): матэрыялы Міжнар. Навук. Канф., Гродна, 10-11 красавіка 2008 г. . – Гродна : ГрДУ, 2008. – С. 158-162.
6. Лемцюгова, В. П. Тапонімы распаўядаюць : навукова-папулярныя эцюды / В. П. Лемцюгова. – Мінск : Літаратура і искусство, 2008. – 416 с.
7. Лялёвіч Я., Трусаў І., Чарнякевіч А. Ад Каложы да фартоў: гістарычная спадчына Гродна / Я. Лялёвіч, І. Трусаў, Чарнякевіч А. – Мінск : Лімарыус, 2008. – 92 с.

8. Максимчик, И. Пешком по Фолюшу / И. Максимчик // Вечерний Гродно. – 2007. – 22 авг. – С. 7.
9. Марозава, С. Гродна ў 2-й палове XVI – XVIII ст. / С. Марозава // Памяць : Гіст.-дакум. хроніка горада Гродна (Беларус. Энцыклапед.; Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў, Я.М. Жабрун, І.П. Крэнь і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч.) – Мінск : БелЭн, 1999. – С. 68-74.
10. О включении в городскую черту деревень Переселка, Пышки и Лососно // Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГВ). – Фонд 484. – Воп. 1. – Спр. 256. – Арк. 57.
11. О наименовании запроектированной улицы в районе индивидуального строительства и переименовании некоторых существующих улиц // Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГВ). – Фонд 484. – Воп. 1. – Спр. 159. – Арк. 59.
12. О присоединении наименований и переименовании улиц // Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГВ). – Фонд 484. – Воп. 1. – Спр. 455. – Арк. 223.
13. Сацукевіч, І. Назвы прадмесцяў і ўрочышчаў Мінска ў 1793 – 1917 гг. / І. Сацукевіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. Вып. 24. – Мінск : Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2008. – 265 с.
14. Трусов, И. Борисо-Глебская Коложская церковь / И. Трусов. – Гродно: ООО “ЮрСаПринт”, 2011. – 52 с.
15. Трусов, И. Гродненские пригородные королевские резиденции / И. Трусов. – Гродно: ООО “ЮрСаПринт”, 2011. – 28 с.
16. Чернякевич, А. «Новый свет» и его окрестности / А. Чернякевич. – Мінск : Лімарыус, 2009. – 68 с.
17. Яшкін, І. Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў : Тапаграфія. Гідралогія / І. Яшкін. – Мн.: Бел. навука, 2005. – 808 с.

Іван Сацукевіч, асістэнт кафедры эканамічнай гісторыі Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта. Нарадзіўся 01.03.1976 г. у Мінску. У 1998 г. скончыў гістарычны факультэт БДПУ імя М.Танка, у наступным 1999 – магістратуру БДПУ. У 2002 г. скончыў аспірантуру Інстытута гісторыі НАНБ. З 2002 да 2005 працаваў малодшым навуковым супрацоўнікам Інстытута гісторыі НАНБ. Сфера навуковых інтарэсаў – урбаністыка, урбанізімія, краязнаўства, гісторыя культуры Беларусі XIX – XX стст.

ГАЗЕТА “GRODNOER ZEITUNG” ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ БЕЛАРУСІ (1915-1918)

В статье исследуется немецкая военная газета “Grodnoer Zeitung” (форма и содержание); анализируются основные этапы формирования законодательной базы периодики в зоне Ober Ost в годы Первой мировой войны.

Для сучасных даследчыкаў каштоўнай крыніцай па гісторыі нямецкай акупацыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны з’яўляецца “Гродзенская газета” (далей “Grodnoer Zeitung”¹), якая выдавалася на працягу 1915-1918 гг. Да сённяшняга часу гэтае перыядычнае выданне² не стала аб’ектам манаграфічнага даследавання, няма ў айчынай і замежнай гістарыяграфіі і асобных артыкулаў на гэты конт (кароткія апісанні ці ўскосныя ўзгадкі ёсць толькі ў адзінкавых працах [6, 7, 11, 14]. Адзіным навукоўцам, які прысвяціў параграф газеце “Grodnoer Zeitung” у сваёй працы “Афіцыйная прэса ў адміністрацыйнай зоне Ober Ost”, стаў былы кіраўнік аддзела прэсы пры Галоўнакамандуючым на Ўсходзе Ф.Берткаў [5, с. 86-94]. У сувязі з гэтым крыніцазнаўчы аналіз газеты “Grodnoer Zeitung”, а таксама асвятленне асноўных механізмаў палітыкі

¹ У бібліятэцы Варшаўскага ўніверсітэта (*Biblioteka Uniwersytecka Warszawskiego*) захоўваюцца №№ 1-2 (1-4 снежня) за 1915 г., а ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве (*Biblioteka Narodowa*) захоўваюцца ў форме мікрафільмаў наступныя нумары: №№ 3-4, 7-8 (6-17 снежня) за 1915 г., №№ 1-222 (1 студзеня – 16 кастрычніка) за 1916, №№ 1-100 (1 студзеня – 30 красавіка) за 1917 г. На сённяшні момант аўтарам артыкула выяўлена 330 нумароў. У кампутаравым каталогу Берлінскай дзяржаўнай бібліятэкі – Прускай культурнай спадчыны (*Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz*) можна знайсці інфармацыю аб тым, што ў бібліятэцы захоўваюцца №№ 1 за 1 снежня 1915 г. па № 305 за 25 снежня 1918 г. (нумарацыя пачынаецца з кожнага году), за выключэннем № 250 за 1917 г., №№ 266, 269, 271, 290 за 1918 г.

² Гэта датычыцца і іншых перыядычных выданняў, што выдаваліся ў гэгіёне – “Bialystoker Zeitung”, „Wilnaer Zeitung“, „Pinsker Zeitung“ і г.д. – і пакуль не выкарыстоўваюцца даследчыкамі з-за іх маладаступнасці ў беларускіх архівах і бібліятэках.

нямецкай адміністрацыі Обер Ост адносна перыядычных выданняў у гады Першай сусветнай вайны падаецца карысным і актуальным.

Асноўныя этапы фарміравання заканадаўчай базы выдання перыёдыкі Обер Ост.

З самага пачатку вайны, 31 ліпеня 1914 г., было скасавана нямецкае імперскае заканадаўства аб прэсе ад 7 мая 1874 г., што фактычна адмяніла свабоду друку [12, с.20-24]. Таму, пасля выдання шэрагу агульных пастановаў нахонт перыядычных выданняў на тэрыторыі Обер Ост, з’явілася распаараджэнне Вярхоўнакамандуючага Ўсходнім фронтам П. фон Гіндэнбурга “Аб прэсе” (“Verordnung über die Presse”) ад 5 снежня 1915 г. [1, с.12], якое зацвердзіла асноўныя заканадаўчыя нормы і адмяніла папярэднія. З найбольш істотных змен заканадаўства адносна перыядычных выданняў адначасным наступныя.

Па-першае, для выдання газет і часопісаў у вобласці Обер Ост патрабаваўся дазвол Вярхоўнага камандавання Ўсходнім фронтам. Заявы неабходна было падаваць праз органы цэнзуры па месцах выдання.

Па-другое, усе перыядычныя выданні падлягалі вайскавай і палітычнай цэнзуры. Вайсковая цэнзура выконвалася афіцэрам, які прызначаўся камандаваннем арміі (Armeeoberkommando), а палітычная, – афіцэрам ці служачым, які прызначаўся кіраўніком ваеннага ўпраўлення. Найвышэйшай кантрольнай інстанцыяй над ўсімі аддзелаўмі цэнзуры быў аддзел прэсы пры Галоўнакамандуючым на Ўсходзе ў Коўне (“Presseabteilung beim Oberbefehlshaber Ost”), на чале якога з лістапада 1915 па люты 1918 г. знаходзіўся дарадца па прэсе генерала Э. Людэндорфа Фрыдрых Берткаў. Туды ж дасылаліся непасрэдна пасля выдання тры экзэмпляры ўсіх перыядычных выданняў Обер Ост.

Распаараджэнне ад 5 снежня 1915 г. удакладнялася некалькі разоў. Найбольш важнае дапаўненне ад 28 лютага 1916 г. прадугледжвала ўвядзенне санкцый пры парушэнні нормаў выдання і распаўсюджвання перыядычных выданняў (грашовы штраф да 50000 марак ці астрог да трох гадоў; калі штраф не мог быць выплачаны адразу, то ад агульнай сумы за дзень ў вязніцы адлічвалася ад 10 да 100 марак [2]).

10 ліпеня 1916 г. генерал-фельдмаршалам П. фон Гіндэнбургам было выдадзена новае распаараджэнне “Аб прэсе” (“Verordnung über die Presse”) [13]. У дадатак да яго былі выдадзены выканаўчыя пастановы, згодна з якімі ўсе навіны аб падзеях ў дзяржаве і за яе межаўмі павінны былі кантралявацца цэнзурнымі аддзелаўмі прэсы (“Pressestellen”). На тэрыторыі Обер Ост іх было сем: Лібава (I), Мітава (II), Коўна (III), Вільня (IV), Гродна

(V), Ліда (VI), Беласток (VII). Нягледзячы на сістэматычныя ўдакладненні распараджэння ад 10 ліпеня 1916 г., паслаблення цензуры, спрашчэння правілаў выдання перыёдыкі, дазволу пашырыць змест тэматычных рубрык, якія змяшчалі мясцовыя навіны, не назіралася. Урэшце рэшт распараджэннем ад 15 кастрычніка 1918 г. заканадаўства, што датычылася прэсы, было цалкам адменена [9, с.124].

Разгледзеўшы асноўныя заканадаўчыя акты адносна прэсы на тэрыторыі ведамства Обер Ост, засяродзім нашу ўвагу ўласна на тагачаснай перыёдыцы, якую ўмоўна падзелім на дзве групы: выданні муніцыпальнага характару, накіраваныя, у першую чаргу, да цывільнага насельніцтва і друкаваныя на мясцовых мовах (“Homan”, „Dziennik Wileński”, „Dabartis”, „Letzte Nai’s”) і ваенныя газеты, якія выдаваліся ваеннымі ўпраўленнямі ці асобнымі ваеннымі падраздзяленнямі па-нямецку з укладышам на мясцовай мове – польскай, літоўскай ці ідыш („Grodnoer Zeitung“, „Bialystoker Zeitung“, „Deutsche Kriegszeitung von Baranowitschi“, „Pinsker Zeitung“, „Die Wacht im Osten“). Галоўная мэта ваенных газет была сфармулявана наступным чынам: “Кожная газета – і гэта зразумела, – сваю асноўную задачу павінна бачыць у пашырэнні і ўмацаванні нямецкага аўтарытэту і прэстыжу, пры гэтым яна, безумоўна, павінна выдавацца на нямецкай мове” [7, с.136].

“Grodnoer Zeitung”

Яскравым прыкладам ваеннай газеты на акупаванай тэрыторыі з’яўляецца “Grodnoer Zeitung”. Нягледзячы на тое, што яна не была буйнейшым выданнем ў рэгіёне, саступаючы па тыражу такім газетам як “Kownoer Zeitung” і „Wilnaer Zeitung“, яна стала першай, або старэйшай, калі так можна сказаць, афіцыйнай нямецкай газетай на акупаваных тэрыторыях.

З-за неабходнасці мець афіцыйны друкаваны орган кіраўнік ваеннага ўпраўлення “Гродна” (Gouvernement Grodno) ужо 4 лістапада 1915 г. падпісаў пастанову аб выданні палітычнай штотдзённай газеты для горада і тылавога раёна, дзе былі акрэслены форма і асноўныя задачы новага выдання: “Газета – гэта выданне ваенных і цывільных улад. Акрамя афіцыйных аб’яў яно павінна змяшчаць зводкі Галоўнай штаб-кватэры, акрамя таго вытрымкі з нямецкіх газет і ў абмежаваным аб’ёме лакальныя навіны”. Першапачаткова выданне планавалася на двух мовах: нямецкай і польскай. У хуткім часе, 1 снежня 1915 г., выйшаў у свет першы нумар “Grodnoer Zeitung”, апошні вядомы нумар датуецца 25 снежнем 1918 г.

“Grodnoer Zeitung” мела ад 2 да 4 старонак, з іх нямецкамоўная частка звычайна ўтрымлівала большую частку аб’ёму выдання. Па аўторках, чацвяргях і суботах ў газета выходзіла ў поўным варыянце 4 старонак з

мясцовымі навінамі, ў астатнія дні, акрамя нядзелі, у скарочанай форме на двух старонках, на якіх, акрамя аператыўнай зводкі галоўнага камандавання, размяшчаліся толькі афіцыйныя распараджэнні і пастановы адміністрацыі. Газета выходзіла ў фармаце 33:43 см. Асобны нумар каштаваў 5 пфенінгаў (далей – пф), падпіска на месяц – 1,25 марак (далей – м). Кола чытачоў было даволі шырокае: нямецкія салдаты тылавога раёну XII арміі, цывільны персанал адміністрацыі, нямецкамоўныя жыхары, і, у меншай ступені, мясцовае насельніцтва, якому былі даступныя толькі часткі, напісаныя па-польску.

Рэдакцыя газеты, адказная перад кіраўніком паліцыі, існавала пад кантролем хаўптмана Скопніка (Skorplik), акрамя таго мела 7 наборшчыкаў тэксту і машыннага майстра. Выданне выходзіла ў свет у друкарні былога выдаўца расейскай газеты “Наше утро” Мелаховіча.

27 студзеня 1916 г. прыняўшы на ўвагу тое, што вялікую частку насельніцтва горада складалі яўрэі, аддзел прэсы прыняў рашэнне пашырыць аб’ём выдання да 8 старонак, дзе прадугледжваліся 3 старонкі па-нямецку, 2 старонкі па-польску, 2 старонкі на ідыш і 1 старонка на абвесткі і рэкламу. Гэта выклікала пашырэнне рэдакцыі, штат якой на стан 1 красавіка 1917 г. складаўся з 25 ваенных, а таксама 11 цывільных асобаў, якія выступалі як перакладчыкі і наборшчыкі для іншамовных частак газеты. [5, с. 91]. Першы нумар у новым фармаце пабачыў свет 20 лютага 1916 г., адначасова пры гэтым павялічваюся кошт за асобны нумар – 10пф., і за месячную падпіску – 1,5 м. адпаведна.

Наклад газеты на працягу акупацыі, у параўнанні з іншымі газетамі падобнага кірунку, фактычна не змяняўся³: ў розныя часы вагаўся ад 4000 на стан 1 жніўня 1916 г. да 5000 на стан 1 сакавіка 1917 г. Гэта можна патлумачыць зменай стратэгічнай ролі Гродна ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле ваеннага ведамства Обер Ост. Калі ў пачатку фарміравання ўнутранай структуры назіралася ўмацаванне Гродна як палітычнага цэнтра: 8 сакавіка 1916 г. шэфам генеральнага штаба Обер Ост Э. Людэндорфам была падпісана пастанова, згодна з якой з 1 красавіка горад Гродна выдзяляўся з павета Гродна і становіўся асобным паветам на чале з обербургамістрам [3]. Аднак пасля аб’яднання 1 лістапада 1916 г. ваенных ўпраўленняў Гродна і Беласток і размяшчэннем сядзібы аб’яднанай адміністрацыйнай адзінкі ў Беластоку (Militärverwaltung Bialystok – Grodno) [4], роля Гродна, і адпаведна “Grodnoer Zeitung”, перайшла да Беластоку. Аднак, прымаючы на ўвагу тое, што сярод цывільнага

³ У параўнанні, наклад “*Wilnauer Zeitung*” з 1 жніўня 1916 г. – 7500 экзэмпляраў – да ліпеня 1918 г. вырас больш, чым у 2 разы – 17500 экзэмпляраў, наклад “*Suwalkier Nachrichten*” адпаведна з 700 да 3000 асобнікаў і г.д.

насельніцтва налічвалася больш за 1000 падпішчыкаў, можна пагадзіцца з развагамі Ф.Берткаў, які лічыць, што “Grodnoer Zeitung” як лакальная газета ўсе ж такі выканала свае прызначэнне.

16 красавіка 1916 г. [11,1916, №57] на першай старонцы газеты з’яўляецца герб горада Гродна – зубр, выява якога, чытаем у артыкуле “Наш герб”, паходзіць з малюнка Жыгімонта Герберштэйна (Sigismund Herberstein) 1549 г., што ў складзе місіі Максімільяна I Аўстрыйскага быў накіраваны да Васіля III. Ж.Герберштэйн наведваў Літву двойчы ў 1516 г. і 1526 г., і пры нагодзе заязджаў у Гродна. Свае ўраджанні ён апісаў у 1549 г. у кнізе “*Rerum moscoviticarum commentaria*”.

Матэрыялы для газеты шукаліся рознымі шляхамі і найперш складваліся з афіцыйных навін, атрыманых з аддзелу прэсы. Акрамя таго, выкарыстоўваліся матэрыялы з газет, што выходзілі ўласна ў Германіі (“*Berliner Tagesblatt*“, “*Frankfurter Zeitung*“, “*Kölnischer Zeitung*“ і інш.), і з мясцовых нямецкамоўных газет (“*Wilnaer Zeitung*” ці “*Bialystoker Zeitung*”). Фактычна, праца рэдакцыі зводзілася да складання лакальнай часткі, якая прадугледжвала маленькія артыкулы, заўвагі ці вершы. Палітычныя агляды і каментары рабіў для рэдакцыі Вільгельм Брэнэр (Wilhelm Brönnér), а пазней Генрых Айзэман (Heinrich Eisemann).

Галоўная мэта газеты дэкларавалася фактычна ўжо ў першым нумары ад 1 снежня: праводзіць нямецкія культурныя ідэі і ва ўсім адпавядаць інтарэсам нямецкага ўрада. Неабходна было, каб чытач газеты, па меркаванню Ф. Берткаў, “душой і цэлам, у паводзінах і ўчынках быў цалкам адданы нямецкай свядомасці, нямецкай сутнасці і характару” [5, с.96]. Першая старонка часта мела артыкул з гучнай назвай, які насіў ідэалагічна-прапагандысцкі характар і павінен быў адлюстроўваць магучасць Германскай імперыі, напрыклад: “Вялікі прарыў нашых войск на Заходнім фронце. 3000-4000 палонных, вялікая здабыча (трафеі)” [11, 1916, №25], ці “Страты рускіх больш за 9000 чалавек” (1916, №46) і г.д.

Сярод рубрык газеты выдзяляліся наступныя: “Афіцыйныя ваенныя навіны”, “Кароткія навіны”, “Апошнія тэлеграфныя паведамленні”, “Афіцыйныя распараджэнні”, “Вайна”, “Мясцовае і змешанае”, „З вобласці Обер Ост”. На апошняй старонцы змяшчаліся рэкламныя абвесткі, аб’явы пра запланаваныя канцэрты і выставы, навіны тэатру і мастацтва.

Артыкулы газеты з рубрык „З вобласці Обер Ост” і “Мясцовае і змешанае” датычыліся нямецкіх распараджэнняў насельніцтву ў Гродна і найбольш важных навін з Коўна і Вільні. Аднак, прааналізаваўшы змест газеты, адзначым, што толькі пасля пашырэння фармату і пераход на трохмоўе з 20 лютага 1916 г. “Grodnoer Zeitung” стала надзяляць больш увагі мясцовым навінам: была пашырана рубрыка “З вобласці Обер Ост”, з’явілася

новая „З горада і вобласці“, якая асвятляла розныя навіны – устанаўленне максімальных коштаў на прадукты, судовыя справы, адкрыццё школ і інш. – не толькі ў Гродна, але Вільні, Коўна, Сувалках, Мітаве, Любава, Беластоку, Варшаве. Ускосна ўзгадваюцца і некаторыя падзеі ў Ваўкавыску, Лідзе і іншых беларускіх гарадах. На старонках газеты асвятляліся ўсе адміністрацыйныя мерапрыемствы: продаж прадуктаў харчавання, устанаўленне новых правілаў перамяшчэння цывільнага насельніцтва, увядзенне пашпартоў, наладжванне народных кухняў і г.д.

На старонках газеты можна знайсці цікавыя матэрыялы для даследавання розных бакоў нямецкай акупацыі Беларусі. Да прыкладу, аб эканамічным становішчы насельніцтва („Ільготныя карткі на хлеб” [11, 1916, №21, №27], „Фальшывыя грошы” [11, 1916, №33]) ці горада. Артыкул „Абуджэнне гаспадарчага жыцця ў Гродна” [11, 1916, №14], які апавядае пра пачаткі дзейнасці гандлёвай камісіі грамадзянскага камітэту ў Гродна на чале з сябрамі камітэту сп. Класоўскім (Klossowski) і Клемпнерам (Klempner) пад агульным кіраўніцтвам Жыташынскага (Zytaschinski). Артыкул „Тродзенская электрастанцыя” [11, 1916, №35] распавядае аб тым, што перад сыходам расейцаў ў пачатку верасня 1915 г. абсталяванне электрастанцыі, пабудаванай ў 1912 г., было дэмантавана, шмат чаго было вывезена, а дынама-элементы і паветраныя помпы ад матораў з магутнасцю 100 і 200 конскіх сіл пашкоджаны, тэлеграфныя дроты парваныя. Нямецкімі ўладамі быў праведзены рамонт, былі выкарыстаны магутнасці непашкоджанай паравой тытунёвай фабрыкі І. Шарашэўскага. 7 лютага 1916 г. цэнтральная электрастанцыя стала працаваць ў поўным рэжыме без дапамогі станцыі фабрыкі.

Для даследчыкаў лагераў для ваеннапалонных цікава будзе тое, што, пачынаючы з 5 верасня 1916 г., газета пачала публікаваць спісы расейскіх ваеннапалонных з упраўленняў Сувалкі і Гродна, якія апынуліся ў розных нямецкіх лагерах: „Gr.Z”, №187 – спіс лагера для ваеннапалонных у Нюрнбергу (Nürnberg), №188 – Пухгайме (Puchheim), №189 – Касэлі (Cassel), №190 – Оберхофене (Oberhofen), №191 – Нісе (Neisse), №192 – Мешэдзе (Meschede), №199 – Ламсдорфе (Lamsdorf), №№200-201 – Вітэнбергу (Wittenberg), №№202-205 – Пархіме (Parchim) і г.д.

На старонках газеты размяшчаліся матэрыялы і культурнага характару. Як пісалася вышэй, пасля пашырэння фармату газета набыла новыя рубрыкі, адной з іх стала рубрыка „З мінуўшчыны Гродна” з першым паўнаважным артыкулам „Лёс нашых гістарычных помнікаў архітэктуры” [11, 1916, №21], праўда спачатку толькі ў нямецкамоўнай частцы. Пазней на старонках газеты друкаваліся артыкулы: „Стан помнікаў мастацтва на ўсходнім тэатру вайны” [11, 1916, №27]; „Бібліятэка курляндскага таварыства літаратуры і ма-

стацтва” [11, 1916, №45]; “Школьніцтва горада Гродна” [11, 1916, №53], аб складзе школьнай рады, колькасці школ – 2 сярэдніх і 10 пачатковых на стан 28 сакавіка 1916 г, беларускай школе ў Барыса-Глебскам кляштары і г.д. На працягу акупацыі нямецкія ўлады рабілі захады для таго, каб даследаваць тэрыторыю, якую яны занялі. У газеце можна знайсці серыю гістарычных артыкулаў, да прыкладу: “Гродна ў 1793 годзе” [11, 1916, №102]; “Свята пры двары 138 гадоў таму” [11, 1917, №14]4.

Час ад часу з’яўляліся экстра-выданні (Extra-Blatt) газеты. 3 верасня 1916 г. выйшаў спецыяльны дадатак да Гродзенскай газеты – “Гродна – адзін год нямецкі” (“Grodno ein Jahr deutsch”), які складаўся з вялікага артыку пра здабыцце Гродна, а таксама артыкулаў “Год нямецкай улады”, “Гісторыі горада”. Акрамя таго выдавецтва «Grodnoer Zeitung» друкавала асобныя выданні: у якасці першага ў свет выйшла праца Г. Айземана “Друкарства і газетная справа ў Гродна” [8] ў гонар гадавіны нямецкага заняцця Гродна, а ў лютым 1917 г. – выданне “Гродна, збор артыкулаў з газеты «Grodnoer Zeitung» і іншае” [10].

26 ліпеня 1916 г. выйшаў першы нумар „Афіцыйнага дадатку Гродзенскай газеты. Адміністрацыйныя распараджэнні ваеннага ўпраўлення Гродна” („Amtliche Beilage der Grodnoer Zeitung. Verordnungen der deutsche Verwaltung Grodno“). Афіцыйна дадатак...” выходзіў прыкладна раз ў месяц: №2 – 15 жніўня, №3 – 12 верасня і г.д.

Абмяжоўваючы цэнзурай змест і характар газет, заканадаўчыя акты, якія датычыліся прэсы, фактычна зводзілі ваенныя перыядычныя выданні да ўзроўню інфармацыйных лісткаў. Нягледзячы на адносную разнастайнасць тэматыкі газетных артыкулы былі вельмі лаканічныя і строга рэгламентаваны аддзелам прэсы. Выконваючы сваю ідэалагічную ролю, ваенныя газеты, ў прыватнасці «Grodnoer Zeitung», падтрымлівалі патрыятычныя настроі нямецкіх салдат на працягу двух з паловай гадоў акупацыі. Гэтаму садзейнічалі публікацыі аб героях вайны, поспехах нямецкіх і саюзных войскаў на франтах. З іншага боку, артыкулы лакальнай тэматыкі рабілі магчымым для насельніцтва не толькі своечасова атрымліваць адміністрацыйныя распараджэнні і паведамленні аб выдачы прадуктовых картак, збору падаткаў і г.д., але і абуджалі цікавасць да культурнага жыцця краю.

Спіс літаратуры і крыніц

1. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914 – 1991.): зб.дак.і матэрыялаў: у 4 т. – Т.1. – 1 жніўня 1914 г. – 18 сакавіка 1921 гг., ч.1. 1 жніўня

⁴ Ідзе гаворка пра нумар “Gazety Grodzieńskiej” ад 28 студзеня 1779 г., які быў прысвечаны Дню нараджэння (17 студзеня) апошняга караля Рэчы Паспалітай – Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

- 1914 г. – 31 снежня 1919 гг./ склад. А.Ф. Вялікі [і інш.] . – Мінск: Юніпак, 2008. – 539 с.
2. Befehls-und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, № 13, Z.96 // Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (ЛДГА). – Фонд 641. – Воп. 1. – Спр.883ад – А. 75 адв.
 3. Befehls-und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, № 15, Z.111// ЛДГА. – Фонд 641. – Воп. 1. – Спр.883ад – А. 99 адв.
 4. Berliner Tagesblatt, 02.XI. 1916, Frankfurter Zeitung, 02.XI. 1916 // Archiwum Akt Nowych (AAN). – Фонд 39. – Спр. 100. – S. 554 -555.
 5. Bertkau, F. Das amtliche Zeitungswesen im Verwaltungsgebiet Ober Ost / F.Bertkau – Leipzig: Emmanuel Reinucke, 1928. –105 s.
 6. Creutz, M. Die Pressepolitik der kaiserlichen Regierung während des Ersten Weltkriegs. Die Exekutive, die Journalisten und der Teufelskreis der Berichterstattung /M. Creutz. – Frankfurt/M. Berlin: Peter Lang Vlg., 1996. – 230 s.
 7. Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno – Berlin – Stuttgart: Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917. – 472 s.
 8. Eisemann, H. Druck- und Zeitungswesen in Grodno : nebst einem Anhang : Die älteste Ansicht von Grodno / H. Eisemann. – Grodno : „Grodnoer Zeitung“, 1916. –15 s.
 9. Glaser, S. Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915 – 1918. Stosunki prawne / S. Glaser. –Lwów: Drukarnia L. Wiśniewskiego, 1929. – 191 s.
 10. Grodno: eine Sammlung von Artikeln aus der Grodnoer Zeitung und anderes; mit 10 Illustrationen und einem Stadtplan. Zur Erinnerung an den Weltkrieg herausgegeben vom Verlag der Grodnoer Zeitung. Grodno: «Grodnoer Zeitung», 1916. – 61 s.
 11. “Grodnoer Zeitung”, 1915-1918rr.
 12. Koszyk, K. Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg / K. Koszyk. – Dusseldorf: Droste, 1968. – 288 s.
 13. Verordnung über die Presse II. Befehls-und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost, № 38, Z. 228 // ЛДГА. – Фонд 641. – Воп. 1. – Спр.883ад – А. 214-215
 14. Zemke, H. Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges/ Schriften der Kriegsgeschichtlichen Abteilung im Historischen Seminar der Friedrich – Wilhelms – Universität Berlin / H.Zemke. – Berlin: Junker und Dünhaupt Verlag, 1936. – 120 s.

Вольга Віктараўна Волкава, аспірантка кафедры гісторыі Беларусі новага і навішага часу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (нав. кір. – канд. гіст. навук, дацэнт А.Г. Каханюўскі). Сфера навуковых зацікаўленняў – гісторыя і еўрапейская дыпламатыя канца XIX - пачатку XX стст., гісторыя Першай сусветнай вайны.

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА КРЕПОСТЕЙ В БЕЛАРУСИ (XIX – НАЧ. XX ВВ.)

В статье анализируются документальные источники по истории фортификации Беларуси нового времени. Отмечается, что источники по данной тематике находятся в архивах Российской Федерации (Российском государственном военно-историческом архиве, Российском государственном военном архиве) и в Беларуси. Анализ источниковой базы позволил выделить различные группы документов: документы органов государственного и военного управления; документы военно-инженерных и строительных учреждений; документы партийных и советских органов; документы личного происхождения; графические материалы.

История фортификации нового и новейшего времени является мало исследованной страницей военной истории Беларуси, хотя памятников военно-инженерного искусства достаточно – Бобруйская, Брестская и Гродненская крепости, немецкая линия укреплений времен Первой мировой войны, польские укрепления 30-х гг., советские укрепленные районы в Белорусском военном округе – Полоцкий, Минский, Мозырский, Слуцкий полностью, Гродненский и Брестский – частично. Большая часть этого фортификационного наследия Беларуси остается недостаточно изученной, а во многом и совершенно не затронутой научными исследованиями. Первоочередной задачей является комплексное изучение фортификационных объектов, которое должно включать в себя военно-исторические и инженерно-технические аспекты. Такая работа, безусловно, требует как серьезных полевых исследований, так и тщательного изучения архивных материалов.

Проведенный анализ источниковой базы позволил выделить следующие группы документов по истории крепостного строительства в Беларуси в XIX – нач. XX вв.: документы органов государственного и военного управления; документы военно-инженерных и строительных учреждений; документы личного происхождения (воспоминания и переписка); графические материалы (карты, планы, схемы, фотографии).

Основные документальные источники по данной тематике находятся в архивных хранилищах Российской Федерации – Российском государственном военно-историческом архиве (РГВИА), Российском государственном военном архиве (РГВА). При проведении исследований по

истории фортификационного строительства нового времени в Беларуси нельзя обойти вниманием и отечественные архивы – Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ), Национальный исторический архив Беларуси в Гродно (НИАБГ), Государственный архив Гродненской области (ГАГО). Кроме фондов архивных учреждений, несомненный интерес представляют материалы музеев Беларуси – Бобруйского краеведческого музея, Мемориального комплекса «Брестская крепость-герой», Гродненского государственного историко-археологического музея.

Важными источниками по истории фортификационного строительства в Беларуси в первой половине XIX в. являются: доклад военного министра Барклая де Толли о постройке Бобруйской крепости (1810 г.), рапорт, донесение и замечания генерала Ока по проекту укреплений Брест-Литовска (1827, 1829 гг.), указ Александра III о переименовании Бобруйской крепости (1886 г.), а также мемориал императора Николая I «О системе обороны наших западных фронтов: выдвинутого, северного и южного» (1843 г.) [1]. В последнем документе дана характеристика состояния западной границы империи и высказан ряд предложений, которые касались крепостного строительства в стране, в том числе и на территории Беларуси.

В РГВИА содержатся документальные материалы фортификационного строительства в Российской империи. В архиве выделены фонды, которые касаются крепостного строительства в Беларуси: 13125 – Бобруйская крепость-склад и подчиненные ей учреждения и войсковые части (1815–1886 гг.); 13126–Брест-Литовская крепость и подчиненные ей учреждения и войсковые части (1818–1917 гг.); 13129 – Гродненская крепость и подчиненные ей учреждения и войсковые части (1878–1918 гг.). В этих фондах хранится большое количество документальных материалов, характеризующих различные аспекты строительства и функционирования крепостей в Беларуси: пояснительные записки к проектам крепостей, общие основания для проектирования крепостного расположения, соображения о стратегическом расположении, описи смет на строительство крепостных сооружений, пояснительные записки об оборонительных сооружениях, различного рода переписка и документация, связанная с боевыми действиями в ходе Первой мировой войны [2]. Благодаря этим документам впервые в отечественной историографии удалось восстановить историю Гродненской крепости [3]. В фонде 13125 находится летопись Бобруйской крепости, наиболее полно характеризующая этапы строительства данного историко-фортификационного объекта [4].

В фонде 349 – Главное военно-техническое управление (1599–1923 гг.) содержатся графические материалы по вышеназванным крепостям, а также по укреплениям в Слуцке, Быхове, Толочине, Борисове, Дриссе и Бочейкове: карты городов и крепостных районов, планы и чертежи, как целых крепост-

ных комплексов, так и отдельных крепостных объектов. Аналогичные документы можно найти в фонде 418 – Планы и описания городов, крепостей, селений и других населенных пунктов бывшей Российской империи (нач. XVI в.–1917 гг.) и фонде 424 – Материалы о российских пограничных укреплениях, крепостях и укрепленных позициях (1736–1917 гг.). Необходимо выделить и фонд 497 – Главный крепостной комитет (1824–1909 гг.), в котором находятся годовые отчеты о состоянии крепостей России с 1889 по 1913, а также многочисленные документы со сведениями о численности крепостных гарнизонов и вооружения.

Кроме вышеназванных фондов РГВИА исследователю российской фортификации в Беларуси необходимо также обратить внимание на фонды 826 – Инженерная экспедиция Военной коллегии (1720–1812 гг.), 827 – Инженерный департамент (1708–1895 гг.), 833 – Управление генерал-инспектора по инженерной части (1909–1817 гг.), 803 – Инженерный комитет Главного военно-технического управления (1860–1917 гг.), 850 – Корпус военных инженеров, 351 – Николаевская инженерная академия и училище (1822–1918 гг.). В документах этих фондов также имеется информация, которая касается различных теоретических и практических аспектов военно-инженерной подготовки западной границы Российской империи, в том числе и в Беларуси.

Источники по участию гражданского населения в строительстве крепостей в Гродненской губернии и состоянию Брестской и Гродненской крепостей во время Первой мировой войны содержатся в фонде 1 – Канцелярия гродненского губернатора в НИАБГ. Это в первую очередь рапорта уездных исправников о привлечении населения на строительство крепостных объектов, сводки и расписания о количестве рабочих на строительстве Гродненской крепости, различного рода переписка [5]. Данные источники свидетельствуют о масштабности производимых работ на крепостной позиции вплоть до эвакуации в августе 1915 г. В НИАРБ выделим фонд 1477 – Коллекция топографических карт, планов городов, деревень, сел и имений Минской губернии (1797–1906 гг.), в котором находится большое количество графических материалов (чертежей и планов) по Бобруйской крепости. В этом же архиве имеются фонды 655 – Бобруйская инженерная управа и 1359 – Комендант Бобруйской крепости, но в них содержится всего несколько дел (1 и 5 соответственно).

Важными источниками для изучения истории фортификации являются опубликованные и неопубликованные воспоминания непосредственных участников фортификационного строительства в Российской империи и СССР. Для российского периода большой интерес представляют воспоминания военных инженеров участников строительства Гродненской и Брест-Литовской крепостей. В 1933 г. полковник польской армии Я. Ястржембски

опубликовал в одном из военно-технических журналов Польши свои воспоминания о пребывании в крепости Гродно. Автор был слушателем Николаевской инженерной академии и встретил начало Первой мировой войны в Гродно, находясь в качестве практиканта на возведении гродненских укреплений. Ценность воспоминаний в том, что это свидетельства очевидца об организации строительных и инженерных работ на гродненских фортах, об уровне подготовки крепости к боям, об уничтожении крепостных сооружений летом 1915 г. [6].

В 2002 г. в журнале «Отечественные архивы» были опубликованы воспоминания военного инженера В.М. Догадина, который участвовал в модернизации Брест-Литовской крепости перед Первой мировой войной [7]. Будучи непосредственным участником строительства новых крепостных объектов в 1913–1915 гг., он дал характеристику взаимоотношений, сложившихся в среде военных инженеров и строителей, описал технологический процесс инженерно-строительных работ в крепости.

К такому же роду источников относятся и воспоминания И.О. Белинского и И.А. Лидерса, которые не были опубликованы [8]. Оба автора были активными участниками военно-инженерного строительства в России и СССР. В их воспоминаниях рассматриваются вопросы модернизации Брест-Литовской крепости перед Первой мировой войной.

Э. Зденницки был принят на строительство Гродненской крепости в качестве вольнонаемного работника. Он принимал участие в строительстве ряда объектов крепости, был свидетелем отступления российской армии из Гродно. В своих воспоминаниях Зденницки описывает деятельность властей по организации работ на фортах Гродненской крепости, морально-психологическое состояние отступающего гражданского населения и военных [9].

Необходимыми источниками для историко-фортификационного исследования являются графические материалы. Такого рода источники можно поделить на пять групп: планы городов с проектируемыми укреплениями; планы и схемы укрепленных позиций; чертежи и планы фортификационных сооружений; чертежи и проекты внутреннего оборудования; фотографии военно-инженерных объектов. К первой группе относятся планы городов Бобруйск, Брест-Литовск, Гродно XIX–начала XX вв. с проектируемыми и построенными фортсооружениями; ко второй – схемы и планы Брест-Литовской и Гродненской крепостей, Мозырского, Полоцкого и Минского укрепрайонов, рабочая карта рекогносцировочной комиссии Гродненского укрепрайона. Третья и четвертая группа графических материалов представлена чертежами, планами и открытками конкретных фортификационных сооружений – Бобруйской, Брестской, Гродненской крепостей – и материалами по оборудованию долговременных фортсооружений

укрепленных районов [10]. К пятой группе относятся фотографии военно-инженерных объектов, сделанные непосредственными участниками исторических событий. Данная категория источников позволяет определить уровень теоретических разработок и практического строительства долговременных укреплений, восстановить историю строительства отдельных историко-фортификационных комплексов на территории Беларуси.

Таким образом, документальные источники, хранящиеся в различных архивных хранилищах, являются достаточно репрезентативными и достоверными и с применением к ним критического подхода и соответствующих методов анализа позволяют решить различные исследовательские задачи. Комплексное использование различных видов источников дает возможность определить место и роль белорусских земель в системе эволюции общей схемы инженерной подготовки западных границ Российской империи и СССР, проанализировать военно-политические и экономические аспекты формирования системы фортификационного строительства в Беларуси в XIX – нач. XX вв.

Список источников и литературы

1. Доклад Военного министра Барклая де Толли о постройке Бобруйской крепости. 1810 г. // Бобруйский краеведческий музей. – Нв № 115; Донесение командующего артиллерией и инженерными войсками генерала артиллерии графа Ока. 1829. // Мемориальный комплекс «Брестская крепость-герой» – Нв 18856/3; Замечания по проекту укреплений Брест-Литовска. 1829 г. // Мемориальный комплекс «Брестская крепость-герой» – Нв 18856/4; Мемориал императора Николая I «О системе обороны наших западных фронтов: выдвинутого, северного и южного» // Военная литература [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа: http://www.militera.lib.ru/research/memorial_n1/index.html. – Дата доступа: 15.06.2004; Рапорт командующего артиллерией и инженерными войсками генерала Ока. 1827 г. // Мемориальный комплекс «Брестская крепость-герой». – Нв 18856/1; Указ Александра III о переименовании Бобруйской крепости // Бобруйский краеведческий музей. – Нв № 132. (1)
2. Записка Совещательного технического комитета к проекту форта №4. 1914 г. // РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 723. – Л. 33–34; Послужной список Начальника инженеров и строителя Гродненской крепости генерал-майора Колосовского. 4 ноября 1915 г. // РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 1974. – Л. 8–17; Пояснительная записка к проекту форта № 4. 1913 г. // РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 723. – Л. 28–30; Рапорт генерал-квартирмейстера Данилова о создании Изыскательной партии для разработки первоначального проекта Гродненской крепости. 1911 г. // РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 3. – Д. 954. – Л. 2; Рапорт генерал-майора Кайгородова в Главное Управление Генерального штаба от 21 мая 1912 г. // РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 3. – Д. 954. – Л. 45; Рапорт генерал-майора Кайгородова о работе Изыскательной партии от 20 ноября 1911 г. // РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 3. – Д. 954. – Л. 8–13; Рапорт

- капитана Десницкого об оставлении крепостной позиции Гродно. 1915 г. // РГВИА. – Ф. 2003. – Оп.1. – Д. 510. – Л. 46–49; Рапорт подполковника Модраха об уничтожении на первом отделе обороны гродненской крепости. 1915 г. // РГВИА. – Ф. 2003. – Оп.1. – Д. 510. – Л. 40–45; РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 5. – Доклад по Штабу Виленского военного округа «История возникновения гродненской укрепленной позиции». 1907 г.; РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 13. – Общие основания для проектирования крепостного расположения Гродны. 1910–1911 гг.; РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 197. – Соображения боевой готовности гродненской позиции. 1908–1909 гг.; РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 231. – Журнал боевых действий штаба Гродненской крепости. 1 июля–21 августа 1915 г.; РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 543. – Смета на постройку форта № 7 (с чертежами). 1913 г.; РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 576. – Материалы по строительству форта № 4. 1913 г. (2)
3. Пивоварчик, С.А. Гродненская фортификация XIX – нач. XX вв. От укрепленной позиции к первоклассной крепости / С.А. Пивоварчик // Цитадель. Сборник статей по истории фортификации и военно-морского флота. – 2005. – №12. – С. 47–59.
 4. РГВИА. – Фонд 13125. – Оп. 1. – Д. 180. – Летопись Бобруйской крепости. 1929 г.
 5. Акт комиссии Гродненской крепости о необходимом количестве рабочих и подвод для Инженерного управления. 1915 г. // НИАБГ. – Фонд 1. – Оп. 9. – Д. 1781. – Л. 166–166об.; Записка об устройстве форштагов в Бресте, степени потребного пособия деньгами и способа удовлетворения оными Брестских обывателей которые пожелают переселиться на вновь отведенные места // НИАРБГ. – Фонд 1. – Опись 4. – Д. 147. – Л. 284–292об.; НИАРБГ. – Фонд 1. – Оп. 4. – Д. 147. – Об открытии Инженерного строительного комитета в г.Бресте для укрепления крепости. 1833–1835 гг.; НИАРБГ. – Фонд 1. – Оп. 4. – Д. 417. – Переписка с Брестлитовским строительным комитетом о переселении жителей на окраину города в связи со сношением домов для возведения укреплений. 1835 г.; НИАРБГ. – Фонд 1. – Оп. 4. – Д. 2896. – По устройству в г. Бресте форштагов и расселения жителей в районе крепости по планированию в 1834 г. 1834–1842 гг.; НИАРБГ. – Фонд 1. – Оп. 9. – Д. 1765. – Переписка гродненского губернатора в связи с посещением Гродно императором Николаем II. 1914 г.; Рапорт гродненского уездного исправника о мобилизации и поставке подвод на строительство гродненской крепости. 1915 г. // НИАБГ. – Фонд 1. – Оп. 9. – Д. 1781. – Л. 249; Рапорт гродненского уездного исправника о поставке подвод и рабочих Гродненским уездом для работы в гродненской крепости и устройстве мостов через Неман. 1914 г. // НИАБГ. – Фонд 1. – Оп. 9. – Д. 1781. – Л. 86–86об.; Рапорт сокольского уездного исправника о привлечении населения на строительство Гродненской крепости. 1914 г. // НИАБГ. – Фонд 1. – Оп. 9. – Д. 1781. – Л. 51; Расписание рабочих и подвод от населения Гродненского и Сокольского уездов Гродненской губернии. 1915 г. // НИАБГ. – Фонд 1. – Оп. 9. – Д. 1781. – Л. 102.

6. Jastrzębski, J. Z praktyki saperskiej w twierdzy Grodno w r. 1914-1915 / J. Jastrzębski // Przegląd Wojskowo-Techniczny. – 1933. – Т. XIII, з. 2. – С. 67–76; Jastrzębski, J. Z praktyki saperskiej w twierdzy Grodno w r. 1914–1915 / J. Jastrzębski // Przegląd Wojskowo-Techniczny. – 1933 – Т. XIII, з. 3 – С. 116–120.
7. Догадин, В.М. Вместе с Д.М.Карбышевым. (Воспоминания русского офицера В.М.Догадина) / В.М. Догадин // Отечественные архивы.– 2002. – №1. – С. 66–88; Догадин, В.М. Вместе с Д.М.Карбышевым. (Воспоминания русского офицера В.М.Догадина) / В.М. Догадин // Отечественные архивы. – 2002. – №2. – С. 55–78.
8. Белинский И.О. Воспоминания военного инженера (1903–1945 гг.) (машинопись) // Мемориальный комплекс «Брестская крепость-герой». – Н/в 10788; Лидерс И.А. Описание крепости Брест-Литовск, ее мобилизации в 1914 г. и эвакуации в 1915 г. (машинопись) // Мемориальный комплекс “Брестская крепость-герой”. – Н/в 9231.
9. Zdziennicki, E. Spacer przez życie człowieka przeciętnego / E. Zdziennicki. – Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1980 – 271 s.
10. Генеральный план Брест-Литовской крепости с показанием моста. 1871 г. // Мемориальный комплекс «Брестская крепость-герой». – Нв 12202 /39; План-схема расположения телеграфно-телефонной сети по крепости Гродно 1912 г. // РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 981. – Л. 2; План форта №4. 1914 г. // РГВИА. – Фонд 13129. – Оп. 1. – Д. 479. – Л. 47; По Брест-Литовской крепости. Перестройка форта № V. План. 1911 г. // Мемориальный комплекс «Брестская крепость-герой». – Нв 511/3; По Брест-Литовской крепости. Проект форта 1-й линии в Волынском отделе под лит. Ж. План. 1912 г. // Мемориальный комплекс «Брестская крепость-герой». – № 49/845; РГВИА. – Фонд 349. – Оп. 3. – Д. 5908. РГВИА. – План города и крепости Бобруйск. 1811 г.; РГВИА. – Фонд 349. – Оп. 3. – Д. 5979. РГВИА. – Фонд 349. – Оп. 3. – Д. 5908 – План Бобруйской крепости. 1819 г.; РГВИА. – Фонд 349. – Оп. 12. – Д. 1702. – Гродненская укрепленная позиция. Об успехах работ за 1890 г. Генеральный план; РГВИА. – Фонд 349. Оп. 12. – Д. 1703. Гродненская укрепленная позиция. Об успехах работ за 1890 г. Форт № 6. План, профили; РГВИА. – Фонд 349. – Оп. 12. – Д. 1661. – Генеральный план Гродненской укрепленной позиции с показанием работ, произведенных в 1887 г.; РГВИА. – Фонд 349. – Оп. 12. – Д. 1481. – План г. Гродно с проектами укрепления оногo. Б.д.; РГВИА. – Фонд 349. – Оп. 12. – Д. 1484. – План г. Гродно с означением вновь проектируемой крепости. 1807 г.; РГВА. – Фонд 22. – Оп. 1. – Д. 249. Чертежи, описания и другие материалы по оборудованию УР. 1932 г.; РГВА. – Фонд 22. – Оп. 1. – Д. 3618. Альбом типовых проектов внутреннего оборудования в долговременных фортификационных сооружениях УР. 1928 г.

Сергей Аркадьевич Пивоварчик, заведующий кафедрой археологии и этнологии ГрГУ им.Я.Купалы, доктор исторических наук, доцент. Сфера научных интересов – средневековая археология, военная история, история этнических групп Беларуси.

ГУБЕРНСКИЕ ОРГАНЫ ПО НАДЗОРУ ЗА СТРОИТЕЛЬСТВОМ И РЕМОНТОМ В ГРОДНО В XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье на основе анализа материалов НИАБ в Гродно рассматривается история формирования органов губернского правления, связанных с надзором за строительством в Гродно в XIX – начале XX в.

Вхождение в конце 1794 г. Гродно в состав России означало новую эпоху в развитии города. С этого времени город стал постепенно приобщаться к канонам российского градостроительства. Обретение Гродно статуса губернского центра в 1802 г. существенным образом повлияло на градостроительную политику местной администрации.

С 1795 по 1802 гг. всеми вопросами строительства и ремонта объектов городской застройки в Гродно занималась «Строительная экспедиция Казённой палаты». В 1802 г. в связи с образованием губернии она была переименована в губернскую «Строительную экспедицию», и её возглавил губернский архитектор [1, с.125.]. Подобная формулировка означала, что данное подразделение не имело четкой кадровой структуры и финансирования. В подобной форме это учреждение просуществовало до 1832 г. и затем стало именоваться «Гродненской строительной комиссией Главного управления путей сообщения и публичных зданий». В марте 1850 г. она была преобразована в «Губернскую строительную и дорожную комиссию» [1, с.138.]. Позднее, приблизительно в начале 60-х гг. XIX в. и вплоть до августа 1915 г., за «Комиссией» прочно закрепляется название – «Строительное отделение губернского правления», тем не менее, в ряде официальных документов также употреблялось наименование «Гродненская губернская строительная комиссия». Однако, именно в первой формулировке фигурирует название специального архивного фонда Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно [2, с.51.], где сосредоточены материалы по всем строительным работам и архитектурным проектам, которые велись в губернском центре, начиная с 1816 г. и вплоть до 1915 г. Следует думать, что подобные реорганизации указанной структуры были вызваны скорее всего постоянным возрастанием масшта-

бов застройки города и стремлением упорядочить исполнение конкретных функций должностного лица, связанного со строительством или ремонтом зданий.

Иерархию этих должностей в системе губернского правления можно представить следующим образом:

- *Архитектурные должности:* губернский архитектор; помощник губернского архитектора; архитектор; младший архитектор; классный художник-архитектор (возможно, речь идет о профессии в современном понимании дизайнера – И.Ф.); сверхштатный архитектор; приватный (частный) архитектор. [3. ф.1.оп.4. д.369, 1061; оп.19, д. 1411; оп. 20, д. 57.].
- *Инженерные должности:* губернский инженер; старший инженер; младший инженер; губернский механик; механик; сверхштатный техник; инженер-техник.[3. ф. 1. оп. 22, д. 818, 862; оп. 13. д. 1291.].
- *Должности землемеров и люстраторов:* губернский землемер; старший и младший помощники губернского землемера; уездный землемер; городской землемер; участковый землемер; особый землемер; лесной землемер; землемер-таксатор (таксация – учёт и оценка земельного участка под застройку); частный землемер-таксатор; губернский люстратор (производил периодическую опись государственных имуществ для определения их доходности); землемер по люстрации; городской люстратор; люстратор; временный люстратор (упразднена после 1847 г.). [3. ф.1, оп.10, д. 550, 2121; оп. 21, д. 1134].
- *Должности межевицников* (в современном понимании – топографы и геодезисты – И.Ф.): межевой инженер и межевой топограф. [3. ф. 1, оп. 11, д. 1011].
- *Должности старшего и младшего чертёжников* [3. ф. 1, оп. 12, д. 46, оп. 28, д. 62.].

Следует отметить, что указанная структура строительных и землеустроительных должностей существовала в Гродно уже в конце XVIII в. и в целом соответствовала европейским стандартам. Однако, на протяжении XIX в. круг профессий, связанных со строительством, во-первых, значительно расширился, во-вторых, определились приоритетные. Должности губернского архитектора, инженера, землемера и люстратора являлись определяющими. Лица, которые их занимали, обладали всей полнотой власти в архитектурно-строительной политике на территории губернии.

Остановим внимание на функциональных обязанностях указанных должностей.

Губернский архитектор возглавлял группу штатных профессиональных инженеров и архитекторов, которая составляла специальное подразделение и в разные годы насчитывала от 3 до 7 человек. Фактическим заместителем его был губернский инженер (в современном смысле – инженер-проектировщик). Нередко эти две должности совмещались в одном лице, что доказывает, на наш взгляд, высокий уровень квалификации специалистов их занимавших.

Штатные архитекторы представляли проекты постройки и ремонта зданий, расчеты финансовых средств, следили за заготовкой и качеством строительных материалов. В круг обязанностей губернских и уездных архитекторов входило также заключение контрактов на строительство, технический надзор за работами и приём готовых объектов («освидетельствовать окончательные работы»), а также составление отчетов [З. ф. 8, оп. 1, д. 237, лл. 4-6.].

В 1795 – 1802 гг. «городовым» архитектором был К. Штильгауз, которого в качестве уже губернского архитектора сменил П. Лукин (1802 – 1803 гг.). Затем эту должность занимали А.Тодт (1803 – 1805 гг.), К.Ленцовский (1805 – 1808 гг.). С 1811 по 1826 гг. эту должность исполнял К. Багемиль (Багемиле), а с 1826 по 1836 гг. О. Михаэлис. В 1850-х гг. губернным архитектором являлся Я.Фордон. В 1861 – 1867 гг. им являлся В.Херсонский, в 1867 – 1887 гг. – И.Каленкевич, позднее – П.Золотарев, М.Романов, И.Плотников, В.Хростицкий. Кроме того, отдельные заказы на проектирование зданий получали т. н. «приватные» или «партикулярные» архитекторы. В 1840 – 1850 - е годы подобные работы выполняли Ф. Яцолт и А. Гродецкий .

Губернский инженер занимался снятием планов на местности, «привязке» к ним проектируемого объекта, выполнением гидростатических работ, изучением грунта, также он производил нивелирование.

В середине XIX в. вводится должность губернского механика, которому вменялся надзор за соблюдением строительного Устава (соответствие принятым стандартам – И.Ф.). В целом, инженеры и механики были ответственны за измерение земельных участков, соблюдение технических норм при возведении и ремонте зданий и т.п.

Нельзя обойти вниманием профессии, которые были непосредственно связаны с процессом строительства в городе. Это была довольно многочисленная штатная группа, в которую входили: печники, столяры, кузнецы, слесари, стекольщики, «красильщики» (маляры), каменщики, плотники, жестянщики и др. В зависимости от масштабов и сложности возводимого объекта привлекались наемные работники, которые обладали соответствующей квалификацией – землекопы, штукатуры, водопроводчики и др. [З. ф.1068, оп.1, д.1, лл.5-9].

Важную роль на стадии проектирования объектов строительства играли землемеры, люстраторы и топографы. Именно они были ответственны за выбор места возведения будущего объекта. К середине века землемеры стали даже выполнять строительные проекты. Судя по формулярным спискам, многие архитекторы начинали свою деятельность землемерами.

Поскольку вплоть до конца 1860-х гг. основным строительным материалом было дерево, то при сооружении объектов особое внимание обращалось на качество леса и стоимость пиломатериалов. Эти функции исполняли таксаторы.

Таким образом, строительным делом в Гродно и в губернии занимался довольно обширный штат архитекторов, проектантов, строителей. Понятно, что «жалование» губернских архитекторов, инженеров и землемеров было выше, нежели рядовых исполнителей. Так, в 30-50-е гг. XIX в. оклад губернскому архитектору был определён в 550 рублей в год, губернскому землемеру – 500 руб., уездному землемеру – 200-300 руб. Гродненский «городовой» архитектор получал до 400 рублей в год [3. ф.2, оп.1, д.133; ф.11, оп.1, д.313.]. Документы свидетельствуют, что в Строительном отделении наблюдалась довольно значительная «текучка» кадров, особенно среди младших архитекторов и инженеров. Редкий год обходился без их прошений о переводе или отставке. Причиной этого была, вероятно, большая загруженность и недостаточное материальное вознаграждение рядовых сотрудников.

В практической реализации градостроительной политики принимали участие не только архитекторы, строители и землеустроители указанного отделения. К подобным работам привлекались также сотрудники других отделений губернского правления. В зависимости от функционального назначения выполняемых работ в пределах городской территории привлекались работники «Инженерного ведомства Главного управления путей сообщения»; «Губернской чертёжной»; «Межевой канцелярии Межевого корпуса»; «Хозяйственного и лесного отделения Губернского правления»; «Поверочно-люстрационной комиссии» и ряда других, где также имелись штатные должности архитекторов, землемеров, инженеров.

Все процессы проектирования и возведения зданий требовали, разумеется, основательной профессиональной подготовки. В этом смысле штатный состав Строительного отделения губернского правления был наиболее образованным среди других социальных групп городского населения в первой половине XIX в. Архивные документы дают нам представление об образовательном цензе архитекторов и строителей, которые были выпускниками следующих учебных заведений:

- Императорская академия художеств в Санкт-Петербурге.
- Московское дворцовое архитектурное училище.
- Берлинская академия.
- Варшавский университет.
- Институт гражданских инженеров в Санкт-Петербурге.
- Лесной межевой институт.
- Московский университет.
- Харьковский университет.
- Киевский институт императора Александра I.
- Строительное училище Главного управления путей сообщения и публичных зданий и др.

Не менее солидным выглядит перечень учебных заведений, которые закончили в разные годы гродненские землемеры, топографы и таксаторы:

- Высший «Константиновский Межевой» институт в Москве.
- Высшая Российская школа межевых топографов.
- Гори-Горецкая земледельческая школа.
- Гродненское училище землемеров.
- Белостокская гимназия и др.

В циркулярах работники отделения указывали, что изучали такие предметы как «рисование землемерских и архитектурных планов до некоторой степени», кроме того «начала планиметрии и практическое межевание, достаточно топографию, нивелировку, черчение и другие науки» [З. ф.11, оп.1, д.313].

Что касается национального состава лиц, состоявших на службе в Строительном отделении Гродненского губернского управления, то, судя по фамилиям, они были представлены русскими, поляками и незначительным числом евреев, которые в основном работали уездными землемерами.

В первой трети XIX в. губернский Гродно подвергся коренным изменениям в застройке и архитектурной стилистике. Это объяснялось не только сменой стилей, который наблюдался в этот период, но и самим фактором вхождения Беларуси в состав России. Гродно постепенно стал приобретать черты типичного российского губернского центра.

Автор не ставил перед собой задачу подробного анализа всех аспектов деятельности архитекторов и строителей губернского Гродно. В качестве оценки этой деятельности можно отметить следующее.

Планировочная структура Гродно, которая во второй половине XVIII в. в результате градостроительной политики А. Тизенгауза претерпела значительную трансформацию, поставила перед новым поколением архитекторов непростую задачу – одновременного сохранения сложившейся структуры застройки с требованиями развития города в новых условиях. Вхождение Гродно в состав России совпало, во-первых, со сменой архитектурных стилей, во-вторых, с появлением новых стандартов в планировке и застройке городской территории. Время показало, что гродненские архитекторы достойно справились с поставленной задачей. Они сумели сохранить сложившиеся традиции городской застройки и органично вписали в неё новые элементы неповторимого облика древнего города над Неманом.

Список источников и литературы

1. Пилявский, В.И. История русской архитектуры / В.И.Пилявский, А.А.Тиц, Ю.С. Ушаков. – Л., 1984. – 738 с.
2. Афанасьева, Т. Источники истории городов Гродненской губернии в фондах Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно (XIX – начало XX вв.) / Т. Афанасьева // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі: зб. навуковых артыкулаў / ГрДУ ім. Я.Купалы. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С. 48 – 52.
3. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно.

Игорь Олегович Фёдоров, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры археологии и этнологии Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Сфера научных интересов связана с этноконфессиональной проблематикой, историей традиционной материальной культуры, архитектуры и строительства на территории Белорусского Понеманья в XIX – XX вв.

РЭСТАЎРАЦЫЯ І КАНСЕРВАЦЫЯ ПМНІКАЎ АРХІТЭКТУРЫ Ў ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ (1921 – 1939 ГГ.)

Статья посвящена проблеме реставрации и консервации памятников архитектуры в Западной Беларуси в межвоенное время. В начале 20-х годов возникла проблема инвентаризации разрушенных во время войн памятников архитектуры, их сохранения и восстановления. Консервация памятников проводилась на государственном уровне с привлечением известных архитекторов.

Заходнебеларуская архітэктура міжваеннага перыяду доўгі час заставалася фактычна “белай плямай” у гісторыі культуры нашай краіны. У айчыннай гістарычнай навуцы асноўная ўвага ўдзялялася класавай і нацыянальна-вызваленчай барацьбе беларусаў у Польшчы ў 1921 – 1939 гадах. Па гэтай прычыне былі папулярнымі сюжэты, што адпавядалі гэтай тэматыцы. Актыўна вывучаліся розныя аспекты вераломнай нацыянальнай палітыкі польскага ўрада, знішчэнне беларускай адукацыі, антыклерыкальная барацьба беларускіх працоўных, развіццё заходнебеларускай рэвалюцыйнай літаратуры. Менш вывучалася выяўленчае мастацтва і зусім па-за ўвагай даследчыкаў заставалася архітэктура Заходняй Беларусі. Такая важная праблема, як рэстаўрацыя і кансервацыя ў Заходняй Беларусі разглядалася фактычна толькі ў агляднай манаграфіі Л.М.Несцерчука “Ахова гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі: Асноўныя этапы фарміравання, сучасны стан і перспектывы” [1].

Заходняя Беларусь у спадчыну ад Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай атрымала багаты шэраг архітэктурных помнікаў, якія былі часта не ў лепшым стане і патрабавалі рэстаўрацыі, ці хаця б кансервацыі, каб не дапусціць далейшага разбурэння. Справа ў тым, што ў Расійскай імперыі дзяржава аховай помнікаў архітэктуры займалася досыць павярхоўна. Гэта функцыя ўскладалася на ўладальнікаў аб’ектаў. Аховай помнікаў таксама займалася вельмі аўтарытэтная Імператарская археалагічная камісія, грамадскія арганізацыі і таварыствы, але бессістэмна і эпізодычна. Такая сітуацыя прывяла да таго, што руіны многіх старажытных замкаў проста разбіраліся мясцовым насельніцтвам на цэглу і былі месцам звалкі смецця.

Кансервацыя помнікаў архітэктуры ў II Рэчы Паспалітай вялася на дзяржаўным узроўні і падпарадкоўвалася Міністэрству веравызнанняў і

публічнай асветы. У 1919 г. былі створаны адпаведныя дзяржаўныя структуры – упраўленні па кансервацыі. Усе помнікі архітэктуры падлягалі інвентарызацыі. Уся краіна была падзелена на кансервацыйныя акругі, у Варшаве працавала Рада кансерватараў, якая вырашала спрэчныя пытанні. У 1924 г. былі створаны акруговыя камісіі па кансервацыі, куды ўваходзілі не толькі чыноўнікі, але і прадстаўнікі навукі, культуры, прафесары мясцовых універсітэтаў, краязнаўцы. Рэлігійнымі помнікамі займалася асобная Змешаная камісія для аховы помнікаў мастацтва і культуры, што знаходзяцца ў каталіцкіх касцёлах і касцёльных будынках [2]. Асноўная задача кансерватараў пачатку 20-х гадоў заключалася не столькі ў ахове помнікаў архітэктуры ад натуральнага разбурэння, колькі ў спыненні практыкі выкарыстання напярэбураных старажытных пабудов мясцовым насельніцтвам у сваіх інтарэсах.

Рэстаўрацыяй на нашай тэрыторыі займаліся аўтарытэтныя спецыялісты. Оскар Сасноўскі, знакаміты архітэктар, прафесар, стваральнік і кіраўнік кафедры польскай архітэктуры Варшаўскай Палітэхнікі, аўтар касцёла Св.Роха ў Беластоку выкарыстоўваў свой талент для адбудовы і вяртання гатычнага стылю былой Фары Вітаўта – гарнізоннаму касцёлу ў Гродна (праект 1922 г., рэалізацыя 1929 – 1933 гг.), для аднаўлення палаца Валовічаў у Свяцку і сінагогі ў Пінску. Праект адбудовы гарнізоннага касцёла ў Гродна меў вельмі важную ідэалагічную састаўляючую: храму трэба было надаць выгляд XVI ст. – часоў каралевы Боны са стылістычнымі асаблівасцямі позняй готыкі і рэнэсансу, узамен пяцікупальнага праваслаўнага Сафійскага сабора часоў Расійскай імперыі. Праект адбудовы галоўнай сінагогі ў Пінску быў выкананы О.Сасноўскім у 1922 г. па замове Камітэту адбудовы сінагогі і датычыў даху з атыкам над малітоўнай залай [3, с. 238]. У 1930 – 1933 гадах па праекту О.Сасноўскага адбудоўваецца палац Валовічаў у Свяцку. У 1920-я гады ўладальнікі Свяцка Мірэцкія прадаюць яго Гумніцкім, якія падверглі маёнтак парцэляцыі, а палац давялі да стану руінаў. У 1929 г. уладальнікі хацелі яго разабраць на цэглу, але палацу пашанцавала: яго выкупіла Міністэрства аховы здароўя з мэтай стварыць тут наркалагічны санаторый. Згодна з праектам О.Сасноўскага і Ю.Рачыньскага, свяцкаму палацу быў пакінуты стылістычны выгляд XVIII ст., старанна адрэстаўраваны інтэр’ер, некалі адкрытая калонная галерэя была аформлена шклом [4, с. 28]. Па звестках М.Арловіча, рэстаўрацыя палаца каштавала дзяржаве каля 1 млн. злотых [5, с. 285].

У 20-я гады вяліся працы па рэстаўрацыі і кансервацыі і іншых знакамітых помнікаў архітэктуры, якія пачыналі выкарыстоўвацца як аб’екты турыстычнага наведвання. Замкі часоў ВКЛ былі ў дрэнным стане, многія, як Крэўскі замак, моцна пацярпелі ў першую сусветную вайну. У Навагрудскім замку ўмацаваны падпорамі вежы, адкрыты навакольныя

сцены, фундамент дзвюх вежаў і рэшткі фундаменту жыллага дома. Кіраваў кансервацыяй Навагрудскага замка архітэктар Рамуальд Гуртлер. Згодна з яго справаздачай, непасрэдным повадам для пачатку даследаванняў і работ на замкавай гары была не толькі патрэба кансервацыі руін, але і імкненне ўвекавечыць памяць А. Міцкевіча ўзвядзеннем кургана ў яго гонар. Было прынята рашэнне, што курган Міцкевіча будзе насыпаны ў тым ліку і грунтам, узятым з раскопак на замку. Грунт і друз гэты быў завезены на тэрыторыю замка ў часы Расійскай імперыі [6, s. 182].

Кансервацыя замкаў у Троках і Крэва ішла пад кіраўніцтвам архітэктара Яна Бароўскага. Пастаянна назіраў за працэсам кансервацыі Ю. Клос. Найважнейшыя рашэнні выносіліся на разгляд камісіі, куды ўваходзілі мастакі, архітэктары, у т.л. прафесары Віленскага ўніверсітэта Ф. Рушчыц і Л. Сляндзінскі, дырэктар дзяржаўнага архіва ў Вільні В. Студніцкі [7, s. 163]. У Лідскім замку праведзена кансервацыя сцен і упарадкавана тэрыторыя звонку і ва ўнутраным двары. У 1933 г. паўднёвая сцяна замка была ўзмоцнена праз пабудову фундаментна вакол шчыліны і падсыпку зямлёй звонку. На кастрычнік 1935 г., згодна справаздачы Лідскага павятовага старасты, руіны замку “не былі ў пагрозлівым стане”, і на іх паднаўленне было выдзелена 350 злотых. [8, арк. 3].

Нясвіжскі замак адрамантаваны і ўпарадкаваны ваколіцы. Адноўлены дом А. Міцкевіча ў Навагрудку. Праведзена грунтоўная кансервацыя вежаў Мірскага замка. Па праекту архітэктара Тэадора Буршэ была рэканструявана частка аднаго крыла пад жылло ўладальніка князя Святаполк-Мірскага. Дасканалы адрамантаваны сядзіба Т. Касцюшкі ў Мерачоўшчыне. Быў праведзены рамонт Старога і Новага замкаў у Гродна, ажыццёўлена рэстаўрацыя брамы апошняга і скульптур на ёй. Масава рамантаваліся каталіцкія храмы. Архітэктар Ежы Бейль распрацаваў праект аднаўлення фарнага касцёла ў Навагрудку. У 20-я гады па праекту калектыва аўтараў кафедры польскай архітэктуры Варшаўскай Палітэхнікі быў адбудаваны Смаргонскі касцёл Св. Міхаіла, былі адрамантаваны старажытныя касцёлы ў Ішкалдзі і Гнезна, 2 нясвіжскія, 2 лідскія, 2 слоніўскія, клецкі, пінскі, дзятлаўскі, сталовіцкі касцёлы, 2 навагрудскія і 1 пінскі кляштарныя будынкі, касцёл і кляштар францішканцаў у Гальшанах, значная колькасць капліц і інш. У 1934—1938 гг. па просьбе айца Андрэя Цікоты Л. Вітан-Дубейкоўскі кіраваў аднаўленнем кляштара для ордэна марыянаў у Друі. Многія будынкі былых кляштароў у працэсе рэканструкцыі прыстасоўвалі для новых мэтаў з захаваннем стылістычных асаблівасцей. Па праекту Х. Гая пінскі францысканскі кляштар перабудаваны ў сядзібу біскупскай курыі, у будынку былога базыльянскага кляштара ў Кобрыне размясціўся акружны суд, будынак Барунскага кляштара прыстасаваны для патрэб

адукацыі, будынкі дамініканскага кляштара ў Навагрудку пераабсталяваны пад патрэбы ваяводскага ўпраўлення [9, s. 305, 307].

Праваслаўныя цэрквы рэдка траплялі ў спіс помнікаў архітэктуры і атрымлівалі бюджэтныя сродкі на рамонт. Польская дзяржава займалася, ў асноўным, рэстаўрацыяй тых праваслаўных храмаў, гістарычная і мастацкая каштоўнасць якіх не падлягала сумненню. Так, у 20-я гады вялася падрыхтоўка да рамонту Каложскай царквы, упарадкаваны царкоўныя могілкі, рамонт быў здзейснены ў маламажэйкаўскай, навагрудскай Барысаглебскай цэрквах, драўлянай цэркаўцы ў Валковічах (Навагрудскі павет) і жывовіцкім манастырскім комплексе. Таксама аднаўляліся некаторыя найбольш каштоўныя сінагогі, як у Пінску і Воўпе. Рамантаваліся таксама палацы і сядзібныя дамы ў Дзятлава, Альбярціне, Гайцунішках, сядзіба Хадкевічаў у Турцы, Радзівілаўскі дом на навагрудскім рынку. Некаторыя будынкі грамадзянскага прызначэння, як нясвіжская ратуша, гандлёвыя рады ў Навагрудку і гандлёвыя залы ў Пінску таксама былі прызнаны помнікамі архітэктуры і падвергнуты рэстаўрацыі [9, s. 302-303].

Досыць актыўна пасля вайны ідзе аднаўленне і будаўніцтва новых татарскіх мячэцяў. Клецкая мячэць 1881 года пабудовы рамантавалася ў 1930-31 гг. Пабудаваная ў 1815 г. мячэць у Ляхавічах была разбурана ў 1917 г., у 1924 – 1928 гг. адноўлена на ахвяраванні “Фундацыйнага савета”: татар, якія эмігравалі ў Амерыку, віленскага муфція, егіпецкага караля. Мячэць у Мядзелі з 1840 г. спалена ў гады грамадзянскай вайны, адноўлена ў 1930 г. Старажытная мячэць у Міры рамантавалася ў 1925 і 1928 гадах. У мячэці ў Мураўшчызне каля Іўя, што ўзведзена была ў 1884 г. па фундацыі Эльвіры Замойскай, уладальніцы мястэчка Іўе, на 500 долараў, прысланых у 1922 г. татарамі-эмігранамі ў ЗША, дабудаваны мінарэт і галерэя. У 1926 г. адноўлена мячэць у Некрашунцах, спаленая ў верасні 1915 г. Спаленая ў вайну мячэць у Відзах, адбудавана ў 1930 – 1932 гг. У 1924 – 1925 гг. пабудавана мячэць у Асмолава. Мусульманскія малітоўныя дамы пабудаваны былі ў Докшыцах у 1925 – 1926 гг. і ў Глыбокім ў 1930 г. [10, с. 37-38]. У адрозненне ад большасці каталіцкіх храмаў, што былі прызнаны помнікамі архітэктуры і рэстаўраваліся за дзяржаўныя грошы, мячэці аднаўляліся за кошт прыхаджан і ахвяраванняў прыватных асоб. А.І.Лакотка адзначае стылістычную разнастайнасць заходнебеларускіх мячэцяў, якія былі найчасцей падобны на вясковыя драўляныя касцёльчыкі. А мячэць у Асмолаве, пабудаваная майстрамі-яўрэямі, нагадвае па свайму архітэктурнаму абліччу сінагогу [10, s. 39].

Рэстаўрацыяй займаліся не толькі прафесіяналы высокага ўзроўню, як О.Сасноўскі. Ю.Ядкоўскі на старонках “Архітэктуры і будаўніцтва” абураецца няякаснай рэстаўрацыяй Новага замка, праведзенай нейкім Дыямандам, варварскай рэстаўрацыяй кармеліцкага касцёла ў Віграх (Сувалкаўскі павет), драўлянай сінагогі ў Воўпе і гатычнага касцёла ў Гнезна [11].

Такім чынам, рэстаўрацыя і кансервацыя архітэктурных помнікаў на заходнебеларускіх землях на належным узроўні стала праводзіцца толькі ў пачатку дваццятых гадоў з уваходжаннем у склад Польшчы. Актыўнасць польскіх дзяржаўных улад у захаванні і аднаўленні мясцовай гісторыка-культурнай спадчыны мела ідэалагічную скіраванасць. Прызнанне вялікай колькасці аб'ектаў помнікамі польскай гісторыі і культуры падкрэслівала гістарычную прыналежнасць спрэчнай тэрыторыі, абгрунтоўвала правы Польшчы на Заходнюю Беларусь. Праўда, помнікамі былі прызнаны толькі тыя аб'екты, якія можна было залічыць у спіс багатай польскай спадчыны. Большасць праваслаўных храмаў помнікамі, якія патрабавалі аховы дзяржавы, не лічыліся.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Несцярчук, Л.М. Ахова гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі: Асноўныя этапы фарміравання, сучасны стан і перспектывы / Л.М.Несцярчук. – Мінск: БЕЛТА, 2003. – 286 с.
2. Wojciechowski, J. Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce / J. Wojciechowski // *Ochrona Zabytków Sztuki*. – 1930/31. – Zesz. 1-4. – S. 3 – 33.
3. Brykowska, M. Sosnowski Oskar / M. Brykowska // *Polski Słownik Biograficzny konserwatorów zabytków*. Zesz. 2. – Poznań: Poznańskie, 2006. – S. 236 – 240.
4. Kunkiel, R. Oskar Sosnowski jako konserwator zabytków / R. Kunkiel // *Oskara Sosnowskiego świat architektury: Twórczość i dzieła* / Red. M.Brykowska. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2004. – S. 25 – 32.
5. Orłowicz, M. Przewodnik ilustrowany po województwie Białostockiem z ilustracjami, planami i mapami – Białystok: Księgarnia Nauczycielska w Białymstoku, 1937. – 478 s.
6. Gürtler, R. Roboty konserwatorskie na górze zamkowej w Nowogrodku (sprawozdanie ogólne) / R. Gürtler // *Ochrona Zabytków Sztuki*. – 1930/31. – Zesz. 1-4. – S. 181 – 190.
7. Lorentz, St. Konserwacja ruin zamków w Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie / St. Lorentz // *Ochrona Zabytków Sztuki*. – 1930/31. – Zesz. 1-4. – S. 161 – 180.
8. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці. Ф. 551, воп.1, с.р. 2089.
9. Wojciechowski, J. Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919 - 1929 / J. Wojciechowski // *Ochrona Zabytków Sztuki*. – 1930/31. – Zesz. 1-4. – S. 243 – 322.
10. Лакотка, А.І. Драўлянае сакральна-манументальнае дойлідства Беларусі / А.І.Лакотка. – Мн.: Беларусь, 2003. – 224 с.
11. Jodkowski J. Prace konserwatorskie w Grodnie / J. Jodkowski // *Architektura i budownictwo*. – 1925/1926. – Zesz. II. – s.38 – 39.

Аляксей Мікалаевіч Загідулін, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ імя Янкі Купалы, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Навуковыя зацікаўленні: гісторыя Беларусі ў міжваенны перыяд.

КРЫНІЦЫ ДЛЯ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫІ КАЛОНІІ ДЗЯРЖАЎНЫХ ДАМОЎ У ЛІДЗЕ (1920-Я – 1930-Я ГГ.)

В статье на основе выявленных источников раскрывается история строительства, архитектурный облик так называемой колонии государственных домов в Лиде – комплекса административных и жилых зданий, построенных в Лиде, как и в других городах Западной Беларуси, для польских чиновников. Делается попытка проследить судьбу семей, которые здесь проживали в 1920-е – 1930-е гг.

На пачатку 1920-х гг. польскія улады сутыкнуліся з неабходнасцю больш менш прыстойна размясціць чыноўнікаў адноўленай дзяржавы ў гарадах Заходней Беларусі і Ёўкраіны. За часы ваеннага ліхалецця жылы фонд гарадоў прыйшоў у заняпад, шмат дамоў было разбурана. Напрыклад, у Лідзе, падчас так званай “Бітвы на Нёмне” у 1920 г. баі у межах горада ішлі з выкарыстаннем артылерыі [1].

Каб вырашыць праблему, была распачата дзяржаўная акцыя па будаўніцтву спецыяльных комплексаў адміністрацыйных і жылых будынкаў – так званых калоній дзяржаўных дамоў. Гісторыя будаўніцтва, існавання і сучасны стан калоній дзяржаўных дамоў – цікавая і дасюль непрацаваная тэма.

Адразу пасля заканчэння будаўніцтва гэтых калоній, у 1920-я гады ў Варшаве быў выдадзены шэраг альбомаў з архітэктурнымі праектамі, апісаннямі і фотаздымкамі пабудаваных дамоў: Budowa domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich. Warszawa. 1925; Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich. Z. 1 – 5. Warszawa. 1925. Гэтыя кнігі, а таксама артыкулы перыядычнага друку з’яўляюцца галоўнымі крыніцамі для вывучэння гісторыі будаўніцтва калоній дзяржаўных дамоў у гарадах Заходней Беларусі.

Агульная падрыхтоўка будаўніцтва калоній дамоў пачалася з 1923 г. 28 мая 1924 г. Міністэрства скарбу пачало фінансаванне гэта праекта. Для арганізацыі такой маштабнай будоўлі, 12 мая ўтвораны ваяводскія будаўнічыя камітэты, а 6 чэрвеня ў Брэсце створана “экспазітура” на чале з галоўным кіраўніком будоўлі на “Крэсах усходніх”, які быў прамым прадстаўніком Міністэрства скарбу. На гэту пасаду быў прызна-

чаны Аляксандр Прачніцкі. Адразу, у чэрвені, пачалі распрацоўвацца архітэктурныя праекты будучых дамоў для чыноўнікаў. Да ўдзелу ў акцыі былі прыцягнуты архітэктары з Варшавы і іншых гарадоў Польшчы. Архітэктарам давалася замова на распрацоўку тыпавых дамоў для забудовы, сітуацыйных планаў, даручаўся нагляд за ажыццяўленнем праектаў. Сярод патрабаванняў да архітэктараў было і такое, каб новыя калоніі гарманічна спалучаліся з мясцовымі забудовамі і адпавядалі сучаснаму ўзроўню ўрбаністыкі. Праектаваліся мury павялічанай таўшчыні, прыстасаваныя для больш халоднага клімату.

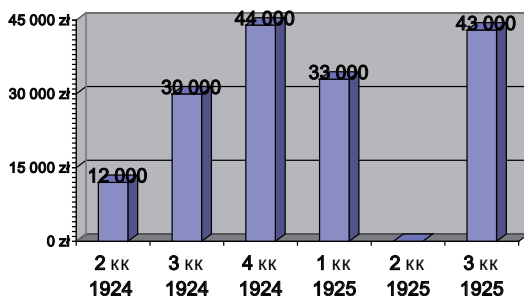
Планавалася амаль што адначасова пачаць будоўлю дамоў у 44 гарадах і мястэчках, пераважна ў цэнтрах паветаў, у тым ліку ў Навагрудскім ваяводстве, у склад якога уваходзіў Лідскі павет. У Навагрудскім ваяводстве будоўля пачыналася ў 8 населеных пунктах (у Палескім – у 11, Віленскім – 16, Валынскім – 9.) У нашым ваяводстве планавалася пабудаваць 43 дома (з іх 21 – мураваны і 22 драўляных), у Віленскім – 27 дамоў (5 мураваных і 22 драўляных), Палескім – 69 дамоў (26 мураваных і 43 драўляных). Акрамя гэтага 9 дамоў для тых жа мэтаў будаваліся за сродкі іншых праграм, а 42 дома пачалі будавацца раней, чым пачалася рэалізацыя адмысловай праграмы [2, с. 4–6].

Кіраўнікамі работ ў Лідзе, Баранавічах і Стоўбцах былі прызначаны: інжынеры-архітэктары Вітольд і Зыгмунт Выганоўскія [2, с. 11].

Для будаўніцтва калоній дзяржаўных дамоў у Лідзе быў куплены пляц за горадам, на так званым “выгану”. Трэба сказаць некалькі слоў пра гэты “выган”. “Выганам” у Лідзе з XIX ст. называлася забалочаная тэрыторыя, што прымыкала да рэчкі Каменкі агульнай плошчай 345 дзесяцін (377 гектараў), якая выкарыстоўвалася як паша для жывёлы і коней гараджан. З сярэдзіны 1920-х гг. “выган” быў асушаны і на яго тэрыторыі вырас новы раён, якім жыхары горада вельмі ганарыліся. Тут акрамя калоніі дзяржаўных дамоў для чыноўнікаў былі пабудаваныя цагляныя будынкі бальніцы (1921–1923), школаў № 1 і 2 імя Нарutowіча (1926–1929), дзяржаўная гімназія імя Караля Хадкевіча (1929–1930), паштаміт (1935), стадыён. Частка горада паміж паркам і стадыёнам у 1930-я гг. насіла назву “Вялікая Ліда” (“Wielka Lida”). У канцы 1920-х гадоў вулачка, на якой была пабудавана калонія дзяржаўных дамоў, атрымала назву “Ужэндніча” (Urzendnicza).

За увесь час у Лідзе было пабудаваны 7 дамоў агульным аб’ёмам 6 135,22 м³ (у Валожыне – 9 514,26 м³, Стоўбцах – 7 715,44 м³, Баранавічах – 12 077,07 м³, Наваградку – 11 923,54 м³, Нясвіжы – 5 628,51 м³) [3, с. 23].

Агульны кошт калоніі дзяржаўных дамоў у Лідзе склаў 162 000 злотых. Выдаткаванне грошаў адбывалася па кварталам [3, с. 27]. Калонія дзяржаўных дамоў у Лідзе, як і ў іншых гарадах Заходняй Беларусі, была пабудавана ў сціслыя тэрміны: “*Працы вяліся з амерыканскай хуткасцю*” [4].

Дом лідскага старасты пабудаваны ў модным у той час “закапанскім стылі”, аўтар праекта інжынер-архітэктар Ежы Беіл (Jerzy Beill). Па гэтаму ж праекту будаваліся дамы для стараст у Баранавічах, Драгічыне, Глыбокім, Нясвіжы, Навагрудку, Слоніме, Стоўбцах, Валожыне [2, s. 42–43], і аўтару вядома, што як мінімум у Валожыне і Глыбокім гэтыя дамы захаваліся і не былі перабудаваныя, як у Лідзе. Па праектах Ежы Беіла (нарадзіўся ў 1885 г.) пабудавана палітэхніка ў Гданьску, гімназія імя Стэфана Баторыя ў Варшаве (1925) і, што істотна для лідчан, дзяржаўная гімназія імя Караля Хадкевіча ў Лідзе, будынак якой і зараз упрыгожвае наш горад. Пасля перапланіроўкі і перабудовы на пачатку 1980-х гг., да непазнавальнасці сказіўшай выгляд “дома старасты”, у ім размясціўся гарадскі ЗАГС.

У Лідзе былі пабудаваны **два дамы “на дзве сям’і”** па праекту архітэктара Зыгмунта Тарасіна (Zugmunt Tarasin) [2, s. 41]. Да нашых часоў дажыў толькі адзін з дамоў, пасля капітальнага рамонту і ўнутранай перабудовы ў ім зараз заходзіцца рэдакцыя Лідскага радыё і тэлебачання.

Амаль без пашкоджанняў захаваўся **дом “на чатыры сям’і”**, пабудаваны па праекту архітэктара Теадора Буршэ (Teodor Bursze). Аднатыпныя лідскаму дому “на чатыры сям’і” былі пабудаваны дамы ў Пінску, Луцку і Роўна [2, s. 49]. Гэты дом і зараз прыемна ўраджае сваім выглядам і выразна вылучаецца з “шэрых” двухпавярховых дамкоў савецкай забудовы 1950–60-х гадоў.

Былі пабудаваны тры двухпавярховых дома **“на шэсць сямей”** па праекту інжынера-архітэктара Стэфана Тамаровіча (Stefan Tomogowicz). З сітуацыйнага плана бачна, што двор гэтых дамоў быў падзелены на 6 пляцовак пад сад-гарод для жыхароў дома. Аднатыпныя дамы павінны былі быць пабудаваны і ў Вілейцы [3, s. 85]. Усе тры дамы дажылі да нашага часу, але пры канцы 1990-х гадоў былі перабудаваны ў трохпавярховыя.

Цікавымі з’яўляюцца ўспаміны тых, хто жыў у гэтых дамах, але нягледзячы на інтэнсіўныя пошукі, аўтару удалося знайсці жыццёвыя гісторыі толькі двух чалавек.

Успаміны дачкі лідскага віцэ-старасты **Кшэнтоўскага, Дануты Тхажоўскай**: *“Месца, дзе мы жылі, называлася “калонія ужэдніча” – сучасны парк. Сучасны ЗАГС – гэта быў дом старасты, у двухпавярховым даму за басейнам (басейн – пабудова канца 1960-х гадоў – Л. Л.) жылі 4 сям’і, у тым ліку і наша. Сям’я Невяроўскага – адваката (ці суддзі), Кажаноўскага і начальніка паліцыі. Бацьку арыштавалі раніцай 24 верасня 1939 г. (...) Тры дні ў турме, дзе зараз тыпаграфія, прымалі перадачы, на чацвёрты казалі, каб больш не прыносілі. І з тых часоў ніякіх слядоў. Спачатку нас выселілі з дома, а 13 красавіка 1940 г. далі час на зборы і вывезлі. Жаўнер, які забіраў нас, сказаў, каб мы бралі бульбу і ежу, а кнігі і добрая вопратка нам не спатрэбіцца (...) Вывезлі ў Паўночна-Казахстанскую вобласць (...) Лідскі стараста Гансеўскі адразу ўцёк у Літву, мы потым з ім сустракаліся ў Польшчы, вельмі дзівіўся з таго, што мы не выехалі ў першыя ж дні (...) Падчас вайны ўступіла ў дывізію імя Касцюшкі, капітан рэзерву” [5].*

Успаміны **Казіміра Казлоўскага**, сына школьнага інспектара: *“Нарадзіўся я ў Лідзе. У павятовым горадзе Навагрудскага ваяводства. Мой бацька нарадзіўся ў горадзе Асвенцім і пасля заканчэння Кракаўскага ўніверсітэта прыехаў у Ліду выкладаць у гімназіі. Маці – з лідскай радзіны Касакоўскіх... І верасня, вельмі нізка, так што можна было каменем патрапіць, над горадам праляцеў самалёт. Аказалася, што самалёт, які праляцеў над нашым домам, быў нямецкі. Жылі мы ў “калоніі ужэднічай”. Гэта было месца, дзе жылі ўсе функцыянеры дзяржаўных інстытуцый. Гэта былі ладныя дамкі. Дужы сад...”* Бацьку Казіміра Казлоўскага папярэдзіў кватарант, капітан Чырвонай Арміі Капейкін, і бацька паспеў уцячы у Варшаву, дзе жыла яго маці, таму і не быў арыштаваны [6].

Яксна пабудаваныя дамы для чыноўнікаў польскай адміністрацыі і зараз упрыгожваюць гарады, дзе яны былі ўзведзеныя. Гісторыя калоній дзяржаўных дамоў у гарадах Заходняй Беларусі і лёсы тых, хто жыў у гэтых дамах – гэта яшчэ нераспрацаваная частка гісторыі нашых гарадоў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Odziemkowski, Janusz. Lida 1920 / Janusz Odziemkowski. – Warszawa, 1994. – S. 62–71.
2. Budowa domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich. – Warszawa, 1925.
3. Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich. 1925. Z. 5. – Warszawa, 1925.
4. Kresy ilustrowane. 1925. – № 8. – S. 4.
5. Мемуары былых жителяй Лиды [Электронны рэсурс] / Рэжым доступу: http://pawet.net/memoirs/sbor/Мемуары_былых_жителей_Лиды.html – Дата доступу: 07.10.2011.
6. Oral History Archives [Электронны рэсурс] / Рэжым доступу: http://ahm.1944.pl/Kazimierz_Kozlowski?lang=en – Дата доступу: 07.10.2011.

Леанід Лаўрэш, адміністратар гісторыка-краязнаўчага сайта «Павет».

КУЛЬТУРНАЕ РАЗВІЦЦЁ МЯСТЭЧКАЎ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў 1921-1939 ГГ. (АНАЛІЗ КРЫНІЦ ПА ПРАБЛЕМЕ)¹

В статье анализируются основные группы источников, связанные с проблемой культурного развития местечек Западной Беларуси в 1921 – 1939 гг., акцентируется внимание на необходимости более глубокого изучения проблемы на основе комплекса доступных источников и литературы.

Беларускае мястэчка, шырока пашыраны ў мінулым тып паселішча — цэлая эпоха ў гісторыі нашай краіны. Як адзначыла даследчыца мястэчкаў Беларусі І.В. Соркіна, мястэчкі не толькі пераходны этап паселішча паміж горадам і вёскай, але і самадастатковая адметная з’ява побытовага і культурнага жыцця Беларусі [1, с. 345].

Уключэнне Заходняй Беларусі ў склад Польшчы ў 1921 г. прадвызначыла новы этап гістарычнага развіцця для заходнебеларускіх мястэчак, асабліва ў культурным плане. Мястэчкі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг., якіх было значна больш за колькасць гарадоў, выконвалі пэўныя культурныя функцыі ў гміне ці павеце, цэнтрамі якіх яны з’яўляліся. Палітыка паланізацыі, якую праводзіў польскі ўрад галоўным чынам праз культуру, была накіравана на стварэнне этнічнааднародных “польскіх” мястэчкаў. Гэтыя фактары не маглі не адбіцца на развіцці местачковай асветы, тэатра, кіно, архітэктуры і мастацтва.

Прааналізаваць культурнае становішча заходнебеларускіх мястэчкаў у міжваенны перыяд дазваляюць разнастайныя дакументальныя і апавядальныя крыніцы. Найбольш прадстаўнічай групай з’яўляюцца архіўныя дакументальныя матэрыялы.

Матэрыялы фондаў Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці, Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці, Занальнага дзяржаўнага архіва ў г. Маладзечна, Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Літвы, Архіва Новых Актаў у Варшаве, Цэнтральнага архіва гісторыі яўрэйскага народа ў

¹ Збор матэрыялаў для тэкста артыкула ў бібліятэках і архівах Варшавы быў здзейснены, дзякуючы фінансавай падтрымцы Касы ім. Ю.Мяноўскага (Kasa im. J. Mianowskiego Fundacja Popierania Nauki w Warszawie).

Іерусаліме прадстаўляюць значную цікавасць для вывучэння культурнай гісторыі гэтых населеных пунктаў у 1921–1939 гг.

Мясцэчкі Заходняй Беларусі з 1921 г. былі ўключаны ў склад Палескага, Віленскага і Навагрудскага, часткі Беластоцкага ваяводстваў. Асноўную і найбольш колькасную групу дакументаў складаюць матэрыялы фондаў дзяржаўнай улады і мясцовага кіравання, а менавіта цэнтральнага ваяводскага ўпраўлення, павятовых і гмінных праўленняў. Аднак, матэрыялы адзначаных фондаў у большасці сваёй змяшчаюць інфармацыю пераважна статыстычна-апісальнага характару, не раскрываючы адметнасцей і асаблівасцей культурнага функцыянавання заходнебеларускіх мястэчкаў у складзе Польшчы.

Развіццё асветы сярод малапісьменнага насельніцтва паўночна-ўсходніх ваяводстваў было цэнтральным пытаннем для польскага ўрада і мясцовай адміністрацыі ў правядзенні палітыкі паланізацыі. Штогадовыя і штомесячныя справаздачы ваяводаў аб колькасці пачатковых і сярэдніх навучальных устаноў па асобным мястэчкам, гмінам, паветам і ў цэлым па ваяводству даюць магчымасць прасачыць дынаміку развіцця адукацыі і ўзровень пісьменнасці сярод насельніцтва. У дакументах фонда №51 “Віленскае ваяводскае ўпраўленне” Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Літвы захавалася нават карта размяшчэння сельскагаспадарчых школ па ваяводствам Заходняй Беларусі. Варта адзначыць, што з 20 сельскагаспадарчых школ (*ludowych szkół rolniczych*), якія дзейнічалі ў 1930 г. на тэрыторыі Заходняй Беларусі, у мястэчках знаходзілася 10 школ [2, л. 1].

Большасць мястэчкаў былі ўключаны ў дзяржаўную акцыю (1937–1939 гг.) па будаўніцтву 100 польскіх школ імя Ю.Пілсудскага, якая актыўна праводзілася ў Віленскім, Навагрудскім і Палескім ваяводствах. З агульнадзяржаўнага фонду, як сведчаць архіўныя крыніцы, было выдзелена 3 144 000 зл. для будаўніцтва школьных будынкаў у адзначаных ваяводствах [3, л. 299]. Як вынік ў 1937–1939 гг. у мястэчках Палескага ваяводства новыя школы з’явіліся ў Лахве, Беражной, Высоцку, Гарадзечна, Сяльцу, Малечы, Маларыце, Дывіне, Жабінцы, Пагосце, Хомску, Платніцы, Давыд-Гарадку, Антопалі, Серніках [3, л. 123, 130, 321, 334, 233, 253].

Значныя змены адбываліся ў 20-30 гг. XX ст. у сістэме яўрэйскай традыцыйнай адукацыі. Матэрыялы фондаў Дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Іерусаліме змяшчаюць значную колькасць спраў, якія характарызуюць культурна-асветніцкую дзейнасць яўрэйскіх палітычных партый, саюзаў і таварыстваў у Заходняй Беларусі. Аналізуючы ўставы яўрэйскіх арганізацый, перапіску і справаздачы аб іх дзейнасці можна адзначыць, што большасць месцавых пачатковых і сярэдніх школ на ідыш (так званых “Цішо”) арганізаваных Бундам, левымі Палей-Цыён, Култур-Лігай і Фолксартыяй

насілі свецкі характар, дзе вывучэнне іўрыта і Торы не былі абавязковымі прадметамі. З 1928 г. у некаторых мястэчках (Валожын, Радашковічы, Браслаўль, Новая Мыш, Дзярэчын, Астрына, Камянец-Літоўск і інш) пачынаюць з'яўляцца двухмоўныя школы “Шулкульт”, навучанне ў якіх вялося на ідыш, і адначасова вучыўся іўрыт [4, л.18,23,27,33]. Польскі ўрад не аказваў фінансавай падтрымкі незалежным прыватным яўрэйскім школам і большасць вучняў вымушаны былі атрымліваць пачатковую адукацыю ў дзяржаўных польскіх школах, а ў пазашкольны час наведваць хедар. З сярэдзіны 30-х гг. у Польшчы і Заходняй Беларусі пачынаюць дзейнічаць дзяржаўныя школы для яўрэйскіх дзяцей, так званыя “шабатоўкі”, якія не працавалі па суботам. Наяўнасць такіх тэндэнцый сведчыла аб значнай мадэрнізацыі традыцыйнай сістэмы яўрэйскай адукацыі ў 20-30 гг. XX ст. у бок свецкасці, адыходу ад выключна рэлігійнага зместу навучання.

Прасачыць працэсы арганізацыі школьнай справы (анкеты, колькасць вучняў і настаўнікаў, прадметы выкладання, адукацыйныя праграмы і вучэбныя планы, матэрыяльнае забеспячэнне школ) можна па матэрыялам фондаў асобных навучальных устаноў і арганізацый, якія імі кіравалі. Так, напрыклад у Занальным архіве г. Маладзечна ўзгаданую інфармацыю змяшчаюць фонды: № 206: “Чатырохкласная прыватная яўрэйская школа рабіна М.Шацкевіча ў Іўі”, №208: “Прыватнае чатырохгадовае гандлёвае вучылішча імя С.Сташыца ў Валожыне”, №204: “Мужчынская настаўніцкая семінарыя Віленскага школьнага кураторыя ў мястэчку Баруны”; у Дзяржаўным архіве Брэсцкай вобласці – №59: “Папярэжальства Брэсцкай школьнай акругі міністэрства веравызнанняў і публічнай асветы”; у Архіве Акт Новых у Варшаве – №14: “Міністэрства веравызнанняў і публічнай асветы ў Варшаве”, №88: “Таварыства народных школ”, №73: “Варшаўскае таварыства настаўнікаў сярэдніх і вышэйшых навучальных устаноў”.

Матэрыялы фондаў гмінных праўленняў, павятовых камендатур і пастарункаў паліцыі дазваляюць характарызаваць культурна-асветніцкую дзейнасць яўрэйскіх, польскіх, літоўскіх, беларускіх партый і таварыстваў па многім пытанням развіцця самадзейнага непрафесійнага тэатра ў заходнебеларускіх мястэчках.

Тэатр быў важным сродкам паланізацыі для цэнтральных улад і асабліва для мясцовай адміністрацыі. Разуमेючы гэты факт, гарадскія магістраты падтрымлівалі і ініцыяравалі адкрыццё прыватных паўпрафесійных вандроўных тэатраў з мэтай несці польскае слова ў памежныя рэгіёны, у першую чаргу ў мястэчкі і вёскі. Са справаздачы каменданта паліцыі ў 1933 г. ў Будслаўлі быў адкрыты тэатральны зал у будынку гміннага ўрада спецыяльна для выступленняў польскіх маладзёжных культурна-асветніцкіх таварыстваў [5, л. 2 зв.]. Штогод, пачы-

наючы з 1921 г., Міністэрствам унутраных спраў зацвярджаліся канцэсіі на правядзенне вандроўных тэатральных прадстаўленняў выключна ў тых мясцовасцях, дзе не было сталага тэатра. Так, мястэчкі Гродзенскага павета: Вялікая Бераставіца, Крынкі, Лунна трапілі ў гастрольны тур вандроўнага тэатра Я.Чыпульскага з Беластока, які з 22 студзеня па 14 лютага 1932 г. атрымаў дазвол на арганізацыю тэатральных прадстаўленняў на тэрыторыі Беластоцкага ваяводства. У рэпертуар калектыва, зацверджанага Міністэрствам унутраных спраў, былі ўключаны наступныя п'есы: камедыі “Сучасная жанчына”, “Сакратар міністра”, “Савецкі шлюб”; драмы “Зайздрасць”, “Шантажыстка”, “Жанчына і свет”, “Жанчына-вампір”, “Ганна Карэніна”, “Ідыёт” [5, л. 39].

Выключна польскамоўным рэпертуарам вылучаліся тэатральныя прадстаўленні Саюза стральцоў, Саюза асаднікаў, Саюза каталіцкай моладзі, Школьнай Маці, Саюза польскай моладзі і іншых польскіх культурна-асветніцкіх арганізацый. Аматырскі тэатр акруговага ўраду “Rodziny Policyjnej” з Беластока ад 6 да 12 лютага 1932 г. арганізаваў прадстаўленні камедыі “Вайна за мяжой” і “Пакараны Дон-Жуан” па наступных мястэчках Гродзенскага павета: Друскенікі, Азёры, Свідаль, Лунна, Індур, Вялікая Бераставіца. Кіраўнікамі тэатра былі падрыхтаваны, а мясцовай адміністрацыяй развешаны афішы; на кожную мясцовасць выдзялялася для продажу каля 200 білетаў, але толькі палову з іх удалося рэалізаваць. Даход ад кожнага прадстаўлення, які ішоў на патрэбы таварыства, не перавышаў 80 злотых [5, л. 41].

Пашырэнне беларускай нацыянальнай культуры ў мястэчках праз тэатральную дзейнасць была важнай мэтай і формай барацьбы супраць гвалтоўнай паланізацыі для нацыянальных суполак, беларускіх культурна-асветніцкіх таварыстваў і саюзаў. Іх праца ў гэтым накірунку была шырокамаштабнай і вельмі плённай, але мела шмат перашкод з боку мясцовай адміністрацыі, паліцыі і самой сістэмы польскіх законаў. У сувязі з паступленнем інфармацыі аб тым, што нярэдка персанажы тэатральных пастановак беларускай ці рускай класічнай драматургіі выклікалі ў публіцы непажаданыя асацыяцыі з польскім адміністрацыйна-паліцэйскім апаратам, кіраўнік аддзела бяспекі Навагрудскага ваяводскага ўпраўлення ад 12 лютага 1930 г. загадаў павятовым старатам ажыццяўляць цензуру ўсіх тэатральных прадстаўленняў і пры наяўнасці фактаў “антыдзяржаўнай дзейнасці” неадкладна іх забараняць [6, л. 18]. Так, 25 красавіка 1927 г. у Валожыне у будынку Пажарнай варты адбылося тэатральнае прадстаўленне на беларускай мове “На вёсцы” Ф.Аляхновіча. Сабралася на прадстаўленне 160 асоб. На пастаноўцы прысутнічалі павятовы стараста і паліцыя. У рапарце павятовага старасты да Навагрудскага ваяводы ад 30 красавіка 1925 г. адзна-

чалася, што выкананая п'еса па свайму зместу не адпавядала праўрадавай пазіцыі ў выхаванні сапраўднага польскага грамадзяніна і падкрэсліваўся вельмі нізкі прафесійны ўзровень гульні актёраў. Наступныя прадстаўленні ў мястэчку былі забаронены [6, л. 46].

Колькасна дапаўняюць і ўдакладняюць змест даследуемай праблемы статыстычныя матэрыялы. Мясцэчкі Заходняй Беларусі былі цэнтрамі як пачатковай, так і сярэдняй адукацыі ў гміне. Аналізаваць стан сярэдняй адукацыі ў населеных пунктах Заходняй Беларусі можна па шэрагу статыстычных выданняў: “Szkolnictwo Powszechnie” (1922-1923) і “Spis szkół zawodowych Rzeczypospolitej Polskiej” (за 1931 г.) [7, 8]. Так, у 1931 г. у мястэчках Дварэц і Ашмяны дзейнічалі рамесныя школы, у Чорным Бары, Ішкальдзе, Новай Вілейцы, Жыровічах – прафесійныя сельскагаспадарчыя школы [7, с. 17, 23, 28]. Статыстычныя звесткі пра колькасць тэатраў, кінатэатраў, народных дамоў як на тэрыторыі паўночна-усходніх ваяводстваў Польшчы, так і на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай можна знайсці ў “Małym roczniku statystycznym” за 1933–1939 гг. Так, напрыклад, у 1933 г. на тэрыторыі Віленскага, Палескага, Навагрудскага і часткова Беластоцкага ваяводстваў дзейнічалі 10 прафесійных тэатраў, з якіх 6 пастаянныя і 4 вандроўныя тэатры [9, с. 184]. Гэта быў вельмі мізэрны паказчык для заходнебеларускіх земляў у параўнанні з Польшчай, дзе ў 1933 г. налічвалася 88 прафесійных тэатраў (57 пастаянных і 31 вандроўны) [9, с. 184].

Міжваенны перыядычны друк з'яўляўся важным сродкам інфармацыі для насельніцтва мястэчак. Сацыяльна-культурныя выданні рознай ідэалагічнай арыентацыі, рэгіянальныя выданні, грамадска-рэлігійная і царкоўна-асветніцкая перыёдыка, гістарычныя, краязнаўчыя, літаратурна-навуковыя і літаратурна-мастацкія часопісы і тыгоднікі адлюстроўвалі найбольш важныя падзеі культурнага жыцця месцачкоўцаў Заходняй Беларусі.

Розным пытанням месцачковай асветы і тэатральнай дзейнасці былі прысвечаны артыкулы, хронікі, фельетоны гістарычнага зместу ў рэгіянальных краязнаўчых газетах, такіх як “Ziemia Lidska”, “Ziemia Wilenska”, “Ziemia Pinska”, “Gazeta Sokolska”, “Gazeta Słonimska”, “Życie Nowogrodzkie”, “Tygodnik Wołkowyski”.

Р.Харашкевіч у сваім артыкуле, прысвечаным дзейнасці прафесійнага тэатра Рэдуты, на старонках газеты “Ziemia Pinska” імкнуўся падкрэсліць якую важную ролю выконваў тэатр у жыцці правінцыяльнага месцачкоўца. Аўтар адзначаў: “Тэатр дазваляе хоць на хвіліначку пажыць іншым жыццём, выклікае ў душы зусім іншыя пачуцці, застаўляе хутчэй думаць, і думаць не аб сваіх паўсядзённых клопатах, а шырэй, так, як быццам ты можаш у гэтым жыцці нешта змяніць, дапамагчы. Ты жывеш жыццём актёра, перажываеш за яго, асуджаеш яго ворагаў, любіш яго сяброў. І усё гэта

застаўляе рабіць толькі невялічкая сцэна. Калі спытаць у местачкоўцаў Палесся пра тэатр, то адразу ўспамінаюць Рэдуту. Кожнае прадстаўленне Рэдуты – гэта замкнута ў сабе, адзіны і арыгінальны твор, які нельга паўтарыць. Пагэтану нават правінцыя ў стане адрозніць “рэальны” тэатр ад “імітацыі” [10, с. 3].

“Tygodnik Wolkowski”, які выдаваўся з 1927 па 1935 гг. дзякуючы падтрымцы Кола сяброў тыгодніка, быў вельмі папулярным рэгіянальным перыядычным выданнем для местачкоўцаў Ваўкавыскага павета, на старонках якога друкаваліся найбольш значныя культурныя падзеі: выстаўкі (сельскагаспадарыя, рамесныя, мастацкія), вынікі агульнадзяржаўных конкурсаў (гаспадарчых і асветніцкіх), тэатральныя навіны (аб’явы прадстаўленняў аматарскіх тэатральных калектываў у Ізабеліне, Зэльве, Свіслачы), будаўніцтва і рэстаўрацыя архітэктурных помнікаў (будаўніцтва касцёлаў у Росі, Тарнопалі ў 1929 г.), навіны асветніцкага жыцця (утварэнне эксперыментальна-жывёлагадоўчай станцыі ў Свіслачы ў 1928 г. і яе дзейнасць, будаўніцтва школ і інш.) [11].

У сацыяльна-культурным тыгодніку “Край” можна знайсці шмат звестак статыстычнага характару, якія дазваляюць прасачыць дынаміку з’яўлення і развіцця народных дамоў (domów ludowych) і бібліятэк у заходнебеларускіх мястэчках і гарадах [12].

Беларускамоўныя выданні ТБШ, ЦК КПЗБ, КСМЗБ, такія як “Летапіс ТБШ”, “Беларуская крыніца”, “Беларускі звон”, “Беларускі фронт”, “Чырвоны Сцяг”, “Малады змагар”, “Малады камуніст” і інш. давалі магчымасць местачкоўцам весці барацьбу за права “мець і вучыцца” ў беларускай школе. На старонках гэтых выданняў можна сустрэць адозвы і заклікі, а таксама просьбы і дэкларацыі местачковых жыхароў да польскай адміністрацыі аб адкрыцці беларускамоўных школ. Так, жыхар мястэчка Дварэц Навагрудскага павета у 1933 г. звярнуўся з пісьмом у рэдакцыю газеты “Беларуская крыніца”: “Школы беларускай у нашай ваколіцы няма. У 1930 г. сяляне прабавалі дамагацца роднай школы, падпісвалі дэкларацыі і спадзяваліся, што беларуская школа будзе, але тады воіт гмінны ў гэтай справе (паляк) “перамог”, каб беларускай школы не было.” [13, с. 2].

Час ад часу у мястэчках з’яўляліся аднаднёўкі, якія найчасцей выдавалі вучні сярэдніх школ і культурна-асветніцкія таварыствы. Такая аднаднёўка пад тытулам “Czytaj” (Будзь гатоў), напісаная на шапірографе, на 24 старонках была выдадзена ў 1925 г. і Харцэрскай дружнай хлопцаў імя Рамуальда Траўгута ў Свіслачы. У гэтай газеце ўтрымліваецца цікавы матэрыял аб гісторыі харцэрства на Ваўкавышчыне, а таксама аб традыцыях і святах гэтай навучальнай установы [14].

Адметныя асаблівасці і дасягненні яўрэйскай матэрыяльнай і духоўнай культуры адлюстроўваліся на старонках літаратурна-навуковага

часопіса “Miesięcznik Żydowski”. Артыкулы Ю.Вольфсанга [15], Н.Вейнінга [16], Ц.Клафтановай [17], Хаіма Нахмана Бяліка [18] знаёмілі чытача з наватарскімі тэндэнцыямі яўрэйскага музычнага жыцця, навінкамі яўрэйскай паэзіі і прозы, з праблемамі пачатковай і сярэдняй адукацыі ў 20-30-я гг. XX ст. Жыццю і творчасці вядомага яўрэйскага філосафа Хафец Хаіма (Ізраэль Меір га-Кагена) быў прысвечаны артыкул Мардэхая Роснэра. Імя вялікага талмудзіста назаўсёды праславіла мястэчка Радунь, дзе ён тварыў свае галахічныя працы і займаўся асветніцкай дзейнасцю [19].

На старонках ілюстраванага часопіса “Ziemia”, які выдаваўся ў Варшаве Польскім краязнаўчым таварыствам ў 1922–1939 гг., публікаваліся матэрыялы краязнаўча-турыстычнага, культуралагічнага характару аб мястэчках Палескага ваяводства (Камень-Літоўск, Пагост, Жабінка, Дамачова, Драгічын). Краязнаўчы матэрыял пра выдатныя помнікі гісторыі і культуры, турыстычныя маршруты, галоўнымі кропкамі якіх былі мястэчкі, прыроду палескіх мястэчкаў сустракаецца ў рубрыках пад рознымі назвамі: “Пра прыроду і яе ахову”, “Этнаграфія”, “Гістарычныя матэрыялы”, “Гісторыя мастацтва”, у раздзеле па турыстыцы і “Краязнаўчай хроніцы” [20].

Штогадовы кварталнік “Front teatralny”, які выдаваўся ў Вільні з 1922 г., адлюстроўваў важнейшыя падзеі тэатральнага жыцця на Віленшчыне, у тым ліку ў мястэчках, большасць якіх былі ўключаны ў рэпертуар дзейнасці прафесійных тэатральных труп, такіх як Віленская Рэдута і Віленскі вандроўны тэатр. Так, напрыклад, у гастрольны тур Віленскага вандроўнага тэатра ў 1933–1934 гг. былі ўключаны мястэчкі Віленскага (Падаброддзе, Паставы, Маладзечна, Краснае, Браслаўль, Дукшты, Дзісна, Лынтупы), і Навагрудскага ваяводстваў (Шчучын, Валожын). Асаблівае захапленне ў месцаковага глядача выклікалі камедыі В.Фодара “Касцёльны пацук”, Ст.Кеджынскага “Пярун з яснага неба”, А.Слонімскага “Бяздомны ўрач”, Янкіса “Жанчына і ўлада”, Т.Лапалеўскага “Аўрэлій, не рабі гэтага!” [21, с. 6-7]. Варта адзначыць, што менавіта прафесійны гарадскі тэатр закладваў пэўныя тэхнічныя і арганізацыйныя падмуркі для месцаковага самадзейнага тэатра.

На старонках навукова-папулярнага часопіса “Architektura i budownictwo”, які выдаваўся ў Варшаве на працягу 20-30 гг. XX ст. змяшчаецца шэраг артыкулаў, якія адлюстроўваюць палітыку польскага ўрада адносна рэканструкцыі помнікаў архітэктуры і мастацтва. Навукова-даследчыя ўстановы, такія як Цэнтральнае ўпраўленне інвентарызацыі помнікаў архітэктуры ў Варшаве (Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków), аддзел архітэктуры Варшаўскага тэхналагічнага ўніверсітэта (Zakład Architektury Polskiej (ZAP) Politechniki Warszawskiej) пад кіраўніцтвам прафесара Оскара Сасноўскага пачалі праводзіць з 1921 г. інвентарызацыю і

рэканструкцыю помнікаў яўрэйскага культавага дойлідства XVIII – XIX ст. Інвентарызацыю і архітэктурнае апісанне 30 яўрэйскіх драўляных сінагог Гродзенска-Беластоцкай групы правёў гісторык, мастацтвазнаўца Шымон Зайчык. Ім была створана ўнікальная калекцыя фатаздымкаў гэтых сінагог і іх праектаў, частка якой захоўваецца ў аддзеле мастацтва Польскай Акадэміі навук у Варшаве. Яго артыкулы ў часопісе “Архітэктура і мастацтва” упершыню пазнаёмілі насельніцтва з гісторыяй будаўніцтва сінагог у мястэчках Беластоцкага ваяводства: Азёры, Воўпа, Сідра, Пяскі, Крынкі, Адэльск [22].

Перыяд 20-30 гг. XX ст. характарызуецца своеасаблівай модай на мемуарную літаратуру, у якой таксама знайшлі адлюстраванне розныя аспекты культурнага жыцця мястэчкаў Заходняй Беларусі. У асобую групу можна вылучыць успаміны, напісаныя непасрэдна месцачковымі жыхарамі.

Вельмі каштоўнай крыніцай з’яўляюцца мемуары кіраўніка агульнаадукацыйнай сямігадовай школы мястэчка Івянец Валожынскага павета – Браніслава Кроля, якія былі выдадзены польскімі даследчыкамі У.Акінскім і А.Якела ў 2000 г. [23]. Акрамя агульных звестак пра гісторыю і дзейнасць навучальнай установы, працу ўзбагачаюць шматлікія дадаткі: фотаздымкі з уласнага архіва Б.Кроля, карты-схемы планіроўкі і забудовы мястэчка, якія значна ўдакладняюць многія факты з гісторыі Івянца.

Цікавыя па свайму зместу надрукаваныя ў 2003 г. успаміны вучняў дзяржаўнай гімназіі імя Св.Казіміра ў Новай Вілейцы. На старонках гэтага выдання можна знайсці шмат звестак пра арганізацыю самакіравання вучняў гімназіі і структуру школьнай адміністрацыі, а таксама прасачыць лёс вучняў пасля заканчэння дадзенай навучальнай установы [24].

Нельга не адзначыць мемуары публіцыста, вядомага дзеяча беларускай дыяспары ў ЗША В. Стомы-Сініцы, прысвечаныя мястэчку Лужкі Дзісенскага павета міжваеннага перыяду [25]. Аўтар пераносіць нас у сваю “terra incognita”: не Бермудскі – а беларускі трохкутнік “царква – касцёл – сінагога”, у якім адбываецца бясконцы спектакль месцачковага жыцця.

Вывучэнне заходнебеларускіх гарадоў і мястэчак праводзілі польскія краязнаўцы, ангажаваныя ў беларускую культуру, з гэтай развіцця турызму, яны мелі пры гэтым значную дзяржаўную падтрымку. У сваіх краязнаўчых нарысах, турыстычных даведніках і праводніках М.Арловіч, В.Абрамовіч, Я.Шукевіч, Р.Якімовіч [26], акрамя панарамы гістарычных падзей, звярталі ўвагу на найбольш выдатныя помнікі архітэктуры і мастацтва, якія славілі мястэчка, вызначаючы пры гэтым патэнцыяльныя турыстычныя кропкі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 20-30 гг. XX ст.

Будні і святы сялян мястэчка Ашмяны, іх штодзённыя клопаты і заняткі, апісаў у форме дыялога з месцачковым селянінам Л.Валейка пад-

час сваіх падарожжаў па навакольным вёскам і мястэчкам Віленскага ваяводства [27].

Вядомы географ, краязнаўца, прафесар Віленскага ўніверсітэта Чэслаў Кудабя застаў пасля сябе вялікую колькасць падарожных запісаў, у якіх знаёміць нас з гісторыяй асобных мястэчкаў Віленшчыны [28]. Падчас сваіх падарожжаў па Віленскаму ваяводству Ч.Кудабя рабіў замалёўкі навакольнай прыроды, якая вельмі ўражвала сваёй прыгажосцю і натхняла аўтара да творчасці.

Рэзюмуючы сказанае, неабходна адзначыць, што выяўленыя крыніцы даследуемага перыяду не дазваляюць усебакова разгледзець усе пытанні культурнага развіцця мястэчкаў Заходняй Беларусі ў 1921 – 1939 гг., таму асэнсаванне праблемы мае гіпатэтычны характар і патрабуе больш грунтоўнай зместавай рэканструкцыі, спалучэння крыніцазнаўчай базы з гістарыяграфічнымі даследаваннямі айчынных і замежных аўтараў. Мэтай жа дадзенага артыкулу было толькі вызначэнне асноўных груп крыніц і акрэсленне пэўных праблем і новых накірункаў культурнага развіцця мястэчкаў Заходняй Беларусі ў 1921 – 1939 гг.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Соркіна, І. Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / І. Соркіна. – Вільня: ЕГУ, 2010. – 488 с.
2. Літоўскі дзяржаўны цэнтральны архіў (ЛДЦА). – Фонд. 51. – Воп. 2. – Спр. 623. Mapa rozmieszczenia szkół rolniczych, г. 1930.
3. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ). – Фонд. 1. – Воп. 1. – Спр. 1076: Дело о строительстве школ органами самоуправления, 1938.
4. Цэнтральны архіў гісторыі яўрэйскага народа ў Іерусаліме. НМЗ/953.6; НМЗ/960.3
5. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГВ). – Фонд 27. – Воп. 1. – Спр. 47. Переписка со следственным отделом Управления государственной полиции Гродненского уезда о борьбе с коммунистическим движением, частной продажей табака и по административным вопросам.
6. Занальны дзяржаўны архіў у г. Маладзечна (ЗДАУМ). – Фонд. 14. – Воп. 1. – Спр. 27. Донесение об общественно-политическом состоянии в Воложинском повете, 1927 г.
7. Spis szkół zawodowych Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Drykarnia Pawła Mitęgi w Cieszynie, 1931. – 70 s.
8. Szkolnictwo Powszechnie w 1922\23. - Warszawa, 1925. – 56 s.
9. Mały rocznik statystyczny za 1934 r. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej – 232 s.
10. Horoszkiewicz, R. Teatr na prowincji / R. Horoszkiewicz. // Ziemia Pińska. – 16 lutego. – 1927. – с. 3.
11. Tygodnik Wołkowyski. – 1933. – №13, №24.

12. Kraj: tygodnik poświęcony kulturalnym i gospodarczym sprawom życia komunalnego. – Warszawa. – №37. – 1928.
13. Беларуская крыніца. – Вільня. – 25 чэрвеня. – 1933 г.
14. Czywaj. – Swislocz, 1925. – №1.
15. Wolfson, J. Uwagi o muzyce i muzykach żydowskich / J. Wolfson. // Miesięcznik Żydowski. – Warszawa: «Menora», 1931. – Tom II. – Zeszyty 7–12. – s. 136–144.
16. Wejning, N. Z socjologii nowoczesnej literatury żydowskiej / N. Wejning. // Miesięcznik Żydowski. – Warszawa: «Menora», 1930-1931. – Tom I. – Zeszyty 1–6. – s. 227-238.
17. Kłaftenowa, C. Zagadnienie produktywizacji i szkolnictwo zawodowe wśród żydów / C. Kłaftenowa. // Miesięcznik Żydowski. – Warszawa: «Menora», 1931. – Tom II. – Zeszyty 7–12. – s. 123–135.
18. Bialik, H.N. O kulturze, książce i polityce / H.N. Bialic. // Miesięcznik Żydowski. – Warszawa: «Menora», 1931. – Tom II. – Zeszyty 7–12. – s. 481–489.
19. Rosner, M. Izrael Majer Hakogen (Chofec Chaim) / M. Rosner. // Miesięcznik Żydowski. – Warszawa: «Menora», 1933. – Tom II. – Zeszyty 7–12. – s. 261–271.
20. Ziemia. – Warszawa, 1922–1929. – №1–12.
21. Front teatralny. – чэрвень–ліпень 1934. – №4. – С. 6–7.
22. Architektura i Budownictwo. – 1925–1926. – 3. S. 26–30.; 5 – s. 47.; 1930–11. – s. 145–170; 1935. – 2. – s.59.
23. Krol, B. Szkoła jako instytucja wychowawcza w srodowisku malomiasteczkowym (na tle konkretnego srodowiska malomiasteczkowego - Iwieniec / B. W. Krol. – Białystok: Państwowy Inst. Nauczycielski, 2000. – 129 s.
24. Państwowe Gimnazjum im. Św. Kazimiera w Nowej Wilejce / wspomnienia Ireny Kontowt-Okulewiczowej, Anny Krystyny Kalenkiewicz-Mirowiczowej. – Budgoszcz: towarzystwo miłośników Wilna i ziemi Wileńskiej. – 2003. – 184 s.
25. Стома-Сініца, В. Маё мястэчка / В. Стома-Сініца. // Полымя. – 1998. – № 9, 10, 11, 12.
26. Abramowicz, W. Strony Nowogródzkie: szkice krajoznawcze / W. Abramowicz. – Lida, 1938. – 136 s.; Jakimowicz, R. Dawidgrodek / R. Jakimowicz. – Pińsk: Nakładem Oddziału Polsk. Tow. Krajoznawczego w Dawidgrodku – 45 s., 1939; Szukiewicz, J. Przewodnik turystyczny po Wileńszczyźnie i Nowogródczyźnie. / J. Szukiewicz. – Wilno, 1934 – 36 s.
27. Kłopoty Oszmiańczyka. Manalog Tutejszy / napisał i wygłosił L. Wołfejko. – Wilno, 1929. – 16 s.
28. Кудаба, Ч. П. Па Віліі: падарожныя запісы / Ч.П. Кудаба. – Мінск: Полымя, 1992. – 124 с.

Ганна Станіславаўна Вайцешчык, магістр гістарычных навук, аспірантка кафедры гісторыі Беларусі факультэта гісторыі і сацыялогіі ГрДУ імя Я. Купалы (навуковы кіраўнік – І.П.Крэнь). Сфера навуковых інтарэсаў: гісторыя мястэчак Заходняй Беларусі міжваеннага перыяду.

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ГОРОДАХ БЕЛАРУСИ В ГОДЫ НЭПА

В статье характеризуются материалы фондов Национального архива Республики Беларусь, посвященные развитию предпринимательства в годы новой экономической политики. Названы основные виды документов, являющиеся источниковой базой для анализа таких аспектов этой проблемы, как численность и состав предпринимателей, деятельность в сфере промышленности, торговли и кредита.

Актуальность изучения истории предпринимательства в городах Беларуси в годы нэпа определяется тем, что юридическое признание частной собственности, начавшийся переход Республики Беларусь к рыночной экономике, вызвали оживление предпринимательской активности. Это требует освоения новых знаний и подходов к данному виду деятельности людей. В отличие от основных факторов производства — земли, труда и капитала, — предпринимательская активность является фактически не ограниченным фактором. Осмысление исторического опыта и знание истоков, форм, специфики и традиций отечественного бизнеса принципиально важно в условиях переходной экономики, так как научный анализ направлений, механизмов, результатов управленческих решений позволяет видеть альтернативы, позитивный опыт, просчеты и ошибки в деятельности предпринимателей.

Особенность изучения истории предпринимательской деятельности в городах Беларуси в годы новой экономической политики состоит в том, что, несмотря на наличие определенной научной литературы по истории народного хозяйства в 1920-е гг., единичные защищенные кандидатские диссертации, деятельность предпринимателей, структура данного социального слоя в них не освещена. Вместе с тем, обращение к фондам Национального архива Республики Беларусь показало, что здесь отложился солидный массив документов по изучаемой теме, подавляющее большинство из них до настоящего времени не разбиралось исследователями и не вводилось в научный оборот. Эти документы в сочетании с другими видами источников позволяют провести комплексный, всесторонний анализ научной проблемы истории предпринимательства в городах Беларуси в годы новой экономической политики.

Основные массивы документов сосредоточены в следующих фондах Национального архива Республики Беларусь: Центральное статистическое управление БССР (Фонд 30. Описи 1-5); Совет народного хозяйства БССР (Фонд 63. Опись 1); Народный комиссариат финансов БССР (Фонд 93. Описи 1, 3-4); Экономическое совещание при Совете народных комиссаров БССР (Фонд 18. Описи 1-3); Центральная арендная комиссия при ЭКОСО БССР (ф.19. Опись 1); Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции БССР (Фонд 101. Описи 1-3); ЦК Компартии Белоруссии (Фонд 4П. Опись 1); Белорусская контора Акционерного общества «Кредит-бюро» (Фонд 98. Описи 1-2). Этот список не исчерпывающий, в других фондах имеются единичные документы по изучаемой проблеме.

Архивные материалы позволяют решить такую научную задачу, как анализ динамики и структуры предпринимательского слоя белорусских городов в 1920-е гг. В отечественной историографии какие-либо обобщающие данные по этой проблеме отсутствуют. В НАРБ, в фонде ЦСУ БССР отложились дела с первичными документами по Всесоюзной городской переписи 1923 г. и Всесоюзной переписи населения 1926 г. Изучение их в комплексе с опубликованными в 1927-1928 гг. обобщенными результатами этих переписей позволяет всесторонне охарактеризовать численный состав городских торговцев, промышленников и других владельцев. В переписях население было сгруппировано по признакам: хозяева с наемными рабочими; хозяева, работавшие с членами семьи или товариществами; хозяева-одиночки. На основе этих сведений можно анализировать не только численный, но и половозрастной, семейный, национальный состав, состав по грамотности, по месту проживания и т.д.

Вместе с тем, материалы переписей не дают ответа на вопрос о размерах предприятий владельцев. Эти сведения могут быть получены при обращении к фондам Наркомата финансов БССР. Здесь сохранились подробные отчеты об исполнении государственного бюджета БССР за 1922-1929 гг., сведения о поступлении государственных доходов в республике, а также отчеты налогового управления Наркомфина БССР о поступлении промыслового и подоходного налогов за весь период. В этих документах интересующая нас тема отражена в той части, где представлены сведения о категориях налогоплательщиков. Они позволяют проследить динамику поступлений налогов с городских торговцев и промышленников и уточнить градацию предпринимателей по критерию отнесения их к крупным, средним или мелким.

Отдельные дела этих фондов могут служить информационной базой для воссоздания персонального состава предпринимателей в 1920-е гг. Это – списки владельцев торгово-промышленных предприятий в городах БССР, карточки обследования частных предприятий и сведения об их до-

ходности, отчеты городских советов об обложении частных лиц подоходно-прибыльным налогом и др. Так, эти материалы позволяют заполнить такое «белое пятно» в истории нэпа, как личности тех людей, которые при советской власти рискнули вернуть в собственность цензовые (крупные) промышленные предприятия. Эти сведения были использованы также в статистических ежегодниках БССР середины 1920-х гг. Цифра была названа в публикациях 1970-х гг. по проблемам нэпа (всего 10 человек), но имена их нигде не фигурировали. Это: Левинсон В.Г. – владелец Витебской игольной фабрики, его можно считать частным промышленником №1 в нэповской Беларуси – это заведение было самым значимым из всех частных промышленных предприятий как по числу занятых лиц (здесь работали 53 человека), так и по основному капиталу (на 1 января 1926 г. он составлял 71,8 тыс. руб.) Другие частные владельцы цензовых промышленных предприятий – это предприниматели Фрейдман (Быховский лесозавод «Энергия»), Пайкин (Бешенковичская паровая мельница), Залманзон (Борисовский кустарный пивоваренный завод), Повицкий (Мозырский пивоваренный завод), Могилянский (Случкий медоваренный завод), Перельман (Минская папиросная мастерская «Рекорд»), Рудерман (Минская папиросная мастерская «Гавана»), Эбер (Минская табачная фабрика «Турук») и Лошицер (коробочная мастерская в Минске). Большинство этих владельцев работали в пищевой промышленности. Кроме того, 13 человек были арендаторами цензовых промышленных предприятий. В аренду частным лицам к середине 1920-х гг. были сданы Бобруйский лесозавод «Красный деревообделочник» (предприниматель Крацер); Рацевский лесозавод и мельница в местечке Староселье (Славин) и мельница и лесозавод в местечке Стайки (Бабин) Оршанского округа; водяная мельница в местечке Бобр Борисовского округа (Ратницкий); Нижне-Кривинская водяная мельница в Витебском округе (Юделевиц); две махорочные фабрики (Брук и Каган, Левин) в Минске; Могилевская махорочная фабрика «Меркурий» (Горовский). В аренду были сданы также ряд цензовых кожевенных заводов: Витебский (Герман) и Городокский (Шубик) в Витебском округе и три кожзавода в Могилеве (Каган, Лесман, Рапопорт) [1, с. 220-235]. Почти все перечисленные предприятия располагались в городских поселениях.

Достаточно важным является вопрос об источниках формирования предпринимателей в городах Беларуси. В российской историографии сходная проблема анализировалась, и исследователи пришли к выводу, что почти никакой преемственности между дооктябрьскими предпринимателями и нэпманами не было. В НАРБ имеется, пожалуй, единственный фонд, который позволяет хотя бы частично ответить на этот вопрос – фонд Белорусской конторы акционерного общества «Кредит-бюро». О деятельности этого учреждения в белорусской историографии вообще не упоми-

нается. Его задача состояла в том, чтобы предоставлять справочную информацию о кредитополучателях и предупреждать о неблагонадежности лиц в случае, если был риск невозврата кредитов. Сотрудники Белорусской конторы «Кредит-бюро» разработали детальную анкету, в которой содержался, в том числе, вопрос о том, чем тот или иной предприниматель занимался до революции. Приводим ее полностью:

«Подробный адрес. Имя, отчество, фамилия владельца, возраст и семейное положение. На чье имя выбираются права. Какими товарами торгует. Оптом или в розницу. Как долго существует дело и кем оно основано. Давно ли перешло к теперешнему владельцу. Чем занимался владелец до революции и где проживал. Кто заведует делом. Развивается ли дело, и если нет, то почему. Приблизительный месячный оборот в червонцах. Приблизительная стоимость товаров в червонцах. Имеются ли отделения и где. Нет ли в деле негласных компаньонов, кто они и с каким вкладом. Не чувствуется ли недостаток в деньгах. Не прибегает ли к займам и не платит ли больших процентов. Пользуется ли поддержкой и у кого именно. Не задерживает ли расчетов по открытым счетам. Не придирается ли в расчетах. Были ли протесты векселей, когда и почему и оплачены ли они. Если прекратил платежи, то покончил ли с кредиторами и на каких условиях.

В чем заключается состояние владельца и во сколько оно оценивается. Характер и образ жизни владельца. Какой пользуется репутацией владелец и его деловые качества. Есть ли обстоятельства, заставляющие относиться к фирме с осторожностью. Велика ли задолженность фирмы. Имеет ли кредит в банках, и каких именно. Кто имеет право подписывать обязательства фирмы. Не имеет ли еще каких-нибудь дел, и идут ли таковые успешно. Не работает ли с Москвой и с кем именно. Известны ли вам какие либо последние покупки фирмы в кредит, укажите их. Сколько одно лицо может фирме кредитовать. Общая характеристика фирмы (просим выяснить все хорошие и дурные стороны лица и дела).

Получение просимой справки крайне желательно незамедлительно, так как задержка в ответе исключает ценность даваемых вам сведений. Мы можем заверить Вас, что сообщенное будет нами использовано строго конфиденциально. С совершенным почтением Белорусская контора «Кредит-бюро».[2, л. 5].

Всего в двух описях сохранилось около 500 дел о государственных, кооперативных учреждениях и частных лицах. Причем справки составлялись со знанием дела, у справочного отдела «Кредит-бюро» была своя сеть агентов в финансовых органах БССР, на местах в органах управления. Справки содержат как бы послужной список заемщиков. Сегодня эти документы являются неоценимыми с точки зрения того, что их авторы смогли в большинстве случаев проследить историю предпринимателей.

Оказывается, что многие из тех, кто попал в поле зрения «Кредит-бюро», имели либо дооктябрьский стаж в собственном бизнесе, либо служили на разных должностях в отделениях Государственного банка, в обществах взаимного кредита, ссудо-сберегательных товариществах и т.д.

В качестве примера приведем сведения из справки о кредитоспособности частного владельца игольной фабрики Левинсона В. Г., г. Витебск. «Левинсон Владимир Григорьевич. Уроженец Курляндкой губернии, в мирное время имел в Гольденгене Курляндской губ. игольную фабрику под фирмой «Гиршман», каковая была во время войны эвакуирована в Витебск. В то же время он приобрел вторую аналогичную фабрику и при помощи оборудования обоих фабрик создал в Витебске одно предприятие большой мощности, которое продолжает функционировать и в настоящее время. Производственной работой руководит брат Л. Юлий Григорьевич, проживающий постоянно в Витебске и состоящий, как нам передают, негласным участником дела. В.Г. Левинсон постоянно находится в Москве, занимаясь реализацией продукции фабрики и закупками сырья. В 1923 г. Левинсон состоял арендатором парфюмерной фабрики «Флореаль» по Шаболовке, 86, которую передал осенью того же года гр.Берману, потеряв на этом около 1500 червонцев, так как Берман позже скрылся, не уплатив долга. Кроме фабрики в Витебске арендует еще мыловаренный завод в Туле и состоит негласным участником металлического дела под фирмой «Торгометалл» (бывшая «Техметалл»), официальным владельцем коего является Ритов. В магазине «Торгометалла» производится между прочим реализация 12 тыс. примусов, полученных от арендатора завода примусов Зайчикова в виде компенсации за финансовую поддержку. В данный момент Левинсон взял у Московского СНХ в аренду оборудование игольной фабрики бывшей Липовского и помещение бывшей литографии Худякова по Шалопухинскому переулку, куда должно быть перенесено оборудование. Фабрику предположено пустить в ход приблизительно через полтора месяца, предприятие должно быть дооборудовано машинами, присланными из Витебска. В настоящее время на фабрике имеется сырья на сумму около 1500 червонцев. Недавно Левинсоном заключена сделка с одним из смешанных акционерных обществ на покупку у последнего машинных иголок на 3500 черв., при уплате 500 черв. наличными, а остальное – против товара. Продукция Витебской фабрики имеет, как нам передают, хороший сбыт на московском рынке. Средний месячный оборот фабрики достигает 4000 черв. Задолженность составляет около 1000 черв. банкам по учету векселей, при наличии дебиторов приблизительно на 1500 черв. В коммерческих кругах Левинсон пользуется репутацией солидного, опытного и довольно состоятельного коммерсанта, заслуживающего кредита на умеренные суммы» [2, л. 1]. Фактически перед нами детальная коммерче-

ская характеристика самого весомого из всех частных промышленников БССР периода нэпа, в которой прослежены не только объемы его деятельности в республике, но и деловые связи с рынками Москвы и Тулы, прослежены его финансовые приобретения и потери за три года. Анализируя подобные документы фонда, сопоставляя их, где это возможно, со сведениями о владельцах торговых и промышленных заведений до 1917 г., можно восполнить пробел в белорусской историографии по вопросу об источниках формирования нэпманов.

Значительный объем дел позволяет детализировать вклад предпринимателей в развитие промышленности республики. Это – списки промышленных предприятий в городах по годам; десятки дел со сведениями об отдельных частных предприятиях по годам; статистические сведения о выборочном и сплошном обследовании мелкой и кустарно-ремесленной промышленности БССР; промышленные карты обследования мелких промышленных предприятий в городах БССР за 1924-1927 гг.

Особый интерес представляют документы Арендной комиссии, которые могут составлять источниковую базу для разработки вопроса о механизме арендных отношений в годы нэпа. Это – протоколы заседания Арендной комиссии; переписка с частными лицами о национализации и, наоборот, о сдаче в аренду промышленных предприятий; переписка о рассмотрении жалоб о неправильной национализации и реквизиции имущества. В них прослеживается отношение пролетарской власти к частному капиталу. Эти документы существенно дополняются материалами фонда ЦК КПБ, которые детализируют разные аспекты государственной политики по отношению к нэпманам. К примеру, среди условий аренды государственных предприятий в 1921-1922 гг. назывались такие, как: «...Основное правило – в аренду сдаются неработающие и слабо работающие предприятия. ... В целях увеличения материальных ресурсов страны предоставляется возможность проявления инициативы и частным лицам, ...не исключая прежних владельцев, как знающих местные условия. Спекулятивные элементы должны быть устранены от аренды. ... Государственное сырье и топливо должно быть вывезено со сдаваемых в аренду предприятий на государственные склады, предприятия или уступлены арендатору по рыночным ценам. Допускается возмещение сырья и топлива арендатором готовыми изделиями производства в установленный срок. Арендатор обязан привести здание и оборудование предприятия в такое состояние, чтобы возможно было вести производства в размере, обусловленном договором, во время аренды – арендатор производит текущий ремонт, а по окончании срока аренды сдает предприятие государству в состоянии полной исправности. Все улучшения, выведенные здания, переустройство остаются по истечении срока аренды в пользу государства. ...За право эксплуа-

тации предприятия арендатор должен предоставлять вознаграждение в виде части производства сырья или денежной платы. ... Все находящиеся в предприятии и введенное арендатором оборудование, сырье, полуфабрикаты, служат обеспечением возможных претензий со стороны государства. В случае судебных взысканий претензии государства удовлетворяются в первую очередь, а затем уже прочие взыскания» [3, л.26-27].

Фонд Народного комиссариата по внутренней торговле БССР (позднее – Народного комиссариата внешней и внутренней торговли БССР, Народного комиссариата торговли БССР) содержит разнообразные дела, характеризующие деятельность частных предпринимателей в сфере торговли. Особый интерес представляют отчеты о состоянии торговли, договоры с государственными органами о подрядах и поставках различных видов продукции (особенно распространена была такая деятельность в 1921-1923 гг.), договоры с частными лицами о заготовке кожевенного сырья (эти предприниматели имели даже свое «название» - конвенционеры), заявления граждан о внесении их в реестр скупщиков зерновых культур, устав и деловая документация городских товариществ розничных торговцев «Розничник», о порядке кредитования частной торговли и т.д. Эти документы существенно дополняют материалы фонда ЦСУ БССР, где также содержатся списки и акты обследования частных торговых предприятий. Степень достоверности этих материалов весьма высока.

Фонды ЭКОСО, НКВТ содержат также значительное число документов о деятельности Минской, Витебской и Могилевской товарных бирж, они позволяют анализировать степень и роль частного капитала в биржевой торговле [4].

Деятельность предпринимателей в финансово-кредитной сфере может быть охарактеризована при изучении материалов фонда Наркомата финансов БССР. Здесь сохранились разнообразные документы о деятельности частных обществ взаимного кредита в городах БССР: Положение об обществах взаимного кредита (1927 г.), их сводные балансы, уставы, доклады правлений, сведения об учетно-ссудных операциях, вкладах и составе их членов по округам БССР, отчеты правлений о работе за период их существования. Эти документы показывают, как частные торговцы и промышленники через институт ОВК пытались адаптироваться к нэповским реалиям, как строили свои взаимоотношения с государственными банковскими учреждениями, протоколы заседаний правлений и собраний ОВК детализируют процесс ликвидации таких обществ.

Отдельные материалы из фондов Национального архива могут быть использованы при выяснении вопроса о том, как в достаточно сложных условиях советской действительности 1920-х гг., когда нэпманы были лишены избирательных прав, их возможности активно участвовать в обще-

ственной жизни были существенно ограничены, они пытались использовать институт товарных бирж, считавшихся общественными организациями, для реализации некоторых своих социальных функций. В частности, некоторые дела из фонда Наркомата внутренней торговли БССР свидетельствуют о поддержке частными предпринимателями коммерческого образования. Они инициировали через секцию частной торговли, к примеру, при Минской бирже, оплату обучения отдельных студентов, командирование низовых работников бирж на учебу в различные учебные заведения, в том числе и в Петроград, выделение денег на поддержку коммерческого образования в республике. За это, кстати, биржевики неоднократно в конце 1920-х гг. осуждались, потому что эти траты были расценены как «разбазаривание» государственных средств.

Через секции частной торговли при биржах предприниматели пытались отстаивать интересы частного бизнеса. Сохранились документы о собраниях частных торговцев с участием работников государственных структур, где они пытались донести до представителей власти свои требования о более свободном доступе к аренде помещений, о снятии ограничений в сфере кредитования, о равном с кооперативными организациями доступе к закупкам товаров на государственных предприятиях и т.д.

Следовательно, архивные материалы позволяют воссоздать достаточно полную и объективную картину развития предпринимательской деятельности в республике в годы нэпа. Они вполне достоверны, позволяют изучать различные аспекты данной научной проблемы.

Список источников и литературы

1. Статистический ежегодник БССР за 1925-1926 гг. – Минск, ЦСУ БССР, 1926.
2. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 98. – Опись 2. – Дело 514. Справка «О кредитоспособности частного владельца игольной фабрики Левинсона Владимира Григорьевича, г. Витебск». Апрель 1926 г.
3. Национальный архив Республики Беларусь. – Фонд 4П. – Опись 1. – Дело 587. Об условиях аренды государственных предприятий.
4. Полетаева, Н.И. Источники по истории товарных бирж Беларуси в годы нэпа в фондах Национального архива Республики Беларусь / Н. И. Полетаева // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал. В. В. Даніловіч, І. П. Крэнь, І. В. Соркіна, Г. А. Хацкевіч (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С. 432 – 437.

Наталья Ивановна Полетаева, доктор исторических наук, профессор кафедры экономической истории Белорусского государственного экономического университета.

СОЦИАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРЕПИСЕЙ 1937 И 1939 ГОДОВ: НОВЫЕ ОЦЕНКИ

В статье на основе оригинальных материалов всесоюзных переписей 1937 и 1939 годов дается краткая характеристика социального состава городского населения БССР. Впервые в отечественной историографии представлен адекватный социальный облик городского населения и распределение его основных национальностей по отраслям народного хозяйства в конце 1930-х годов.

В имеющейся по данной проблеме литературе нам не удалось найти работ, в которых бы рассматривалась социальная структура всего городского населения БССР и во второй половине 1930-х годов, основанных на данных всесоюзных переписей 1937 и 1939 годов. Историографическая традиция слабая, так как нет не только монографических исследований, но и статей. Это связано с тем, что данная проблема не только в этот период, а и в более длительный период (1927 – 1959 гг.) в отечественной науке не была достаточно исследована в силу засекреченности до второй половины 1980-х годов основного массива документов и материалов. Это и обусловило выбор темы статьи. Выявленные архивные материалы, которые еще недавно имели гриф «совершенно секретно», позволяют по-новому увидеть социальный облик городского населения БССР во второй половине 1930-х годов. Данные указанных переписей опубликованы не полностью и представлены в основном сведениями в целом по СССР [4,5]. В связи с этим, считаем целесообразным, довести до научной общественности Республики Беларусь информацию об изменениях в составе городского населения БССР во второй половине 1930-х годов, приводя максимальное количество данных, с учетом объема возможной публикации (таблицы составлены и % рассчитаны автором).

Старые оценки, которые встречаются еще и сегодня, это простое сталинское деление общества на рабочий класс, колхозное крестьянство и интеллигенцию (прослойку). Такое деление явно не соответствовало действительности, что мы и пытаемся показать в предлагаемой статье на примере городского населения.

Данные таблицы 1 [составлена по: 6, л. 143-147] свидетельствуют о том, что в рассматриваемый период индустриальной республика не была.

Выделенный набор и перечень рабочих специальностей – свидетельство тому. Индустриализация основывается на усложнении техники и технологий, на формировании значительного количества соответствующих рабочих и инженерно-технических кадров (см. таблицу 2). Такими кадрами республика еще не располагала.

Таблица 1 – Рабочие городов БССР

Занятия	Мужчины	Женщины	Оба пола	% женщин
1	2	3	4	5
ВСЕГО	193826	122996	316822	38,82
I. Сельскохозяйственные занятия	5679	3320	8999	37,00
Земледельцы, скотоводы, колхозники и единоличники	1835	1241	3076	40,34
Бригадиры полевых бригад	453	72	525	13,71
Бригадиры животноводческих бригад	121	8	129	6,20
Прочие сельскохозяйственные бригадиры без указания специальности	110	10	10	100
Комбайнеры	31	2	33	6,06
Бригадиры тракторных бригад	125	1	126	0,79
Трактористы	979	180	1159	15,53
Машинисты сельскохозяйственных машин	38	4	42	9,52
Огородники, садовники	327	113	440	25,68
Прочие квалифицированные занятия	139	31	170	18,23
Звеньевые всех специальностей	8	16	24	66,67
Рабочие при сельскохозяйственных машинах и на прицепном инвентаре	6	1	7	14,29
Конюхи	742	16	758	2,11
Скотники, телятницы, свиляры	293	767	1060	72,36
Доярки	2	728	730	99,73
Пастухи и подпаски	420	49	469	10,45
Прочие полуквалифицированные занятия	50	81	131	61,83
II. Занятия в лесном хозяйстве и сплаве	1151	37	1188	3,11
Квалифицированные занятия	22	4	26	15,38
Лесные объездчики, лесники	165	2	167	1,20
Лесозаготовщики	286	11	297	3,70
Углежоги	12		12	0
Прочие полуквалифицированные занятия	632	10	642	1,56

1	2	3	4	5
Неквалифицированные занятия	34	10	44	22,73
III. Занятия в рыболовстве и охоте	212	32	244	13,11
Квалифицированные занятия	33	6	39	15,38
Ловцы, рыболовы	172	1	173	0,58
Охотники	3		3	0
Прочие полуквалифицированные занятия	2	2	4	50
Неквалифицированные занятия	2	23	25	92
IV. Горнорабочие	785	192	977	19,65
Бурильщики, проходчики	274	6	280	2,14
Забойщики на отбойных молотках	2		2	0
Забойщики, зарубщики, отбойщики вручную	92		92	0
Крепильщики	3		3	0
Машинисты врубовых машин	3	1	4	25
Прочие квалифицированные занятия	52	2	54	3,70
Камнеомы	44	3	47	6,38
Навальщики на конвейеры		1	1	100
Плитовые, откатчики, отцепщики	16	1	17	5,88
Прочие полуквалифицированные занятия	159	60	219	27,40
Выборщики и сортировщики породы	1		1	0
Старатели	2		2	0
Прочие неквалифицированные занятия	137	118	255	46,27
V. Металлисты	36066	1905	37971	5,02
Автогено- и электросварщики	468	29	497	5,84
Вальцовщики, прокатчики	2		2	0
Водопроводчики, трубопроводчики	1393	7	1400	0,5
Жестяники	872	18	890	2,02
Инструментальщики, лекальщики	938	110	1048	10,50
Клепальщики, котельщики	531	7	538	1,30
Кузнецы	3641	5	3646	0,14
Литейщики, формовщики	1122	163	1285	12,68
Медники	109		109	0
Механики	2912	49	2961	1,65
Монтеры, электромонтеры	5293	156	5449	2,86
Слесари	12260	214	12474	1,72
Сталевары	2		2	0
Токари по металлу	3091	229	3320	6,90
Фрезеровщики	134	31	165	18,79
Установщики, наладчики, настройщики	149	12	161	7,45
Часовщики, ювелиры	285	17	302	5,63
Прочие квалифицированные занятия	959	122	1081	11,29

1	2	3	4	5
Молотобойцы	573	3	576	0,52
Паяльщики, лудильщики	94	40	134	29,85
Прессовщики, штамповщики	135	62	197	31,47
Станочники	234	123	357	34,45
Точильщики	72	18	90	20,00
Прочие полуквалифицированные занятия	657	347	1004	34,56
Неквалифицированные занятия	140	143	283	50,53
VI. Деревообделочники	17792	6226	24018	25,92
Бондари, бочары	981	5	986	0,51
Модельщики	172	3	175	1,71
Рамщики	399	72	471	15,29
Столяры	8817	490	9307	5,26
Прочие квалифицированные занятия	1921	634	2555	24,81
Колесники, тележники	320	18	338	5,33
Станочники	343	240	583	41,17
Закомельщики, навальщики	45	6	51	11,76
Пильщики	604	30	634	4,73
Смолокуры	82	126	208	60,58
Корзинщики	291	736	1027	71,67
Прочие полуквалифицированные занятия	3356	3506	6862	51,09
Неквалифицированные занятия	461	360	821	43,85
VII. Писчебумажники	737	757	1494	50,67
Квалифицированные занятия	290	42	332	12,65
Картонажники	32	192	224	85,71
Прочие полуквалифицированные занятия	392	411	803	51,18
Неквалифицированные занятия	23	112	135	82,96
VIII. Печатники	1371	1592	2963	53,73
Наборщики	502	506	1008	50,20
Печатники	309	67	376	17,82
Переплетчики	261	410	671	61,10
Прочие квалифицированные занятия	185	69	254	27,17
Брошюровщики		152	152	100
Накладчики	34	125	159	78,62
Прочие полуквалифицированные занятия	53	142	195	72,82
Неквалифицированные занятия	27	121	148	81,76
IX. Текстильщики	2406	13908	16314	85,25
Валяльщики, сукновалы	292	203	495	41,01
Красильщики	229	79	308	25,65
Кружевницы	1	3	4	75
Подмастерья текстильные	49	71	120	59,17

1	2	3	4	5
Прядильщики (мюльщики)	467	960	1427	67,27
Ткачи	289	1622	1911	84,88
Трикотажницы, вязальщицы	83	3279	3362	97,53
Прочие квалифицированные занятия	167	294	461	63,77
Банкаброшницы	1	71	72	98,61
Ватерщицы, крутильщицы	29	694	723	95,99
Ленточницы	5	223	228	97,81
Моталки	34	2395	2429	98,60
Присучальщики		6	6	100
Трепальщики, чесали	88	648	736	88,04
Прочие полуквалифицированные занятия	573	1802	2375	75,87
Съемщицы	10	133	143	93,01
Ставильщики, подавальщики	13	96	109	88,07
Прочие неквалифицированные занятия	76	1329	1405	94,59
Х. Швейники	5554	16141	21695	74,40
Закройщики	387	378	765	49,41
Картузники, шапочники	512	112	624	17,95
Шляпницы, корсетницы	8	83	91	91,21
Портные	3899	7774	11673	66,60
Утюжилыщики	350	278	628	44,27
Прочие квалифицированные занятия	60	274	334	82,04
Белошвейки, швеи	151	4377	4528	96,67
Машинистки на швейных машинах	67	1427	1494	95,52
Прочие полуквалифицированные занятия	104	1031	1135	90,88
Неквалифицированные занятия	16	407	423	96,22
XI. Кожевники	2276	2374	4650	51,05
Скорняки, меховщики	152	151	303	49,83
Шорники	678	68	746	9,12
Прочие квалифицированные занятия	1125	1111	2236	49,69
Полуквалифицированные занятия	312	1005	1317	76,31
Неквалифицированные занятия	9	39	48	81,25
XII. Обувщики	8364	1845	10209	18,07
Заготовщики, посадчики	986	507	1493	33,96
Закройщики	315	167	482	34,65
Сапожники, башмачники	6298	142	6440	2,20
Прочие квалифицированные занятия	632	596	1228	48,53
Полуквалифицированные занятия	112	271	383	70,76
Неквалифицированные занятия	21	162	183	88,52
XIII. Пищевики	4903	5496	10399	52,85
Бойцы, рабочие по разделке туш	231	12	243	4,94

1	2	3	4	5
Рабочие мельниц (квалифицированные)	276	27	303	8,91
Пекари	1871	632	2503	25,25
Прочие квалифицированные занятия	1330	848	2178	38,93
Полуквалифицированные занятия	1006	2787	3793	73,48
Неквалифицированные занятия	189	1190	1379	86,29
XIV. Химики	1125	1766	2891	61,09
Квалифицированные занятия	440	192	632	30,38
Галошницы	6	3	9	33,33
Прочие полуквалифицированные занятия	644	1085	1729	62,75
Неквалифицированные занятия	35	486	521	93,28
XV. Минеральщики	3793	2446	6239	39,21
Гончары, горшечники	195	15	210	7,14
Стеклодувы	730	46	776	5,93
Прочие квалифицированные занятия	1131	728	1859	39,16
Полуквалифицированные занятия	1484	887	2371	37,41
Неквалифицированные занятия	253	770	1023	75,27
XVI. Строители	26160	1956	28116	6,96
Каменщики	2610	78	2688	2,90
Кровельщики	336	1	337	0,30
Маляры	2375	228	2603	8,76
Плотники	11305	17	11322	0,15
Печники	1815	32	1847	1,73
Стекольщики	378	15	393	3,82
Штукатурщики	1454	117	1571	7,45
Прочие квалифицированные занятия	462	28	490	5,71
Бетонщики	497	15	512	2,93
Прочие полуквалифицированные занятия	803	92	895	10,28
Землекопы	3211	200	3411	5,86
Прочие неквалифицированные занятия	914	1133	2047	55,35
XVII. Железнодорожники	8188	1141	9329	12,23
Кондуктора поездные	823	41	864	4,74
Машинисты паровозные	2209	5	2214	0,23
Осмотрщики вагонов	380	2	382	0,52
Составители и сцепщики поездов	467	10	477	2,10
Старшие ремонтные рабочие	60	1	61	1,64
Прочие квалифицированные занятия	185		185	0
Кочегары паровозные	639		639	0
Проводники	507	353	860	41,05
Смазчики вагонов	273	5	278	1,80
Стрелочники, сигнальщики	1025	198	1223	16,19

1	2	3	4	5
Прочие полуквалифицированные занятия	172	16	188	8,51
Сторожа линейные	356	251	607	41,35
Прочие неквалифицированные занятия	1092	259	1351	19,17
XVIII. Водники	945	31	976	3,18
Машинисты судовые	191	3	194	1,55
Шкиперы, водоливы	227	2	229	0,87
Прочие квалифицированные занятия	138	1	139	0,72
Кочегары судовые	86		86	0
Матросы	173	23	196	11,73
Прочие полуквалифицированные занятия	47	1	48	2,08
Неквалифицированные занятия	83	1	84	1,19
XIX. Прочие транспортники	18224	788	19012	4,14
Вагоновожатые городск. электрических дорог	96	94	190	49,47
Кондукторы городских электрических дорог	20	372	392	94,90
Шоферы	5352	110	5462	2,01
Прочие квалифицированные занятия	343	22	365	6,03
Возчики, извозчики, ломовые	9526	131	9657	1,36
Кучера, извозчики легковые	794	2	796	0,25
Прочие полуквалифицированные занятия	46	2	48	4,17
Неквалифицированные занятия	2047	55	2102	2,62
XX. Рабочие силовых установок	4686	460	5146	8,94
Машинисты силовых установок	1785	281	2066	13,60
Кочегары	2444	30	2474	1,21
Смазчики	215	74	289	25,61
Прочие полуквалифицированные занятия	242	75	317	23,66
XXI. Работники питания	1125	3906	5031	77,64
Повара, кухарки	1022	2674	3696	72,35
Полуквалифицированные работники питания		2	2	100
Кухонные рабочие	103	1230	1333	92,27
XXII. Работники прачечного дела	39	2394	2433	98,40
Прачки	13	2261	2274	99,43
Прочие полуквалифицированные занятия	26	133	159	83,65
XXIII. Прочие занятия рабочих, колхозников, кустарей	27271	18237	45508	40,07
Браковщики, сортировщики	2486	7403	9889	74,86
Бригадиры (без обозначения специальности)	484	162	646	25,08
Инструкторы рабочие (без обозначения специальности)	31	16	47	34,04
Прочие квалифицированные занятия	205	51	256	19,92
Упаковщики	998	1183	2181	54,24
Прочие полуквалифицированные занятия	912	588	1500	39,2

1	2	3	4	5
Грузчики	10993	1280	12273	10,43
Носильщики	2157	2471	4628	53,39
Прочие рабочие по перемещению тяжестей	1241	422	1663	25,38
Чернорабочие	4635	2689	7324	36,71
Прочие неквалифицированные занятия	1497	727	2224	32,69
Рабочие без обозначения специальности	1632	1245	2877	43,27
XXIV. Младший медицинский персонал	632	5051	5683	88,88
Заведующие детяслями		42	42	100
Санитары, сиделки, няни	216	4810	5026	95,70
Прочий младший медицинский персонал	416	199	615	32,36
XXV. Младший персонал связи	505	321	826	38,86
Письмоносцы	505	321	826	38,86
XXVI. Прочий младший обслуживающий персонал	13837	30674	44511	68,91
Дворники	1046	735	1781	41,27
Сторожа	10732	737	11469	6,43
Швейцары, служители	447	540	987	54,71
Курьеры, рассыльные	162	661	823	80,32
Уборщицы	623	15950	16573	96,25
Истопники	530	212	742	28,57
Официанты, подавальщицы	49	3483	3532	98,61
Баншники (цы)	65	37	102	36,27
Прочий младший обслуживающий персонал	183	400	583	68,61
Домработницы		7919	7919	100

Оригинальные данные Всесоюзной переписи населения 1937 г. дают основание считать, что многие из перечисленных категорий городского населения [см. таблицу 1], нельзя назвать рабочим классом. Это было сделано искусственно для показа роста численности рабочих. Такая профессиональная разбивка дана и по рабочим городов СССР [5]. Определенная часть городского населения (в основном это население бывших местечек, переведенные в статус городских поселений, о чем автор уже писал) была связана сельским и лесным хозяйством. Самые высокие показатели занятых в этих отраслях были у белорусов и поляков, что подтверждается таблицей 3. Зафиксированные переписью сведения о наличии в БССР горнорабочих следует считать как имеющих данную профессию. Это шахтеры (или бывшие или находящиеся в отпуске) Донбасса или других регионов страны. Такой отрасли в республике не существовало в рассматриваемый период. В 1939 г. перепись зафиксировала в городах уже 969 горняков [1, л. 31]. На

наш взгляд, искусственно причислены к рабочим лица имеющие занятия, указанные в пунктах I, XXIV – XXVI таблицы 1.

По данным переписи 1939 г. в городах БССР зафиксировано 325 788 рабочих, из которых женщины составляли 39,2 %.[2, л. 5]. Из числа рабочих исключены официанты и подавальщицы. Лица, перечисленные в п. XXIV переписи 1937 г. по переписи 1939 г. отнесены к медроботникам. Выделена отдельная группа (расширена по перечню занятий) – «Прочие занятия рабочих». Она выросла за счет дворников, сторожей, уборщиц, домработниц и других категорий, которые по переписи 1937 г. составляли младший обслуживающий персонал. Есть все основания считать, что численность рабочих была увеличена по идеологическим и политическим соображениям.

Приведенные в таблице 2 [составлена по: 6, л. 147-149] данные свидетельствуют, что в городах среди служащих преобладали младший обслуживающий персонал, торгово-хозяйственные кадры, планово-контрольный, учетный и делопроизводственный персонал, управленцы. Инженерно-технические кадры по нашим примерным подсчетам составили около 8 тыс. человек или немногим более 5 % от всех служащих.

Таблица 2 – Служащие городов БССР

Занятия	Мужчины	Женщины	Оба пола	% женщин
1	2	3	4	5
Всего служащих	94 845	60 743	155 588	39,0
XXVII. Руководящий персонал	13389	2499	15888	15,73
Председатели колхоза	399	20	419	4,77
Руководители предприятий, учреждений и их отделов	12990	2479	15469	16,03
XXVIII. Юридический персонал	679	113	792	14,27
Судьи	140	25	165	15,15
Прокуроры, следователи	195	34	229	14,85
Защитники, нотариусы, юрисконсульты	287	54	341	15,84
Судебные исполнители и прочий юридический персонал	57		57	0
XXIX. Технический персонал	13338	3914	17252	22,69
<i>А. Высший персонал</i>	<i>2993</i>	<i>597</i>	<i>3590</i>	<i>16,63</i>
Агрономы	593	237	830	28,55
Инженеры, архитекторы	1965	254	2219	11,45
Лесничество, таксаторы	233	21	254	8,27

1	2	3	4	5
Прочий высший технический персонал	202	85	287	29,62
<i>Б. Средний персонал</i>	<i>8438</i>	<i>3123</i>	<i>11561</i>	<i>27,01</i>
Землемеры, землеустроители, топографы	498	31	529	5,86
Мастера	1006	156	1162	13,43
Агротехники, зоотехники	391	133	524	25,38
Техники	3599	990	4589	21,57
Производители работ	783	18	801	2,25
Начальники станций и их помощники	520	89	609	14,61
Капитаны судовые и их помощники	139	2	141	1,42
Лоцманы	3		3	0
Прочий средний технический персона	1499	1704	3203	53,20
<i>В. Низший персонал</i>	<i>1889</i>	<i>31</i>	<i>1920</i>	<i>1,61</i>
Десятники	1535	27	1562	1,73
Дорожные мастера	298	1	299	0,33
Прочий низший технический персонал	56	3	59	5,08
<i>Г. Чертежники</i>	<i>108</i>	<i>163</i>	<i>271</i>	<i>60,15</i>
Чертежники	108	163	271	60,15
XXX. Торговый и хозяйственный персонал	20739	10935	31674	34,52
Заведующие фермами совхозов и колхозов	184	50	234	21,37
Заведующие магазинами, складами	6197	883	7080	12,47
Заведующие столовыми, буфетами, кухнями	796	233	1029	22,64
Агенты	2744	73	2817	2,59
Товаровед	456	79	535	14,77
Продавцы	2244	5678	7922	71,67
Кладовщики, приемщики, раздатчики	2989	875	3864	22,64
Весовщики	799	345	1144	30,16
Экспедиторы	1122	286	1408	20,31
Прочий торговый и хозяйсгвенный персонал	3208	2433	5641	43,13
XXXI. Планово-контрольный персонал	6703	2411	9114	26,45
Экономисты, плановики	1290	744	2034	36,58
Инспекторы (кроме инспекторов нархозучета) и ревизоры	2103	368	2471	14,89
Контролеры	480	565	1045	54,07
Инструкторы и организаторы (кроме инструкторов: рабочих, трудовых процессов, физкультуры)	2267	486	2753	17,65
Нормировщики, хронометражисты	186	198	384	51,56
Прочий планово-контрольный персонал	377	50	427	11,71
XXXII. Учетный персонал	13337	14377	27714	51,88

1	2	3	4	5
Бухгалтеры	8132	5576	13708	40,68
Счетоводы	2449	3845	6294	61,90
Кассиры	1212	2446	3658	66,87
Канторщики, табельщики	464	673	1137	59,19
Статистики	538	1029	1567	65,67
Счетчики	25	106	131	80,92
Работники механизированного учета		30	30	100
Прочий учетный персонал	517	672	1189	56,52
XXXIII. Делопроизводственный персонал	1893	5154	7047	73,14
Делопроизводители, корреспонденты	313	528	841	62,78
Машинистки	20	1818	1838	98,91
Регистраторы	186	575	761	75,56
Секретари	1000	1940	2940	65,99
Прочий делопроизводственный персонал	374	293	667	43,93
XXXIV. Медико-санитарный персонал	2254	7137	9391	76,00
Врачи	940	980	1920	51,04
Ветеринарные врачи	217	80	297	26,94
Зубные врачи	68	464	532	87,22
Фельдшера, акушерки	393	974	1367	71,25
Ветфельдшера и прочий средний ветеринарный персонал	332	31	363	8,54
Фармацевты	97	655	752	87,10
Сестры медицинские	15	3708	3723	99,60
Прочий средний медицинский персонал	192	245	437	56,06
XXXV. Научный и культурно-просветительный персонал	6980	10408	17388	59,86
Академики, профессора, преподаватели вузов, научные работники	1114	406	1520	26,71
Учителя	3469	6267	9736	64,37
Инструкторы и преподаватели трудовых процессов	283	77	360	21,39
Заведующие хатой-лабораторией		1	1	100
Заведующие детсадами, детскими площадками		13	13	100
Инструкторы и преподаватели физкультуры	416	72	488	14,75
Редакторы, журналисты, литераторы	664	148	812	18,23
Корректоры	60	128	188	68,09
Библиотекари и музейные работники	135	962	1097	87,69
Прочий культурно-просветительный персонал	839	2334	3173	73,56
XXXVI. Работники искусства	1808	622	2430	25,60
Актеры, режиссёры	379	254	633	40,13
Балерины, танцовщики	19	18	37	48,65

1	2	3	4	5
Музыканты	540	103	643	16,02
Певцы, хористы	38	70	108	64,81
Прочие работники сцены	106	57	163	34,97
Художники, скульпторы	309	19	328	5,79
Фотографы	413	100	513	19,49
Прочие работники искусства	4	1	5	20
XXXVII. Работники связи	477	2268	2745	82,62
Радиотелеграфисты:				
- в учреждениях связи	49	12	61	19,67
- в прочих отраслях	32	6	38	15,79
Телеграфисты:				
- в учреждениях связи	196	553	749	73,83
- в прочих отраслях	150	194	344	56,40
Телефонисты	50	1503	1553	96,78
XXXVI. Работники охраны безопасности	9426	52	9478	0,55
Милиционеры	2479	17	2496	0,68
Пожарные	5452	24	5476	0,44
Прочие работники охраны безопасности	1495	11	1506	0,73
XXXIX. Прочие служащие	3822	803	4625	17,36
Парикмахеры	1474	471	1945	24,22
Служащие прочих специальностей	6	8	14	57,14
Служащие без обозначения специальности	2342	324	2666	12,15

Из таблицы 3 [составлена по: 3, л. 1-3,6,10,12-14, 17, 21] видно, что мужчины: около 80% белорусов, 73,6% поляков и 62,3% евреев были заняты в отраслях материального производства. В этих отраслях трудилось 58% белорусок. Затем шли украинские женщины, польки и русские. Более 55% евреек было занято в нематериальном производстве. Каждая пятая из них работала в торговле и общественном питании.

Численное преобладание (в большей степени среди сельского населения и частично в городах) мужчин среди русских, украинцев, на наш взгляд, следует увязывать со службой в частях Белорусского военного округа, а также в связи с привлечением рабочих и специалистов (в основном русских и украинцев) на строящиеся и действующие заводы и фабрики. Поэтому, как видно из таблицы 3, у русских и украинских мужчин оказался самый высокий показатель среди нераспределенных по отраслям народного хозяйства. Есть основание считать, что численный перевес и в городах, и в сельской местности женщин над мужчинами у белорусов и поляков связан со службой в армии (больше характерно для белорусов), учебой и работой за пределами БССР, а также с репрессивной политикой, которой в большей степени было подвергнуто мужское население.

Таблица 3. - Распределение основных национальностей городского населения по отраслям народного хозяйства в 1939 г. (в% к итогу.)

Национальности	Пол	Лесное хозяйство	Сельское хозяйство	Промышленность	Строительство	Транспорт и связь	Торговля и общепит	Жилкоммунхоз	Госучреждения	Здравоохранение	Просвещение, наука, искусство, печать	Не распределено по отраслям народного хоз.
Бело- русы	м	1,8	10,6	35,8	11,1	13,2	7,4	2,0	9,4	1,7	4,8	2,3
	ж	0,3	10,5	39,6	2,2	5,8	9,6	3,3	4,6	9,4	9,0	5,7
Русские	м	0,6	2,2	15,8	8,1	6,6	2,8	1,0	5,7	0,8	3,0	53,3
	ж	0,3	4,6	39,3	2,8	6,8	10,3	3,6	6,3	10,2	9,6	6,2
Укра- инцы	м	0,9	3,3	18,9	10,4	10,1	3,9	1,2	5,6	1,0	2,6	42,3
	ж	0,2	5,5	39,2	3,8	6,7	10,8	3,3	3,7	11,0	8,6	7,3
Евреи	м	1,1	2,1	46,6	7,8	4,7	17,7	3,4	6,8	2,5	5,9	1,4
	ж	0,5	1,7	38,9	1,2	2,4	20,9	2,4	9,1	9,7	12,3	1,0
Поляки	м	1,8	8,2	45,7	9,1	8,8	7,4	2,4	6,7	2,3	6,6	1,0
	ж	0,3	5,3	42,8	1,2	4,8	10,1	4,5	3,7	10,7	10,8	5,8

На наш взгляд, нет основания, говорить о значительном росте партийно-советского аппарата и его большом количестве в республике в конце 1930-х годов. Так, если в 1937 г. в городах руководителей предприятий, учреждений и их отделов (сюда были включены и партийные работники) насчитывалось 15 469 человек (см. табл.1), то по данным переписи 1939 г. их численность достигла 28 032 человек. Из этого числа руководящий персонал партийных, государственных, кооперативных и общественных учреждений и организаций (такая группировка дана по переписи): а) общесоюзных, республиканских и областных – 2 117 человек, б) районных и городских – 3 686 человек. Руководителей первичных партийных, комсомольских, профсоюзных и других общественных организаций было 1 145 человек [1, л.27]. Все руководители этих трех групп (6 946) от общего числа управленцев (28 032) составляли 24,8%. В составе общей численности всего городского населения их доля составила 0,5%. По нашим примерным подсчетам освобожденных партийных работников от ЦК КП(б)Б и до первичных парторганизаций в городах насчитывалось около 1 500 человек.

К концу 1930-х годов в основном была решена одна из главнейших задач государственной национальной политики – сформированы инженерно-технические, сельскохозяйственные, педагогические и медицинские наци-

ональные кадры. С показателем 82,6 на 1 000 человек всего населения по числу лиц, получивших среднее и высшее образование, БССР была на пятом месте после Грузии, Украины, Армении и РСФСР. Институтами социального контроля ломались культурные традиции и гендерный статус в системе подготовки кадров высокой квалификации.

По национальному составу белорусский город был более полиэтническим, чем деревня. Расчеты показали, что у белорусов и в конце 1930-х годов была самая низкая степень урбанизации (19,9%), тогда как у евреев – 87,8%, русских – 50,0, украинцев – 42,7, поляков – 30,8, немцев – 39,1, латышей – 35,4, татар – 50,2, литовцев – 40,9, цыган – 22,8, прочих – 37,1% [1, л.12].

Очевидно, опыт, в том числе и отрицательный, переписи 1937 г. был учтен. В общих данных переписи 1939 г. о горожанах, имеющих занятия, социальный облик их представлен более адекватно. Из 626 866 человек, имеющих занятие, рабочие составили 325 788 (52,0%), служащие составляли 209 285 (33,4%), колхозников было 45 387 (7,2%), кооперированных кустарей – 35 195 (5,6%), некооперированных кустарей – 7 054 (1,1%) и крестьян-единоличников – 4 157 9 (0,7%) [2, л.5].

Даже такой краткий анализ социального состава городского населения по оригинальным материалам переписей позволяет сделать вывод о том, что структура городского населения БССР в конце 1930-х годов была намного богаче и разнообразнее, чем простое и, скорее, условное деление его на рабочих и служащих. Социальный состав горожан дает основание считать, что советская модернизация начала внедрять ценности индустриального развития в массовое сознание крестьянской страны, совмещать принципы индустриализма с существовавшей традиционностью.

Источники и литература

1. БССР // Всесоюзная перепись населения 1939 года / Российский государственный архив экономики /РГАЭ/ Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 257.
2. БССР /РГАЭ/ Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 429. Подлинник
3. БССР /РГАЭ/ Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 912. Подлинник.
4. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. – М.: Наука, 1992. – 256с.
5. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сб. док. и материалов. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320с.
6. Занятия рабочих и служащих городов БССР / РГАЭ/ Фонд. 1562. – Оп. 329. – Д. 144. Подлинник.

Михаил Иванович Старовойтов, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Беларуси, ведущий научный сотрудник НИСа Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины

ОБРАЗ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ЗАПОРОЖЬЯ В КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

Рассматривается образ города, который создавала краеведческая литература второй половины 60-х – середины 80-х годов XX в. В образовательной и информационной иерархии она была едва ли не единственным источником, из которого советские люди могли почерпнуть знания о прошлом и настоящем Запорожья. Город позиционировался как индустриальный центр, заселенный трудолюбивыми советскими людьми. В соответствии с принятыми в анализируемый период конвенциями, описание прошлого Запорожья сочетало в себе элементы национальной, имперской и собственно советской истории, которые согласовывались между собой с помощью тоталитарного языка и свойственных ему метафор.

Предметом данного исследования стал образ города Запорожье, который создавала литература о крае, изданная во второй половине 1960-х – середине 1980-х годов, т.е. в период относительно стабильного существования советской системы. Сегодня в Украине вообще и Запорожском крае в частности издается значительное количество научных изданий, но ниша краеведческой литературы остается незаполненной. Современные издания подобного плана выходят незначительными тиражами, не оставляя заинтересованному читателю иного выхода кроме использования доступной литературы советского времени.

В рассматриваемый период история Украины не была обязательным предметом и рассматривалась как элемент краеведения, а получение информации о родном городе, селе или поселке было частью внеклассной работы, а для взрослых – делом личного интереса. Таким образом, литература о крае становилась важным источником знания.

Вместе с тем, краеведческая литература не была маргинальным элементом в местном информационном пространстве, а рассматривалась как часть пропагандистской работы. Об этом свидетельствует, в частности, состав авторов, среди которых были местные партийные деятели, писатели и журналисты, т.е. люди ответственные за распространение и популяризацию информации.

Анализируемые издания были рассчитаны на жителей и гостей города, что определяло характер содержащейся в них информации, направленной на создание позитивного образа социалистического Запорожья.

Можно выделить следующие «инструменты», с помощью которых создавался образ:

1) Специфический способ построения повествования, который может быть охарактеризован как тоталитарный язык, со своим словарем в виде блоков взаимосвязанных идеологем и мифологем [10, с.162]. В анализируемых изданиях присутствуют все особенности тоталитарного языка, выделенные В. Чукавиным [13]. Здесь и использование «военной» риторики, например, «ныне Хортица – зона массового отдыха. Пионерских лагерей. Плацдарм научной разведки. Плацдарм мирного труда» [8, с.38–39]; «Но память о тех порогах, тех препятствиях, которые пришлось преодолеть, и которые стали победными вехами на пути к сегодняшнему дню» [4, с.3]; и «строительный язык», используемый для создания иллюзии постоянного роста [13], например, «тут в дни торжеств маршируют торжественные многотысячные колонны трудящихся, демонстрируя свое единство вокруг партии Ленина, свою готовность и в дальнейшем неустанно осуществлять величественные планы коммунистического строительства» [7, с.31].

Важным элементом создания образа социалистического города было использование эпитетов, которые подчеркивали исключительность какого-либо объекта или события. Так, край описывался как «в песнях воспетый, трудом возвеличенный, славный...» с «богатой, волнующей историей, сияющим настоящим, звездным и прекрасным будущим» [3, с.1]. Город Запорожье – «большим и важным портом на одной из крупнейших и красивейших рек нашей страны» [7, с.3], а его главная улица – проспект имени Ленина – «один из самых длинных в Европе» [8, с.11].

Днепрогэс становился «самой мощной в довоенное время в Европе» гидроэлектростанцией [11, с.7], предтечей всей электроэнергетики СССР: «даже если есть в нашей стране теперь гидроэлектростанции куда грандиознее Днепрогэса, но все они, будучи новым громадным шагом в электроэнергетическом развитии страны, ведут свое начало от Днепрогэса, озарены его славой...» [8, с.10].

2) Аппелляция к общепонятным, узнаваемым в советской культуре символам. Б. Андерсон отмечал, что культура – важный элемент в создании «воображаемого сообщества» [1, 56]. В рассматриваемый период проект создания «советского народа» был актуальным, поэтому те, кто приезжал в Запорожье, должны были встретить знакомые и понятные названия улиц, памятники знакомым историческим деятелям и, таким образом, убеждаться в незыблемости строя, одинаковости истории всех республик и сделать выводы о единстве страны.

Например, «центральную магистраль прорезают проспекты Металлургов, Маяковского, Жданова, улицы Сталеваров, Мира, Гагарина, Лер-

монтова. Уже сами названия говорят о том, что люди, живущие в городе, любят, ценят и почитают мир, величие подвигов и красоту мыслей и дел» [8, с. 7–8].

3) Специфическое отношение к прошлому и памяти, подчеркивающее ценность настоящего. Для тоталитарной культуры имело значение лишь ее революционное прошлое, которому всеми способами придавались героические, а часто и мифологические черты.

Так, история начиналась с Октября, который выступал как момент творения мира, начала истории. С него начиналась и история Запорожья, а сами события описывались как «обновившие мир» [11, с. 6] Авторами языковыми средствами всячески подчеркивали молодость запорожской земли. Например, «год от года молодеет, хорошеет древняя земля запорожская» [4, с. 7] или «Запорожье – вечно юное, вечно молодое, направленное в будущее» [3, с. 1].

Прошлое города от момента возникновения до начала XX в. также оставалась мало освещенным и ограничивалась упоминаниями о том, что «судьба оказалась невнимательной к Александровску (дореволюционное название Запорожья – С.Г.)... он мало отличался от села» [11, с. 8], «сонная жизнь глухой провинции на долгие сто с лишним лет сковала степной городок...» [8, с. 15], или Александровск был «ничем не приметным, глухим провинциальным городом» [3, с. 2].

Наиболее полно советское видение времени изложено в книге писателя П. Ребро в виде концепции «нескольких рождений», каждое из которых предшествовало улучшениям. Так, второе рождение города – это установление советской власти, после него жизнь жителей изменилась к лучшему, по сравнению с царским периодом, строительство Днепрогэса – третье рождение, превратившее город в индустриальный центр, а освобождение города в 1943 г. – четвертое, возобновившее созидательный труд горожан [11, с. 9–11]. Последний был целью и смыслом существования советских людей.

Досоветское прошлое рассматривалось как исчезающее естественным образом. Так, например, «...от старого здесь остается совсем мало. Наряду с новыми микрорайонами идет наступление и на старые здания, которых становится все меньше» [7, с. 23].

Советское Запорожье позиционировалось, прежде всего, как индустриальный центр. Поэтому во всех изданиях промышленный потенциал описывался в одинаковом ключе. Так, например, описывая свои впечатления, писатель П. Ребро отмечал: «Запорожье... И сразу перед моим взором возник огромный металлургический комбинат «Запорожсталь», грациозно изогнутая, как крыло лебедя, плотина Днепрогэса, гнущие плечи столбы линий электропередач, которые шагают просторами Украины, как казац-

кие сторожевые бекеты и несут во все концы мощь древнего Борисфена» [11, с.3]. В книге Б. Бездольного, изданной десятилетием ранее, образ повторяется: «...сверкающие змейки улиц вливаются в яркие ленты проспектов, бесконечными горящими строчками вытянулись освещенные окна домов, а там, где жарко дышат заводы, огни вливаются в огромные ослепительные озера. Промелькнув под крылом Днепр, рассеченный сияющей дугой плотины» [2, с.5].

В описаниях городского пространства, как и в путешествиях, которые предлагала анализируемая литература, присутствовало несколько составляющих: так называемая старая часть, «соцгород» или новая часть и остров Хортица. Связующим элементом между ними был проспект им. Ленина, который был назван «своеобразным композиционным стержнем, связывающим основные жилые районы города» [8, с.7], «визитной карточкой» [7, с.19]. Его отличительной характеристикой было то, что он «по частицам вобрал в себя характерные черты и особенности» города, соединял в себе «былое и современность» [8, с.11].

Само название «старая часть» предполагало наличие досоветских элементов в городском ландшафте. Их описание можно свести к упоминанию прошлого завода «Коммунар», основанному до революции, принадлежавшего «капиталистам-немцам» и полностью перестроенного в советский период [7, с.20].

Вторым упоминанием о досоветском прошлом было описание места, где была основана крепость, в районе реки Московка. Само риторическое подчеркивание незначительности современного вида реки как бы корреспондировало описанию прошлого Александровска [7, с.22].

Еще одним эпизодом досоветской истории было упоминание о памятной доске на доме, где народоволец А. Желябов готовил покушение на царя [8, с.19].

Важной составляющей рассказа о «старой части» города была героика революционных событий. Как отмечал С. Екельчик, со второй половины XX в. в советской исторической схеме большевистская революция была важной вехой в этнической истории украинцев [5, с.258]. Особую роль она играла и в повествовании о прошлом города.

Описание городского пространства начиналось с железнодорожного вокзала и упоминания о событиях революции 1905–1907 гг., вооруженных столкновениях, происходивших на вокзале, которые «вписали» Александровск в советскую историю, сделав его «одним из важнейших пунктов революционного движения на юге Украины» [7, с.10]. Даже «скромность» здания вокзала объяснялась тем, что оно «дорого как память» [7, с.18].

В дальнейшем рассказ строился вокруг упоминаний памятников и улиц, посвященных либо революционным событиям, либо связанных с героикой Великой Отечественной войны, которые тесно переплетались в городском пейзаже. Так, площадь Чекистов, названная в честь погибших в войне сотрудников организации, граничила с площадью Свободы, названной в честь большевистской революции, на которой находилась братская могила революционеров и памятник «рыцарю революции» Дзержинскому. За площадью Свободы находилась площадь Советская с памятником советскому танку. К названным площадям примыкали улицы, названные в честь революционеров либо русских писателей [4, с. 9-15].

Информация о «новой части» города сводилась к констатации успехов советской архитектуры и премиям, которые получил проект т.н. соцгорода на выставках 1937 и 1938 гг. в Париже и Нью-Йорке [6, с.65]. Хотя авторы констатировали, что с «соцгорода» начиналось строительство Нового Запорожья [2, с.55], но главной целью описания данной части города было подвести к кульминации рассказа – Днепрогэсу – главному достижению советской эпохи, который стал «символом нового, социалистического Запорожья, главной определяющей вехой в его светлой, завидной судьбе» [9, с.7], «эпицентром Запорожья» [11, с.36]. Главной метафорой, описывающей социалистическое Запорожье была: «город, рожденный Днепрогэсом» [8, с.4].

Дальнейшие элементы описания: заводы, названные в одном из изданий «стальным сердцем Запорожья» [12, с.60] с их «богатырями XX в.» – металлургами [11, с.3] и социальная инфраструктура [4, с.46–72], построенная для рабочих, хотя и были обязательными для упоминания, но по частоте и качеству описания проигрывали Днепрогэсу.

Единственным ярко выраженным национальным элементом в описании городского пространства Запорожья был остров Хортица. Находясь в городской черте, он вызывал ассоциации с прошлым, которое было более древним, чем советское.

В своем исследовании памяти С. Екельчик показал, что империя не смогла выработать ненациональную версию прошлого [5, с.266] и советские исторические нарративы, начиная с послевоенного периода, по своей сути «были национальными историями, замаскированными поверхностной классовой риторикой и сплавленными в имперский нарратив» [5, с.31]. В соответствии с принятым установочным дискурсом с его заранее установленными ориентирами, истинами и аксиомами [14, с.260] национальная история разбавлялась элементами имперской и советской. Сказанное в полной мере касается описания края и Хортицы, чье прошлое «вписывали» в советский канон через упоминания российских и советских деятелей, которые своим посещением «добавляли» исторической ценности месту.

Так, в книге «Туристские маршруты Запорожья» авторы предлагали рецепт как современнику «почувствовать себя запорожцем»: «...узнать прежде всего славную историю той земли, по которой ходили И. Сирко, П. Сагайдачный, Б. Хмельницкий, полки Червоного казачества, войска И. Уборевича, И. Якира, М. Фрунзе...» [12, с.4].

Обязательными элементами становились упоминания о том, что стратегическое значение местности, выбранной казаками, было оценено и использовано российскими властями для строительства Днепровской укрепленной линии [8, с.15], остров был плацдармом для базирования частей русской армии Миниха, а также строительства верфи, под руководством прославленного флотоводца, адмирала Н. Сенявина [8, с.36]; история запорожских казаков привлекала на Хортицу Н. Гоголя, А. Герцена, Н. Чернышевского, И. Репина и других деятелей, признанных в советской культуре дореволюционными классиками [8, с.36], а сегодня на острове расположены «великаны-мачты» и поют «провода-струны» [2, с.31].

Информация о конфликте запорожских казаков с империей и «печально-известной акции царского правительства по уничтожению кошевых казаков и ликвидации Запорожской Сечи» появилась только в книге писателя П. Ребро, изданной в 1986 г. [11, с.8]. В более ранних зданиях упоминания о казаках исчезали, незаметно уступая место утверждениям, что город «возник на пустыре» на юге, где «...с конца XVIII в. российская держава не раз вела свои народы на справедливую войну за возвращение исконно славянских земель» [6, с.9]. Начиналась история города с Днепровской линии крепостей, «заданием которой было защищать земли России от набегов чужеземцев» [7, с.6].

Хотя в иерархии информации описание Хортицы шло после сведений о прошлом и настоящем социалистического Запорожья, а приезжим ее посещение предлагалось после осмотра города [7, с.35], ее особое значение всячески подчеркивалось, например, «тот не знает Украины, кто не бывал на Запорожье. И соответственно – тот не знает Запорожья, кто не бывал на Хортице» [11, с.48] или «...одна из самых популярных достопримечательностей города и всего Запорожского края. Живая память истории и страница нашей социалистической нови» [8, с.34]. Отдельные авторы проектировали на историю острова практически всю историю казачества. Например, «...по ее седым скалам, что видели и отважного Байду и гетмана Богдана, слышали грозный гром битвы и горячели от жаркой казацкой крови, гордо шагают сейчас стальные мачты-великаны...» [2, с.31].

При этом ссылки на национальную историю ограничивались перечислением известных казацких предводителей, упоминаниями о «запорожской вольнице» на Хортице, единственной задачей которой было «сыграть

важную роль в осуществлении исторического акта – воссоединения украинского народа с братской Россией» [7, с.6] а также ритуальными фразами «славное прошлое», «жаркие битвы» и т.д. В отдельных изданиях, например, в книге Б. Бездольного [2, 30–35] и юбилейном «Запорожью 200» [6, с.6–8] казацкое прошлое упоминалось даже не как историческая справка, а в виде художественного текста, т.е. фактически из области истории переводились в область мифологии и художественного вымысла

Таким образом, краеведческая литература создавала образ Запорожья, прежде всего как индустриального центра с героической революционной и военной историей. Само название города и наличие в его пределах острова Хортица делало неизбежным ассоциации с национальным, казацким прошлым, которое, хотя и изображалось в героическом, мифологизированном виде, но всегда было связано с имперской историей. Промежуток между окончанием казацкого прошлого и началом социалистического настоящего играл роль образца, по сравнению с которым улучшения советского периода становились более очевидными.

Характерно, что за годы независимости Украины образ города не претерпел серьезных изменений. Его составные элементы остались теми же, изменилось лишь их расположение и значение. Так, край по-прежнему ассоциируется с островом Хортица, запорожским дубом и Днепрогэсом [16, с.10]. В справочном издании, выпущенном к Евро-2012, национальный заповедник Хортица назван «главным туристическим объектом города», «старая часть» признана такой же важной для посещения, как и проспект Ленина, Днепрогэс и «соцгород» [15, с.8–12].

Источники и литература

1. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон, пер. с англ. В. Николаева; Вступ. ст. С. Баньковской. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 288с.
2. Бездольный, Б. Запорожье мое, Запорожье / Б. Бездольный. – Днепропетровск: Промінь, 1969. – 136 с.
3. Від Олександрівська до Запоріжжя / ред. С. Мануло, Г. Забіяка. Обком КП України. Обласне управління по пресі. – Запоріжжя: Друкарня газетного вид-ва, 1967. – 16 с.
4. Гиммельфарб, А.М. Встречи на Запорожье: Путеводитель / А. М. Гиммельфарб, Н. В. Клименко. – Днепропетровск: Промінь, 1980. – 142 с.
5. Скульчик, С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Скульчик. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
6. Запоріжжю 200 (1770–1970): історико-публіцистичний нарис / Редкол.: В.І. Петриків (голова) та ін. – Дніпропетровськ: Промінь, 1970. – 104 с.

7. Запоріжжя запрошує: Краєзнавчі нариси / Упоряд. О.М. Гіммельфарб. – Дніпропетровськ: Промінь, 1985. – 86 с.
8. Запорожье мое цветущее [Сост. Н.И. Леликов]. – К.: Реклама, 1978. – 104 с.
9. Клименко, Н.В. Запорожье туристское: Путеводитель / Н. В. Клименков. – Днепропетровск: Промінь, 1982. – 110 с.
10. Купина, Н.А. Тоталитарный язык / Н. А. Купина // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Под редакцией М.Н. Кожинной. – М.: Флинта, Наука, 2003. – С.161–163.
11. Ребро, П. Запоріжжя / П. Ребро. – К.: Товариство «Україна», 1986. – 64 с.
12. Семко, О.Ф. Туристские маршруты Запорожья: Путеводитель/ О.Ф. Семко, А.С. Ходин. – Днепропетровск: Промінь, 1971. – 72 с.
13. Чукавин, В.Г. Язык тоталитаризма / В.Г. Чувакин // Самиздат [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://samlib.ru/c/chukawin_wladimir_gennadxewich/iazyktotalitarizma.shtml.
14. Яковенко, Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С.180.
15. Туристичні маршрути Запоріжжя. До Чемпіонату Європи з футболу 2012: Довідник. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2011. – 48 с.
16. Запоріжжя туристичне. Фотоальбом. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 60 с.

Сергей Григорьевич Гузенков, кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и общественно-гуманитарных дисциплин Коммунального учреждения «Запорожский областной институт последипломного педагогического образования» Запорожского областного совета. Сфера научных интересов: источниковедение, локальная история, региональная историческая память и ее влияние на образовательный процесс в современной школе.

ОПРОСЫ НАСЕЛЕНИЯ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ЭТНОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУЛЬТУРЫ ГОРОЖАН БЕЛАРУСИ В НАЧАЛЕ ХХІ В.

Статья посвящена характеристике опросов горожан Беларуси на материалах Гомельщины как источника для изучения материальной, социальной и духовной культуры современного города. Рассмотрены наиболее актуальные для этнологического исследования темы, которые могут быть раскрыты преимущественно с использованием данного вида источникового материала, и приведены выводы о перспективных направлениях для дальнейшего анализа данных, получаемых в результате проведения интервью и анкетирования в городской среде.

На современном этапе культура горожан Беларуси представляет собой сложное многомерное явление, которое может быть изучено с позиций разных научных направлений. Свою трактовку предлагают и представители этнологической науки, акцентируя внимание на этническом аспекте, а также концентрируясь на показе традиций и новаций в образе жизни белорусов-горожан. Актуальность исследования культуры горожан продиктована рядом причин. К их числу следует отнести отсутствие четкой дефиниции понятий «культура горожан» и «городская культура», неопределенность блока параметров, которые следует использовать при оценках городского образа жизни с точки зрения этнологии и др.

Горожане сегодня вносят огромную лепту в эволюцию национальной культуры. Вместе с тем город по-прежнему остается лидером во включении новых, в том числе иноэтнических, элементов в сферу материальной, социальной и духовной культуры, содействует масштабизации процесса унификации быта, все большему распространению и закреплению европейских ценностей в мировоззрении и повседневной практике жителей. Можно отметить и возрастающую роль городского населения в возрождении ряда форм белорусской традиционной культуры, происходящее на рубеже XX – XXI вв. К их числу можно отнести торжественное и массовое празднование календарных праздников – Купалья, Дожинок, Масленицы, поддержку народных ремесел в системе образовательных и культурных учреждений, популяризацию знаний о народных традициях белорусов посредством средств массовой информации и др. Все указанные и иные обстоятельства – неравномерность изученности современной культуры насе-

ления крупных и малых городов, городских поселков, недостаточность сопоставительных работ по анализу культуры городских и сельских жителей, фрагментарность представлений о межкультурном взаимодействии горожан различной этнической принадлежности в начале нового столетия, разработанность историографии этнологии города при наличии существенных пробелов в области источниковедения и пр. – убедительно свидетельствуют о значимости раскрытия данных вопросов.

Современный мир обладает большим разнообразием материалов, которые способны стать основанием для научных выводов специалистов о его социокультурном развитии. Среди источников по городской тематике в начале XXI в., как и в предыдущие эпохи, можно обнаружить и вещественные, и письменные, и устные свидетельства, по-прежнему велик пласт изобразительных, статистических материалов и др. Сравнение видового разнообразия источников текущего столетия с данными, относящимися к периоду советского общества, указывает на меньшую по объему по сравнению с минувшими десятилетиями XX в. письменную фиксацию частной жизни (в форме переписки, дневников и пр.). Однако несоизмеримо увеличилось количество фото-, аудио- и видео-источников, при этом в обозначенной группе несравненно больший удельный вес ныне имеют те, которые демонстрируют приватную жизнь городских жителей, освещают городскую повседневность, – ранее же преобладали фотографии, аудиозаписи и пр., относившиеся чаще к особо важным моментам в биографии горожан (окончание школы, вступление в брак и др.) и представленные во многих случаях в виде официальных фотографий, выполненных в фотопавильонах, видеороликов, созданных в моменты парадных мероприятий, запечатлевавших историю учебного заведения, конкретного производства и др., но при этом малопригодных для раскрытия бытовой культуры. Статистические данные несоизмеримо выросли численно, они в XXI ст., как и ранее, выступают значимым источником для анализа культурно-бытовых процессов. При этом их возможности крайне сужены при пояснении многих эпизодов развития городской культуры: характеристика обустройства жилища, формирование гардероба, питание горожан, их досуг и др. могут раскрываться с использованием статистических материалов лишь в комплексе с иными источниками.

Несмотря на колоссальное расширение информационной базы для рассмотрения культуры горожан-современников, сегодня не утратили своей востребованности данные, получаемые с помощью опросов населения. Они обладают огромным потенциалом, так как сами жители городских центров пространно и всесторонне описывают конкретные проявления своей культуры, высказываются эмоционально, отмечают различия в ситу-

ации нынешней и прошлых лет, указывают на приоритеты в этнокультурном развитии белорусских городов сегодня и рассуждают о перспективах. Для этнолога проведение полевых исследований представляет собой классический метод работы применительно к изучению традиционного общества, но и в городской среде последний имеет право на использование, хотя приобрел здесь ряд отличий (необходимость компетентного проведения выборки респондентов, большие объемы и тематическое разнообразие выполняемых работ, большая, чем в сельской местности, дифференциация явлений культуры и соответственно более сложная схема вычленения объекта и предмета изучения и др.). Кроме того, для достижения целей, сформулированных в рамках этнологической науки, для характеристики городского населения все шире применяются методы других наук, в первую очередь, социологии. Вследствие этого этнологам становятся доступными для анализа материалы этносоциологических опросов городских жителей Беларуси, осуществляемые в форме интервью и анкетирования, которые могут привлекаться для изучения.

Целью данного исследования является характеристика осуществленных опросов населения как источника для этнологической характеристики культуры горожан Беларуси в начале XXI в. на примере Гомельщины и обозначение перспектив наиболее эффективного научного использования материалов опросов горожан с учетом их тематического разнообразия, степени достоверности, точности и полноты, специфики данных, происходящих из разных социокультурных срезов и др.

Опросы проводились на базе УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины», в них принимали участие студенты-историки под руководством О.Г. Яценко и Т.А. Шкрабовой. В последнее пятилетие в городах Гомельщины состоялся ряд опросов жителей по темам, направленным на создание этнологической характеристики современной культуры. К настоящему моменту ряд материалов по проведенным исследованиям уже опубликован [1-5], а также имеется некоторое количество данных, находящихся в стадии обработки. По каждой теме в личных беседах и с помощью анкетирования изучалось мнение в среднем от 200 до более 600 жителей как Гомеля, так и абсолютно всех районных центров Гомельской области. В общей сложности с 2005 по 2011 гг. только по основным тематическим направлениям было выявлено мнение более 5 тысяч городских жителей юго-восточного региона Беларуси. Кроме того, ряд материалов (от более 800 респондентов) был получен для описания современной бытовой культуры горожан Могилевской, Брестской и Минской областей. Также в сопоставительных целях проводился сбор информации по ряду аналогичных тем в сельской местности, преимущественно на

Гомельщине. Названные исследования были направлены на выявление сохранения традиций белорусской народной культуры в семье горожан, на изучение соотношения культурных изменений в крупных городских центрах и на периферии, на показ места знахарства в культуре городских жителей, на анализ влияния природного и других факторов на городской образ жизни и пр. При проведении полевых исследований большое внимание уделялось таким вопросам как этнография детства городских и сельских детей (например, только по данному вопросу опрошено 737 человек). Изучались условия жизни, культурно-бытовые особенности, новшества в быту современных городских подростков, образ детства по воспоминаниям уже взрослого населения и др. Акцентировалось внимание на сохранении традиционных элементов в культуре городов Гомельской области в 50-80-е годы XX века и на рубеже XX – XXI веков (так проанкетировано более 1000 человек, имеется несколько сотен записей интервью), рассмотрена материальная культура горожан Гомельщины в эволюции от 50-80-х годов XX века до начала XXI. Изучены традиции и новации в образе жизни населения областного города и районных центров Гомельской области в 1990-е – начале 2000-х гг. (по этому направлению проанкетировано 950 человек, имеются десятки интервью). С помощью опросов рассматривались процессы развития пригородов, показывались различные формы белорусской народной культуры, которые устойчиво удерживаются в общественных традициях современных городских жителей. Метод полевого этнографического исследования оказался полезным и для демонстрации взаимодействия элементов народной и профессиональной культуры. Данные опросов позволили затронуть некоторые аспекты восприятия сельчан горожанами и горожан сельскими жителями по материалам Гомельщины, представлена картина бытовых контактов городского и сельского населения в 1990-ые – 2000-е гг.

Подчеркнем, что выделение сюжетов для изучения проводилось с учетом уже “освоенных” этнологами сфер, и преобладало стремление дать ответ либо на пока еще новые для белорусской этнологической науки вопросы, либо рассмотреть в современном ракурсе общепринятые в этнологии темы о развитии материальной, социальной и духовной культуры.

Были получены сведения об отношении жителей к благоустройству городской среды. Данные о городском жилище и его обустройстве на современном этапе показали достаточно высокую оснащенность квартир и домов бытовой техникой, на созданный в большинстве случаев комфорт в домашнем пространстве, на стремление его преобразовывать не только по необходимости, но и часто в связи с ориентирами на престижность, а также желание привнести в быт новизну. Любопытно, что планирование

пополнения своего жилища предметами бытового назначения (мебель, бытовая техника и др.) редко обусловлено их отсутствием, скорее выражена установка на замену определенных вещей новыми, но уже лучшего качества, марки, технических характеристик и т.д.

Возможно утверждать об устойчивой привязанности горожан к живой природе и популярности растительного мира в жизни горожан, в том числе выявлены формы проведения свободного времени в природной среде в конце XX – начале XXI в. Так, например, на основе информации самих жителей Гомельщины, в том числе и горожан, определено значение посещений леса в культуре досуга и варианты проведения времени в лесных массивах (прогулки, семейный отдых, сбор грибов и ягод), а также частота, сезонность визитов в лес. Важным аспектом выступает описание занятий цветоводства горожанами и включение цветов в интерьер жилища, служебного помещения, использования в праздничной культуре и как украшения городского пространства. Выяснено, что если народная традиция белорусов предусматривала включение цветов в сферу календарной обрядности, их изображений в декорирование предметов материальной культуры, то сегодня цветы занимают более широкую нишу. Установлен перечень наиболее популярных у горожан цветов, которые они выращивают как внутри дома, так и на прилегающих к нему пространствах. Очевидно активное внедрение новаций в городское пространство, что доказывается ответами горожан Гомельщины о возрастающей популярности разных видов экзотических растений и др. данными. Опросы жителей пригородных зон Гомеля прояснили понимание их жителями различий и общих тенденций в образе жизни населения деревень, находящихся в орбите крупного областного центра, и самого города.

Важнейшим сюжетом для характеристики этнокультурных процессов современности является сохранение традиций народной культуры белорусов в городской среде и возрождения отдельных из них. В этой связи изучалась материальная культура, сфера семейного быта и семейной обрядности, общественные традиции. Так, белорусские национальные блюда фигурируют в повседневной кулинарии горожан, но на праздничный стол подаются кушанья, изготовленные по современным рецептам, заимствованные из других культур, покупные и пр. Сегодня горожане Гомельщины бережно хранят дома доставшиеся от бабушек либо купленные тканые полотна, вышитые картины, изделия из соломы, льна, деревянные ложки, керамику, которые являются продуктом работы мастеров фабрик художественных изделий. Первое место по массовости распространения следует отвести ручникам и поделкам из соломы. Одним из индикаторов сохранения традиционных форм культуры выступает наличие и интенсивность

отношений белорусов-горожан с родственниками, эти традиции наиболее устойчивы, разорванность связей установлена лишь в единичных случаях, а стабильные контакты и взаимная поддержка почти всегда. В семейных отношениях прочные позиции удерживает кумовство, гостеприимство, однако при этом значительно сузилась сфера бытования такого жанра белорусского фольклора как сказка.

По итогам обработки информации интервью и анкет установлены различия в отдельных сферах бытовой культуры горожан и сельского населения, женщин и мужчин, молодого поколения городских жителей и пожилых людей. Например, жители, родившиеся в городах, реже тех, которые родились в деревнях, отдают предпочтение лесным мотивам в интерьере дома. Заметно различие в вовлеченности в такое хобби как разведение цветов среди мужчин и женщин, последние во много раз активнее горожан мужского пола. Визиты в лес у мужчин чаще обусловлены видом занятий: охота, сбор грибов и пр., женщины же чаще упоминают прогулки. Женщины-белоруски среднего возраста поют дома белорусские народные песни чаще, чем молодые горожанки и т.д.

Выводы. В результате уже выполненной работы по изучению культурно-бытовых процессов в городах Гомельщины, можно констатировать, что опросы населения принадлежат к числу наиболее ценных источников, несмотря на обилие информации о современном городе иного происхождения, поскольку именно домашний быт, ценностные ориентации горожан проявляются в таких материалах более полно и показательны. Индивидуальный взгляд на проблемы развития городской культуры и определенный субъективизм, отраженный в них, при обобщении, тем не менее, укладывается в целостную канву, состоящую из мнений жителей одного возраста, пола, социально-профессиональной принадлежности, одной микросреды конкретного городского населенного пункта и т.д. Самые важные тенденции в развитии современной городской культуры, отмеченные ее носителями, получают максимально доказательное освещение в проанализированных материалах и поэтому могут служить базой для сведения воедино представлений об устойчивых и изменяющихся элементах культуры, традициях и новациях в городах Беларуси сегодня. Некоторая неточность ряда сведений, отдельные искажения, иногда неполнота информации довольно легко выверяемы с помощью сопоставительного изучения мнения других респондентов и других источников и вполне компенсируются за счет огромного содержательного потенциала опросов горожан. Довольно часто материалы одного интервью включают информацию не только по основной теме беседы, но и ряду других бытовых момен-

тов, поэтому могут быть одновременно использованы для описания разных явлений бытовой культуры.

Опросы населения как источник дали основание создать этнологическое описание и охарактеризовать: видение благоустройства городов Гомельщины их жителями, интерьер жилища, приверженность родственным связям, формы досуга и коммуникации в городской среде, прибегание к услугам знахарей, а также технические новации в быту, степень сохранности элементов белорусской народной культуры в повседневной и праздничной культуре горожан (например, высокая для одних – белорусские национальные блюда в повседневном питании горожан и низкая для других – национальные блюда на праздничном столе) и многое другое.

Уже полученные результаты также позволяют обозначить отдельные задачи, перспективные для разрешения этнологами. Так, актуально направление вектора исследований на характеристику размытых явлений, пограничных срезов культуры. Известно, что содержание нынешних культурных процессов заключается в очень сложной конфигурации их элементов, которые переплетаются друг с другом, многовариантно взаимодействуют. И если самым заметным из них уделено достаточное внимание, то еще только формирующиеся компоненты без четко закрепившихся границ либо устоявшиеся, но возникшие в результате сочетания элементов разного качества, рассматриваются значительно реже. В числе подобных сюжетов отметим описание бытовой культуры переселенцев из сельской местности в современный город, уточнение сочетания в кулинарии горожан традиционных и заимствованных блюд и пр. О вероятной эффективности таких работ в будущем свидетельствуют уже проведенные нами опросы выходцев из сельской местности по поводу их восприятия городского пространства, престижности обладания бытовыми предметами, сохранения более тесной связи с близкородственным коллективом и др.

Кроме того, образ жизни провинциальных городских жителей в отличие от населения крупных городов, столицы хотя и возможно установить по разным источникам, но сохранение регионального своеобразия в менталитете горожан и его самых ярких проявлений в условиях всеобщей унификации городского быта оптимально изучить, опираясь на опросы населения. Например, формулировка «а у нас в ...» с дальнейшей образной характеристикой конкретного явления культуры и другие данные, относящиеся не только к целому городу, но и в ряде случаев к конкретному микрорайону, городской местности явственно указывают на осознание опрошенными нами жителями определенного реального либо приписываемого своеобразия своему населенному пункту или его части.

Учитывая серьезную социальную стратификацию общества, приоритетным остается выявление различий в бытовой культуре разных групп горожан: имущественных, профессиональных, половозрастных и пр. Самым плодотворным стал процесс работы в детской среде в городах Гомельщины (массовые данные, повышенный интерес респондентов к процедуре ответов, любознательность и пр.), но при этом опросы детей и подростков дают однотипные ответы, краткие ответы, явные преувеличения либо крайнюю категоричность в высказываниях и др., поэтому потребовалось очень внимательное и критическое отношение к анализу собранных материалов. Сегодня в структуру городского населения влились представители новых профессий, в образе жизни отличные от других, а некоторые профессиональные страты, например, рабочие, в уровне обеспеченности и в организации своего быта существенно отделились от стереотипных представлений о них, уходящих корнями в 1960-1980-е гг. Они не вычлениются из описаний в других источниках, и лишь опросы названных городских жителей могут внести ясность в их культурно-бытовые ориентации. По большинству задаваемых вопросов горожане не существенно отличались в ответах на вопросы, но результаты опросов таких подгрупп указали на некоторую сохраняющуюся у них специфику досуга, праздничной культуры и др. Отличную от других в бытовом плане представляют высокообеспеченные горожане, их претензии в сфере обустройства повседневной жизни и реализация таковых еще не были предметами специального этнологического исследования. Подобные вопросы вряд ли могут быть раскрыты в полном объеме вне приближения исследователя к миру вещественного окружения таких групп населения, вне непосредственного контакта с ними. Вместе с тем проведенные исследования на Гомельщине дают основание говорить о довольно сложном процессе практического получения данных подобного рода.

Многие сюжеты материальной, социальной, духовной культуры реально определяются при помощи статистических данных и др. видов источников, однако и в XXI веке ряд из них (например, сфера домашнего быта) могут стать доступными для анализа ученых по-прежнему в основном по итогам интервью и анкетирования самих городских жителей. Обработанные нами опросы населения очень насыщены мелкими бытовыми подробностями, которые касаются домашнего быта, но, как правило, они рассредоточены по множеству тематических блоков и требуют усилий по их сведению воедино и анализу.

Всесторонняя характеристика и глубокое понимание современной культуры требует не только установления общих закономерностей развития, но и уточнения, какими путями и в каком темпе происходят глобальные

трансформации культуры, это обстоятельство влечет за собой исследование культурно-бытовых преобразований в конкретных семьях, домах, улицах кварталах, в той среде, которую можно обозначить как городской микросоциум. Самыми результативным мы можем назвать изучение отдельных микрорайонов в больших городах на современном этапе, а применительно к прошедшим десятилетиям наши опросы о жизни в городском дворе.

Основываясь на различных видах источников доступно зафиксировать распространение новых явлений в культуре городских жителей. Проведенные опросы показали, что восприятие горожанами новаций и их отношение к привычным, широко распространенным формам культуры также выясняется почти исключительно путем собирания их собственных высказываний по этому поводу.

И, наконец, этнологическое исследование в городах Беларуси неизбежно предусматривает трактовку культуры и белорусов, и жителей других национальностей. Этот блок вопросов является неотъемлемой принадлежностью почти каждого опросника, анкеты. И если постоянное население так или иначе оставляет следы своей жизнедеятельности в различных материалах, которые затем могут быть использованы в качестве источника по межэтническим отношениям, при анализе культурно-бытового своеобразия представителей разных народов, то все чаще появляющиеся в городах (по причине активизации мобильности населения, развития трудовой миграции, притока молодежи в образовательные учреждения и пр.) временные группы иноэтнического населения остаются вне фиксации их культурных традиций, хотя и они вносят вклад в культурное развитие городов, хотя и краткосрочно, но все же взаимодействуя с местным населением. Создание их этнологических портретов также возможно практически единственно на базе вхождения исследователя в данную среду и живого общения с такими горожанами. Данный сюжет требует продолжительного периода времени для накопления данных и связан с организационными трудностями в проведении исследования, но в еще большей степени сложностью вхождения в иноэтническую среду и неполнотой, искаженностью, отрывочностью некоторых сведений. Такие материалы опросов нуждаются в существенных корректировках и обязательном дополнении информацией других источников. Таким образом, большинство названных и других сюжетов может быть исследовано на основе в первую очередь опросов носителей городской культуры.

Список литературы

1. Яшчанка, А.Р. Культура жыхароў прыгарадаў Гомеля ў канцы XX – пачатку XXI ст. / А.Р. Яшчанка // *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і*
414

фалькларыстыкі. Вып. 9 / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі; навук. рэд. А.І. Лакотка. - Мінск: Права і эканоміка, 2010. – С. 370 – 375.

2. Яценко, О.Г. Формы проведения свободного времени населения Гомельщины в природной среде в конце XX – начале XXI / О.Г. Яценко // *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 8 / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі; навук. рэд. А.І. Лакотка.* - Мінск: Права і эканоміка, 2010. – С. 487 – 492.
3. Яценко, О. Населення Гомеля на пачатку XXI ст.: этнокультурны аспект / О. Яценко // *Народна творчасьць та этнаграфія. Білоруська этналогія.* – Спец-вып. 6. – 2009. – С. 100 – 104.
4. Яшчанка, А.Р. Беларускі сувенір у сістэме сучаснай культуры / А.Р. Яшчанка // *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 10 / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі; навук. рэд. А.І. Лакотка.* - Мінск: Права і эканоміка, 2011. – С. 641 – 646.
5. Яшчанка, А.Р. Адносіны гарадскога насельніцтва да знахарства на сучасным этапе (па матэрыялах Гомеля) / А.Р. Яшчанка, У.А. Ганчар // *Веснік БДУ: Навуковы часопіс БДУ. Сер. 3.: Гіст. Філас. Псіхал. Палітал. Сацыял. Экан. права.* – 2011. – № 2. – С. 64 – 68.
6. Яшчанка, А.Р. Сямейныя традыцыі гараджан беларускага Падняпроўя ў пачатку XXI ст. / А.Р. Яшчанка // *Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в.: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 19 – 20 мая 2010 г. / Белорус. гос. ун-т; редкол.: Т.А. Новогородский (отв. ред.) [и др.].* – Минск, 2011. – С. 145 – 148.

Оксана Григорьевна Яценко, заведующая кафедрой истории Беларуси Гомельского государственного университета имени Франциска Скорины, канд. ист. наук, доцент. Сфера научных интересов – этнология городского населения Беларуси конца XIX – начала XXI вв.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
----------------	---

I. МЕТАДАЛОГІЯ

<i>Крысціна Гуделітэ (Хайфа, Ізраіль)</i> Горад у Бібліі і ў антычнай філасофіі	5
<i>Захар Шыбека (Мінск), Іна Соркіна (Гродна)</i> Ці існуе ў беларусі гістарычная ўрбаністыка?	13
<i>Алег Дзярновіч (Мінск)</i> Ці існаваў феадальны горад? Некаторыя метадалагічныя праблемы даследавання ўрбаністычных супольнасцяў позняга сярэднявечча і ранняга новага часу	31
<i>Андрэй Барташэвіч (Гродна)</i> Канфесійны фактар у сацыяльных канфліктах у гарадах Беларусі XVII ст.: падыходы і інтэрпрэтацыі	38
<i>Вольга Сабалеўская (Гродна)</i> Метадалогія даследавання гісторыі яўрэяў у межах гарадской прасторы беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.	43
<i>Сяргей Токць (Гродна)</i> Метадалогія і метады гісторыка-дэмаграфічнага даследавання беларускага мястэчка XIX ст. (на прыкладзе Скідзеля)	54
<i>Віталь Карнялюк (Гродна)</i> Вынікі і перспектывы даследавання ваеннай дэмаграфіі гарадоў (на прыкладзе І сусветнай вайны)	73
<i>Геннадый Рудевскі (Могіллёў)</i> Дынаміка численнасці насельніцтва і тыпалогія гарадскіх паселенняў Беларусі па месце і ролі ў тэрытарыяльнай структуры рассялення на аснове матэрыялаў перапісак 1959-2009 гг.	82
<i>Владзімір Лявшук (Гродно)</i> Працэсія студэнтаў гродненскага іезуіцкага калегіума ў 1664 г. як рытуал абзначэння цэнтру сакральнага прастранства горада	95
<i>Святлана Сілава (Гродна)</i> Праваслаўныя брацтвы Гродна XIX – пачатку XX стст.: праблемы метадалогіі вывучэння	110
<i>Кацярына Сайчык (Гомель)</i> Праваслаўныя прыходы Гомеля ў другой палове 1940-х – 1950-я гг.: праблемы статыстычнага аналізу паводле дадзеных афіцыйных крыніц	117

<i>Вераника Русакова (Мінск)</i> Методология историко-культурных исследований еврейского местечка в Беларуси	124
--	-----

<i>Екатерина Матвеева (Мінск)</i> Методы исследования и сохранения территории культурного ландшафта местечка Гольшаны	128
---	-----

II. КРЫНІЦЫ

<i>Сяргей Стрэнкоўскі (Мінск)</i> Прывілеі аднолькавага зместу на самакіраванне гарадам Беларусі XVI – XVII стст.	133
--	-----

<i>Аляксандр Доўнар (Мінск)</i> Увядзенне самакіравання ў Слуцку ў другой палове XVII ст.	141
---	-----

<i>Валянцін Голубеў (Мінск)</i> Ліст Льва Сапегі, канцлера Вялікага княства Літоўскага і магілёўскага староства, жыхарам горада Слоніма на самакіраванне, 1 студзеня 1615 г.	150
---	-----

<i>Міхаілас Пятраускас (Гродна)</i> Клятва як форма дысцыплінацыі грамадства ВКЛ у першай палове XVII ст.	155
---	-----

<i>Мікалай Мароз (Мінск)</i> Капыль у матэрыялах Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва	161
--	-----

<i>Ігор Сердюк (Полтава, Украіна)</i> Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. як джерело для вивчення історико-демографічних характеристик міського населення гетьманщини	165
--	-----

<i>Przemysław Czyżewski (Białystok)</i> Czy Tabela dymów rolniczych z 1794 r. jest wiarygodnym źródłem do dziejów miast powiatu grodzieńskiego?	174
---	-----

<i>Ірына Кітурка (Гродна)</i> Пісьмовыя крыніцы пра пажары і пажарную справу ў гарадах ВКЛ у другой палове XVIII ст.	181
---	-----

<i>Мікола Волкаў (Мінск)</i> Планы Слуцка XVII – XIX стст.	190
--	-----

<i>Сергей Есюнин (г. Хмельницкий, Украина)</i> Планы городов как источник исторической урбанистики Подольской губернии XIX – начала XX вв.	195
---	-----

<i>Krzysztof Tołkaczewski (Wilno)</i> Odzwierciedlenie życia mieszczan w napisach nagrobnych z pierwszej połowy XIX w. na cmentarzach w Wilnie	207
--	-----

<i>Андрей Киштымев (Минск)</i> Урбанистика Беларусі в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве	215
<i>Святлана Куль-Сяльверстава (Гродна)</i> Тэатральнае жыццё гарадоў і мястэчак Беларусі ў XIX ст.: крыніцазнаўчы аспект.....	226
<i>Вольга Сабалеўская (Гродна)</i> Крыніцы для даследавання гісторыі яўрэяў у межах гарадской прасторы Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.	233
<i>Алена Фірыновіч (Мінск)</i> Крыніцы беларускіх архівасховішчаў аб падзеях 60-х гг. XIX ст. у павятовых гарадах беларуска-літоўскіх губерняў Расійскай імперыі	248
<i>Аляксандр Радзюк (Гродна)</i> Віленскія губернскія ведамасці другой паловы XIX ст. як крыніца па гісторыі гарадоў і мястэчак Беларусі	255
<i>Аляксандр Ерашэвіч (Мінск)</i> Цэны ў гарадах Беларусі (1796–1861 гг.) паводле дакументаў фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі	263
<i>Юрый Грузицкий (Минск)</i> Частный банкирский промысел в белорусских городах XIX – начала XX вв.: источники	269
<i>Татьяна Воронич (Минск)</i> Законодательные и нормативно-правовые документы российской империи как источник по истории проституции в городах Беларуси второй половины XIX – начала XX вв.	276
<i>Аляксандр Горны (Гродна)</i> Прашэнні гараджан як крыніца па гісторыі прастытуцыі ў гродзенскай губерні (канец хіх – пачатак хх стст.)	290
<i>Людміла Рогач (Гродна)</i> Правая рэгламентацыя функцыянавання гарадской сістэмы грамадскага харчавання ў гродзенскай губерні ў XIX – пачатку XX стст. паводле крыніц	300
<i>Алена Макрушыч (Гродна)</i> Гарадская прастора Навагрудка ў першай палове XIX ст. (па дакументам канцэлярыі гродзенскага грамадзянскага губернатара).....	309
<i>Вольга Папко (Брэст)</i> Крыніцы па гісторыі шляхецкіх устаноў Ваўкавыска XIX – пач. XX стст.	316

<i>Іван Сацукевіч (Мінск)</i> Харонімы Гродна ў XIX – XX стст.	326
<i>Вольга Волкава (Мінск)</i> Газета “Grodnoer Zeitung” як крыніца па гісторыі нямецкай акупацыі Беларусі (1915-1918)	336
<i>Сергей Пивоварчик (Гродно)</i> Источники по истории строительства крепостей в Беларуси (XIX – нач. XX вв.)	344
<i>Игорь Фёдоров (Гродно)</i> Губернские органы по надзору за строительством и ремонтом в Гродно в XIX – начале XX в.	351
<i>Аляксей Загідулін (Гродна)</i> Рэстаўрацыя і кансервацыя помнікаў архітэктуры ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.)	357
<i>Леанід Лаўрэш (Ліда)</i> Крыніцы для вывучэння гісторыі калоніі дзяржаўных дамоў у Лідзе (1920-я – 1930-я гг.)	362
<i>Ганна Вайцешчык (Гродна)</i> Культурнае развіццё мястэчкаў Заходняй Беларусі ў 1921-1939 гг. (аналіз крыніц па праблеме)	366
<i>Наталья Полетаева (Мінск)</i> Источники по истории предпринимательства в городах Беларуси в годы НЭПа	376
<i>Михаил Старовойтов (Гомель)</i> Социальная характеристика городского населения Беларуси по материалам переписей 1937 и 1939 годов: новые оценки	384
<i>Сергей Гузенков (Запорожье, Украина)</i> Образ социалистического Запорожья в краеведческой литературе советского периода	398
<i>Оксана Яценко (Гомель)</i> Опросы населения как источник для этнологической характеристики культуры горожан Беларуси в начале XXI в.	406